

ББК 60.56я73

С40

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
як навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів
(Лист № 14/18.2-188 від 29.01.2003)*

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Університету економіки та права «КРОК»*

Рецензенти:

Ручка А. О. - доктор філософських наук, професор, завідувач відділу соціології культури та масових комунікацій Інституту соціології НАН України;
Тарасенко В. І. - доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології Київського університету імені Тараса Шевченка.

Сірий Є. В.

С40 Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії / Навч. посіб - К.: Атіка, 2004.- 480 с, іл.:

ISBN 966-8074-95-5

Навчальний посібник, який складається з трьох основних частин (теорія та методологія, історія, галузі соціології), претендує на оригінальне систематизоване видання. Задумом автора було якнайширше охопити значущі складові елементи у структурі соціологічних знань: від загальної соціологічної теорії, історії соціології - до практично-методологічних та галузево-прикладних його складових. Приваблює доступна форма викладу, наявність логічно-пояснювальних схем, ілюстрацій, портретів. Таке різноманіття наочного матеріалу у вітчизняному посібнику з соціології застосовується вперше.

Структура та зміст посібника дозволяє продемонструвати, що соціологія є комплексною аналітичною та емпіричною наукою.

Розраховано на студентів всіх спеціальностей, аспірантів, викладачів соціологічних дисциплін. Для студентів спеціальності «соціологія» стане комплексним і корисним пропедевтичним посібником з багатьох напрямів соціологічних знань.

ББК 60.56я73

© Сірий Є. В., 2004

© Видавництво «Атіка», 2004

ISBN 966-8074-95-5

Частина перша

ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ:

загальна теорія

Передмова

Перш ніж узагальнено вести мову про соціологію, хочемо звернутись до читачів. Важливо, щоб кожен чітко усвідомив: для осягнення дисциплін гуманітарного профілю необхідне глибоке їх розуміння, осмислення, світоглядне сприйняття. Методика вивчення соціології (наука, яка тісно пов'язана з реальною дійсністю - суспільством) не схожа на методику засвоєння математичних, економічних чи то мовних дисциплін. Тут важливі не тільки знання, а й здатність до розмірковування, судження. Швидкість мислення менш важлива, ніж його гнучкість та здатність сприймати й оцінювати різні думки. Освіта не повинна обмежуватися лише передачею традицій, знань та навичок. Щодо соціології, то вона покликана поліпшувати здатність людини знаходити сенс у різних ситуаціях, процесах та явищах, глибоко їх осмислювати, усвідомлювати.

У процесі навчання студент засвоює безліч дисциплін. Звичайно, залежно від професії, велику роль у формуванні професійних навичок насамперед відіграють спеціальні дисципліни - це ті, знання котрих будуть використовуватися безпосередньо у професійній діяльності (для економічних закладів - це бухгалтерський облік, економічний аналіз, ряд інших економічних дисциплін). Однак є такі предмети, які формують та підвищують нашу освіченість, загальний розумовий рівень, розвивають вміння мислити, спілкуватися, формують і розширюють світогляд і т. ін., тобто, без засвоєння яких не можна сказати, що така людина є носієм високої культури, освіченості.

Соціологія сьогодні зайняла гідне місце серед інших соціальних дисциплін, йде активний процес її розвитку як самостійної наукової дисципліни. У різних навчальних закладах України відкриваються нові факультети і відділення соціологічного профілю, інтерес до соціології виявляє і середня школа. Усе це створює неабияку потребу у спеціальній навчальній літературі. І хоч останнім часом видано ряд

підручників, посібників, лекційних курсів з різних напрямів соціологічної думки відчувається гостра потреба у відповідній літературі, у створенні офіційного підручника або хоча б загальновизнаного навчального посібника.

Сучасна соціологія являє собою гігантський масив соціальних знань, дослідницьких технологій, методик, з допомогою яких вона охоплює особливий аспект суспільства - соціальну реальність, процеси і явища соціального життя людей, соціальні сфери. Цей масив невпинно поповнюється новими знаннями, швидкість приросту яких є досить високою. Безперечно, справа ця винятково складна, тривала і відповідальна.

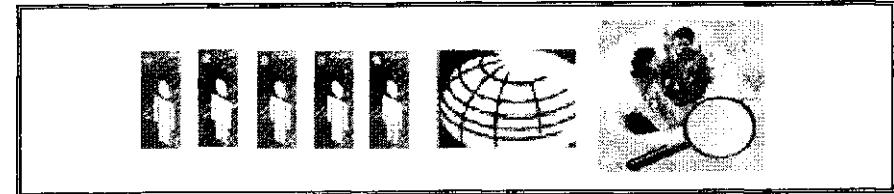
Вивчення соціології, на наш погляд, допоможе сформувати у майбутніх спеціалістів соціологічне мислення та культуру, сформувати алгоритм з'ясування природи соціальних процесів та явищ.

Освоєння курсу соціології дозволить також оволодіти фундаментальними основами важливих знань, уміннями та навичками з підготовки та проведення конкретних соціологічних досліджень у практичній діяльності, оскільки більшість різновидностей маркетингових та інших досліджень, якими оперуватимуть майбутні фахівці, базуються на системі соціологічних методів - як оптимальної моделі наукового пошуку.

Даний посібник відрізняється від уже виданих як за структурою, так і за змістом. В його основу покладено багаторічний курс лекцій з соціології. Автор прагнув більше уваги приділити методологічним проблемам соціології і соціологічного дослідження, висвітленню історії розвитку соціологічної думки, характеристиці основних теоретичних та прикладних напрямів сучасної соціології, прагнув подати великий фактичний матеріал комплексно, у досить стислій і зручній для навчального процесу формі, гадаючи, що більш докладно з того чи іншого питання можна дізнатися зі спеціальної літератури. Наявність великої кількості наочності, логічно-пояснювальних схем, ілюстрацій, портретів, що у вітчизняному посібнику із соціології використано вперше, робить навчальний посібник особливо привабливим.

Посібник призначено в основному для студентів усіх спеціальностей. Для студентів спеціальності «соціологія» стане комплексним і корисним пропедевтичним посібником з багатьох напрямів соціологічних знань.

I. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ

Тема 1

СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ

1. Соціологія як наука про суспільство

Перш за все, необхідно з'ясувати: що таке соціологія як наука; з'ясувати структурні компоненти та рівні соціологічних знань; визначити основні функції соціології.

Соціологія - молода наука, яка вивчає найбільш складний, мінливий об'єкт - людське суспільство, його структуру, закони розвитку, поведінку людини. Це та наука, яка формує та утверджує погляд на громадянське суспільство як взаємопов'язану цілісність, яка постійно перебуває у стані мінливості та розвитку. Саме ця наука з'ясовує місце та функції кожного соціального явища і процесу, дає людям потрібні орієнтири, допомагає зрозуміти обставини життя, що їх оточують у безмежному процесі людських відносин. Фізики, хіміки, біологи, здається, пізнали таємниці Всесвіту, а соціологи продовжують сперечатись про те: *що* таке суспільство, *яке* воно, *чому* постійно змінюється, ускладнюється, набуває нових форм?

Прояви дії соціологічної науки ми нерідко спостерігаємо, вона для нас не є цілком новим феноменом. Останнім часом стали дуже популярними опитування населення з різних проблем. З одного боку, з розвитком ринкових відносин не тільки в економічній сфері, а й в інших (політика, культура і т. ін.) відбувається стрімкий процес появи соціальних замовлень на подібного роду досліджень. Їх можна віднести до сфери маркетингових досліджень (товарний маркетинг, політичний, соціальний). Хоч і більшість такого роду «досліджень» досить мало

має спільного із соціологією, застосовує лише її інструментарій. Це свого роду рекламні та маркетингові заходи багатьох фірм та компаній, що часто проводяться на недостатньому професійному рівні, чим і дискредитують цю науку.

Але не тільки «соціологічними опитуваннями» окреслюється та визначається ця наука. Соціологія містить у собі «теорію» суспільства, яка виступає як теорія і методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук. Всі суспільні науки, які вивчають різноманітні аспекти життя та діяльності суспільства, завжди містять у собі так званий «соціальний аспект», тобто закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей. *Соціологію визначають як універсальну науку про суспільство.* Техніка та методика вивчення діяльності людей, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками. Крім того, склалася ціла система досліджень, котрі проводяться на стику соціології та інших наук. Ці дослідження отримали назву «соціальних досліджень» (соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-демографічні та ін.). (Таким же чином побудована структура галузевої соціології).

Соціологія має багато спільного із різними суспільними та іншими дисциплінами. З одного боку, вона відображає соціальну філософію й історію філософських вчень, з іншого боку - вона, на перший погляд, дуже багато має спільного із журналістикою (саме щодо методів збору інформації) і психологією. Іноді її важко відрізнити від статистики, демографії, математики. Для тих, хто вперше стикається з нею, воно так і видається.

Перейдемо ж до огляду структури соціологічних знань.

Перший підрозділ - *соціологічна теорія* - дає загальне уявлення про соціологію як науку, визначає її предмет, структуру і коло основних завдань, тобто функцій, окреслюється місце соціології у системі суспільних наук та її практична значимість. Далі починається вивчення суспільства із формування окремої особи та її «занурення» в океан суспільного життя. Все це можна віднести до соціалізації особи, набуття (освоєння) нею соціальних ознак та рис, котрі допомагають людині жити і діяти у суспільстві. Розглядається взаємозв'язок особи, суспільства та культури. Велика увага приділяється і механізму соціальних і міжіндивідуальних взаємовідносин - соціальним зв'язкам і відносинам, інституційним зв'язкам як найбільш необхідних та головних.

У розділі про соціальні спільності і соціальну структуру йдеться про особливості утворення і функціонування груп, спільностей, а також про механізм її конфігурації і ранжирування щодо кожного. Соціальна стратифікація та соціальна мобільність є основними вимірами розвитку суспільства. Крім того, соціологія пояснює і різноманітні процеси та явища, які відбуваються як у сфері поведінки груп, так і в

досить великих спільностях і характеризують різноманіття суспільного розвитку.

Хоч соціологія - як самостійна наука - з'явилася наприкінці XVIII - на початку XIX ст., вона вважається досить молодою і відносно недавно її почали широко впроваджувати в освітню сферу нашого суспільства. Знання про суспільство зароджувалися з давніх-давен. У своїх філософських роздумах мислителі і Античності, і Середньовіччя досить багато приділяли уваги вивченню суспільного життя. Однак те знання мало досить світоглядний, містичний характер і не містило елементів науковості, «істинності». Лише із формуванням нового класу - буржуазії, з новими суспільними відносинами, знання про суспільство почало набувати тих елементів, на яких і базується сучасна суспільна наука. Саме цей аспект і вивчає *історія соціології*. Розділ історії становлення та розвитку соціології містить дані про виникнення, основні етапи розвитку та історичні форми і напрями соціологічного знання. Історія соціології вивчає те, як знання про суспільство виокреслюються із багатомірності людського досвіду і набувають форми емпірично (практично) обґрунтованої наукової теорії. Історія соціології поділяється на кілька підрозділів, де описуються:

- становлення соціології як науки;
- основні течії та напрями розвитку соціології в XIX та XX ст.;
- розвиток світової соціології XX ст., основні сучасні парадигми;
- основні напрями розвитку російської та вітчизняної соціологічної думки.

Досить вагомим розділом у структурі соціологічного знання є методологія соціологічного дослідження і методи збору та аналізу соціологічної інформації, де дається виклад про:

- програмування соціологічного дослідження, його етапи та процедури;
- організацію, процедури і особливості дослідження;
- основні методи збору інформації (опитування: анкетне, інтерв'ю, експертне; метод спостереження; експеримент; соціометричні та психологічні методики; метод аналізу документів та ін.).

Саме в цій галузі соціологія нагадує журналістику і найбільш стикається із статистикою і математикою.

Останній підрозділ у структурі соціологічного знання оповідає про галузі і напрями розвитку соціології. Соціологія поділяється на окремі підтеорії, які вивчають основні форми і види діяльності людей, теорії, що виникають на межі соціології та інших дисциплін. В подальшому нашому курсі найбільше уваги приділяється вивченню соціології праці, побуту, економічної соціології, соціології політики, громадських рухів, громадської думки, соціології права, соціології виховання та ін.

I. Соціологія в перекладі з латини означає «наука про суспільство» або «вчення про суспільство», або, інакше кажучи, вся суспільна наука (суспільствознавство). **Соціологія** - наука про закони становлення й розвитку суспільства загалом, соціальних відносин та соціальних спільностей.} На перший погляд, соціолог вивчає індивіди та групи. Але це не зовсім так. ІВін вивчає зв'язки, які створюють ці різні групи. Індивід і група - це сукупність зв'язків, особливих, соціальних, які породжують складні соціальні структури: особу, суспільство, культуру, державу, право, мораль, науку, сім'ю і т. д.З

Таким чином, **соціологія** - це універсальна, всезагальна наука про суспільство. Звичайно, об'єктом вивчення багатьох наук є людина, її діяльність (економічна, історична, політична, культурологічна, психологічна, демографічна та ін.), суспільство в цілому, але всі вони вивчають суспільство тільки в певній сфері відносин (економічних, політичних, культурних **тощо**). Соціологія вивчає суспільство як *цілісний організм в усіх взаємопов'язаних структурах і сферах.*^

Соціологія має свій суто соціологічний підхід, відмінний від вищевказаних наук, а саме: суспільство розглядається як функціонуюча система в усіх сферах, виявах життя. Ця система має структури, інститути, включає в себе суспільні групи, дії конкретних осіб, які мають свої цілі, інтереси та потреби. При такому підході людина - не є якоюсь абстрактною моделлю.

Як і будь-яка наука, соціологія володіє власним предметом і конкретними методами дослідження і займає в системі наукового знання чітко визначене місце. Вона є універсальною всезагальною, всеохоплюючою наукою про людину.

Об'єктом соціологічного пізнання є сучасне суспільство (дана реальність, яка є певним фрагментом об'єктивного світу).

Предмет соціології - це зв'язки і відносини між людьми. Предмет вивчення соціології, як і будь-якої науки, - це не просто якість явище чи процес об'єктивного світу, а результат теоретичного обґрунтування, це відтворення емпіричної реальності на абстрактному рівні, шляхом виявлення суттєвих закономірних зв'язків і відносин **цієї реальності**Ряд соціологів (зокрема, відомий польський вчений Ян Щепанський) вважає, що предметом соціологічних досліджень є явища і процеси виникнення різних форм суспільного життя, структури та **різновиди** різних форм людських спільностей, сили, які об'єднують та руйнують ці спільності, зміни та перетворення, що в них відбуваються. Зарубіжні автори по-різному висловлюються щодо предмета соціології, але найбільш загальноприйнятним є розуміння, що соціологія - це наукове дослідження суспільства та соціальних відносин, і воно опирається на дані або факти реального світу. На думку вітчизняних соціологів, **соціологія** як наука вивчає реальну суспільну свідомість, у всьому її суперечливому розвитку - діяльність, поведінка людей, які виступають як втілення потреб,

інтересів, цінностей, знань, установок, зафіксованих у реальній свідомості, та умови, в яких розвиваються та здійснюються реальна свідомість, діяльність і поведінка людей.

Соціологія вивчає суспільні системи в їх функціонуванні та розвитку. Суспільство настільки складний об'єкт, що одній науці його вивчити не під силу. Внутрішній світ людини вивчає психологія. Поведінку людини в безпосередньому середовищі вивчає соціальна психологія - стик соціології та психології. І, звичайно, соціальний психолог нездатний пояснити причини змін у суспільному житті. Залежно від сфери діяльності людини, кожна суспільна наука вивчає цю сферу: політика - політична наука, економіка - політична економія, культурний розвиток - культурологія, правову діяльність - правові науки, історичний розвиток - історія і т. д. Але в цих науках є щось спільне, а саме: вони вивчають діяльність людини, суспільства.

І Представники різних наук по-різному сприймають один і той же об'єкт. Так, якщо взяти сім'ю чи будь-яку організацію, колектив як об'єкт аналізу, то, скажімо, економіста, передусім, цікавитиме її *бюджет* - доходи-витрати; юриста - *права та обов'язки* кожного члена сім'ї чи колективу; демографа - *дітність, статеві-вікова структура* сім'ї; психолога - різні *типи особистості, мотиви*; політолога - сприйняття політичних процесів, ставлення до них і т. ін. І тільки соціолог візьме всі ці чинники до уваги в їх сукупності і поставить ключове фундаментальне питання: *«яка згуртованість цієї групи, як і чому вона існує?»*. Соціологія розглядає таку групу як систему, цілісний організм з різних позицій, і

Специфіка соціальних відносин полягає в тому, що вони виступають суттєвим аспектом всіх видів суспільних відносин: економічних, політичних, ідеологічних і т. д. На відміну від більшості наук, що вивчають окремі підструктури суспільства, окремі види відносин, соціологія вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий соціальний організм, що розвивається.

Поняття «суспільство» на побутовому рівні асоціюється із поняттями: країна, держава, суспільство. Але ці поняття слід розрізняти. *Країна* - це частина світу або територія, окреслена певним кордоном, яка користується державним суверенітетом. *Держава* - це політична організація даної країни, яка вимагає певного типу режиму влади. *Суспільство* - соціальна організація певної країни, основою якої є соціальна структура.

Отже, предметом вивчення соціології є суспільство як цілісний організм, його властивості, сторони, соціальні механізми його функціонування і розвитку?) Суспільство - це продукт взаємодії людей, і мета соціолога - отримати достовірну істинну картину його, виявити та вивчити сучасні наявні та потенційні суспільні проблеми з метою їх подальшого вирішення. Сучасне *суспільство* - це, свого роду, сис-

тема, яка складається із окремих рівнів соціальних груп та їх зв'язків, і розглядається з таких позицій:

- фундаментальний рівень формування організації суспільства - це людство в цілому, яке складає свої інтереси як єдина цивілізація;
- соціальні інститути - стійкі, організовані форми спільної діяльності людей;
- класи, групи, спільності, верстви, кола;
- рівень окремого індивіда, особи, оскільки для соціології сама особистість є предметом вивчення - як суб'єкт та об'єкт соціальних відносин.

Всі вони пов'язані з різними сферами суспільних відносин (економічною, політичною, культурною тощо).

На рис. 1 показано соціальні рівні суспільства у сферах суспільних відносин.

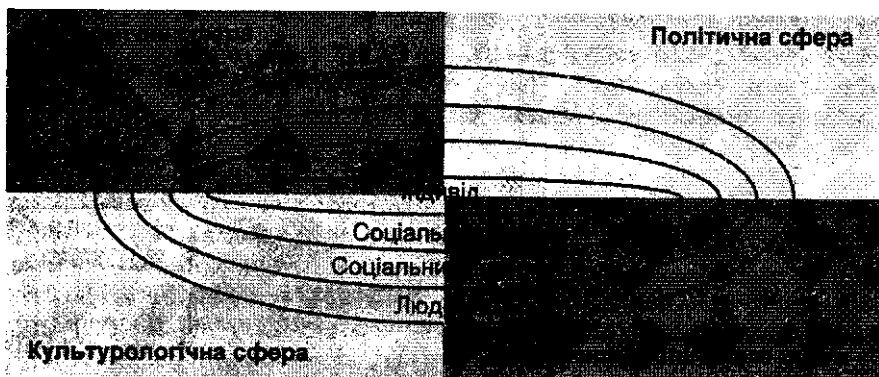

Рис. 1

Розглядаючи предмет і об'єкт соціології, ми вжили термін «соціальне», що виступає коренем всієї соціальної науки. Як слід його розуміти? Як вже вказувалось, соціологія виділяє і вивчає соціальні відносини між людьми та групами, що діють у даній сфері. Соціальна група являє собою зв'язок індивіда та суспільства. Один і той же індивід входить у різноманітні соціальні групи, націю, трудовий колектив і т. ін. Він займає в них різне становище і виконує різні ролі. Перерозподіл та комбінування статусів та ролей здійснюється завдяки специфічній, соціальній якості, «володарем» та «носієм» якої є індивід - особа. Суть останньої, як відомо, характеризується сукупністю соціальних відносин. Звідси випливає, що, розглядаючи соціальну сферу, соціологія розглядає разом з тим і особу, її потреби, інтереси, цінності, позиції, її багаточисленні зв'язки з іншими індивідами, її спосіб життя. А соціальний зв'язок - це перша і необхідна умова

існування суспільного життя. Наявність взаємодії людей, взаємовідносин, взаємодіючих груп є основою для «побудови» визначення терміна «соціальне».

«Соціальне» означає не що інше, як певну якість, характеристику, яка окреслює та ідентифікує взаємодію різних усупільнень людей, спосіб цієї взаємодії. Кожен з нас в процесі життєдіяльності є носієм багатьох характеристик, ролей, які проявляють, ідентифікують людину. Кожна особа виконує безліч функцій, прав, обов'язків у відношенні один до одного. Так, для прикладу, візьмемо близьку для нас категорію «студент». Це одна із характеристик певної особи. На перший погляд, звучить узагальнено, абстрактно, але: це може бути студент «нашого» вузу, економічного вузу, столичного вузу, престижного вузу (щодо всіх інших вузів). Крім того, «студент» для когось є сином чи донькою, братом чи сестрою, батьком чи матір'ю, молодшим чи старшим, представником певної національності, працівником якоїсь установи, спортсменом, вболівальником, спеціалістом у певній галузі, членом певної організації і т. ін. Таким чином, він проявляє себе завдяки цим характеристикам в діяльності у відношенні до інших людей.

«Соціальне» - від латинського «*соціаіе*» - *спільний, товариський, суспільний*, - центральна категорія соціології. Це поняття служить для визначення суті суспільного життя, відображення специфіки соціальної форми руху матерії. В широкому розумінні, соціальне означає все те, що належить до суспільства взагалі, на відміну від природного. У вузькому розумінні, соціальне означає сторону суспільних відносин, із котрих складається суспільство і стосується відносин людей один до одного і до суспільства. Якщо вдатися до більш глибокого розкриття цих значень, то слід сказати, що *категорія соціальне* відображає особливу об'єктивну та суб'єктивну реальність, яка створюється людьми безпосередньо через буття в спільнотах. Ця реальність поєднує в собі риси, дії, вчинки людей, взаємини між ними, речі, норми, цінності, знаки, символи, смисли та їх значення.

Можна виділити кілька основних рис, що характеризують специфіку соціального:

- це загальна якість, яка притаманна різним групам індивідів і є результатом інтеграції ними тих чи інших якостей суспільних відносин;
- воно відображає взаємне становище індивідів та їх груп;
- воно є результатом сумісної діяльності різних індивідів, що проявляється в їх спілкуванні та взаємодії;

На підставі вищенаведеного можна дати таке визначення соціології: це - *наука про тенденції, закони функціонування та розвитку соціальних систем* (людина в діяльності як система; спільні групові організаційні дії людей як система, процеси та явища в глобальному суспільстві як сис-

тема). (Але жодне трактування соціології не є вичерпним, ключовим, внаслідок характерного для неї розмаїття концепцій та напрямів).

Треба додати, що соціологія, вивчаючи суспільне життя в тих чи інших його формах та сферах, не обмежується описом та поясненням процесів соціального розвитку. Вона аналізує та вказує шляхи плано-мірної, цілеспрямованої дії на ці процеси. В цьому виражається практична спрямованість соціологічної науки, тобто її зверненість до конкретних соціальних проблем, які підлягають вирішенню шляхом соціального планування та соціального управління. Цей специфічний «управлінський» ракурс соціологічної науки виражається у виробленні науково обґрунтованих прогнозів та практичних рекомендацій.

2. Місце соціології серед інших наук

У системі суспільних та гуманітарних наук соціологія займає особливе місце. Це пояснюється тим, що: 1) вона є наукою про суспільство, його явища та процеси; 2) вона вміщує в себе теорію суспільства або загальну соціологічну теорію, яка виступає як теорія та методологія всіх інших суспільних та гуманітарних наук; 3) всі суспільні науки, які вивчають різноманітні сторони життєдіяльності суспільства і людей, завжди містять у собі соціальний аспект, тобто закони і закономірності, які досліджуються в тій чи іншій сфері суспільного життя, реалізуються через діяльність людей; 4) техніка та методика вивчення людини та її діяльності, методи соціального виміру, розроблені соціологією, є необхідними і використовуються всіма іншими суспільними науками; 5) склалася ціла система досліджень, які проводяться на стику соціології та інших наук.

Місце соціології серед інших наук можна проілюструвати такою формулою. Якщо є « n » різних об'єктів для вивчення, то наук, що їх вивчають, буде « $n + 1$ », тобто « n » наук, що вивчають об'єкти, та « $n + 1$ »-ша теорія - це та, яка вивчає те спільне, що притаманне всім цим об'єктам).

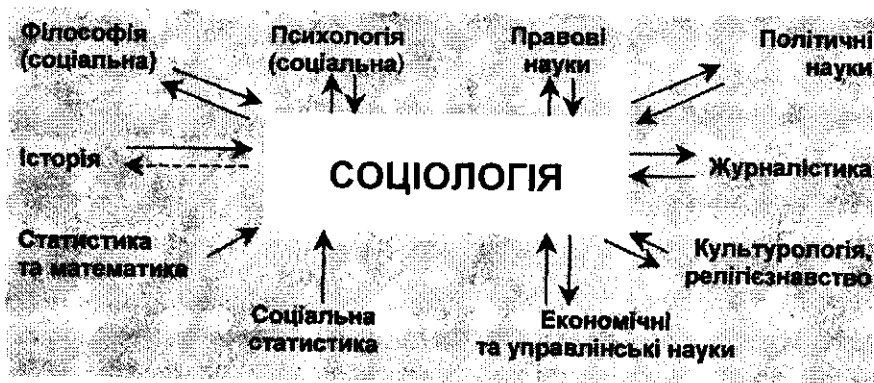

Рис. 2

Соціологія тісно пов'язана із суспільними дисциплінами. Так, зокрема, межі між філософією та соціологією є нечіткими. Філософія через соціальну філософію глибоко проникає в соціологію, і стає, по суті, частиною її теоретичної системи. Історія соціології невіддільна від історії філософії. Їх корені тісно переплітаються і по сьогоднішній день. Соціологія, здійснюючи конкретний аналіз суспільного життя у всій його багатомірності, сприяє збагаченню понятійного апарату та предметного змісту соціальної філософії.

Спостерігається тісний зв'язок із соціальною психологією. Проблеми соціальної поведінки індивідів та груп не вирішуються без знань психології, зокрема психоаналізу. Існує психологічний напрям у розвитку соціологічних вчень, психологічні методика (тестування, соціометрія) збору соціологічної інформації. У свою чергу соціальні психологи, поряд із психологічними методиками, застосовують соціологічні методи у своїх дослідженнях (опитування, аналіз документів, соціальний експеримент). Спільними проблемами дослідження для соціології та ряду психологічних наук є потреби, мотиви, інтереси, цінності, установки, думки, настрої людей.

Тісний зв'язок існує між соціологією та правознавством. Існує ряд соціологічних теорій: *соціологія права, юридична, правова, кримінальна соціологія*. Без розгляду юридично-правових знань неможливо з'ясувати природу взаємовідносин людей у правовій сфері, нормативи та відхилення їх поведінки та діяльності.

Те ж саме можна сказати і про тісний зв'язок між соціологією та політичною наукою, на стику яких сформувалися такі напрями, як: *соціологія політики, політична соціологія, політична психологія, соціологія громадської думки, соціологія влади* та інші, які з'ясовують природу взаємовідносин людей, спільностей з одного боку, політики, політичних процесів, влади - з іншого. Політика як дуже широке, складне і багатомірне явище проявляється в усіх сферах суспільного життя і багато в чому визначає розвиток суспільства в цілому. Крім того, соціальні спільності, соціальні інститути, організації є важливими діючими складовими політики.

Історія також тісно переплітається із соціологією. Вона також відображає соціальну дійсність. Історія, як і соціологія, вивчає суспільство та закономірності його розвитку в конкретних проявах. Тільки історія описує та пояснює соціальні явища та процеси в минулому (в хронології), а соціологія - ті, що спостерігаються в даний час. Соціологія в поясненні сучасного та в прогнозі майбутнього бере до уваги «зигзаги» минулого, також і історія на сучасному рівні, володіючи соціологічними знаннями про суспільство, глибше пояснює природу історичних процесів. Вчені прогнозують виникнення нової міждисциплінарної галузі - *соціології історії*, яка може дати соціологічний аналіз історичних процесів.

Соціологія активно співпрацює із соціальною статистикою. Соці-

альна статистика забезпечує соціологію соціальною та демографічною інформацією для оперативного аналізу змін у соціальних відносинах. На основі цього розробляються соціальні прогнози, проекти соціального розвитку. Крім того, у своїх дослідженнях соціологія широко застосовує статистичні та математичні методи в обґрунтуванні вибірки дослідження, обробки, групування та аналізу інформації.

Надалі немає потреби говорити про тісне переплетіння соціології та ряду інших суспільних наук (політична економія, культурологія, етнографія, демографія, релігієзнавство, менеджмент та ін.). Варто лише назвати альтернативні галузі, які виникли на стику соціології та цих наук: *економічна соціологія, соціологія праці, організацій, управління, культури, побуту та вільного часу, релігії, етносоціологія.*

Смисл соціологічної науки полягає у «діагностиці» та «лікуванні» соціальних хвороб, у прагненні до понятійно-абстрактного осмислення соціального і до конкретного опису соціальних феноменів реального життя людини. Особливе місце соціології в системі соціальних і гуманітарних наук полягає у формуванні у людей соціологічної культури та мислення, здатності правильно сприймати соціальні процеси, що відбуваються в нашому суспільстві, сприяє формуванню знань про соціальну дійсність, пояснює логіку та істинність процесів соціального розвитку, розробляє «універсальну технологію» емпіричного дослідження суспільства.

Соціологія володіє та застосовує безліч методологічних правил, різноманітних технік збору та обробки матеріалів з метою пізнання соціальної дійсності. Існують певні технічні прийоми досліджень, проведення спостережень, збору матеріалів, при цьому можуть застосовуватись математичні методи, методи статистики, спостереження, інтерв'ю, анкетування та інші.

Одним із підходів щодо вивчення природи соціальних явищ є методологічне розгалуження на макро- та мікросоціологічний вимір. Моделі соціальної реальності вивчаються та представлені в різних «фокусах» та рівнях (макро- та мікрорівні). Соціологічні дослідження можуть поділятися за широтою охоплення явищ, що вивчаються. В **мікросоціологічних** дослідженнях соціолог вивчає поведінку відносно невеликих соціальних груп, таких, як виробничий колектив або різні малі групи, невеликі територіальні регіони (хутір, селище). Завдання соціолога в цьому випадку полягає не тільки в тому, щоб детально описати та проаналізувати взаємовідносини людей в певних соціальних групах, їх суб'єктивні бажання, цілі, орієнтації, але і вміти виявити систему соціальних зв'язків і відносин, сукупність суб'єктивних факторів, які обумовлюють життєдіяльність даних колективів, а також взаємозв'язок останніх з конкретними цінностями і нормами регулюючої системи людських взаємовідносин.

Макрсоціологічні дослідження відзначаються широтою охоплення явищ, сфери вивчаються. Вони можуть проводитись у масштабах

великого регіону, всієї країни або навіть в ряді країн одночасно. Як об'єкт вивчення виступають, як правило, великі колективи людей (класи, професійні групи, соціальні прошарки, соціальні інститути) та макропроцеси (міграція, соціальна мобільність – процес руху індивідів між ієрархічно або іншим чином організованими елементами соціальної структури). При цьому соціолог виходить на інституціональний рівень аналізу, оперуючи апаратом, як спеціальною, так і загальною соціологічною теорією. Основна мета такого дослідження – встановити стійкі закономірності розвитку та функціонування об'єктів, що вивчаються, визначити їх взаємозв'язок із соціальними інститутами і різними сферами суспільства.

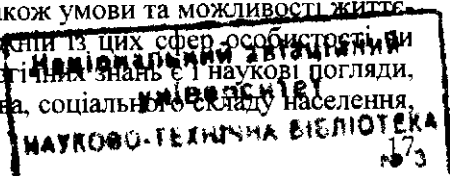
Головне завдання соціології при дослідженні різних ланок соціальної реальності та їх взаємодії одне з одним полягає в тому, щоб виявити та науково обґрунтувати механізми переходу від індивідуального до соціального; від соціального менш загального порядку до соціального більш загального порядку; визначити ступінь відповідності, збалансування, поведінку в різних макро- та мікросистемах, з'ясувати мотиви, стимули поведінки цих систем.

3. Структура соціологічних знань

Щоб не формувалася хибна думка стосовно соціології (що це світоглядна наука), потрібно знати, що вона опирається на міцну практичну базу і, крім того, сама служить надійною теоретичною опорою соціальної практики, тому структурно її можна окреслити на теоретичний та практичний рівень.

Під структурою соціологічних знань розуміють систему взаємопов'язаних уявлень, понять, поглядів, підходів, теорій про соціальну дійсність на різних рівнях, шаблях, виходячи із ступеня узагальнення або конкретизації пояснення соціальної дійсності. Особливістю структури соціологічних знань є те, що вона є певною упорядкованою системою знань про суспільство як динамічно функціонуючий соціальний організм. Структура соціологічних уявлень, припущень та наукових знань формується залежно від кола об'єктів, які вивчаються соціологією, глибини і широти наукових узагальнень і висновків, що здійснюються на базі аналізу даних про ті або інші соціальні явища та процеси.

Структурними елементами соціологічної теорії є знання про суспільство, що включає в себе розуміння законів його розвитку, основні його сфери життя. Важливим елементом є знання про функціонування та розвиток окремих сфер суспільного життя (економічна, політична, соціальна, духовна та ін.), а також умови та можливості життєдіяльності та самоутвердження в кожній із цих сфер особистості та груп. Складовими елементами структури соціологічних знань є і наукові погляди, теорії соціальної структури суспільства, соціальної структури населення,

діяльність існуючих у суспільстві соціальних інститутів (держава, право, економіка, релігія, культура, сім'я та ін.).

Необхідно виділити ряд спеціалізованих розділів, які займаються дослідженням певних сфер суспільного життя, і деяку галузь загальних теорій. Так, у сучасній соціології виділяються такі розділи, які інколи називаються **конкретною соціологією, або соціологією середнього рівня:**

а) розділи, які досліджують соціальні інститути, до яких належать соціологія сім'ї, соціологія виховання, соціологія політики, соціологія права, пізнання, ідеології, науки, релігії, мистецтва, армії, війни, промисловості, праці;

б) розділи, які спеціально досліджують різні типи соціальних спільностей, так, наприклад, дослідження малих груп, територіальних спільностей, міста, села, дослідження соціальних прошарків населення, професійних категорій, каст;

в) спеціалізовані дослідження соціальних процесів та явищ (процеси переміщення, дезорганізації, злочинності, алкоголізму, проституції, процеси становлення ринкових відносин і підприємництва, явища та процеси масової комунікації - преса, радіо, телебачення, кіно - і їх вплив на формування так званої масової культури; процес міграції населення, переміщення осіб в географічному просторі і перехід в інші спільності та культури, а також процеси переходу від однієї верстви чи класу в інший.

Система наукового пізнання соціології володіє складною структурою, яка відображає різні типи та рівні дослідження соціальної дійсності. Соціологія - це складна структура наукового знання. Елементами цієї структури (або ж три рівні соціологічного знання)!::

- загальна соціологічна теорія;
- спеціальні соціологічні теорії або теорії середнього рівня;
- конкретно-соціологічні дослідження.

Крім того, існують теоретичний та практичний (прикладний) рівні вивчення суспільного життя.

Теоретичний рівень у структурі соціологічних знань займає **загальна соціологічна теорія**, яка опирається на соціальну філософію. Будучи соціально-філософською теорією суспільства, вона здійснює зв'язок філософії з усіма соціальними та гуманітарними науками. Загальна соціологічна теорія дає уявлення про суспільство в цілому як цілісну систему, організм, систему соціальних механізмів, формулює принципи соціального пізнання, основні методологічні вимоги системного аналізу, принципи історизму, аналізу явищ у взаємозв'язку з іншими. В такому контексті соціологія може розглядатися як теоретико-методологічна база інших суспільних наук. Саме з цих позицій теоретична соціологія може розглядатися як наука про закони роз-

витку людського суспільства. Існує кілька концепцій та підходів до пояснення природи механізмів суспільного розвитку.

Формаційний - де чинником у тенденціях розвитку суспільних відносин визнається зміна суспільно-економічних формацій, які визначаються способом виробництва, за якого «буття визначає свідомість», в якому класова боротьба та економічний доміант є рушійними силами всіх перетворень (К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін).

Соціокультурний - коли основним фактором розвитку суспільства визнається існування різних культур, які своєрідно проходять різні етапи свого розвитку, за якого «свідомість визначає буття», а духовний, культурний доміант є основним чинником суспільних змін (М. Вебер, В. Зомбарт, М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі).

Цивілізаційний підхід визначає важливим чинником розвитку суспільних відносин тип цивілізації, в якому перебуває суспільство в даний історичний період розвитку (О. Конт, П. Сорокін, У. Росту, Дж. Гелбрейт, Р. Арон).

Слід зауважити, що запропоновані підходи певною мірою обмежені і мають свої недоліки, однак у сукупності вони все-таки відображають ряд загальних закономірностей суспільного розвитку, «виявлених» в різних конкретно-історичних умовах, і досить об'єктивно відображають різноманітні сторони життя суспільства.

{Спеціальні соціологічні теорії уточнюють положення загальної соціологічної теорії щодо розуміння, трактування механізмів соціальної взаємодії, але і для них загальна соціологічна теорія слугує методологічною основою.

Розрізняють кілька видів цих теорій:

- які вивчають розвиток спільностей;
- галузеві, які розглядають механізми життєдіяльності спільностей у певних сферах (соціологія праці, економічна соціологія);
- теорії, які аналізують окремі елементи соціального механізму (соціальний контроль, організації).

Спеціальні соціологічні теорії конкретизують положення загальної теорії, здійснюючи перехід від загальних понять до конкретних (за допомогою яких можна вивчити, виміряти процес). Вони мають набагато вужчий пізнавальний спектр, ніж загальносоціологічні, і торкаються в основному окремих сфер суспільного життя, соціальних груп та інститутів і поєднують у собі теоретичний та емпіричний (практичний) рівні дослідження. Вони займають проміжне місце між фундаментальними соціологічними теоріями та емпіричним узагальненням первинної соціологічної інформації, виступаючи у ролі своєрідної зв'язки, каталізатором їх взаємообумовленості. Серед теорій середнього рівня найбільший інтерес для майбутніх фахівців економічного, управлінського, правового профілю, на наш погляд, можуть

мати такі: економічна соціологія, соціологія управління, соціологія підприємництва, правова соціологія та ін. Ц

Третій рівень соціологічних знань представлений у вигляді *конкретних соціологічних досліджень* та аналізу. Це - збір фактів, даних, їх систематизація та аналіз. Це вимірювання конкретних соціальних явищ та процесів на основі певних підходів, принципів, понять. На цьому рівні здійснюється вимір конкретних соціальних процесів та явищ, на основі загальносоціологічних та конкретно-соціологічних підходів та принципів. Предметом дослідження тут виступають дії, вчинки, характеристика поведінки соціальних груп та індивідів, а також відображення фактів соціальної дійсності у свідомості людей. Цей рівень можна назвати засобом реалізації критерію чіткості наукових знань про реальну соціальну дійсність. Слід зауважити, що виділення рівнів соціології має цілком умовний характер і перебуває у тісному взаємозв'язку (рис. 3).

Рис. 3

Соціологічний аналіз конкретної соціальної ситуації (різних елементів соціальної структури) дозволяє суворо науково визначити характер теоретичних та практичних завдань, які вирішують у процесі соціологічного дослідження. По-перше, соціолог, опираючись на загальну соціологічну теорію, повинен виявити всю сукупність об'єктивних соціальних факторів (економічних, політичних, ідеологічних), які певною мірою діють на хід конкретної ситуації і визначають структуру суспільних відносин у різних соціальних групах. Виконання цього завдання вимагає від соціолога комплексного підходу до явищ, які вивчаються. Далі, важливим завданням соціолога є встановлення залежностей між дією об'єктивних соціальних факторів і суб'єктивними уявленнями людей, свідомістю соціальних груп. Це, у свою чергу, дозволяє розкрити конкретний механізм виву суспільних закономірностей, виявити можливі відхилення в розвитку соціальних процесів. Здійснення цих послідовних завдань дає можливість сформулювати нові теоретичні висновки і виробити практичні рекомендації щодо вирішення даної проблеми.

4. Функції соціології

Кожна наука виконує свої функції в системі суспільних відносин. Це - основні обов'язки, важливі напрями, коло діяльності. У багатьох наукових джерелах по-різному розгалужують та окреслюють **функції соціології**. Однак оптимальним можна вважати: *теоретичну, описову, інформаційну та прогностичну функції*.

Теоретична функція - це свого роду концентрація, поповнення, пояснення та збагачення наявних соціологічних знань. Сюди ж належить розробка соціальних законів, концепцій, теорій, з'ясування соціальних закономірностей, які виявляються у суспільстві. Збагачення наукових соціологічних знань відбувається на основі вдосконалення теоретичної соціології із застосуванням елементів спеціальних соціологічних теорій та досліджень емпіричної соціології.

До *описової* функції слід віднести систематизацію, опис, поновлення отриманого матеріалу у вигляді записів, звітів, схем, статей, книг. У них створюється, окреслюється ідеальна картина соціального об'єкта, дії, зв'язку. На підставі одержаного матеріалу формуються практичні висновки та рекомендації щодо прийняття рішень.

Інформаційна функція являє собою збір, систематизацію, поновлення соціальної інформації, одержаної в результаті соціальних досліджень. У великих наукових (зокрема, соціологічних) центрах соціологічна інформація, як найперспективніший вид соціальної інформації, нагромаджується та зберігається в сучасних електронних носіях.

Прогностична функція є найхарактернішою, бо саме вона відрізняє соціологію від інших суспільних наук. Вона ідентифікує соціологію. Сюди відносять: прогнозування, узагальнення, розкриття тенденцій

у процесах та явищах. Це свого роду видача соціальних прогнозів. Як правило, соціологічні дослідження завершуються створенням короткострокових або довгострокових прогнозів. **Соціальне прогнозування** можна подати як визначення науково обґрунтованих способів реалізації вигляду майбутнього соціального стану. Цей тактичний напрям у соціології набуває широкого розвитку під час виборчих кампаній. Прогнозування майбутнього в різних формах - від найвних пророкувань до наукових прогнозів - завжди відіграло роль в ідейному обґрунтуванні життєвих інтересів та устремлень народів.

Проблема прогнозування завжди була актуальною для філософії, вона посилила свою актуальність і в соціології. Це одна із найсуттєвіших функцій соціології - *прогностична*, котра виражається у виробленні науково обґрунтованих прогнозів про тенденції розвитку соціальних процесів у майбутньому. Прогнозування - це дослідження перспектив соціальних процесів та явищ з метою підвищення наукової обґрунтованості та ефективності соціального програмування й ефективності планування і управління. Прогнозування проводиться не безпідставно (на голому місці), а як результат єдності теорії та практики.

Виділяють два типи соціальних прогнозів: *пошуковий* та *нормативний*. Пошуковий застосовують для опису можливого стану суспільства, виходячи із діючих тенденцій, враховуючи основні дії, чинники. Нормативний пов'язаний з постановкою цілей, описом бажаного стану і засобів (шляхів) його досягнення. Прогнозування класифікується і за іншими **параметрами - строками**: *-коротко, -середньо, довгострокові прогнози*; **роллю**: *попередження, пошукові, аналітичні, нормативні*.

[Прогностична функція соціології включає ряд підфункцій: а) визначення діапазону можливостей, імовірностей тієї чи іншої події на даному історичному етапі, б) представлення альтернативних сценаріїв майбутніх прогнозів, кожного із обраних рішень; в) розрахунок ймовірних втрат щодо кожного варіанта, включаючи побічні наслідки. Для здійснення прогностичної функції в соціології застосовують ряд методів, серед яких: статистичний аналіз, побудова динамічних рядів з подальшою екстраполяцією, метод експертних оцінок основних тенденцій розвитку, математичне моделювання та ін.

З прогностичною функцією соціології тісно пов'язаний такий напрям діяльності, як *соціальна інженерія* - сукупність підходів у прикладних соціальних науках (і перш за все, в соціології), які орієнтовані на зміну поведінки та установок людей, вирішення соціальних проблем, на адаптацію соціальних організацій, установ, соціальних інститутів до умов, які змінюються, обставин, з метою збереження соціальної стабільності. *Соціальна інженерія* — це, свого роду, теоретико-прикладний напрям науково практичної діяльності, котрий тісно пов'язаний із усіма рівнями соціологічних знань. Тому буде помилкою

віднести цю «галузь» конкретно до одного із рівнів. Саме завдяки соціальній інженерії є можливість певним чином регулювати окремими правовими та економічними механізмами в суспільній системі, регулювати засобами масової комунікації, управляти організаціями різного типу, надавати організаційну допомогу в проблемних суспільних сферах. Соціальна інженерія є поки що не ретельно розробленим полем діяльності і виконує чисто інструментальні функції. В більшості випадків її участь у державних соціальних програмах зводиться до соціологічного обґрунтування уже сформованих рішень.

/ В інших навчальних джерелах функції соціології поділяють на: *пізнавальну, практичну та ідеологічну*.

Пізнавальна функція зводиться до дослідження соціальних явищ з метою отримання адекватних наукових уявлень про їх природу і на основі аналізу соціальних процесів вироблення наукових прогнозів їх подальшого розвитку.

Практична функція соціології полягає в тому, щоб на основі емпіричного та теоретичного аналізу соціальних явищ і процесів розробити практичні рекомендації з вирішення ряду соціальних проблем.

Відкритим залишається питання щодо наукової та суспільної легалізації так званої *ідеологічної* функції соціології. З одного боку, соціологія так чи інакше виражає інтереси певних соціальних кіл, груп, класів, політичних партій та рухів. Тим самим, дані, висновки, узагальнення набувають ідеологічного змісту, певного ідеологічного відтінку. В цьому плані соціологія завжди ідеологічно орієнтована. І хоч цьому запобігти важко, все-таки не слід допускати ідеологічних перекосів, потрібно запобігати «нерозумній» ідеологізації та політизації наукових засобів.^;

Сама соціологія як наука не перебуває у статичній формі (не стоїть на місці), а разом з суспільством, котре динамічно змінюється, вона шукає та вивчає нові підходи розуміння, вивчення та пояснення соціальної дійсності на всіх своїх структурних рівнях, а рівноцінно і вирішує власні фундаментальні та прикладні проблеми. Власне тому соціологія відносно і розмежована на *фундаментальну* та *прикладну*. Такий поділ вказує на вирішення нею власне наукових або практичних завдань.

Контрольні запитання:

1. Соціологія як наукова дисципліна. Об'єкт і предмет соціології.
2. Співвідношення соціології з іншими науками.
3. Структура системи соціологічних знань.
4. Основні функції соціології.
5. Фундаментальні та прикладні проблеми соціології.
6. Соціальна інженерія.

Тема реферату:

1. Роль соціології в осмисленні та аналізі суспільних явищ і процесів.

Додаткова література (до теми 1):

Ильин В. В. Социология как фундаментальная наука // Социол. исслед.- 1994- № 3 - С 29-34.

Тернер Дж. Структура социологической теории, - М., 1985.

Тощенко Ж. Т. Социология.-М., 1994.

Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. Вип. 1, 3.-Львів, 1996.

Тема 2 СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ. ОСОБИСТІТЬ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

1. Основи суспільного життя (природні, економічні, культурні)

Вивчення природи та специфіки суспільного життя слід починати із вивчення його первинного елемента - людини, людини як особистості. Але людина не народжується особистістю. У процесі життєдіяльності, особливо в ранньому віці, вона набуває всі так чи інакше необхідні соціальні ознаки та риси, котрі допомагають їй жити і діяти в соціальному середовищі, сприймати його і вносити свої впливові корективи у процесі діяльності.

Індивід не має змоги вибирати де, коли і як йому жити. Він застає певне природне та соціальне середовище, змушений пристосовуватися, адаптуватися до його умов. Цей процес «входження» в суспільне життя прийнято називати *соціалізацією*. Сутність його полягає в освоєнні соціальних ролей (сина, брата, товариша, студента, покупця, пасажира і т. п.) і набутті навичок відповідної ролевої поведінки. Засвоєння і корегування таких навичок стимулюються заохоченням чи осудом з боку оточуючих, через систему соціального контролю. Соціалізація починається з раннього дитинства і відбувається впродовж усього життя, оскільки варіанти ролевої поведінки нескінченні.

Отже, людина постійно відчуває свою повну чи принаймні часткову залежність від інших людей або деперсоналізованих зовнішніх обставин. Вона бачить, що її бажання і прагнення шоразу наштовхуються на певні перешкоди, її можливості в реалізації власної волі і досягнення своєї мети, як правило, обмежені. Вже з дитячого віку вона звикає сприймати навколишній світ людей, як жорстко встановлений та детермінований звичаєм, законом або чияюсь волею. Тому вирішального значення у вивченні системи дії даних чинників набуває теорія соціалізації.

Соціалізацією будемо називати процес, в ході якого людська істота з певними біологічними задатками набуває певні якості, необхідні для життєдіяльності в суспільстві. В більш широкому визначенні це поняття розуміють як процес засвоєння індивідом *взірців поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм та цінностей, які необхідні для успішного функціонування індивіда в даному суспільстві.*

Теорія соціалізації встановлює, під впливом яких соціальних факторів створюються певні особливості особи, і самий механізм процесу входження людини від індивідуального до соціального. З цих позицій в систему соціалізації включаються: соціальне пізнання, оволодіння певними навиками практичної діяльності, засвоєння певних норм, позицій, ролей та статусів, вироблення ціннісних орієнтацій та установок, а також включення людини в активну творчу діяльність. Соціалізація включає в себе процеси *засвоєння, адаптацію* (звикання до нових умов), *виховання* (цілеспрямована дія на духовну сферу та поведінку індивіда), *навчання* (оволодіння новими знаннями) - одним словом, засвоєння «правил життя». Іноді, як похідні, сюди відносять і змушнення та дорослішання (соціопсихологічні на фізіологічні процеси формування людини). Таким чином, соціалізація - це не тільки набуття соціальної та економічної самостійності, але і *формування особистості*. Індивід - це початкова точка цього процесу, а зріла особистість - завершальна.

Процес соціалізації триває все життя, в ньому виділяють кілька «життєвих» циклів (стадій): *дотрудовий, трудовий та післятрудовий*. В цьому плані соціалізація має діяльний характер.

Залежно від віку особи, умовно визначають три основних етапи соціалізації: *первинна* (соціалізація дитини), *маргінальна* (підліткова), *стійка цілісна соціалізація* (перехід до зрілості). Крім того, кожний період характеризується певними ознаками. Так, у дорослому віці соціалізація націлена на зміну поведінки у новій ситуації, а у дитячому віці акцент робиться на формуванні ціннісної орієнтації. Дорослі, опираючись на власний досвід, здатні лише оцінювати і сприймати їх критично, а діти в змозі лише засвоювати їх. На рис. 1 показано співвідношення засвоєння та набуття соціальних ознак та якостей у процесі соціалізації і залежно від віку: в ранньому віці - процес засвоєння якостей проходить найбільш інтенсивно, і, як правило, - найбільш важливі життєві, базові ознаки, в більш пізньому віці - навпаки.

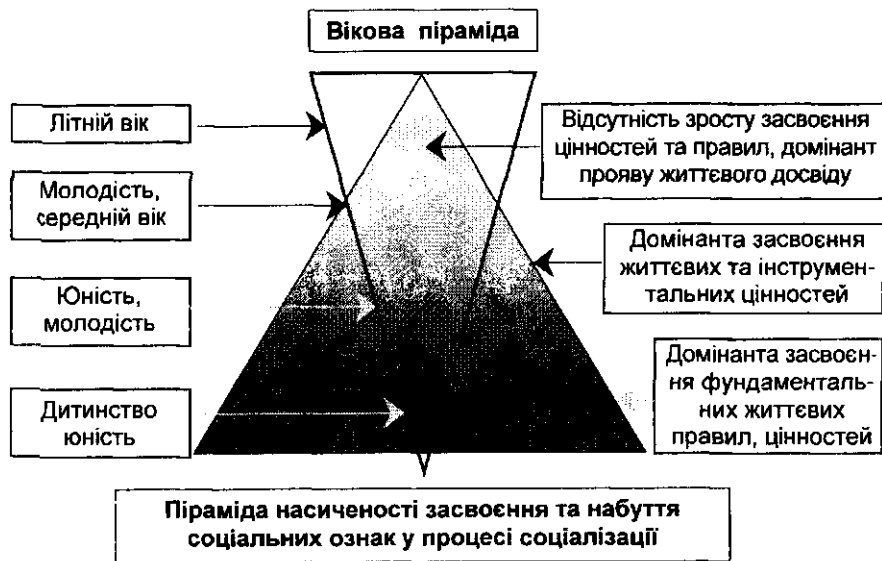
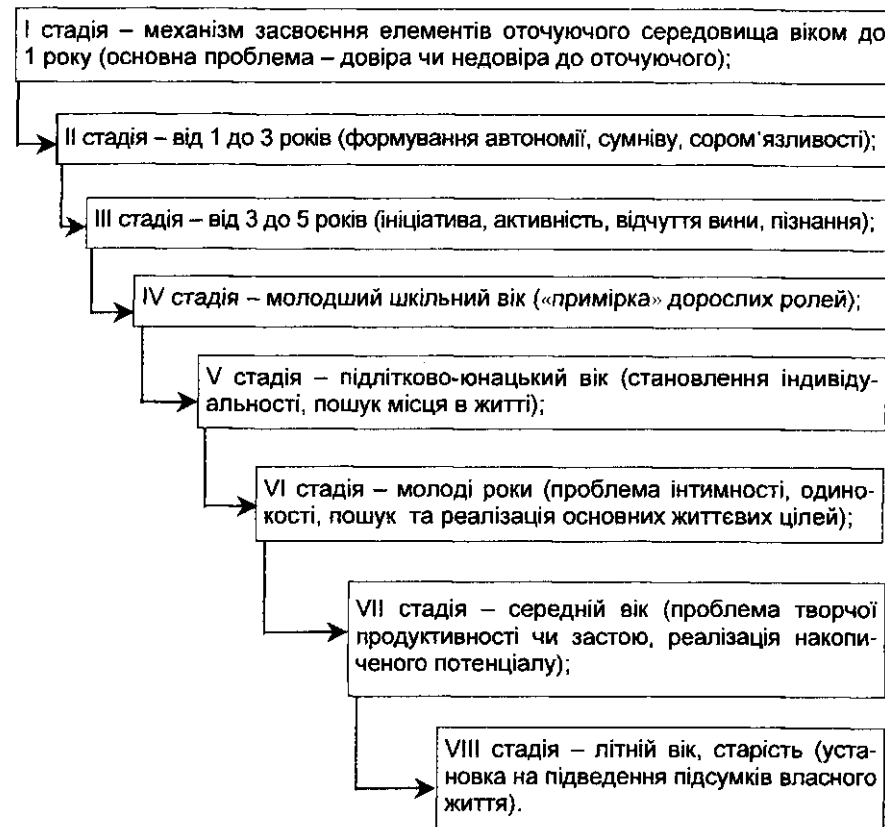

Рис. 1

Соціалізація - як цілеспрямований конструктивний процес - повинна починатися в дитинстві, коли майже на 70% формується людська особистість. Якщо запізнитися, можуть розпочатися незворотні процеси. Саме в дитинстві закладається фундамент соціалізації, водночас - це найбільш незахищений її етап. Процес набуття певних соціальних якостей відбувається за чиеюсь сторонньою допомогою - *агентів соціалізації* (конкретних людей, які відповідальні за навчання та засвоєння культурних норм та соціальних ролей; *інститутів соціалізації* (заклади, установи, котрі впливають на процес соціалізації та спрямовують його). Оскільки соціалізація поділяється на два види - первинна та вторинна, остільки і агенти та інститути соціалізації поділяються на *первинні* (безпосереднє і найближче оточення людини: батьки, родина, близькі, друзі, вчителі та ін., та *вторинні* (всі ті, хто стоїть у другому, менш важливому ешелоні впливу на людину: представники адміністрації школи, інституту, підприємства, армії, церкви, правоохоронних органів, засобів масової комунікації, різні формальні організації, офіційні заклади).

Соціалізація проходить етапи, які збігаються із так званими життєвими циклами. Вони знаменують важливі віхи в біографії кожної людини. Життєві цикли пов'язані зі зміною соціальних ролей, набуттям нового статусу, зміною способу життя тощо. На цьому базується один із механізмів соціалізації - так звана *циклічна* теорія соціалізації (згідно зі стадіями чи циклами індивідуального людського розвитку). За цією теорією формування особи проходить відповідно 8 стадій,

при кожній із котрих відбувається характерний механізм сприйняття та освоєння соціального середовища:

Дана теорія має соціально-психологічний та віковий аспекти формування людини.

Процес соціалізації іноді суттєво видозмінюється. Це, як правило, пов'язано із переходом людини на нову життєву сходинку, новий **життєвий** цикл. Людині доводиться багато чому перенавчатися: відходити від попередніх цінностей, норм, ролей, правил поведінки - (*десоціалізація*); навчанням та засвоєнням нових цінностей, норм, ролей, правил поведінки взамін старих (*ресоціалізація*). Всі ці підпроцеси загалом входять у структуру багатогранного механізму соціалізації.

Соціологія вивчає соціалізацію в різних аспектах: соціалізація поколінь у конкретно-історичних умовах, індивідів у певних соціально-економічних умовах, вікова соціалізація в умовах конкретного суспільства. Але буде повніше, якщо почнемо вивчення суспільних явищ з умов їх формування: *природних, економічних, культурних*.

Це так званий *еволюційний* (комплексний) рівень механізму соціалізації (Рис. 2. Фактори формування суспільних відносин).

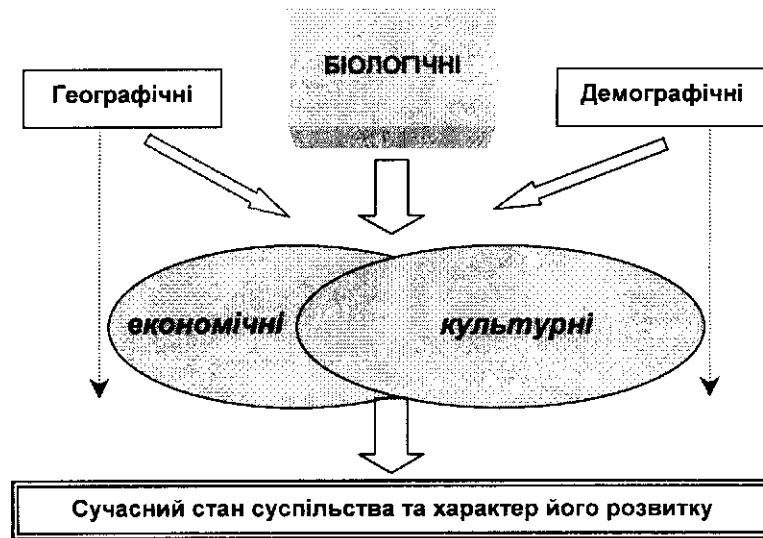

Рис. 2

Природні. Почнемо з того, що «суспільне життя» - це комплекс явищ, які виникають із взаємодії осіб та груп. «Суспільність» виявляється і в рослинному, і у тваринному світі. У рослин це природний процес еволюції, пристосування до середовища, пряма залежність від умов, і в них немає свідомої дії, намірів. У тварини є зв'язки, пробудження, які є і в людей, на прикладі некоординованих об'єднань (таргани); згуртованості високого типу (мурахи, бджоли, вовки, леви, мавпи). І оскільки ці зв'язки не визначаються більше ніякими факторами, а тільки *природними*, то можна виявити і вплив їх на людей.

Початковими основами суспільного життя є *біологічні* - це особливості людського організму, біологічні потреби, фізіологічні процеси. Основні з них, завдяки яким формувалася людська культура, - це:

- пряма ходьба;
- руки, пальці (до сьогоднішнього дня найуніверсальніший інструмент людської діяльності);
- мозок;
- структура голосу, мова;
- залежність дітей від батьків, турбота останніх;
- пластичність потреб, звичок, розвинута адаптація;
- стійкість та специфічність поведінки (зокрема, статевої), зв'язки.

Існують різні антропологічні теорії, згідно з якими природні умови трактуються як основний фактор у розвитку суспільства.

Географічні умови - це другий комплекс природних умов. Людина, як «зоологічний вид», живе на суші, де існує вплив географічних умов на її діяльність (рел'єф, кліматичні та погодні умови). Специфіка цих умов відображає розміщення людей, розселення, стан здоров'я. (Приклад: порівняння специфіки географічних та соціальних умов жителів тундри, пустелі, лісової зони). Існує напрям у соціологічній теорії - *географічний детермінізм*, який пояснює психіку людини як реакцію на природні географічні умови. (Приклад: порівняння темпераменту іспанця і шведа). Але людина - це творча істота, вона змінює, підкоряє, пристосовує природне середовище. Залежність від географічних умов відчувалася переважно тільки в первісному суспільстві. Тому географічне середовище, хоч і становить основу, але не визначає ходу суспільного життя.

До природних умов можна віднести / *демографічні основи*: це явища *народжуваності, природного приросту, густоти населення; відносний склад певного типу населення* (молодь, люди похилого віку). Все це впливає на економічні та соціальні процеси та явища (виробництво, рівень життя). Демографічний процес також визначає певні рамки суспільного життя. Рационально кількісно регульоване і гігієнічно здорове населення є важливим фактором соціального розвитку.

Соціальні теорії, які вивчають проблему соціального розвитку, чисельність і якість народонаселення, визначаються як концепції *демографічного детермінізму*. Природні умови є необхідною основою суспільного життя, але не є визначальними.

Інша велика група умов-факторів суспільного життя - це **економічні умови**. Як біоістота, людина певною мірою залежить від природи, але ця залежність не є визначальною. Людина за своєю суттю творець - вона пристосовується, підкоряє елементи природного середовища, *трудиться*. Процес цілеспрямованої дії людини, в ході якої вона перетворює елементи природного середовища на засоби задоволення своїх потреб, на необхідні для життя матеріальні блага називається *працею*. Це постійний та необхідний процес, а тому виробництво матеріальних благ визначає основні процеси суспільного життя. Для того, щоб перетворити елемент природи на певну і потрібну, гідну форму для користування, споживання, людина приводить у дію всі свої природні сили: руки, пальці, голову. Діючи на природу, вона і соціально видозмінюється. Сам процес виробництва включає в себе:

- цілеспрямовану діяльність людини;
- предмет, який виробляється;
- знаряддя, яким керується.

Знаряддя праці в історичному розвитку під дією людини видозмінювалися; змінювалися і люди, які займалися цими знаряддями. Але процес виробництва - це не тільки рівень розвитку, в цьому процесі люди *взаємодіяли* між собою, вступали в певні стосунки, взаємозв'язки. Так формувалися *виробничо-економічні відносини* - система зв'язків і залежностей, в якій люди зайняті в процесі виробництва, обміну, споживання. *Економічні відносини* - той спосіб, яким люди певного суспільства виробляють засоби до життя та обмінюються продуктами (оскільки існує поділ праці). *Люди, займаючись виробництвом, вступають у певні суспільні та політичні стосунки.*

Виробничо-економічні відносини перевтілювалися на певну основу - відносини людей до знарядь виробництва (форма власності). У процесі історико-економічного розвитку одні оволодівали засобами, інші - пропонували робочу силу (фізична сила, уміння, знання). Звідси - йшов поділ людей на суспільні класи, прошарки. Задоволення природних благ спричинило формування інститутів виробництва, обміну та споживання, певну систему відносин, які, в свою чергу, породили різні форми спільності людей.

Культурні основи - це третій комплекс факторів, що визначає явища та процеси суспільного життя.

Вплив культури на суспільне життя виражається, перш за все, через *соціалізацію* та формування окремої особи, а також через формування та розвиток кожної окремої епохи в процесі історичного розвитку суспільства, котра, в свою чергу, і окреслює відтінок та характер соціалізації. Найбільш повно місце і роль феномену культури реалізується завдяки важливим соціальним функціям, котрі культура виконувала і виконує в суспільстві. Кожний індивід стає, членом суспільства, а головне - особистістю тільки в процесі соціалізації, завдяки засвоєнню знань, умінь, навиків, мови, цінностей, норм, традицій, правил поведінки своєї соціальної групи і всього суспільства в цілому. Культура консолідує, спаює, інтегрує людей, забезпечує цілісність суспільства.

Схематично соціалізацію можна зобразити як систему «дитина - сім'я - людина». Саме в сім'ї дитина набуває перших ознак суспільного життя. Людина формується в процесі виховання. Дитина навчається, сприймає та набуває певних рис, знань та навиків.

Створення та введення *системи цінностей* - інша форма впливу культури. Культура встановлює систему цінностей, визначає критерії. Сюди можна віднести не тільки навчання культурним нормам та освоєння соціальних ролей, але і передачу від батьків дітям соціальних цінностей, уявлень про те, що таке добро та зло, добре та погане тощо. Людина перш за все характеризується біологічними потребами, і їх вона задовольняє. В подальшому механізмі задоволення потреб виникають інтереси, цінності, бо реалізуються вони різними шляхами, засобами, методами - формується вибір в інтересах і засобах.

У таких ситуаціях вступають в дію *цінності, шкала цінностей* - ті «предмети» (матеріальні і духовні), які забезпечують особі внутрішню рівновагу, або ті, які необхідні для задоволення потреб, підтримки внутрішньої рівноваги. Це - важливий фактор поведінки. Завдяки ієрархії цінностей людина по-різному виявляє своє ставлення, поводить себе, реагує. Створюється комбінація її дій в різних ситуаціях. Цінності створюються і розвиваються в ході розвитку культури. Вони набуваються в суспільному житті - в ході соціалізації. Розвивається людина - формується її система цінностей. Розвинута система цінностей - результат правильної соціалізації. Система цінностей визначає вибір засобів задоволення потреб, інтересів, визначає напрями в потребах. А як саме модифікується система цінностей в різних ситуаціях, це і визнається «взірцями» дій, поведінки, які встановлені в рамках певної культури.

Взірці діяльності та взірці поведінки також є елементами механізму формування та функціонування суспільних відносин. *Взірці поведінки* - це певні схеми поведінки, що застосовуються в певних ситуаціях, тобто: «як належить себе поводити та діяти в різних умовах та ситуаціях». Взірць поведінки виражає певну встановлену та прийняту в даній культурі регулярність ходу явищ. Це - встановлена схема суспільної поведінки. Це - бажана модель, пов'язана з цінностями, які треба прийняти. Прийняті моделі стають стилем, принципом, певним чином діють на організацію людських спільностей.

Остаточою на формування особи культура справляє впливову дію через *створення та функціонування соціальних інститутів, соціальних систем*. У процесі суспільного розвитку історично сформувалися форми організації спільної діяльності людей, згідно з якими останні в процесі своєї життєдіяльності при взаємних діях користуються (і повинні) прийнятими соціальними нормами та соціально-культурними зразками, що визначають сталі форми соціальної поведінки. Ці норми і зразки людина не обирає, а закріплює їх і діє згідно з ними.

Соціалізація, встановлення цінностей, взірців і моделей, інституційні чинники - найважливіші способи впливу культури на хід суспільного життя. Разом з економічними основами вона дає людям символи, цінності, визначає, а також відповідає на потреби, після задоволення основних біологічних потреб. У ході соціалізації індивід відіграє як пасивну (засвоєння соціального досвіду, сприйняття цінностей), так і активну роль (формування певної системи орієнтацій, установок).

Процес соціалізації в соціології розглядається і як двоєдиний процес інтернального та екстернального характеру дії індивіда. *Інтернальність* у поведінці людини виявляється у трансформації зовнішніх факторів соціального середовища у внутрішні процеси свідомості і орієнтацію особи на зовнішні впливові життєві фактори як на домі-

нанту. *Екстернальність* виявляється в об'єктивації зовнішнього світу людини в її практичній діяльності, а система власних проявів свідомої дії із зовнішнім світом є домінантною ознакою. Таким чином, *культура - це те, що засвоюється людиною в процесі соціалізації. А соціалізація - це те, як засвоюється людиною культура.* Це одночасно і механізм, і процес.

2. Етапи та моделі соціалізації

Перед вченими завжди поставала проблема: чи існують певні основні елементи, які становлять «природу людини», яка постійно визначає поведінку людей. Вираз «людська природа» визначають у багатьох типах-концепціях. Сутність особистості в різні часи і по-різному трактувалася представниками філософських традицій та соціологічних шкіл. Згідно з давньогрецькою культурною традицією людина відмінна від тварини завдяки такій ознаці, як розумність. За часів зародження християнства сформувалося трактування людини як божественного начала, своєрідна святиня. Натуралістичний позитивістський підхід відкидає відмінність між твариною та людиною, визначаючи її (людину) як особливий різновид тварин з найбільшою сукупністю природних ознак, розвиненішими інстинктами та вабленнями. Марксистська соціологія головним у людині окреслила соціальну якість. Представники психологічного напрямку домінуючою рисою в людині окреслили психічні ознаки. Біхевіористи (від слова *поведінка*) пояснювали поведінку людини та її соціальні дії як сукупність реакцій на стимули. Таким чином, «людську природу» можна виокреслити загалом у трьох напрямках:

- як вроджена, первинна біопсихічна конституція;
- як сукупність стійких сил і властивостей, які визначаються певними психологічними законами;
- ні біологічна, ні психічна структура, а своєрідна конституція, яка виявляється в культурних цінностях, моральних ідеалах.

Людина не наділена людською природою при народженні, вона володіє нею тільки в процесі спільної соціальної діяльності, а в ізоляції - вона *ніхто*. Особистість людини - це інтеграція (об'єднання) *біогенних, психогенних і соціогенних* елементів. *Біогенні* - це нервова система, процеси обміну, побудження (голод, жага), анатомічні особливості, розвиток організму. До *психогенних* елементів відносять: пам'ять, характер, почуття, волю, уяву, інтелект. *Соціогенні* - механізм свідомого сприйняття та освоєння навколишнього середовища. Люди, котрі формувалися в природних умовах без будь-якого спілкування чи контакту з соціальним середовищем, ніколи не зможуть жити і діяти в суспільстві і повноправно називатися людьми. Їх називають *феральними* людьми. Вони - продукт соціальної ізоляції. Соціальне

середовище, котре відіграє головну роль у перевтіленні біологічної істоти в соціальну, випало із процесу соціалізації на ранньому етапі або взагалі (досить пригадати приклади літературних героїв «Тарзана», «Мауглі»).

Існує ряд теорій, концепцій розвитку людини, суспільства. В основу кожної моделі соціалізації покладена та чи інша теорія. Однією із розповсюджених моделей, котра базується на *теорії психоаналізу* З. Фрейда, є трактування соціалізації як розвитку особистого контролю на основі трьох рівнів:

- рівень безсвідомих інстинктивних пробуджень «id» («воно»), котрі визначають рухомі сили особи;
- рівень «я» («ego») - це центральна частина особи, яка контролює сліпі сили «id» і задовольняє їх згідно з потребами навколишнього світу; це організована складова частина особи, яка містить функції: сприйняття, навчання, пам'яті, мислення;
- «над я» («супер я», «зирег ego») - це комплекс моральних рис, норм поведінки, завдяки чому «над я» встановлює моральні норми для «я» і контролює дію «я» в рамках цих норм.

На думку З. Фрейда¹, у психіці людини постійно виявляються конфлікти між свідомістю, котрій доводиться витримувати зіткнення та натиск реальності, і підсвідомістю, яка «керується» принципом задоволення («робити лише те, що мені сподобається»). Щоб запобігти напрузі, можна сказати, природа подарувала людині дивну властивість, котра, діючи безсвідомо, придушує, витісняє, викриває все те, що не відповідає вимогам морального «цензора». Механізмами соціалізації згідно з концепцією З. Фрейда є:

- *імітація* (спроби дитини копіювати та наслідувати поведінку дорослих);
- *ідентифікація* (засвоєння поведінки дорослих, соціальних цінностей і норм, як своїх власних);
- *відчуття сорому*, і *вини* (заборони та придушення моделей та взірців бажаної поведінки).

Інша модель розуміння суспільства з позицій дослідження закономірностей взаємодії суспільства, людини, економічних і соціальних факторів, є *теорія «соціально-історичного детермінізму»* або соціально-історична теорія суспільства, де історія трактується як діяльність людини, яка має на меті свої цілі.

У так званій *теорії соціалізації міжособистісного спілкування* (Ч. Кулі, Дж. Мід) формування особи подається як комплекс уявлень про себе, створений з оцінки іншої людини про неї. Інтегрований комплекс цих елементів - створює особу. Керуючий елемент цієї

¹ У деяких виданнях останнім часом це прізвище передається як З. Фройд.

теорії («Я-теорія», або теорія «дзеркального Я») - «відображене «Я». Останнє складається з трьох елементів:

- «уявлення про те, як бачать нас інші»;
- «уявлення про те, як сприймають, оцінюють нашу поведінку, діяльність»;
- «реакція на ці уявні оцінки у вигляді роздумів, задоволення, сорому».

Те, що ми бачимо у так званому «соціальному» дзеркалі - це суть реакції на нашу поведінку оточуючих. Ми постійно розмірковуємо про те: «що про нас думають інші», «яким я виглядаю з боку», «як вони будуть реагувати на той чи інший мій вчинок». Відповідно і вносяться корективи у власні дії. І ці розмірковування не залишають нас все життя. Наше «я» - це не тільки стан, але і структура, і процес. На соціально-психологічному рівні становлення соціального «Я» проходить через інтерналізацію (перетворення зовнішніх норм у внутрішні правила поведінки) культурних норм та соціальних цінностей.

В іншій моделі (*модель «інкультурації»* В. Малиновського, Ф. Боаса) соціалізація розглядається як процес передачі культурної спадщини.

Заслугує на увагу *системна*, або так звана «*адаптивно-розвиваюча*» *концепція соціалізації* (М. Лукашевич). І хоч постулати її не нові, однак вона досить комплексно підводить до трактування механізму соціалізації, як функціонуючу все життя взаємодію людини із навколишнім світом шляхом зміни адаптації в кожній із сфер та життєвих циклів її життєдіяльності.

Всі моделі та підходи немає потреби розглядати. Не всі вони комплексно та системно виявляють механізм соціалізації.

3. Особистість як предмет аналізу (потреби, інтереси, цінності)

При вивченні особистості слід взяти до уваги те, що людина сама по собі являє систему зі складною структурою. Але соціологію найбільш цікавить суспільне виявлення природи людини як продукту суспільства, як надзвичайно пластичну істоту, здатну до значних соціальних адаптацій та генерацій.

Вивчаючи особу, слід розділити поняття «людина», «індивід», «індивідуальність», «особа», які часто ототожнюються.

Людина - найбільш узагальнене поняття, яке характеризує принципову різницю (біологічну) між людиною та твариною.

Індивід розуміється як окрема конкретна людина, як одиничний представник людського роду.

Індивідуальність визначається як сукупність рис, властивостей

(природних, психічних, соціальних), що відрізняють одного індивіда від іншого.

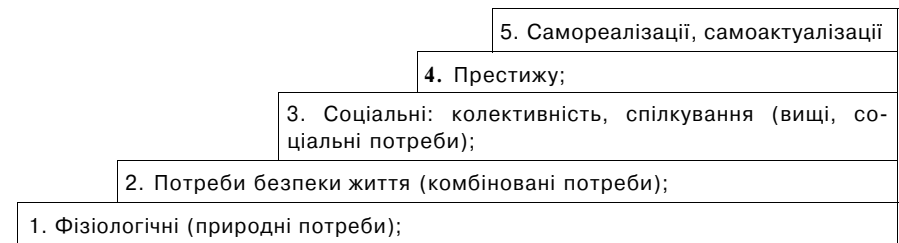
Поняття *особистість* - різноманітна. Воно характеризує «над-природну», соціальну властивість людини. З одного боку, цим визначається конкретний індивід як суб'єкт діяльності, з іншого - розуміється соціальна властивість індивіда як сукупність соціальних рис, характеристик, які інтегрувалися в процесі суспільної взаємодії.

Соціологію цікавлять і внутрішні детермінанти (фактори) соціальної поведінки. До них, перш за все, належать: *потреби, інтереси, цінності*. Люди в своїй життєдіяльності прагнуть забезпечити умови, засоби існування, реалізацію потреб, інтересів, цінностей.

Коли нам чогось не вистачає, ми відчуваємо потребу в чомусь, але водночас перебуваємо у залежності від цього *чогось*. Саме тому вважається, що потреба - стан живої істоти, який виражає його залежність від того, що і становить умову його існування. Задоволення потреби - процес повернення організму в стан рівноваги.

Потреби - це ті форми взаємодії людини зі світом (духовні чи матеріальні), необхідність яких обумовлена особливостями відтворення і розвитку її біологічної, психологічної, соціальної визначеності, і які тою чи іншою мірою відчуваються, усвідомлюються людиною. Потреби демонструють протиріччя між необхідним і наявним. Це - потреба в чомусь, необхідність чогось, що забезпечує її існування, збереження. Це - рухома сила людської активності, причина багатьох наших дій.

Першим, хто розібрався в структурі потреб, виявив їх роль та значення, був американський психолог **А. Маслоу**. Послідовність та задоволення потреб та їх ієрархію можна відтворити в такій схемі:

Кожна група потреб по-своєму виявляються у людини, з різною силою та інтенсивністю. Якщо природні потреби (нижчі) притаманні всім людям в рівній мірі, то вищі (штучні) - в неоднаковій. У цілому, вищі потреби сильніше диференціюють людей, розрізняють одного від другого, ніж нижчі, природні. Де починаються вищі потреби, там, власне кажучи, починається формування особистості. В результаті виникає двоспрямований процес: потреби керують людиною, а вона формує їх зміст. Чим вищі запити'особи, тим складніший процес формування потреб.

Наступний елемент, котрий виявляє сутність природи особистості, є *інтерес*. **Інтерес** - це усвідомлення потреб особистості. Це спрямованість дій індивіда залежно від можливості задоволення тієї чи іншої потреби, одна із рушійних сил поведінки та діяльності особи. Разом із потребами інтереси становлять основу *цінності*.

Цінність виступає як закріплене ставлення людини (ідеї, уявлення, переживання, установки) до елементів навколишнього світу, які визначають вибір засобів і методів діяльності і їх застосування в соціальній практиці. Цінностями можуть виступати предмети людських прагнень, устремлінь, бажань, а також процеси, явища, ідеї. Вони виявляються у формі ідеалу (абстрактне уявлення), в елементах матеріальної та духовної культури, соціальних цінностях. Кожній людині притаманна індивідуальна ієрархія особистих цінностей, що дозволяє говорити про таке поняття, як *шкала цінностей*. Все це пов'язує духовну культуру суспільства з духовним світом людини. Цінності та потреби тісно взаємопов'язані. Це - два боки єдиного цілого. Якщо потреби - це спонукальна сила, яка коріниться всередині людини, то цінність визначає ті об'єкти, котрі задовольняють цю потребу. Соціологія виділяє, а також застосовує кілька типів інтересів особистості:

- *інтерес-ставлення*;
- *інтерес-дія* (як практичний вияв інтересу шляхом участі людини у певному виді діяльності);
- *інтерес-установка* (сформоване при довготривалій дії спрямоване ставлення);
- *інтерес-орієнтація* (виділення одного інтересу як головного із ряду інших).

Ставлення людини до інтересів та цінностей характеризують **мотиви** (мотивація). Вони характеризують людину насамперед як суб'єкта. Це - усвідомлена потреба особи у досягненні певних цілей, бажаних умов діяльності.

Мотив, на відміну від потреби, - з'ясована причина поведінки, осмислена дія, усвідомлені наміри.

У класифікації мотивів виділяють матеріальні та духовні як основні, а також економічні, політичні, соціальні, ідеологічні тощо. Людина прагне здобути те, чого потребує, те, що цінить, відповідно орієнтує поведінку на конкретні цінності, причому свідомо. А це і є властивість мотиву поведінки.

Ми характеризуємо людину як особистість, залежно від того, на які цінності вона зорієнтована і чи збігаються вони із суспільно визнаними. Але цінності відображають не просто дефіцит, потребу людини в чомусь, але і процес соціального порівняння. У процесі суспільного життя люди порівнюють себе з іншими. Все це виражає

прагнення до самореалізації та самоутвердження. Система цінностей виступає і як механізм, і як результат соціального порівняння, способу упорядкування елементів культури.

Поведінка та діяльність людини, крім того, визначається різними соціальними позиціями (*статусами*), які вона займає, і соціальними функціями (*ролями*), котрі виконує, соціальними *нормами* та *цінностями*, які прийняті в соціальній системі. До числа елементів соціальної системи можуть входити різні ідеальні елементи (вірування, уявлення). **Соціальні норми** - загальні правила поведінки в різних ситуаціях, які поширюються на всіх членів суспільства.

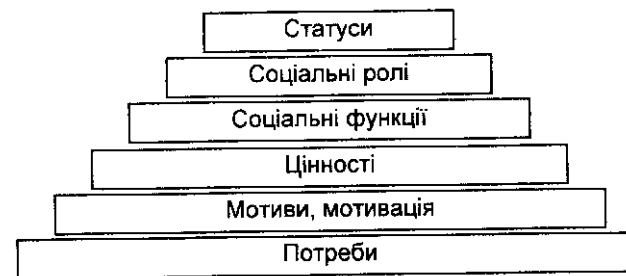

Рис. 3

Нами розглянуті далеко не всі елементи особи як соціальної системи, а лише основні, які певною мірою характеризують особистісну природу. Більш поглиблений аналіз особи як системи здійснює *теорія особистості* та *соціальна психологія*.

Сьогодні соціологія використовує ряд сучасних теорій особистості, які з різних позицій описують природу формування особи. «Матеріалістичне» вчення людини базується на теорії дарвінізму і впливі суспільних факторів. Якщо підійти до вивчення суспільства з позицій дослідження закономірностей взаємодії суспільства і людини, економічних і соціальних факторів в історичному процесі, то відповідна теорія є теорією «соціально-історичного детермінізму», або соціально-історичною теорією суспільства, де історія подається як процес діяльності людини, яка має свої цілі. Основними принципами цієї теорії особистості (іноді її називають *марксистською*) є встановлення залежності особи від об'єктивних, суспільно-економічних, соціально-культурних, предметно-діяльних чинників.

Згідно з іншою концепцією («рольова теорія особистості», розроблена Дж. Морено, Т. Парсонсом, Р. Мертоном), елементом соціального аналізу є не діючий індивід а його роль. Кожна людина в різних групах займає певне визначене становище, з яким пов'язані і певні взірці поведінки. При цьому група і очікує від неї відповідну взірцем поведінку. Якщо виходити із даного розуміння соціальної ролі, то рольову поведінку особи можна аналізувати через її виконавчі функції.

Аналіз особистості буде неповним, якщо її розглядати відокремлено від природи та механізму соціальної дії та діяльності. Проблема соціальної дії та соціальної діяльності завжди була в центрі уваги соціологів минулого та сьогодення - як першоцеглина соціальної динаміки (соціального руху).

Контрольні запитання:

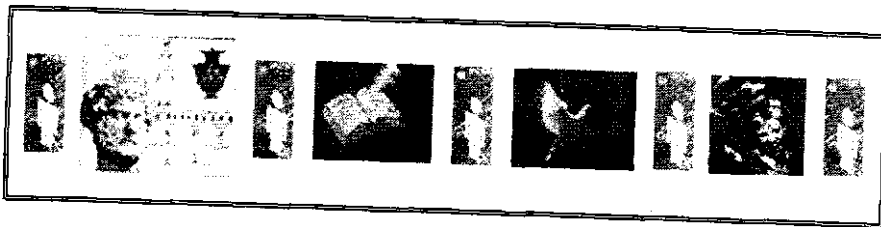
1. Поняття соціалізації. Природні та економічні умови суспільного життя.
2. Культура як складова соціалізації. Вплив культури на суспільне життя.
3. Потреби, інтереси, цінності як складові діяльності людини.

Тема реферату:

1. Соціалізація - основа соціального життя. Виховання та навчання як складові соціалізації.

Додаткова література (до теми 2):

- Андреева Г. М. Социальная психология.- М., 1980 - С. 334-351.
Асеев В. Г. Мотивация поведения и формирование личности - М.: Мысль, 1976.
Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности.- М., 1986.
Кон И. С. Социология личности.- М., 1967,- Гл. 1, 2.
Культурная деятельность. Опыт социологического исследования - М., 1981.
Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество - М., 1992.
Українська культура: Лекції / За ред. Д. Антоновича.- К., 1993.
ЧернишН. Соціологія: Курс лекцій. Вип. 3, 5- Львів, 1996.

Тема 3

КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ

1. Основні елементи, форми та різновиди культури

Культура - це третій комплекс факторів, що визначає явища та процеси суспільного життя.

Поняття «культура» досить складне, багатогранне і неоднорідне, її визначають по-різному. Досить сказати, що в різних галузях наукової діяльності налічується близько 250 визначень культури.

«Культура» (від лат. *«culture»*) — трактується як обробка землі, оброблена, «олюднена» рослина. Загалом культура розуміється як:

- с/г продукт;
- як поліпшення, облагодіяння людських звичок, способів поведінки;
- все те, що не росте саме по собі від природи, а з'являється завдяки праці людини;
- те, що створене цілеспрямованим задумом і діяльністю людини.

Це - найпоширеніші і найпростіші визначення «культури». В соціології культура розглядається у кількох вимірах: у широкому значенні - *це система засобів, способів, форм, взірців і орієнтирів взаємодій людей із середовищем існування; у вузькому розумінні - культура розглядається як система прийнятих цінностей, взірців та норм поведінки, характерних для певної соціальної групи.* В одних випадках про культуру говорять як про сукупність форм набутої поведінки групи чи суспільства, котрі передаються із покоління в покоління. В інших - під культурою розуміють певну сферу життєдіяльності суспільства, яка закріпилася на інституційному рівні (поряд із економічною, політичною, правовою).

За різними критеріями культуру розрізняють:

- *матеріальну* (тобто культура вміщає в себе речі) - сукупність предметів, задоволення матеріальних потреб; їх називають *артефактами* і включають фізичні об'єкти, котрі створені людиною;
- *духовну* — взірці людських відносин (взірці поведінки, конфігурації, стереотипні форми, способи сприйняття, відчуття, мислення, діяльності), прагнення до ідеалів, правди, сутність ідей, різні символічні об'єкти, цінності, норми.

Це - умовний поділ, оскільки сила, ідея, мрія, уява можуть матеріалізуватися. Але не всі предмети діяльності входять в культуру.

Культура - це всі матеріальні і нематеріальні продукти людської діяльності, цінності, способи поведінки, об'єктовані і прийняті в суспільстві і котрі передаються через покоління. Існують певні ідеї, що передаються із покоління в покоління, з цими ідеями пов'язані системи цінностей, вони, у свою чергу, визначають поведінку, діяльність людей, груп, способи мислення, сприйняття - все це входить у поняття «культура».

Більш узагальнене розуміння виникнення та розвитку культури можна вивести через біологічні потреби, економічні фактори, розподіл потреб, методів праці, розвитку розуму, створення інтелектуальних та моральних потреб, пошук способів задоволення їх - все це шлях до виникнення і розвитку культури.

З іншого боку, культура поділяється на *особисту* - сутність особистих взірців поведінки, методів діяльності, продуктів діяльності, ідей, думок та *суспільну* - сукупність творінь, цінностей, способів поведінки, які прийняті і визнані суспільством.

У кожній культурі є функціональні одиниці, які є складовими культурних систем, - *це елементи* або *рис* - предмети, які відіграють важливу роль у багатьох сферах суспільного життя, навколо яких концентрується і створюється комплекс інших предметів, ідей. Елементи культури набувають таких форм:

- мови як системи знаків, наділених певним значенням, які використовуються для збереження, передачі, перетворення інформації;
- цінностей, вірувань, переконань;
- норм, вимог до поведінки;
- зразків поведінки, звичаїв, традицій.

Мову вважають першоосною будь-якої культури. До неї відносять не тільки систему знаків і символів, але і жести, звичаї, міміку, танці, і доміантою її завжди був засіб комунікації, взаємозв'язку соціальних суб'єктів на основі обміну інформацією та безпосереднього спілкування. Мова виступає тим елементом, навколо якого зосереджується, концентрується етнонаціональний комплекс та інші комплекси соціальної належності.

Цінності ж є визначальним елементом культури, її ядром. Культура - це і спосіб, і метод саме ціннісного освоєння дійсності, оточення: і явищ природи та суспільства, і взаємовідносин у колективі чи сім'ї тощо. Цінності - це, свого роду, стандарти, зв'язки, еталони соціальної поведінки.

Людська культура невіддільна і від традицій. У багатьох випадках культуру зводять до сукупності традицій. Традиції - це механізм передачі рис культури від покоління до покоління через звичаї, норми, цінності.

Культура - найбільш важливе поняття для соціології, оскільки в ній відображаються всі боки життя суспільства (починаючи від соціології і закінчуючи політичною, економічною, духовною культурою). В соціології культура розглядається насамперед в її соціальному аспекті, з точки зору процесів і результатів соціальної взаємодії. В цьому сенсі дослідження культури означає вивчення складного і багатомірного суспільного процесу засвоєння, осмислення і зміни членами суспільства свого культурного середовища. Предметом такого дослідження є комплекс загальних закономірностей зміни культури.

З точки зору соціології, в культурі виділяються дві основні частини - *культурна статика* і *культурна динаміка*. Перша описує культуру в спокої (сукупність базисних елементів, рис, форм). Друга описує її в русі - засоби, механізми, процеси, які описують трансформацію

культури, її зміни. До першої входять: *культурні універсали, спосіб життя, звички, манери, звичаї, традиції, етикет, обряди, ритуали, закони, цінності, міфи, мистецтво, архітектура...*). До іншої можна віднести: *винаходи та відкриття*. Це отримання нових знань про світ і нова комбінація відомих культурних елементів (селективність).

Історично склалися три форми культури: *висока (елітарна), народна (фольклор), масова*. Перша створювалася і створюється привілейованою частиною суспільства або професіоналами високого рівня (як замовлення). Вона включає високоінтелектуальне мистецтво. Коло її споживачів - високоосвічена частина суспільства. Формула елітарної культури - мистецтво для мистецтва.

Народна створювалася в історичному процесі повсякденного життя. Вона включає міфи, легенди, казки, пісні, танці, і автори народних творінь, як правило, невідомі.

Масова культура відносно недавно з'явилася та влилася в суспільне життя, завдяки широким (феноменальним) можливостям засобів масової комунікації. Вона відзначається широтою аудиторії, мобільністю та швидкістю проникнення та видозміненістю, хоча володіє меншою художньою цінністю.

Оскільки суспільство розпадається на численні групи (національні, соціальні, демографічні), у кожній із них постійно формується власна система цінностей та правил, власна культура - *субкультура*. Своя субкультура існує і у представників різних прошарків населення (і навіть у наркоманів, бомжів, спортсменів). На відміну від неї *контркультура* - не тільки відрізняється від домінуючої культури, але й протистоїть їй, перебуває у конфлікті із пануючими цінностями. Інакше *субкультуру* і *контркультуру* називають частковими культурами. Будь-яка субкультура має свої цінності, дещо відмінні від загальноприйнятих: особливі правила та взірці поведінки, стиль, манери спілкування. До них можна віднести і неформальні молодіжні

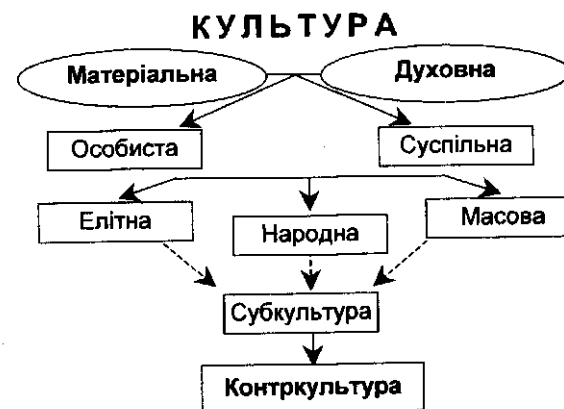

Рис. 1

об'єднання, які розрізняються за типом, різновидом соціальної спрямованості, типом групових цінностей і т. ін.: любителі рок-музики, футбольні уболівальники (фани), рокери, панки, культуристи, наркомани і т. ін. На відміну від субкультури, контркультура - це тип протестуючого світовідчуття, альтернативний стиль життя, це антитрадиційні форми творчості, це виклик культурі з боку суспільства, яке змінюється, це інший характер соціальної спрямованості (див. рис. 1, с. 41).

2. Функції культури

Культура розвивається одночасно із формуванням суспільства: народжується ним і впливає на нього. Вона виконує свої функції, вирішує коло завдань у системі суспільного життя. До основних функцій культури відносять:

- функція *соціальної пам'яті* (зберігання і розповсюдження людського досвіду);
- *освітня і виховна* (освоєння через соціалізацію знань, умінь, навиків, мови, цінностей, норм, традицій);
- *комунікативна* (формування комплексу взірців поведінки, діяльності, які служать засобами в системі спілкувань, взаємодій між соціальними елементами);
- *регулятивна* (освоєння і трансформація цінностей, ідеалів та норм з регуляції поведінки людей в суспільному житті);
- *практична функція* - вироблення наукових основ цілеспрямованих культурних змін і культурної політики.

У соціології культура визначається не як відносини між речами чи ролями в системі соціальної організації, а як відносини між самими людьми, які зв'язують їх як особистостей.

З позицій соціології виявляють кілька основних сфер людської культури:

- ставлення людини до навколишньої природи (культура людського суспільства - це гармонія взаємозв'язків із природою, що проявляються в різних сферах: виробництво, відпочинок, побут);
- ставлення людини до самої себе (самовиховання, самопізнання, саморозвиток, самооцінка, самоповага);
- ставлення однієї людини до іншої (від чого залежить рівень культури міжособистісних, міждержавних, міжетнічних відносин, а також культурний клімат взаємовідносин у колективі, побуті, сім'ї).

Рівень культури особи виявляється у формуванні позитивного ставлення до виховання моральних принципів, до набуття знань, розвитку почуття краси, підтримки доброго здоров'я тощо.

Більш глибоко розглядає феномен культури галузевий напрям соціології - *соціологія культури*. Її цікавить передусім взаємодія культури і суспільства. Об'єктом її вивчення є культура суспільства як соціальне явище, її виникнення, розвиток, тенденції та суперечності, вплив на різні суспільні групи та її місце у духовному житті суспільства.

Будь-які проблеми, які з'являються та існують при функціонуванні в соціокультурному середовищі, відображають проблеми розвитку та функціонування даного суспільства. Серед найвагоміших є питання соціокультурного характеру.

Кожне суспільство, чи то народ, спільнота, в кожному епоху характеризується і характеризується своєю власною культурою, системою її складових, визначальних елементів. Із зміною систем цінностей з плином часу і відбувається культурна трансформація, з проявами протиріч, антагонізмів, кризових явищ і т. п. Останні десятиріччя розвитку українського суспільства наочно відображають цей процес.

Специфіка сучасного українського суспільства полягає в тому, що в її соціумі поєднуються характеристики суспільств як *інформаційного*, так *індустріального*, і навіть *традиційного* типу. За цих обставин традиційні патріархальні цінності, які розвивалися та зберігалися впродовж життя багатьох поколінь, протистоять інституційним регуляторам сучасного суспільства у впливі на індивід та соціальні групи. Ринкові механізми впливу та контролю змісту інформаційних потоків створюють несприятливе для української культури конкурентне середовище. Місце естетичної та моральної норми, елементів народної культури заступає «модність», «престижність» та інші явища, які не тільки мало пов'язані із глибинами етносу, але подекуди і суперечать загальнокультурним нормам, цінностям. Тому існує потреба у запровадженні своєрідної системи (програми) підтримки як народної культури, так і цивілізаційності, формальними (державними) та неформальними (обов'язок, ініціативність) регулятивами.

Контрольні запитання:

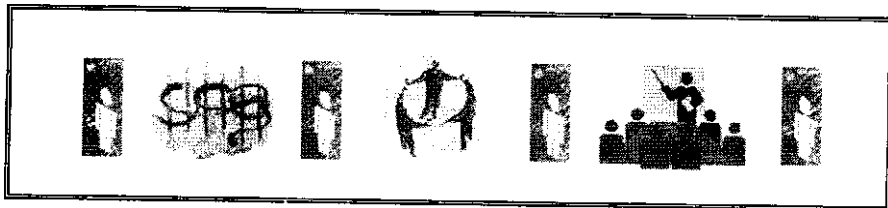
1. Поняття культури, її різновиди.
2. Основні елементи культури.
3. Основні функції культури.

Тема реферату:

1. Культура та молодь: характер взаємовідносин.

Додаткова література (до теми 3):

- Іонин Я. Т. Социология культуры. - М., 1996.
Коган Н. Я. Социология культуры - Екатеринбург, 1992.
Семенов В. Я. Массовая культура в современном мире - СПб., 1994.

Тема 4

СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ВІДНОСИНИ

1. Різновиди соціального зв'язку

У найбільш загальному значенні «суспільство», а рівноцінно - «соціальна система» - розуміється як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних елементів (індивідів, груп, інституцій) і відносин (зв'язків) між ними, тобто два компоненти: соціальний склад - набір елементів, які становлять дане суспільство, і набір зв'язків цих елементів - розмаїття соціальних зв'язків всіх складових соціальної системи. Таким чином, соціальний зв'язок є другим компонентом суспільства. Це свого роду суспільні скрепи, які утримують суспільні елементи (рис. 1).

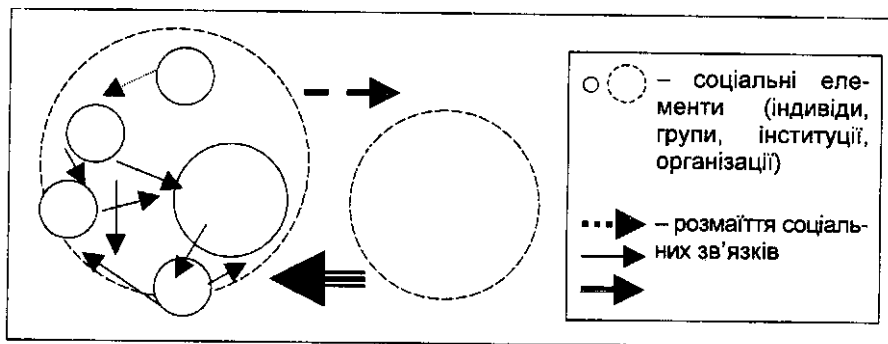

Рис. 1

Поняття *соціального зв'язку* є одним із основних категорій соціології. Загалом під соціальним зв'язком розуміють *сукупність залежностей, взаємин, зв'язків між людьми*. Виділяють кілька груп факторів, які визначають (окреслюють) наявність соціальних зв'язків: *природні* (або *біологічні*), які задаються спадковими ознаками людини, *психологічні* (почуття спільності, характер раціональних установок, які визначають звички, традиції, норми, правила пове-

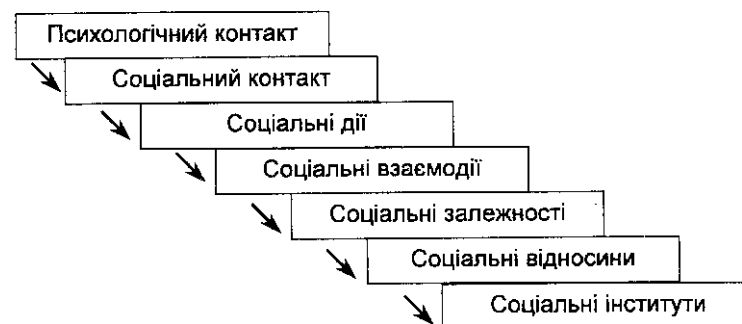
дінки), *соціально-інституційні* (які регламентують соціальні зв'язки та відносини, визначаючи порядок дії соціальних суб'єктів).

Щодо класифікації соціальних зв'язків, то вони бувають: *формальними* (котрі набувають чинності у регламентації юридично закріплених норм, правил, законів) та *неформальними* (які діють стихійно і не мають при цьому формальної обов'язковості, юридичного закріплення), *колективними та особистісними, прямими та опосередкованими, міцними та слабкими* тощо.

Основою формування соціального зв'язку є безпосередній контакт, який потім переростає в більш широкий опосередкований зв'язок між людьми. Поступово в процесі спілкування із всієї сукупності розмаїття взаємодій формуються сталі соціальні зв'язки, які на основі раціонально-чуттєвого сприйняття взаємодіючих осіб набирають певних форм, які характеризуються певною поведінкою цих взаємодіючих осіб. Будь-які відносини між людьми починаються з будь-яких взаємин у просторі, із взаємного спостереження та встановлення факту того, що одна особа володіє певними рисами, особливостями, які зацікавлюють іншу особу. Основною ознакою соціальної дії виступає суб'єктивне осмислення особою можливих варіантів поведінки людей, які вступають з нею у взаємодію.

Коротко оглянемо механізм формування та розвитку соціального зв'язку.

Найбільш проста та доступна схема диференціації соціального зв'язку була виведена польським соціологом **Яном Щепанським**. Схематично її можна подати так:

Психологічний контакт. Спостереження особою певних рис іншої особи пробуджує інтерес до їх пізнання. Інтерес - це перший елемент психічного контакту. Взаємна зацікавленість базується на тому, що ми усвідомлюємо: ця особа може бути корисною для нас, для задоволення наших потреб. Взаємна зацікавленість створює елементарний психологічний контакт. Але він не створює зв'язку, а є умовою і необхідним елементом зв'язку.

Соціальний контакт. Психологічний контакт може перетворитися на соціальний, якщо суб'єкти зустрічаються і починають постійно взаємодіяти один з одним, досягають обміну цінностями (чи це слова, чи предмети, чи ситуація, котрій ми приписуємо особливе значення).

Соціальні дії. Соціологічні категорії «соціальна дія», «соціальні відносини», «соціальні взаємодії» займають особливе місце у структурі соціологічних знань. З ними і пов'язано розуміння динаміки людського суспільства - його функціонування, зміни та розвитку. Вони є і основними константами при вивченні та описі діяльності людини в сучасному суспільстві, її самореалізації. Початок дослідженню проблем соціальної дії був закладений відомим німецьким соціологом **М. Вебером**, який сформулював вихідні положення теорії соціальної дії. В подальшому цією проблемою займався американський соціолог **Т. Парсонс**. В основі його теорії лежить схема елементарної соціальної дії: *діюча особа - ситуація - умови*, які включають мету дії та нормативи. Крім того вся сукупність соціальних дій описується та ідентифікується (згідно з теорією Т. Парсонса) «точкою відліку», згідно з якою і визначається тип, характер, різновид, цінність вибору соціальної дії. Тому орієнтацією дії індивіда можуть слугувати:

- прийняті загальні правила або специфіка ситуації;
- соціальні характеристики або особисті якості іншого індивіда (професія, статус, стать, вік тощо);
- потреби індивіда;
- характеристика ситуації;
- баланс особистих та колективних інтересів.

Насамперед, соціальними діями будемо називати ті дії, які мають метою викликати зміну поведінки, установок, прагнень індивіда. Слід відрізнити поняття «поведінка» і «дія».

Поведінка - це реакція організму на внутрішні і зовнішні подразники; вона може бути інстинктивна, неусвідомлена, але може бути і усвідомлена, з намірами, і осмислена. Поведінка людини є результатом взаємодії її внутрішньої природи та процесу соціалізації. У поведінці проявляються соціальні якості людини, її культура, погляди, фізіологічні особливості, ставлення до себе та оточуючих.

Діями називаємо усвідомлену поведінку, комплекс вчинків, спрямованих на досягнення певної мети, і ті, які пов'язані з вибором засобів, методів, що забезпечують досягнення мети. Таким чином, соціальні дії - це певна система дій, засобів, методів, за допомогою яких особа чи група намагається змінити поведінку іншої особи або групи.

За своїм характером всі дії, спрямовані на зміну поведінки, можна поділити (за різними критеріями поділу) на категорії *негативного примушення* та *позитивного переконання*. Негативне примушення переважно проявляється в різного роду заборонах, наказах, санкціях, суть яких - репресія щодо небажаної поведінки. Позитивне переконання засноване на дії стимулів, які викликають бажану поведінку без різного роду репресій. Крім того, дії можуть мати характер *репродуктивності (відтворювання)*, а це: підтримка традицій, дотримання правил, соціальний контроль; вияв *творчості та розвитку* (винахідництво, інновації, впровадження); *скасування, усунення*. Із цих категорій виникає безліч систем засобів зміни поведінки. На основі системи соціальних контактів розвивається взаємодія. Це систематичне, постійне здійснення дій, метою яких є виклик певної реакції з боку партнера. А також і взаємна реакція на дії і реакцію партнера. Йде обмін діями, і вони характеризуються координацією та стійкістю інтересу.

Таким чином, взаємодія - це взаємосполучені системи дій, між якими виникає причинова залежність.

Соціальні взаємодії Під соціальними взаємодіями в соціології розуміють спілкування або форму соціальної комунікації, що являє собою систему соціальних дій двох і більше осіб або спільностей. Ця категорія виражає характер змісту між людьми та соціальними групами як носіїв різних видів діяльності, які розрізнені за соціальними позиціями і соціальними ролями. Це і система свідомих дій індивідів одне до одного, яка базується на взаємних очікуваннях відповідної поведінки, що складаються в конкретних умовах місця та часу. Це і зв'язки, які опосередковують та контролюють зміст та характер взаємних дій. Такого типу дії опосередковують *взаємність*. Сам механізм взаємодії являє собою систему: *«суб'єкти, які виконують ті чи інші дії - зміни, викликані цими діями - вплив цих змін на інших суб'єктів - обернена реакція індивідів, на яких була спрямована дія»*. При цьому завжди циркулює процес *передачі-отримання інформації, її сприйняття (реакція) та усвідомлення, а також реакція на реакцію*.

Соціальні залежності. Подальшою, вищою системою у структурі соціального зв'язку є поняття соціальної залежності. *Залежність соціальна* - це елемент соціального відношення. Це складна система, коли між елементами виникає певна залежність, що витікає із характеру елемента, («що пов'язує?»), та із характеру обов'язків («яким чином?»). «Об'єкт А залежить від об'єкта Б» означає: об'єкт А у своїх початкових діях повинен зважати на існування об'єкта Б, з його колом прав, обов'язків, функцій, що існування Б створює певні рамки для дій А. Поняття залежності відіграє в соціології велику роль у тому разі, коли *аналіз залежності* виступає основою встановлення законів, необхідних, суттєвих зв'язків.

Соціальні відносини. Система взаємодій індивідів та груп приводить до утворення стійких соціальних відносин, під якими розуміють відносно стійкі зв'язки між людьми та соціальними групами. *Соціальні відносини* - це певна система, до якої входять: система обов'язків, нормованих функцій, які партнери повинні обов'язково виконувати у відношенні один до одного. Тобто, це система нормованих взаємодій між партнерами. Але жодна стійка, організована група не може існувати без «відносин», тобто без певних обов'язків у відношенні один до одного. Тільки виконання нормалізованих дій (функцій, ролей) гарантує появу внутрішньої організації групи. Багато в чому в соціальному зв'язку між людьми велике значення має регуляція взаємовідносин - система критеріїв, стандартів, завдяки яким людина оцінює ефективність соціального зв'язку, а також система контролю за тим, щоб правила гри виконувалися. Це все є підставою формування *соціального інституту* та *інституційного зв'язку*. А поведінка людини в суспільстві значною мірою має інституційний характер, тобто регулюється соціальними нормами. Соціальні відносини можуть бути короткочасними і довготривалими, і при цьому можуть змінюватися (змінюватися або розпадатися) із зміною цінностей партнерів, їх установок на характер відносин.

У соціологічній теорії сформувалася достатня кількість теорій соціальної взаємодії, де з різних позицій пояснюється природа соціальних відносин, зокрема:

- *теорія соціального обміну* (Дж. Хоманс), ідея якої полягає у тому, що люди між собою взаємодіють один із одним на основі власного досвіду, зважуючи можливі винагороди та затрати;
- *теорія символічного інтеракціонізму* (Дж. Мід, Г. Блумер), де домігантою у поведінці людей один до одного і предметів навколишнього середовища виступає символіка, знак;
- *психоаналітична теорія* (З. Фрейд), за якою міжособистісні взаємодії перебувають під глибоким впливом понять та конфліктів, засвоєних та пережитих у ранньому дитинстві;
- *рольового наслідування* (Е. Гофман), за якою соціальні ситуації ототожнюються із театром, драматичними спектаклями, де люди - це діючі актори.

Вивчаючи природу соціального зв'язку, слід розглянути його структурні компоненти - соціальну дію та соціальну діяльність. Ці поняття використовуються багатьма суспільними науками. В соціологічному аспекті - це специфічна людська форма активного ставлення до оточуючого соціального середовища в плані його зміни та перетворення. Діяльність визначається як система (комплекс) послідовних, логічно обумовлених, усвідомлених дій, які мають суспільний продуктивний характер.

Залежно від характеру ставлення людини до оточуючого світу та взаємодії її з іншими людьми (критерії поділу), соціальна діяльність поділяється на безліч різновидів. Стосовно характеру спрямованості та існуючих систем цінностей - на *позитивну* та *негативну*, *законну* - *незаконну*, *моральну* - *аморальну*. Залежно від її значення та ролі соціального розвитку - *продуктивну* (творчу) та *репродуктивну* (*відтворюючу*). Більш детальний поділ визначає *матеріально-перетворюючу* (*господарську*, *трудоу*) діяльність, *політичну*, *комунікативну*, *пізнавальну* та ін. Згідно з її соціальними формами - *індивідуальну*, *колективну*, *масову*. Будь-яка свідомо цілеспрямована соціальна діяльність включає в собі: інтерес, мету, засіб, результат (так би мовити система координат дії) і сам процес діяльності.

Одними із перших, хто науково окреслив природу соціальної дії та діяльності, були **М. Вебер** та **Т. Парсонс**. М. Вебер розчленував три основних типи дії: *афективні* (з метою вираження емоцій), *традиційні* (засновані на тривалій звичці індивіда і здійснюються, як правило без осмислення) та *раціональні*, які в свою чергу розподіляються на *цілераціональні* (інструментальні, за яких діяч оцінює корисність самої мети) та *ціннісно-раціональні* («абсолютні», не порівняльні) дії. Згідно з теорією Т. Парсонса, головною ознакою соціальності в діях є не об'єктивні причини та наслідки, а наявність суб'єктивного смислу дії. Іншими словами, соціальна дія - це поведінка, керована смислом, якого діячі надають предметам та людям. Тут присутні і потреба, і мотивація до дії, і мета, і засоби, і ситуація, символи, цінності.

Більш складна форма соціальної дії - *соціальні взаємодії* - виступають у соціальному просторі у трьох основних варіантах.- *соціальні відносини*, *соціальні інститути* та *соціальні спільності*.

2. Соціальні інститути

Як відомо, соціальні відносини - основний елемент соціального зв'язку, який забезпечує стійкість, згуртованість груп. Суспільство не може існувати без соціальних зв'язків та взаємодій. Особливу роль відіграють взаємодії, які забезпечують задоволення найбільш важливих потреб суспільства чи індивіда. Ці взаємодії інституціоналізовані (узаконені) і володіють стійким, самооновлюючим характером.

У повсякденному житті соціальні зв'язки досягаються саме через соціальні інститути, іншими словами,- через *регламентацію регулювання взаємовідносин*; *чіткий розподіл функцій, прав, обов'язків учасників взаємодії та регулярність їх дії*. Відносини тривають так довго, як довго його партнери виконують свої обов'язки, функції, ролі. Щоб забезпечити стійкість соціальних відносин, від яких

залежить буття суспільства, люди створюють своєрідну систему закладів, установ, що контролюють поведінку їх членів. Передаючись із покоління до покоління, норми та правила поведінки і діяльності в різних суспільних сферах ставали колективною звичкою, традицією. Вони спрямовували спосіб мислення та спосіб життя людей у певне русло. Всі вони з часом *інституціювалися* (установлювалися, закріплювалися у вигляді законів та установ). Все це сформувало систему соціальних інститутів - базисний механізм регулювання суспільства. Саме вони виводять нас на розуміння суті людського суспільства, його складових елементів, ознак та стадій еволюції.

У соціології існує немало трактувань, визначень соціальних інститутів.

Соціальні інститути - (від лат. Іпвгігішт - *установа*) - *історично установлені форми організації спільної діяльності людей.* **ПОНЯТТЯ** «соціальний інститут» запозичено із юридичної науки, де воно визначає сукупність юридичних норм, що регулюють соціально-правові відносини.

Соціальні інститути - це і *відносно стабільні та інтегровані (історично сформовані) сукупності символів, вірувань, цінностей, норм, ролей та статусів, завдяки яким управляються різні сфери соціального життя: сім'я, економіка, політика, культура, релігія, освіта та ін.* Це - свого роду, потужні *інструменти, засоби*, що допомагають боротися за існування та успішно виживати і окремій особі, і суспільству в цілому. їх призначення - *задовольняти важливі суспільні потреби групи.*

Найсуттєвішою рисою інституційного зв'язку (основа соціального інституту) є обов'язковість, зобов'язання дотримуватися відведених індивіду обов'язків, функцій, ролей. Соціальні інститути, а також організації в системі соціальних зв'язків не що інше, як свого роду скрепи, на котрих тримається суспільство.

Першим, хто започаткував термін «соціальний інститут» та ввів у науковий обіг і розробив відповідну теорію, був **Г. Спенсер**, англійський соціолог. Він вивчив та описав шість типів соціальних інститутів: *промисловий* (економічний), *політичний*, *профспілковий*, *обрядовий* (культурно-церемоніальні), *церковний* (релігійний), *домашній* (сімейний). Будь-який соціальний інститут, за його теорією, - це стійка структура соціальних дій.

Одну з перших спроб пояснити природу соціального інституту у «вітчизняній» соціології зробив професор **Ю. Левада**, трактуючи його як центр (вузол) діяльності людей, який зберігає свою стабільність протягом певного часу і забезпечує стабільність всієї соціальної системи.

У науковій літературі існує багато трактувань та підходів до розуміння соціального інституту. Часто він розглядається як *сталій ком-*

плекс формальних та неформальних правил, принципів, норм, установок, що регулюють різні сфери людської діяльності.

Соціальні інститути - це *організовані об'єднання людей, які виконують певні соціально значимі функції, які забезпечують спільне досягнення цілей на основі виконання своїх соціальних ролей в рамках цінностей, взірців поведінки.*

До нього, входять:

- певна група людей, які виконують суспільні функції;
- організаційний комплекс функцій, які виконують окремі особи, члени групи від імені всієї групи;
- сукупність установ, організацій, засобів діяльності;
- деякі соціальні ролі, особливо важливі для групи, - тобто все, що націлено на те, щоб задовольнити потреби і регулювати поведінку людей.

Наприклад, суд - як соціальний інститут - виступає як:

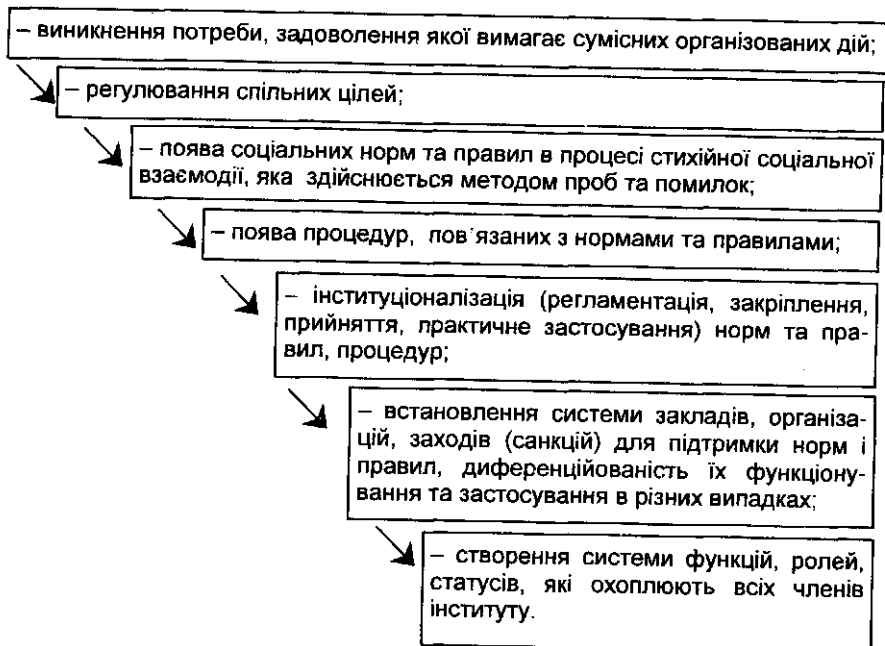
- група людей, які виконують певні функції;
- організаційні форми функцій, які виконує суд (аналізує, судить, розбирає);
- установи, організації, засоби функціонування;
- соціальна роль судді або прокурора, адвоката.

Однією з необхідних умов появи соціальних інститутів є певні соціальні потреби, котрі завжди виникали, існували та видозмінювалися. Історія розвитку соціальних інститутів показує постійну трансформацію інститутів традиційного типу в сучасний соціальний інститут. Для традиційних (у минулому) інститутів характерні жорсткі ритуали, циркуляри, століттями овіяні традиціями, а також родинними зв'язками та відносинами. *Історично першими провідними інститутами* були рід та сімейна община. Далі з'явилися інститути, які регулювали відносини між родами, - інститути обміну продуктів (економічні). Згодом з'явилися так звані політичні інститути (регулювання безпеки народів) та ін. У житті суспільства протягом історичного розвитку домінували ті чи інші соціальні інститути: вожді племен, рада старшини, церква, держава і т. ін.

Інститути повинні організовувати спільну діяльність людей з метою задоволення тих чи інших соціальних потреб.

Кожний інститут характеризується наявністю мети своєї діяльності, конкретними функціями, які забезпечують досягнення цієї мети, набором соціальних позицій, ролей, типових для даного інституту, системою норм, санкцій, стимулів. Ці системи обумовлюють нормованість поведінки людей, всіх суб'єктів соціальної дії, узгоджують їх прагнення, встановлюють форми, способи задоволення їх потреб та інтересів, розв'язують конфлікти, на певний час забезпечують стан рівноваги в рамках того чи іншого суспільства.

Процес утворення соціального інституту (інституціоналізації) до- сить складний і довготривалий, складається з кількох послідовних етапів:

Будь-який інститут має функції та коло завдань у суспільному житті, які мають різний характер, але основні з них - це:

- створення можливості членам групи задовольняти свої потреби;
- регулювання дії членів групи в певних рамках;
- забезпечення стійкості суспільного життя.

Кожна людина користується послугами безлічі структурних компонентів соціальних інститутів, вона:

- 1) народжується і виховується в сім'ї;
- 2) навчається в школах, установах різного роду;
- 3) працює на різних підприємствах;
- 4) користується послугами транспорту, житла, розподілу та обміну благ;
- 5) черпає інформацію з газет, ТВ, радіо, кіно;
- 6) реалізовує своє дозвілля, використовує вільний час (розваги);
- 7) використовує гарантії безпеки (міліція, медицина, армія) і т. ін.

Впродовж життя, задовольняючи свої потреби, особа включається в мережу соціальних інститутів, виконуючи в кожній свою певну роль, обов'язок, функції. Соціальний інститут є символом

порядку та організованості в суспільстві. Люди, протягом історичного розвитку, завжди прагнули інституціоналізувати (регламентувати) свої відносини, які пов'язані з актуальними потребами в різних сферах діяльності, тому за родом діяльності соціальні інститути поділяються на:

- економічні - ті, які займаються виробництвом, розподілом, регулюванням благ, послуг (задовольняючи потреби в здобуванні та регулюванні засобів існування);	Господарські, торгові, фінансові об'єднання, ринкові структури, (система власності)
- політичні - які задовольняють потреби в безпеці та налагодженні соціального порядку і пов'язані з встановленням, виконанням, підтримкою влади, а також утворення, регулювання моральних, правових, ідеологічних цінностей, підтримка сформованої соціальної структури суспільства;	Держава, партії, профспілки, інші громадські організації
- виховні та культурні - які створені для забезпечення розвитку культури (освіти, науки), передачі культурних цінностей; у свою чергу вони поділяються на: соціокультурні, виховні (механізми та засоби морально-етичної орієнтації, нормативно-санкціонуєчі механізми регуляції поведінки на основі норм, правил), суспільні - всі інші, місцеві ради, церемоніальні організації, добровільні об'єднання, що регулюють повсякденні міжлюдські контакти;	Сім'я, наукові інститути, художні установи, організації, культурні заклади
- релігійні - які регламентують відносини людей із релігійними структурами, вирішуючи духовні проблеми та проблеми сенсу життя;	Церковнослужителі, обряди
- шлюбу і сім'ї - котрі задовольняють потреби у відтворенні роду.	Відносини родинності (батьківства, шлюбності)

Така типологізація не є повною та єдиною, але включає основні з них, які окреслюють регулювання основних суспільних функцій. Однак стверджувати те, що всі ці інститути відділені - не можна. В реальному житті їх функції тісно переплітаються.

Щодо економічних соціальних інститутів, то економіка як соціальний інститут має складну структуру. Її можна уявити як сукупність більш конкретних інституційних елементів *виробництва, розподілу, обміну та споживання*, як сукупність інституціоналізованих секторів економіки: державного, колективного, індивідуального, як сукупність елементів економічної свідомості, економічних нормативних установ-

день та економічних відносин, організацій та установ. Економіка як соціальний інститут виконує ряд функцій:

- *розподільча* (підтримка та розвиток форм суспільного поділу праці);
- *стимулююча* (забезпечення посилення стимулів до праці, економічної заінтересованості);
- *інтеграційна* (забезпечення єдності інтересів працюючих);
- *інноваційна* (оновлення форм та організацій виробництва).

Залежно від формалізації та легалізації соціальних інститутів вони поділяються на: *формальні* і *неформальні*.

Формальні - ті, в яких функції, засоби, методи дій знайшли вираз у формальних правилах, нормах, законах, мають гарантію стійкої організації.

Неформальні - ті, в котрих функції, засоби, методи дій не знайшли виразу у формальних правилах, нормативах тощо (група дітей, які граються на подвір'ї, тимчасові групи, клуби за інтересами, мітингуючі групи).

Розмаїття суспільних відносин та багатогранність людської природи видозмінюють як структуру соціальних інститутів, так і динамізують їх розвиток (відмирання, ліквідація одних, поява інших). Соціальні інститути, постійно розвиваючись, змінюють свої форми. Джерелами розвитку є внутрішні (*ендогенні*) та зовнішні (*екзогенні*) чинники. Тому сучасний розвиток соціальних інститутів відбувається за двома основними варіантами:

- 1) виникнення нових соціальних інститутів у нових соціальних умовах;
- 2) розвиток та вдосконалення вже сформованих соціальних інститутів.

Ефективність діяльності соціальних інститутів залежить від великої кількості чинників (умов), серед яких:

- чітке визначення мети, завдань і обсягу функцій соціального інституту;
- чітке дотримання виконання функцій кожним членом соціального інституту;
- авторитетність та престиж в очах суспільства;
- безконфліктність включення та подальшого функціонування в системі суспільних відносин.

Проте може настати така ситуація, коли зміни соціальних потреб не знайдуть відображення в структурі та функціях соціального інституту, і в його діяльності може виникнути дисгармонія, *дисфункція*, що виражається в неясності цілей діяльності інституту, невизначенні функцій, зниженні його соціального авторитету.

3. Система соціального контролю

Система соціального контролю є одним із елементів механізму соціалізації особистості. Соціалізацію ми уявляли як процес освоєння культурних норм та соціальних ролей. Соціалізація стосується передусім індивіда і відбувається під певним наглядом суспільства, оточуючих (які не тільки навчають дітей, але й контролюють правильність засвоєння взірців поведінки). Вважається, що соціальний контроль досягається поєднанням факторів схильності до підкорення, примусу і підданості соціальним нормам, правилам поведінки, цінностям. А також інтерпретується як цілеспрямований вплив суспільства на поведінку індивіда, що і забезпечує нормальне співвідношення між соціальними силами, очікуваннями, вимогами і людською природою, внаслідок чого і виникає «здоровий» соціальний порядок, дотримується нормальний уклад суспільного життя (теорії Е. Росса, Р. Парка). Проблема соціального контролю по суті є складовою проблеми взаємовідносин індивіда та суспільства, громадянина та держави. Образно кажучи, соціальний контроль виконує функцію *міліціонера*, котрий стежить за поведінкою людей і «штрафує» тих, хто не дотримує належних правил. Якби не було соціального контролю, люди могли б робити все, *що* вони забажають, і *так*, як вони забажають. Тому соціальний контроль виступає фундаментом стабільності в суспільстві, його відсутність або послаблення призводять до безпорядків, соціальної аномії (ігнорування норм та правил).

Соціальний контроль - це спосіб саморегуляції соціальної системи, який забезпечує впорядкованість взаємодій між людьми завдяки нормативному регулюванню. До його системи входять всі способи реакції як великих суспільних утворень, так і конкретного індивіда на різноманітні конкретні дії людини чи то груп, всі засоби суспільного тиску для того, щоб поставити позанормовану поведінку та діяльність у певні соціальні межі.

Розглядаючи соціальні інститути, бачимо, що вони виконують *контролюючу, впливову, регулюючу функції*, що зводяться до певного «соціального контролю» (можна навести приклади із повсякденного життя). Схематично можна пояснити так: *кожен член суспільства усвідомлює те, як себе вести в різних ситуаціях, щоб бути зрозумілим, щоб знати, чого чекати як від нього, так і - якою буде реакція груп*. Тобто, «організований хід» нашого суспільного життя може бути забезпечений завдяки тому, що взаємопередбаченою є поведінка людей.

Кожна соціальна група виробляє систему засобів, завдяки яким кожна особа поводить себе відповідно до норм, взірців поведінки в різних ситуаціях. У процесі соціального контролю формуються відносини, які, однак, є набагато складнішими, ніж «підгонка» індивідуальних якостей під ті чи інші соціальні стандарти. Тут необхідно враховувати принципову особливість функціонування індивідуальної

свідомості та соціальної. *Індивід* та *суспільство* (соціальна група) являють собою взаємодіючі складові елементи соціального контролю. Це - процес взаємодії індивідів та усупільнень (групи, класи), до схеми якого включаються два типи дій: індивідуальні дії та дії соціальні (групові, колективні). Але і цього ще недостатньо. Принципово важливо взяти до уваги свого роду додаткові проміжні елементи цієї системи, перемінні соціально-психологічного характеру: *самооцінка суб'єкта дії* (як індивіда, так і соціальної групи), *сприйняття та оцінка соціальної ситуації* (соціальна перцепція) як окремою особою, так і соціальною групою.

Самооцінка та оцінка ситуації - важливі соціально-психологічні показники, вияв яких дозволяє значною мірою передбачити зміст та напрям індивідуальних та соціальних дій. В свою чергу, самооцінка, оцінка та сприйняття соціальної ситуації залежать від специфіки соціальної та індивідуальної шкали оцінок. Схематично механізм дії соціального контролю показано на рис. 2.

До системи засобів соціального контролю відносять:

- система міри, норм, правил, заборони, санкцій, законів, система придушення (включаючи фізичне знищення);
- система стимулів, нагород, позитивних, доброзичливих заходів заохочення тощо.

Все це називається системою «соціального контролю». Він являє собою механізм підтримки суспільного порядку і вимагає наявності двох основних груп елементів - *норми і санкції*.

Норми - це настанови, наставляння: як потрібно поводити себе в суспільстві. Це перш за все обов'язки людини або групи до інших, а також і очікування (жаданої поведінки). Вони формують мережу соціальних відносин, взаємодій у групі, суспільстві. Соціальні норми - це і «вартові» порядку та цінностей.

Санкції - засоби заохочення і покарання, що стимулює людей дотримуватися норм.

Елементами системи соціального контролю можна назвати:

- *звичку* - як встановлений спосіб поведінки індивіда в різних ситуаціях, де він не має негативної реакції від групи;
- *звичай або традиції* - як встановлений спосіб поведінки, де група пов'язує свої моральні оцінки і порушення якого група викликає негативні санкції;
- *закони* - як нормативні акти, прийняті вищим органом державної влади;
- *санкції* - як система заходів, дій, які регулюють поведінку людей (про них йшлося вище). Законом суспільство захищає найдорогоцінніше: людське життя, державну таємницю, власність, людські права та гідність.

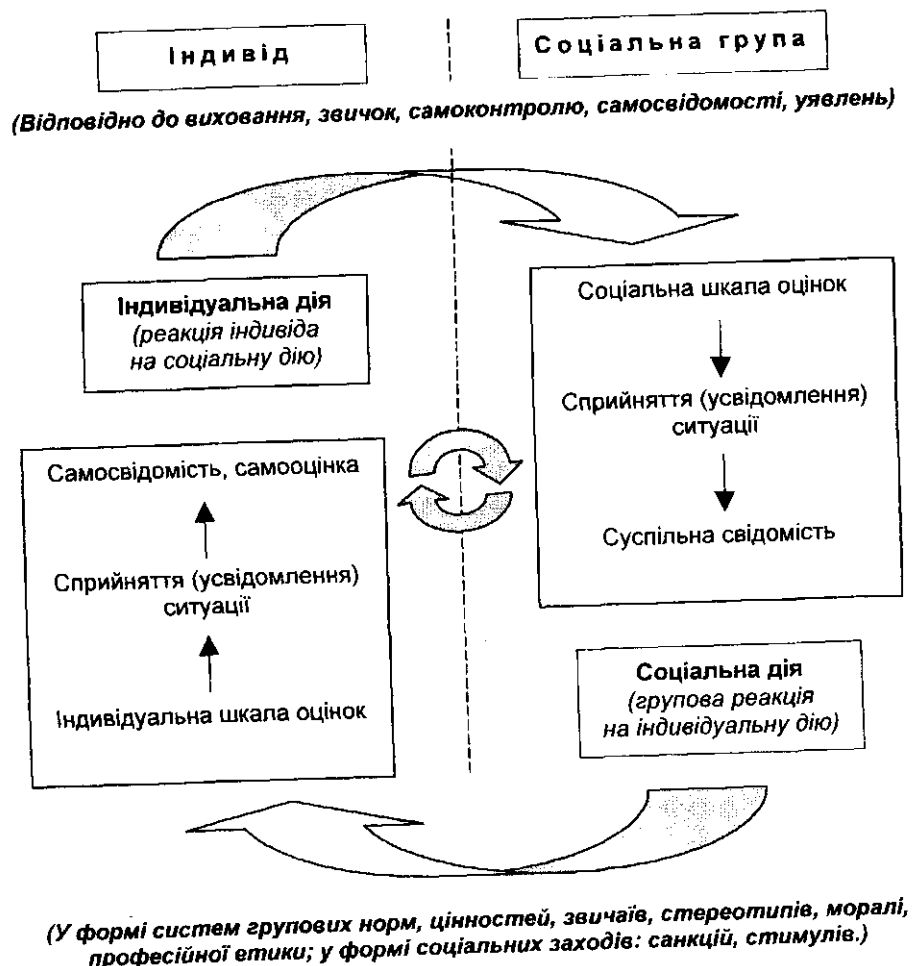

рис 2

Соціальні норми виконують у суспільстві дуже важливі *функції*, а саме:

- регулюють загальний хід соціалізації;
- інтегрують людей у групи, а групи - в спільності;
- контролюють відхилення від унормованої поведінки та діяльності;
- слугують взірцем, еталоном поведінки.

Санкції - охоронці норм, вони «несуть відповідальність» за дотримання норм людьми. Соціальні санкції - досить розгалужена система, з одного боку, винагород, заохочень за виконання норм, тобто за конформізм, згоду. З іншого - покарань за відхилення та

недотримання їх, тобто за девіантність. Конформізм, узгодженість та правильність дій - мета соціального контролю. Таким чином, санкції можуть мати позитивний та негативний характер. Іншим критерієм поділу соціальних санкцій служить наявність закріплення їх дій у нормативно-законодавчій базі. Тому вони поділяються на *формальні* та *неформальні*. Те ж саме стосується і соціальних норм. Отже, норми та санкції об'єднані в єдине ціле. Виходячи із цього, норми та санкції можна умовно відобразити у вигляді логічного квадрату (рис. 3).

Самі по собі норми безпосередньо нічого не контролюють. Поведінку людей контролюють інші люди на основі цих же норм і на підставі санкціонуючих циркулярів.

Формальний контроль, як вже зазначалося, заснований на засудженні або схваленні з боку офіційних органів влади або адміністрації. Він глобальний, здійснюють його люди, наділені повноваженнями, - агенти формального контролю: працівники правоохоронних органів, адміністративні та інші уповноважені особи.

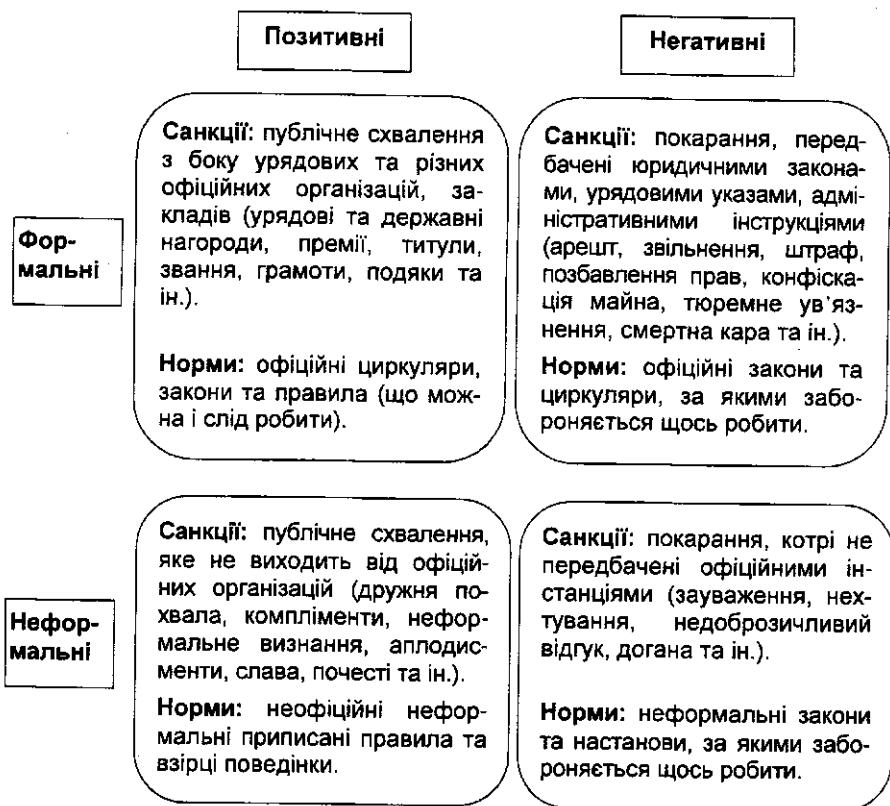

Рис. 3

Неформальний контроль заснований на схваленні або засудженні з боку родичів, друзів, колег, знайомих, громадської думки. Для прикладу: традиційна місцева громада і до сьогоднішнього дня контролює всі аспекти життя своїх членів. В єдину систему соціального контролю органічно впліталася і релігія (суворе дотримання ритуалів та церемоній, пов'язаних із святами та ритуалами). Існує система контролю та неформальних відносин між членами злочинного угруповання або спільнот тюрмного ув'язнення.

Особливий різновид елементів соціального контролю становить *громадська думка та самоконтроль*. Громадська думка - це сукупність уявлень, оцінок, припущень, суджень здорового глузду, які поділяє більшість населення. Вона існує і у виробничому колективі, і у невеличкому поселенні, соціальному прошарку.

Самоконтроль називають ще і внутрішнім контролем, який виявляється через свідомість та совість, і формується в процесі соціалізації. Вчені з'ясували, що соціальний контроль більш як на 2/3 здійснюється завдяки самоконтролю. Чим вище у членів суспільства розвинутий самоконтроль, тим менше цьому суспільству доводиться застосовувати зовнішній контроль. І навпаки. Чим менше у людини розвинутий самоконтроль, тим більше цьому суспільству доводиться застосовувати зовнішні чинники-важелі.

Якщо розкласти в системі координат всі елементи правил та норм (X) у зростаючому порядку залежно від міри покарань (Y), то їх впорядкованість матиме такий вигляд (рис. 4).

Дотримання норм регулюється суспільством із різним ступенем суворості. Більш за все караються порушення юридичних законів та

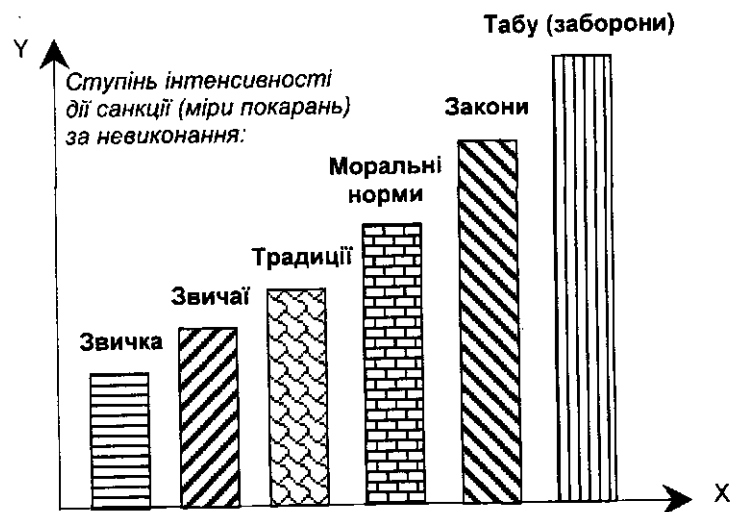

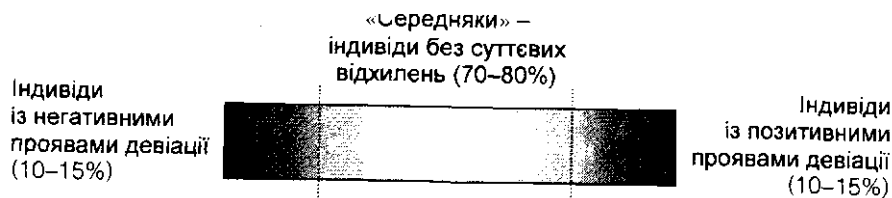
Рис. 4

заборон (убивство людини, розголошення державної таємниці, наруга над святинєю тощо); і менш за все - звички (елементи неохайності, невихованості та ін.).

Соціальний контроль завжди має своїм об'єктом небажану поведінку, дію - **девіації** (відхилення від норми). В усі часи суспільство прагнуло подолати небажані норми людської поведінки. До небажаної норми можна віднести поведінку: і злодіїв, і геніїв, і лінивих, і занадто працелюбних. Різні відхилення від середньої норми як у позитивному, так і в негативному напрямку загрожують стабільності суспільства, котра в усі часи цінується більш за все. Соціологи називають відхилену від норми поведінку - **девіантною**. Вона являє собою будь-які дії, які не відповідають писаним або неписаним нормам. Отже, будь-яку поведінку, яка не викликає схвалення суспільної думки, називають - **девіантною**: «кримінал», «п'яцтво», «суїцид». Але це - в широкому розумінні. У вузькому розумінні, **девіантною** поведінкою вважають порушення неформальних норм, що закріплені звичаями, традиціями, етикетом, манерами тощо. А всі серйозні порушення формальних норм, законів, дотримання яких гарантується державою, а значить, такі порушення є **протиправними**, - виступають як **делінквентна** поведінка. Тому перший тип поведінки є відносним (девіантним), а другий є абсолютним (делінквентним) порушенням. До делінквентності відносять: злочинство, пограбування, іншого типу злочини.

Але, як вказувалося вище, прояви **девіантної** поведінки можуть мати не тільки негативний, але і позитивний характер.

Якщо провести статистичні підрахунки, то виявиться, що в цивілізованих суспільствах у звичайних умовах на кожен із цих груп припадає близько 10-15% загальної чисельності населення. Близько 70% населення становлять так звані «середняки» - люди із несуттєвими відхиленнями у поведінці та діяльності.

Найчастіше **девіантна** поведінка спостерігається у підлітків. Причиною є, зокрема, психологічні особливості віку: бажання гострих відчуттів, прагнення задовольнити цікавість, а також недостатня здатність прогнозувати свої дії, бажання бути незалежним. Підліток часто у своїй поведінці не відповідає вимогам, котрі пред'являє до нього суспільство, і разом із тим не готовий до виконання певних соціальних ролей тією мірою, якою очікують від нього оточуючі. У свою чергу, підліток вважає, що не отримує від суспільства того, на що вправі розраховувати. Всі ці протиріччя і є основним джерелом **девіації**. Близько

1/3 молодих людей так чи інакше беруть участь у будь-яких **протиправних** діях. Найбільш поширеними формами **девіації** серед молоді є: **алкоголізм, проституція, наркоманія, хуліганство, самогубство**.

Таким чином, на одному полюсі - група осіб, які виявляють **максимально** несхвальну поведінку (злочинці, бунтарі, терористи, зрадники, бродяги, циніки, вандала тощо). На іншому полюсі - група осіб із **максимально** схвалюваними відхиленнями (національні герої, видатні діячі науки, спорту, культури, таланти, успішні цивілізовані підприємці, місіонери, меценати та ін.).

4. Соціальні організації

Із соціальними інститутами тісно пов'язані і **соціальні організації**. Суспільство неможливе без організацій - банків, підприємств, університетів, магазинів, транспортної системи тощо. Ми починаємо наше життя в організації і всюди з ними пов'язана наша діяльність: **пологовий будинок, дитячий садок, школа, інститут, армія, служба і т. п.** Всі вони - різновиди організацій і часто ототожнюються із соціальними інститутами. В широкому розумінні, **соціальна організація - це така форма і такий спосіб спільної діяльності людей, за яких вона виглядає чітко впорядкованою, скоординованою, налагодженою**. Однак термін «соціальна організація» використовується у кількох значеннях:

- як елемент соціальної структури суспільства;
- як вид діяльності певної групи;
- як ступінь внутрішньої впорядкованості, узгодженості функціонування елементів системи.

Отже, можна сказати, що кожна особа ніби обплутана нитками зв'язків, стосунків, взаємин, бачимо, як підтримується зв'язок, як гуртуються групи, як виконуються дії. І вся ця система діє рівно, без плутань. Така система послужила підставою для введення поняття «соціальна організація». В принципі організація являє собою вищий рівень розвитку соціальних систем (елементами яких є люди і відносини, які виникають між ними).

Соціальна організація має такі характерні риси:

- володіє **цільовою** природою, оскільки створена для реалізації певних цілей. Це означає, що організація являє собою засіб і інструмент забезпечення функції об'єднання і регламентації поведінки людей заради такої мети, яка не може бути досягнута кожним поодиночку;
- це складна **взаємопов'язана** система соціальних позицій і ролей, котрі виконують члени організації; тут мають місце **вертикальні** (взаємопідпорядковані) та **горизонтальні** структури;
- наявність **механізмів та засобів регулювання**, а також контролю за діяльністю елементів організації.

Термін «соціальна організація» має кілька понять:

- цільова група, об'єднання людей інституційного характеру, які прагнуть до реалізації певних цілей організованим чином (підприємство, орган влади, союз);
- це засоби керування, управління людьми, це способи координації функцій людей, це гармонія сил, напрямів діяльності людей на досягнення певної мети;
- система засобів діяльності людей, інститутів, соціального контролю, соціальних ролей, системи цінностей, які забезпечують співжиття членів спільності, забезпечують порядок у суспільному житті (певна структура, тип зв'язків, властивість-атрибут певного об'єкта).

Синтезуючи вищеподані вектори розуміння категорії «організація», можна дати таке визначення: соціальна організація - це велика соціальна група (цільова група), котра створена для реалізації певних цілей за допомогою раціональних засобів, економії зусиль, раціонального поділу праці між членами групи, координації керівних органів. У широкому розумінні - це сукупність зразків поведінки, установ, соціальних ролей, засобів соціального контролю, котра забезпечує співжиття членам спільності, гармонізує множину їхніх прагнень і дій у процесі задоволення потреб, а також сприяє розв'язанню проблем і конфліктів.

Всі організації мають власні назви, статuti, цілі, сфери діяльності, порядок роботи. Але найбільш головне, з точки зору соціології, - це наявність у ній соціальної ієрархії, статусів, розподіл ролей, системи соціальних відносин. Організація в мініатюрі нагадує суспільство. Її властива ієрархія (вертикальне розміщення людей за рангами) та управління (механізм, який впорядковує взаємодії людей, котрі прагнуть отримати більш високий статус та місце). Порівнюючи із соціальною структурою суспільства, слід зазначити, що люди в ній розподілені відповідно до каст, станів, класів, у соціальній організації ієрархія поділяє людей згідно з посадами.

У суспільстві виникають такі організаційні форми:

- ділові організації (фірми, установи);
- суспільні союзи, масові організації;
- проміжні форми організацій (артілі, ланки, бригади);
- сім'я, наукова школа, неформальна група.

Найбільш великою організацією суспільства є держава.

Спеціалісти-соціологи подають різну типологію соціальних організацій. Критерієм такого поділу є ступінь формалізації норм, зв'язків, статусів, які існують у цих системах (формальні та неформальні соціальні організації). *Формальна* виникає, як правило, в результаті певного адміністративного політичного рішення. Діяльність такої

організації чітко регламентована, обумовлена юридичними нормами. Розподіл статусів тут виступає як система статусів-посад, і кожна з них наділена певними функціями. Фактично це великі вторинні групи, котрі не першочергово справляють вплив на формування особи, свідомо створюються для досягнення певних цілей - від системи державної адміністрації, уряду до муніципальних «осередків». Поряд з *формальними*, в суспільстві діють і *неформальні соціальні організації*. Вони з'являються не за наказом, а стихійно. Це система соціальних зв'язків, взаємовідносин, які складаються спонтанно. Члени неформальної організації більш самостійні в досягненні індивідуальних та групових цілей, володіють більшою свободою у виборі форми поведінки, взаємодії.

Одним із критеріїв, за яким формальну організацію відрізняють від неформальної, є принцип легальності. Формальним є все, що легальне, встановлене розпорядженнями або за допомогою демократичних процедур волевиявлення. Поняття формальної та неформальної організації ввів у світову соціологію американський соціолог **Е. Мейо**. Завдяки своїм соціальним експериментам (Хоторнські експерименти, 20-ті роки) він виявив, що в будь-якій компанії, чи то на заводі, окрім офіційних службових відносин (елементи формальної організації) у людей обов'язково виникають неофіційні, дружні відносини (елементи неформальної організації), котрі не менше впливають на ефективність діяльності організації.

У соціальній організації є: *єдина мета* (коло діяльності, послуги), *система влади та управління*, яка вимагає ієрархічного підпорядкування, *розподіл функцій* (повноважень, обов'язків, субординація посад) між працівниками, *система комунікацій* (засоби та канали передачі інформації).

Соціальні інститути тісно пов'язані із соціальними організаціями. Деякі соціологи називають соціальні організації різновидом соціального інституту або складні інститути. Проте існує певна відмінність у змісті цих термінів. Не кожний соціальний інститут можна вважати організацією, і не кожен організацію інститутом (див. розд. «Соціальні інститути»). І соціальні інститути, і соціальні організації створюються з метою регулювання процесу задоволення потреб індивідів і груп, слугувати реалізації соціальних інтересів. Соціальний інститут - це організація соціальних відносин, яка сформована для розв'язання головних соціальних проблем, це різновид «соціального дієвого проекту», який визначає, яка саме суттєва діяльність має бути організована, як спрямована і реалізована.

Соціальні організації являють собою цілісну систему. А ціле, як відомо, більше за суму своїх частин. Тому на базі поєднання елементів організації створюється своєрідний організаційний кооперативний ефект, приріст допоміжної енергії. Цей ефект означає приріст додаткової енергії (*синергетика*), яка перевершує суму індивідуальних

зусиль її учасників. Слово *синергетика* похідне від терміна «синергетизм», котрий у біології означає *співробітництво між різними органами*. Це слово було введено в науковий обіг **І. Ансоффом** для обґрунтування групових структур в організації компаній. Синергетика означає стратегічну перевагу, яка виникає при поєднанні двох або більшої кількості елементів. Це той ефект, який виникає у спільній діяльності людей від певного складання сил, коли $2 \times 2 = 5$ або і більше. Цей приріст, на думку спеціалістів, виникає в результаті того, що в організації інтегруються зусилля всіх елементів, суб'єктів. Координація, одночасність та одночасність зусиль цих суб'єктів дає приріст енергії.

Особливе місце в організації займає система управління (методи, способи, форми, культура). Сукупність норм, цінностей, думок, що відображаються у діях на всіх рівнях організації і створюють неписаний кодекс поведінки, можна назвати *організаційною культурою*. Організаційна культура відкриває велику палітру понять, котрі описують та пояснюють поведінку людей в організації (престиж, мотивація, влада, авторитет, лідерство).

Влада та авторитет є найбільш важливими перемінними організаційної поведінки. **Влада** - це форма соціальних відносин, котра характеризується властивістю впливати на поведінку інших завдяки адміністративно-правовим механізмам. **Авторитет** - це персональна характеристика, загальноприйняте значення, вплив, яким користується певна особа в силу власних якостей та заслуг. Він заснований на повазі та визнанні іншими індивідуальних достоїнств особи. Якщо авторитет, передусім, є добровільне підкорення особи, то влада - вимушене. Із цими поняттями тісно пов'язаний феномен *лідерства*.

Лідерство - це відносини підпорядкування, впливу та наслідування в системі внутрішньогрупових відносин (соціально-психологічний процес впливу на інших формально рівних людей). Під *лідером* розуміють члена групи, за котрим вона визнає *право вирішення* в найбільш важливих ситуаціях. Подібно і на протилежність лідерству існує форма керівництва - як юридично регламентований адміністративно-правовий процес організації та контролю дій формально нерівних (підпорядкованих) осіб.

Одним з перших, хто науково обґрунтовано дослідив природу організацій, був видатний німецький соціолог **М. Вебер**. Він же висловив і припущення про перетворення формальних організацій на своєрідний феномен, назва якого *бюрократія*. Трансформування організації в більш складну бюрократичну систему виникає внаслідок того, що тут управлінська діяльність, контроль, функціонування влади здійснюється постійно, і управлінська функція документується, розчленовується на ряд вузьких підфункцій, проявляється принцип безособистісності, чіткості ієрархії влади. Бюрократія є найбільш складною і раціональною влаштованістю, яку вигадала лю-

дина. Бюрократичне панування є одним з існуючих стилів керівництва поряд із:

- *патріархальним* (відносини повної підпорядкованості підлеглих володареві і їхня залежність від нього; вияв глибокої віри людей у непорушність здавна існуючих звичаїв і влади володарів - це панування людей знатного походження);

- *становим* (влада здійснюється не одним володарем чи його слугами, а членами стану, «сословія» щодо відносно незалежних від володаря, хто отримав частину влади як привілей);

- *харизматичним* (вид влади над масами, який мають пророки, військові герої, великі демагоги; влада такого роду ґрунтується на вірі людей у харизму (Божу благодать), якою нібито наділений той, кому вони підкоряються (прикладі: Ж. Д'арк, Наполеон, Лютер та ін.).

Домінуюча риса бюрократії - чітко встановлена ієрархія позицій, в котрій нижчі позиції контролюються та підпорядковуються вищим. Основу бюрократії становить формальна організація, тобто система ролей, статусів, цілей, функцій і стандартів діяльності. А стрижнем формальної організації виступає особливий код поведінки чиновників, який включає в себе норми, правила та процедури. Кожен із них знає або повинен знати власне коло обов'язків, прав, відповідальності, систему поведінки та підходів за умов кожної ситуації. Прояви бюрократичної форми управління існували й існують завжди і всюди, як у високорозвинутих країнах, так і в інших.

Більш детально природу та механізм функціонування соціальних організацій розглядає спеціальна соціологічна теорія - *«соціологія організацій»*.

Контрольні запитання:

1. Поняття соціального зв'язку. Структура соціального зв'язку.
2. Механізм соціальних відносин.
3. Поняття соціального інституту. Функції, типи та види соціальних інститутів.
4. Соціальний контроль та його елементи. Поняття девіації.
5. Характеристика та класифікація соціальних організацій.

Тема реферату:

1. Система освіти як соціальний інститут.

Додаткова література (до теми 4):

Войтович С. О. Соціальні інститути суспільства: рід, влада, власність.- К.: Ін-т соціології НАН, 1998.

Войтович С. О. Проблеми соціальних інститутів у соціології // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, - 1999, № 2.

Кравченко А. И. Общество и социальные институты // Социология. Уч. пос.- М., 1997.

Оссовський В. Соціальна організація та соціальна інституція // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 1998, № 3.

Пригожим А. И. Социология организаций,- М., 1980.

Социальные институты: содержание, функции, структура / Под ред. Андреева Ю. /7-Свердловск, Изд-во СГУ, 1989.

Социальные отклонения: введение в общую теорию - М., 1994.

Франчук В. М. Основы современной теории организаций - М., 1995.

Тема 5 СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ

1. Загальні положення та поняття

Соціальний зв'язок об'єднує людей у певні стійкі спільності, які виступають в різних формах і різновидах. Які форми об'єднань ми бачимо, в яких беремо участь?

Сім'я, сусіди, діти, ігрові групи, школа, приятелі - ось далеко не повний перелік спільностей або груп, які виступають фундаментом людського суспільства. Сумарна чисельність людських груп та спільностей на Землі перевищує чисельність населення в 1,5-2 рази. Це можливо у зв'язку з тим, що одна людина здатна одночасно належати до кількох груп.

Соціальний зв'язок настільки багатогранний, що об'єднує людей у «безмежну» кількість спільностей. Умовно, структуруючи, можна ототожити диференціацію всіх видів спільностей з диференціацією елементів матерії органічного світу, де людина - це атом, сім'я - молекула, група - клітина, організація - організм, окреме суспільство - колонія окремих організмів і т. п. Як бачимо, людина бере участь у найрізноманітніших формах суспільного життя. Завданням соціології є здійснення класифікацій цих форм спільного життя, отже, їх складових частин, будови, процесів, які в них відбуваються.

Відструктуруємо ряд понять, що інтерпретують різноманіття соціальних спільностей.

Соціальна множина - сукупність індивідів, які мають певну ознаку, виділену зовнішнім спостережачем, і які не є соціально значимими.

Основними ознаками розподілу соціальних множин є: стать, дохід, расова належність, вік, професійні категорії, місце проживання. Кожна множинність - це соціальна категорія (студенти, робітники, сектанти). Вони не поєднані ніяким внутрішнім зв'язком. Іноді їх називають *номінальними, умовними* або *реальними* групами.

Соціальне коло - сукупність осіб, які постійно зустрічаються і підтримують особисті контакти. Вони не характеризуються певною організацією, структурою.

Коло впливає на поведінку людей менше, ніж група. Так чи інакше ми живемо і діємо в соціальному середовищі. Більш складна спільність - це *соціальне коло*: вільні союзи, які характеризуються слабким неформальним інституційним зв'язком. Існують:

- контактні кола (знайомства в поїзді, автобусі);
- коло колег, дружні кола;
- професійні кола, лобіюючі, опозиційні.

Основна їхня функція (природна, неформальна) - обмін поглядами, інформацією, коментарями. Взагалі, це спільності дискусійних людей. Вони не діють, не приймають рішень, вони формують думку, погляди. Однак за деяких умов соціальні кола можуть перетрансформуватися на інституційні елементи.

Соціальне середовище - сукупність індивідів, груп, інших спільностей, предметів, процесів, явищ, з котрими особа спілкується протягом життя і котрі впливають на її поведінку (це - широкий за значенням термін).

Соціальна спільність - (термін, широкий за обсягом) - це об'єднання людей, яке характеризується загальною ознакою (стать, вік, освіта, статус, професія, роль тощо), в котрих створений і збережений протягом певного періоду більш-менш міцний певний соціальний зв'язок, спільний тип поведінки, світогляду, цілеспрямованості.

Основними історичними детермінантами формування соціальних спільностей є:

- *спільна територія*, яка передбачає можливість міжособистісних стосунків (контактів) - як прямих, так і опосередкованих;
- *спільні інтереси* значної кількості індивідів;
- *умови соціальної дійсності*, які вимагають об'єднання людей (захист від зовнішніх ворогів);
- *розвиток державності* і виникнення при цьому форм організації людей у вигляді різних соціальних інститутів (наприклад, політичних соціальних інститутів, правових, законодавчих - при політичних змінах, економічних - при економічних перетвореннях).

Звідси впливають і основні критерії (показники) соціальної спільності:

- належність до історично сформованих територіальних утворень;
- спільні інтереси взаємодіючих індивідів;
- прихильність до конкретних соціальних інститутів та цінностей;
- умови життєдіяльності;
- соціально-професійні характеристики індивідів, які об'єднані у спільність.

Соціальні спільності різняться як за кількісними ознаками (величина), так і типовими якісними (наприклад, національними, ідейними, психологічними). По суті, це - стійкі форми спільної діяльності. Серед спільностей виділяють насамперед *соціальні групи*. В широкому розумінні, «соціальна спільність» виступає синонімом «соціальної групи».

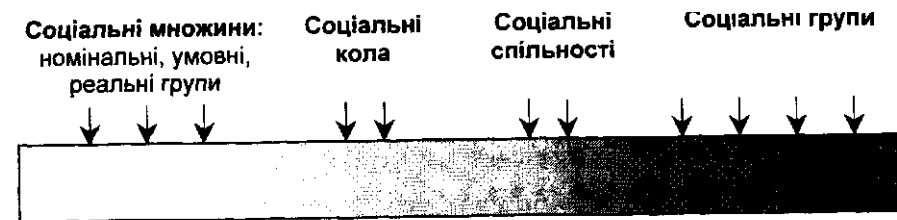
2. Соціальна група та її характеристика

Незважаючи на те, що поняття група є одним з найважливіших у соціології, вчені до сьогодні не можуть прийти до єдиного *визначення групи*. І основна причина у тому, що сучасне суспільство постійно видозмінюється, перебуває у динаміці, утворюючи велику кількість усупільнень, співтовариств. У зв'язку з функціонуванням у різних ситуаціях, вони набувають різного змісту і їм надається різноманітне значення. Англійський мислитель-філософ **Т. Гоббс** у XVII ст. вперше науково обґрунтував сутність групи, визначивши її як *певну кількість людей, об'єднаних спільними інтересами*.

Соціальною групою будемо називати *відносно сталі спільності людей (певна кількість, але не менше трьох), які мають спільні природні та соціальні ознаки, об'єднані спільними інтересами, цінностями, нормами, традиціями, пов'язані системою відносин, що регулюють соціальні інститути*. Спільності, які не володіють внутрішньою організацією, не є групами. Це - більш складний різновид спільностей, де індивіди взаємодіють між собою певним чином, усвідомлюють свою належність до даної групи і прийняті іншими членами групи (згідно з визначенням американського соціолога **Р. Мертона**). Таким чином, є три риси, притаманні групі: *взаємодія, членство і єдність*. Отже, група має: *внутрішню організацію (тобто інститут), форми контролю, взірці діяльності*.

Будь-яка група має свої цінності, центри об'єднання, символи, необхідні для розвитку, злиття, спільності, незалежності (відчуття «ми», своя ідеологія, історія). Соціальні групи формуються на основі певних об'єктивних обставин, а належність до групи пов'язана з об'єктивними потребами кожного індивіда.

Якщо (для унаочнення) різновидність усупільнень помістити на осі за соціальною значимістю внутрішніх зв'язків, тривалістю та інтенсивністю їх дії та їх насиченістю, то їхня структурна послідовність матиме такий вигляд:

Соціальні групи, на відміну від масових спільностей, характеризуються:

- стійкою взаємодією, котра сприяє стабільності існування;
- відносно високим ступенем єдності;
- однорідністю складу;
- входженням у більш широкі спільності як структурні одиниці.

Основний елемент групи - це її члени, люди. Але слід сказати, що особа, яка входить у групу, розглядається з точки зору певної соціальної ролі, яку вона тут відіграє.

Кожна група тією чи іншою мірою визначає: *фізичний взірець* (зовнішній вигляд) (армія, міліція, учні, медики), *духовний* (комплекс моральних рис, що характеризує належність до групи), *функції*, які мусить виконувати член групи).

Наступний складовий елемент групи *центри і об'єднання*. Це - всі цінності, предмети, символи, які характеризують групу (тобто ідентифікують), становлять її матеріальну та ідейну основу, її існування. Це також і органи управління групою, лідери. Центри забезпечують механізм зміцнення і функціонування групи.

Завдання групи - це третій компонент (з якою метою утворена група, які її завдання, функції). Звідси впливають і засоби здійснення, функції, методи. Завдання групи - це смисл її існування в очах інших груп те, що різнить від інших груп. Звідси впливає традиція групи, її історія. Це і фактор виховання, і згуртованості, моралі, стійкості групи. Всі ці складові елементи групи можна класифікувати так: члени групи;

їх риси, принципи;

завдання групи, засоби їх здійснення, психосоціальні механізми для реалізації цих завдань;

фактори, які підтримують внутрішню згуртованість (інститути, система соціального контролю, взірці взаємоповедінки, норм);

інститути та засоби регулювання зовнішньої діяльності (контакти та відносини з іншими групами).

Як вже зазначалося, для виникнення групи необхідна внутрішня її організація, мета, зразки діяльності, певні форми соціального контролю. Залежно від цілей та завдань організація групи може мати *формальний* або *неформальний* характер.

Формальною (офіційною) групою називають об'єднання людей, існування та діяльність яких юридично закріплена в нормах, правилах, законах тощо. Члени такої групи націлені на виконання певного виду діяльності і перебувають у ієрархічній структурі підпорядкування (виробничий колектив, студентська група, військовий підрозділ тощо).

Неформальна група складається стихійно, її діяльність не підкріплена законодавчою базою (юридичними нормами, циркулярами). Такі групи утворюються на основі спільних інтересів, прагнень, що об'єднують людей в більш або менш стійкі структури (компанії друзів, каста, клани, злочинні групи, тимчасові ситуативні групи). Поведінка членів таких груп регламентується особливими, «неписаними» правилами, і відносини між ними мають тісний, залежний характер.

У соціологічній літературі існує багато класифікацій груп, але основні з них (зокрема, за матеріалами американського соціолога Юбенка) будується за ознаками, точніше, на основі:

- етнічної або расової належності;
- рівня культурного розвитку;
- завдань та функцій;
- основних типів контактів між членами групи;
- видів зв'язку;
- інших принципів.

Коли ми говоримо про глобальне суспільство, здійснюємо його порівняльний аналіз, вивчаємо соціальну структуру, взаємодії великих соціальних груп, то характеризуємо макросвіт соціології. Але коли ми аналізуємо міжособистісні стосунки, вивчаємо найближче соціальне оточення людини, то поринаємо в мікрорівень соціології. Виходячи із цього критерію, тобто - від кількості членів і умов внутрішньогрупової взаємодії, соціальні групи, які ідентифікуються як макро- чи мікросередовище, поділяються на *малі* та *великі*. Іноді виділяють ще *середні* групи.

Малі - це, як правило, нечисленні (2 - 15-20 чол.), і особи в них пов'язані дружніми, особистими контактами (стійке особистісне спілкування), об'єднані спільною діяльністю, і відносини регулюються неформальними інститутами. Прикладом можуть служити: сім'я, спортивна команда, шкільний клас, виробнича бригада. Різновидом малих груп є *первинні* та *вторинні*. Ознаками перших є безпосередній інтимний міжособистісний контакт членів, що характеризується високим рівнем емоційності. Саме в них людина отримує перший досвід

суспільного життя (сім'я, клас, студентська група, група товаришів, спортивна команда). Вторинні характеризуються незначними емоційними відносинами. Їх взаємодія підкорена лише єдиній меті. Найчастіше, ознаками малої групи є:

- обмежене число членів;
- стабільність складу;
- внутрішня структура;
- належність (членство) до групи;
- інтенсивність та стійкість внутрішніх взаємодій.

Описуючи *великі* групи, ми, як правило, уявляємо масові об'єднання. Це - сталі сукупності значної кількості людей, які діють разом у соціально значимих ситуаціях і функціонують у масштабах країни або об'єднань (класи, соціальні верстви, професійні групи, етнічні спільноти: нації, народність; демографічні об'єднання: молодь, пенсіонери). Іноді поняття соціальна група, соціальна множина, соціальне коло ототожнюються.

Представники соціальних груп *середніх* масштабів утворюють сталі спільноти людей, що діють в одній організації, підприємстві, установі або проживають на одній досить невеликій, але обмеженій території (селище, місто, район).

Мала група набуває безлічі форм. Але найбільш простими є *діада* (пара) і *тріада*.

Пара, або **двійка (діада)** - найелементарніша спільність, це - форма спільного життя чи діяльності з найменшим числом елементів. Відносини, контакти між двома партнерами - найбільш елементарний, поширений компонент суспільного життя і береться за основу в багатьох відносинах. При цьому найбільш виразно знаходить свою сутність закон міжособистісних стосунків - еквівалентність обміну та взаємності. Діада - це свого роду царство суб'єктивних пристрастей, де соціальні засади тільки ще зароджуються. Соціальні зв'язки в діаді поділяються на кілька типів:

- статеві зв'язки (шлюбні, позашлюбні, дошлюбні, гомосексуальні);
- відносини між рідними (батько - син, брат - брат, дорослий - дитина);
- пари друзів;
- пари, пов'язані відносинами керівництва;
- відносини допомоги;
- відносини виховання;
- відносини перехідних обставин.

Це стійкі зв'язки, які виникають на основі особистісних контактів або речових. Але, як правило, особисті риси відіграють вирішальну роль (розвиток почуття інтимності, його друзі - мої друзі).

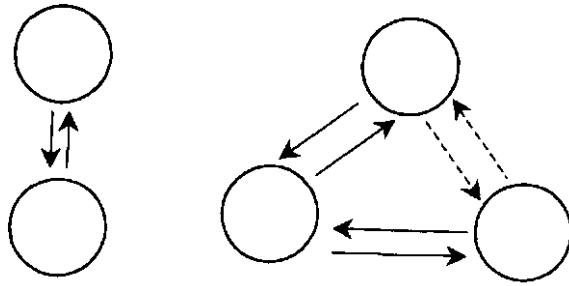

Рис. 1

Наступним за складністю елементом соціальної системи є **тріада**, її також, як і діаду, можна назвати молекулою соціальної групи, але, на відміну від *пари*, тріада задає більш складні властивості та ознаки соціальної групи, на основі яких справді зароджуються соціальні відносини, соціальні засади. Саме в тріаді закладається феномен більшості (2 проти 1). Думка більшості із максимальною вірогідністю сприймається як достовірне, а в діаді вона може вважатися однаковою мірою хибною та істинною. І хоч вона формується із двох людей, справа не в кількісній а в якісній стороні. Тріада і більш стабільна, в ній менше інтимності, але краще розвинутий поділ функцій, праці. А це, в свою чергу, сприяє більшій незалежності індивідів: всі мають можливість помінятися ролями і не бути монополістами у взаємовідносинах. Саме з тріади з'являється альтернатива у взаємовідносинах (рис. 1).

3. Сім'я як спільність

Сім'я та шлюб належать до явищ, інтерес до яких завжди був стійким та масовим. Сім'я - одне із найдревніших та значимих соціальних усупільнень. Факт збереження сім'ї в суспільстві - як його осередка - пояснюється необхідністю фізичного та духовного відтворення населення. В будь-якому суспільстві сім'я має подвійний характер: з одного боку - це *соціальний інститут*, з іншого - це *мала група*, яка має свої закономірності функціонування та розвитку. Загальне значення сім'ї витікає із двох її функцій: *сім'я* - це єдина група, яка збільшується завдяки народженню дітей, це група, яка підтримує біологічну неперервність (відтворення) суспільства, це - передача культурних цінностей суспільства в основних рисах.

Сім'я - це група, яка складається з осіб, пов'язаних відносинами шлюбу і відносинами між батьками та дітьми. Це основні відносини - шлюб і родинність. Основу сім'ї, як правило, становить шлюбна пара. Члени сім'ї, як правило: живуть разом, ведуть господарство, підтримують норми поведінки, оцінюють роль держави, церкви, різних со-

ціальних інститутів. Кожна сім'я живе згідно зі своїми нормами, створює свою культуру і утримує взаємозв'язок «сім'я - суспільство». Сім'я як соціальний інститут має свої функції, а саме:

- підтримка відтворення суспільства (статеві потреби, батьківські прагнення), забезпечення біологічного існування своїм членам (їжа, одяг, житло);
- підтримка культурного розвитку, передача культурних цінностей, соціалізація молоді;
- надання дітям соціального становлення (навчання, визначення життєвої лінії);
- забезпечення особам задоволення емоційних потреб, інтимного співжиття, відчуття безпеки, рівноваги (біологічна, психологічна, соціальна гармонія розвитку);
- інститути соціального контролю для дітей, молоді;
- могутній фактор контролю статевої поведінки.

Якщо одна з наведених функцій не виконується, про сім'ю як ідеальний стан немає підстав говорити.

Структура сім'ї і внутрішня організація залежать від багатьох факторів. Розрізняють сім'ї:

- *моногамні*, де передбачено існування звичайної шлюбної пари: чоловіка та жінки;
- *полігамні: чоловічі* (коли чоловік має право мати кілька жінок), *жіночі* або *поліандричні* (коли одна жінка має кількох чоловіків), *групові* (за яких кілька чоловіків та жінок одночасно перебувають між собою в шлюбних стосунках).

З недавнього часу в деяких країнах формально дозволено створення так званих «гомосімей», коли індивіди однакової статі перебувають у шлюбних стосунках. Звичайно, це один із негативних наслідків сексуальної революції і контркультури статево шлюбних відносин.

За характером розподілу сімейних обов'язків виділяється три основних типи сім'ї:

- *традиційні* (для яких характерно: визнання безумовного пріоритету чоловіка в питаннях сімейного «главенства», чіткий функціональний розподіл сфер сімейного життя та закріплення за кожним «чоловічих» та «жіночих» обов'язків, наявність спільного проживання кількох поколінь («традиційний тип»);
- *неотрадиційні* або «експлуататорські», де жінка отримує «виключне» право на домашню працю («азіатський тип»);
- *егалітарні* (сім'я рівних), де справедливий, пропорційний розподіл домашніх обов'язків, взаємозамінність членів сім'ї у вирішенні сімейних проблем, психологічна повнота, насиченість, є характерною рисою («сучасний модерний тип»).

Одним із перших, хто описав та поділив сім'ї за кількома типами, був французький соціолог **Ле Пле**. Досліджуючи сім'ї різних народів, він визначив *патріархальний* тип, *нестійкий* і *корінний*. Саме патріархальна сім'я, за його аналізом, будувалася на залежності усіх членів роду від батька. Тут дорослі діти не відриваються від батька, навіть коли вони мають свою сім'ю. Патріархальна сім'я характерна для Росії та інших слов'янських народів.

Саме сімейне життя умовно поділене на кілька фаз (так звані фази сімейного життя):

1. *Дошлюбні відносини* (які дозволені більш ніж у вісімдесяти народах, допустимі за певних умов більш як п'ятдесяти, осуджуються у кількох народів, заборонені у більш як п'ятдесяти). Послідовно дошлюбні відносини включають: вибір партнера, упадання за ним (залицання), ідеалізація партнера, інтимні стосунки, стимуляція активності. За різновидом духовне зближення партнерів поділяється на: *романтичну любов*, *платонічну*, *інтелектуальну*, *товариську* (*пошук спільних радощів тощо*). Неабияке значення для вивчення сім'ї мають фактори вибору партнера, до яких відносять:

- просторова близькість (родинність, сусідство, спільна місцевість);
- уявлення про ідеалізованого партнера;
- вплив батьків на вибір партнера;
- риси характеру особи, завдяки яким партнер прагне самоутвердитися;
- прагнення до пошуків партнера, подібного до себе; риси характеру, поведінки;
- поліпшення матеріального становища.

2. Подальша фаза сімейних стосунків включає *шлюб* та *сімейне життя* - відносини, де проходить перетворення чисто особистого задоволення в стійку взаємну діяльність щодо виконання певних завдань сім'ї. При цьому з'являються нові ролі у сім'ї, обов'язки, функції, ламаються старі стереотипи. В цій фазі сім'я переживає три цикли:

- до народження першої дитини;
- період виховання дітей;
- після відділення дорослих дітей.

Важлива соціальна проблема в сім'ї - *шлюбний успіх*. При цьому внутрішня згуртованість сім'ї, пари залежить від багатьох чинників, котрі можна згрупувати на так звані *внутрішні сили*:

- взаємна любов;
- відчуття відповідальності, обов'язки одного перед одним;
- взаємне прагнення до благоустрою, кар'єри, зросту;
- турбота про спільне життя, господарство, дітей;
- усвідомлення виправданості очікування батьків, рідних, середовища;
- можливість гармонійного розвитку особи при використанні шлюбу;

та *зовнішні сили*;

- санкції про заборону розлучення;
- тиск громадської думки;
- вплив економічних умов;
- вимоги про турботу дітей з боку суспільства.

Під успіхом у шлюбі розуміють особисте щастя (сексуальну сумісність, задоволення, гармонізацію осіб, спільну рівновагу) та виконання сімейних завдань (діти, їх успіх, економічний успіх). Але трапляються і конфлікти. Соціологи виділяють кілька рівнів шлюбних взаємовідносин, на основі яких можуть виникати конфлікти (зіткнення, викликані протиріччям цінностей, установок, цілей, дій в різних ситуаціях). Це:

- *психофізіологічні* (порушення статевого життя);
- *психологічні* (прагнення, потреби, риси характеру особи);
- *соціально-побутові* (хаотичність сімейно-побутового укладу);
- *духовні* (економічний статус, життєві цінності, релігійні мотиви тощо).

Сімейні конфлікти безпосередньо пов'язані із сімейними кризами, котрі, на жаль, взаємопереплітаються: подружній трикутник, статеві та психологічна дисгармонія, клеймо ганьби, економічна криза, життєві катастрофи та ін.

На сьогоднішній день (згідно зі статистикою), в Україні налічується близько 17 млн сімей, з яких понад 11 млн (65%) належить до міського типу і близько 6 млн (35%) - до сільського. Переважають прості сім'ї, які у своєму складі мають подружжя з дітьми (75%), 4,8% становлять сім'ї з двох і більше подружніх пар. Сім'ї з однією дитиною становлять близько 30%, з двома - близько 49%, з трьома - близько 7%, багатодітні - 3%, бездітні - 10%. (Більш детально про сім'ї оповідає спеціальна соціологічна теорія «*соціологія сім'ї*» - галузь соціології, яка вивчає формування, розвиток і функціонування сім'ї, шлюбно-сімейних відносин у відповідних соціально-економічних та культурних умовах).

4. Цільові групи

Виходячи з різноманітного характеру виникнення груп, прийнято виділяти так звані цільові групи. Назва *цільові* говорить сама за себе.

Цільові групи - це групи, створені із певним задумом, прагнуть до досягнення певної мети або до здійснення певних замислів організаторів. На заводі такими цільовими групами є: бригада, дільниця, цех, служба. На АТП - автоколони, ланка. В інституті - кафедра, факультет; канцелярія, бухгалтерія. Хоча їх можна віднести до елементів соціальних інститутів. Але можуть існувати цільові неформальні

групи. В їх основі, як і в основі всіх галузей суспільного життя, є певні людські потреби, які набувають форму інтересів. (Стійке прагнення до досягнення певної мети - інтерес.)

Як правило, людина прагне досягти мети або самостійно, або в конкурентній боротьбі, або у співпраці з іншими. Причому ця співпраця регулюється і визначається певними нормами, правилами, які об'єднують співробітників у цільову групу. Деколи їх називають об'єднаннями, організаціями. Цільові групи можуть бути різного роду - залежно від характеру інтересів, які об'єднують її членів. Вони можуть бути групами, що реалізують: економічні, політичні, культурні, наукові, спортивні, розважальні, благодійні цілі, можуть служити певним місцевим інтересам.

У цільових об'єднаннях панують відносини погодженого характеру між членами, в них існує певна організованість, структура, діє система стимулів та активізації діяльності, внутрішня комунікативна мережа. В цільових групах особливо важливу роль відіграють лідери як організатори-керівники та каталізатори злиття, згуртованості групи.

Таким чином, цільова група - соціальна група, наділена статусом (формально юридично, або ні), і є частиною соціального інституту, організації, має мету в досягненні певних результатів у рамках даного інституту, організації. Дуже часто цільова група ототожнюється із поняттям *організація*.

5. Територіальні спільності

До такого типу спільностей відносять ті, члени яких пов'язані відношенням до загальної території, на якій вони проживають, і тими відносинами, що витікають із факту прожиття на спільній території. Територіальними спільностями є: місто, містечко, село, хутір, окремий район міста, а в деяких аспектах - і держава. Перш за все, вони виникали під впливом географічного середовища. Головним у соціологічній теорії розселення є вияв суспільної суті різних типів поселення. Такий підхід вимагає розкриття соціальної обумовленості виникнення розселення (поселення), його функціонування та розвитку з врахуванням різних соціально-історичних укладів суспільства, основної його ролі та функції. З'ясування впливу соціально-виробничої діяльності населення на навколишнє середовище - також актуальне питання.

Більш детальний аналіз дають спеціальні соціологічні теорії: «регіональна соціологія», «соціологія міста» та «соціологія села» або зведена «соціологія розселення», яка вивчає генезу (процес виникнення), сутність та загальні закономірності функціонування міста, села, певного регіону - як цілісних систем.

Простежуючи еволюцію розвитку суспільства, бачимо, що постійні пасовища, населення перших людей, які займалися рибальст-

вом, скотарством, землеробством, створювали різні типи спільностей. Під впливом взаємодії сил природи, діючих в географічному середовищі, техніки виробництва (застосовувалась для засобів задоволення потреб), типу культури, яку розвивали, люди створювали різні типи організацій територіальних спільностей. Перші примітивні поселення структуризувалися переважно з: площі для зборів, місцезнаходження основних інститутів, приміщення для худоби, ринку. Більш складну структуру мали: сільськогосподарське, торгове, промислове містечко: поява окремих районів, де зосереджувались торгові, обслуговуючі інститути, ремісничі, промислові, адміністративні центри, комунікативна мережа. Великі міста мають ще більш складну мережу. Взагалі великі міста згруповані за кількома схемами. Дослідники міст розподіляють їх структуру за кількома структурними типами: *концентрична структура* та *структура секторів*. Перша виділяє 5 поясів:

1-й - *центральний адміністративно-торговий пояс* (залізнична станція, готелі, великі магазини, банки, контори, адміністрація, центри транспорту, видавництва, театри). Як правило, тут багатолюдно, але в ньому мало житлових будинків;

2-й - *проміжний пояс* (заселений біднотою, дешеві житлові будинки, дешеві розважальні заклади, магазини, лавки, концентрація злочинності, проституції, азартних ігор, низькопробних закладів) - тут проживають переважно емігранти, маловлаштовані, мало-дохідні;

3-й пояс - заселений постійними робітниками, нижчими прошарками середнього класу;

4-й - район або ряд районів, де проживають виші прошарки середнього класу, клас багатіїв; наявність розкішних апартаментів, резиденцій;

5-й - розташований за межами міста (приміський) - заселений людьми, які їздять в місто на роботу або, щоб задовольняти різні потреби.

Інша схема - це *секторна*, де елементами є районування, а не концентричні пояси:

- центральний сектор (business);
- сектор обслуговування, малих підприємств;
- сектор бідноти;
- сектор середнього класу;
- сектор багатих.

Соціологія розглядає територіальну спільність (місто, село) як єдиний організм, як цілісну відносно самостійну соціально-економічну та культурну систему. Виділяються та вивчаються такі елементи міста (села): *господарська сфера, соціально-побутова інфраструктура,*

природне середовище, керування містом. Місто виконує різноманітні функції:

- економічні (забезпечення ефективного використання індустріального та науково-технічного потенціалу, трудових та природних ресурсів);
- екологічна (забезпечення доцільного використання природних ресурсів та охорона природного середовища);
- * демографічна (забезпечення формування структури населення, трудових ресурсів, регулювання міграційних процесів);
- соціально-побутова (організація побуту, задоволення побутових потреб населення);
- суспільно-політична (організація політичного життя);
- культурно-виховна (організація системи освіти, виховання та культури).

До основних факторів, які змінюють просторову структуру міст, відносять: розвиток промисловості, використання видів енергії, сировини, засобів транспорту, комунікації, цін на землю. Сучасна тенденція до розростання передмість - результат масового розповсюдження автомобілів.

У сільському типі поселення специфіка інша. Специфічність сільського способу життя зумовлюється перш за все:

- поділом праці, пов'язаним із землеробством;
- меншим соціальним розшаруванням;
- меншою густотою населення, більшою внутрішньою згуртованістю, перевагою особистих контактів, дією неформального соціального контролю.

Структура сільськогосподарського населення включає: сім'ю, суспільство, групу сімей, сільську спільність. Тут панують дружні відносини, взаємодопомога. Зв'язок із землею відбивається не тільки на економічному аспекті життя, а й на психології, культурі, системі цінностей, ставленні один до одного.

Під впливом вторгнення у відносно замкнену сільську спільність нових «інститутів»: цільові об'єднання, нові введення, технології виробництва, школи, транспорт, комунікації, преса, радіо, кіно, телебачення, індустріалізація і політичні зміни, - сільська спільність починає урбанізуватися. *Урбанізація* - це соціально-економічний процес, який виражається у розростанні міст, розвитку міського типу життя.

Між містом та селом існують взаємовідносини, які мають явно суперечливий характер, який проявляється у перерозподілі робочої сили, у соціально-психологічних процесах переселенців із села в місто і навпаки. Перш за все місто поглинає сільське населення, і село звичайно виступає джерелом робочої сили для міста в результаті еко-

номічного його зростання, а також появи ринкових зв'язків та відносин, що сприяють розвитку нових видів діяльності. Крім того, зосередження в місті основних функціональних джерел науки, культури, мистецтва, освіти і т. ін. (соціальна інфраструктура) є великою притягальною, приваблюючою силою для сільського населення. Таким чином, місто все більша стає тією силою, яка «викачує» робочу силу із села і активізує процес вимивання із села молоді і його старіння. Сьогоднішні реалії є тому підтвердженням.

Соціологічні теорії, які вивчають взаємодії соціально-територіальних спільностей, визначаються як «соціологія міста» та «соціологія села». *Соціологія міста* досліджує формування, сутність і закономірності розвитку та функціонування міста як системи, вивчає:

- значимість міста в системі розселення,
- основні чинники появи, розвитку та занепаду міста,
- вивчення основних підсистем міста,
- соціальна структура поселення,
- особливості міського типу життя та міської культури,
- навколишнє середовище,
- специфіка урбанізації,
- проблеми управління,
- міграційні процеси,
- планування інфраструктури та розвиток міст.

Предметом *соціології села* стали проблеми села в суспільстві, соціальна та професійна структура поселення, специфічний сільський спосіб життя, особливості сільської культури та роль масової комунікації в розвитку села, специфіка розвитку сільської місцевості в умовах формування ринкових відносин та ін.

Місто і село як безпосереднє середовище життєдіяльності людини, в широкому сенсі, виконує найбільш важливу інтегруючу функцію - функцію соціального розвитку людини, населення.

6. Етнічні спільності

Такого роду спільності називають також *кровнородинними* або *спільностями*, що виділяються на основі *особливої культури*. До них відносять: *племена, народності, нації*. В усякому разі, при вивченні етнічних суспільних структур, явищ, процесів, центральною базою є категорія «етнос», що від грецького походження означає: *згряя, група, рій, плем'я, народ*.

Існує багато підходів, концепцій щодо трактування та визначення ключового поняття «етнос». Одні вчені (наприклад, американський соціолог Л. Уорнер) допускають застосування етнічного терміна до кожної людини, котра сама себе вважає (або її вважають) членом групи, що має певну культуру і бере участь у діяльності групи. На думку

інших вчених (німецький етнолог В. Мюльман), «етнос» розуміється як відповідна єдність та самоусвідомлення. Під цим розуміють і сукупність людей, котрі колективно і несвідомо приписують собі певні ціннісні характеристики (М. Маже, французький етнолог).

Розглядаючи категорію «етнос» як основну одиницю етнічної класифікації людства, в широкому розумінні її ототожнюють із поняттям «народ», «національність» - як особливу форму колективного існування людей.

Головним етнічним визначником потрібно вважати етнічну самосвідомість, котра розглядається як усвідомлення членами кожного етносу своєї належності до певної етнічної спільноти, що ґрунтується на спільності мови, культури, історичної долі, визнанні особливих рис.

На відміну від раси, як продукту біологічного розвитку, соціальні спільноти являли собою результат соціальної взаємодії (спілкування, вірування, звичаї, ритуали), які об'єднували людей.

Еволюціоністи створили теорію розвитку етнічних спільностей, де початком була *сім'я*. Більш обширним злиттям був *рід* - історично перші соціальні спільноти людей, природні кровнородинні об'єднання. Роди об'єднувались у певні племена, пов'язані не тільки кровною спорідненістю, а і вірою. Об'єднання кланів складало *плем'я*. *Племена* - більш висока форма організації, які в процесі культурного розвитку об'єднувались в *народності*, а ті - на вищих стадіях розвитку економічних, політичних та інших зв'язків - перетворювались в *нації*. Розглянемо лише основні спільності.

«*Народ*» - термін багатозначний. Мовою політичних наук «народом» називають трудящі верстви, класи міста і села. Мовою соціальних наук - це спільності, які в етнічній ієрархії стоять між нацією та племенем. Вони стійким чином пов'язані з територією, мають свою мову, культуру, систему влад, політичний лад. **Народ** - це культурно-історична спільність людей. Цей термін може бути синонімом корінного етносу країни або синонімом розповсюдженого по світу етносу. У суспільствознавчій літературі чимало плутанини щодо цієї категорії, тому її не завжди коректно використовують (застосовують) як на етнологічному, так і на політичному рівні. Фактично народ - це все населення певної країни або держави.

«*Нація*» розглядається як етнічна та політична категорії. **Нація** - це і своєрідний ступінь розвитку культури. Це - стійка спільність людей, що історично виникла на базі спільної мови, території, економічного життя, психічного складу, що проявляється у спільності культури. Нації виникали в період зародження капіталізму, коли формувалися політичні організації, внутрішній ринок, культура, господарський уклад. Вони є численнішими за народності. На підґрунті єдиної території, мови, культури та економіки сформовувався єдиний національний характер та психологічні особливості.

Хоч за своєю специфікою термін «нація», як і етнос, означає «на-

род», в сучасному етнологічному вжитку їх все ж слід розрізняти. Те, що в нас називають нацією, - фактично відтворює етнічну специфіку. У широкому розумінні, нація - це етнос, спільнота, яка склалася на підґрунті етнічних племінних цінностей, яким притаманний природний біологічний характер.

Існують також багатонаціональні держави, створюючи характерний національний тип, наприклад СІЛА, де нація ідентифікується з державою. Однак не завжди держава може бути ознакою нації. У сучасному світі практично не існує етнічно гомогенних (однорідних) країн. Соціологи підраховали, що лише кільканадцять країн (близько 7%) умовно можна віднести до етнічно гомогенних, де вся основна етнічна спільнота складає майже сто відсотків населення. У майже 25 країнах основна етнічна спільнота сягає 90% усіх мешканців, ще у 25 країнах вона становить 75-90%, більш ніж у тридцяти країнах - від 50 до 70%, у близько сорока країнах - менш ніж половину населення. В окремих випадках кількість етнічних груп в одній країні перевищує навіть сто.

Такого роду різноманітність етнічного складу населення є результатом дії різного роду чинників, зокрема міграцій великих мас людей, які відбувалися в усі періоди історії, що викликали масштабне і швидке змішування представників різних народів, формували численні етнічні спільноти в межах конкретної країни.

Україна належить до багатонаціональних країн. За даними перепису населення 1989 р., на її території проживає понад 127 етносів, зокрема:

- українці (37,4 млн чол.);
- росіяни (11,4 млн чол.);
- інші етнічні групи, котрі налічують від 300 тис. і більше (понад 1млн чол.): євреї, поляки, білоруси, болгары, молдавани, угорці, румуни, цигани, татари та ін.

Термін «*національність*», як невід'ємний «атрибут», вживається також у двох значеннях:

- як належність до певної нації;
- як спільність людей, які створили свою власну особливу культуру, але не мають за собою незалежного політичного статусу буття (не досягли ступеня сформованості нації"). Значення нації ґрунтується на тому, що:
  - це стійка форма спільності;
  - вона створює стійкий культурний наслідок;
  - формує відчуття ідентифікації особи зі спільностями (тобто належність до нації - це наявність мови, зв'язок з рідною землею, місце в історії - основа самовираження осіб);
  - створює міцне відчуття солідарності між членами і антагонізм щодо чужих.

Ці риси, в свою чергу, спричиняють виникнення суспільних рухів і крайніх ідеологій. Серед них особливе місце займає *націоналізм*. Під націоналізмом розуміємо, як правило:

- систему політичних ідей;
- певний комплекс установок;
- суспільний рух.

Націоналізм виступає в різних формах: від патріотизму (готовність на жертви заради власної нації) і до крайньої екстремістської форми. Основна ідея націоналізму - це визнання індивідуальних особливостей власної нації як найбільшої цінності, перевищене підкреслення власної нації і «приписування» їй особливої історичної місії (довіра нації). Тут виявляється і схильність до містицизму, міфологізації, нетерпимість до чужої нації, що іноді межує із расизмом.

Соціологи припускають, що з десятиліттями на зміну нації може прийти, ймовірно, форма спільноти, яка об'єднає ще більшу кількість людей і стане формою більш високої культури. Першою ознакою цього є спільне економічне та фінансове поле більшості європейських країн, «прозорість» кордонів.

7. Спільності, засновані на схожості поведінки

До такого роду спільностей, в загальному, відносять: *різні натовпи (юрба), публіку, аудиторію*. Це відносно вільні соціальні угруповання без наявності інституціонального внутрішнього зв'язку, але для них характерним є схожість поведінки членів. Такого типу спільності іноді визначають як *агрегати* - випадкові скупчення людей - або як *квазігрупи*. Ці форми поділяються на *натовп, публіку, аудиторію*. Іноді сюди відносять і *соціальні кола*.

Для такого роду групи характерними є риси:

- спонтанність їх утворення;
- нестійкість взаємостосунків;
- відсутність різноманіття у взаємовідносинах;
- короткочасність спільних дій.

Подібні спільноти, як правило, існують недовготривало, після чого розпадаються.

Натовп - це тимчасове скупчення великої кількості людей, які спонтанно реагують на одні й ті ж стимули в безпосередньому контакті. Це - свого роду система, до якої входить:

- група людей;
- спільна територія, що допускає безпосередній контакт;
- схожа реакція поведінки на певні стимули.

У натовпу немає групової структури у вигляді системи статусів та ролей, немає єдиних норм та звичок поведінки. Людей у натовпі об'єднує психічний зв'язок, що базується на схожих імпульсах, емоціях, реакціях. Одним з перших, хто фундаментально вивчив явище натовпу, був французький учений **Г. Лебон** (кін. ХІХ - поч. ХХ ст.), вбачаючи у ньому руйнівну силу. Характерними рисами натовпу є: анонімність, психічне зараження, навіювання та наслідування. Вченими з'ясовано, що чим довше людина перебуває у натовпі, тим слабше проявляється в неї раціональний контроль, тим сильніша сприйнятливість до вселяючого зла.

Натовпу часто притаманні: агресія, домагання чогось, демонстрація чогось (погляди, протести), переляк. За цими рисами і поділяють натовпи. Велике значення має так званий «гіпноз натовпу».

Натовп - колективно-психологічний феномен, конкретна група осіб, котрі безпосередньо (психологічно і практично) взаємодіють одна з одною. Масштаб діяльності натовпу обмежений *кількістю* його учасників (від кількох чол. до кількох тис. чол.), *часом* (хвилини, години), *простором* (вулиця, стадіон, поле). Натовп може бути несамовито агресивним, вкрай захопленим, панічним. У натовпі втрачають значення індивідуальні та статусні відмінності, ознаки, соціальні норми і табу, що діють у звичайних умовах. Натовп змушує окремих людей однаково діяти та чинити бешкет, знищує будь-яку спробу опору або сумніву. Поведінка шаленого натовпу має свою логіку (прояви помсти), свій рольовий механізм (підбурювачі, активісти, «спікери»).

У соціології розрізняють кілька основних типів натовпу:

- *випадковий*, коли кожний член має спонтанні миттєві хвилинні цілі (черги в магазині, натовп зівак);
- *цільовий (конвенційний)*, коли люди зібралися у спільному місті не випадково, а із заздалегідь поставленою метою (учасники релігійної служби, глядачі спортивних змагань, слухачі концертів) (у них дуже багато спільного із публікою);
- *експресивний*, коли, на відміну від цільового, люди збираються для того, щоб висловити свої почуття та виявити інтереси (молодіжні дискотеки, міські танцмайданчики, музичні фестивалі, святкові гуляння);
- *активний* натовп - будь-який з попередніх видів натовпу, який виявляє себе в дії.

Натовпи порівнюють із *масами*. **Маси** дещо подібні до натовпів: безліч людей не пов'язані будь-якою формальною організацією, але підкоряються однотипним шаблонам поведінки, здатні перейнятися певними настроями (страх, гнів, ненависть).

Досить специфічний погляд на природу натовпу через призму поведінки в «масовому суспільстві» у французького соціолога **С. Масковічі** («Вік натовпів»). У своїх висновках автор опирається на погляди відомих класиків Г. Тарда, Г. Лебона, З. Фрейда. Натовп, маса порівнюється із «соціальною твариною», що «зірвалася з прив'язі». В ньому зникають моральні заборони, згладжуються відмінності між людьми, які, в свою чергу, можуть вдаватися до низьких героїчних або мученицьких дій. Натовп зводиться до людської маси, що безперервно перебуває в стані вирування. В таких умовах людина втрачає сенс буття і почуття.

Публіка, на відміну від натовпу, представляє собою духовну спільність, форму колективного життя. Публікою називають скупчення певної кількості людей, які охоплені очікуванням певних емоцій. Тут існує загальна зацікавленість та спільність думок. Якщо у натовпі особистість нівелюється (зливається з масою), то у публіці вона отримує можливість самовираження.

Одним з перших, хто на фундаментальному теоретичному рівні дослідив феномен публіки, був французький соціолог **Г. Тард** (кін. ХІХ ст.). У своїй праці «Думка і натовп» він теоретично обґрунтував вихід на арену історії такої форми колективного життя і такої спільності, як публіка, котра в інтеграції із появою засобів масової комунікації сприяє зростанню духовного потенціалу особистості та її самореалізації, що перетворює публіку на духовну спільність з широким діапазоном вибору середовища спілкування.

Суттєвим поштовхом до розвитку формувань публіки була поява засобів масової інформації (газети, радіо, телебачення, кіно). Це - найчисленніші форми об'єднання людей. За різновидами: *зібрана* публіка (коли люди знаходяться на спільній (глядацькій), «обмеженій» території і можуть контактувати один із одним), і *незібрана* (глядачі ТБ, слухачі радіо, читачі газет).

Під аудиторією розуміють соціальну спільність людей, яка об'єднана взаємодією із зовнішнім комунікатором - індивідом або групою, котра володіє інформацією і доводить її до цієї спільноти. В принципі поняття *аудиторія* та *публіка* в більшості випадків тотожні. Будь-яка аудиторія має тенденції до поділу на окремі спільності (кола), в яких починається взаємне спілкування, обмін думками про отриману інформацію. Це дозволяє кожній виділеній спільності, котрі називаються *соціальними колами*, формувати загальну думку щодо певних подій.

Як вже зазначалося, соціальні кола - це соціальні спільності, які спонтанно створюються з метою обміну інформацією між її членами. Такого роду спільноти не ставлять перед собою спільних цілей, не докладають спільних зусиль, не мають виконавчого апарату. Існує кілька різновидів соціальних кіл:

- *контактні* (спільності людей, котрі постійно зустрічаються, мають спільну зацікавленість у темі дискусій);
- *професійні* кола (спільноти, члени котрих збираються для обміну інформацією, виключно за професійними ознаками);
- *дружні* кола (члени яких об'єднані дружніми відносинами);
- *статусні* кола (утворюються на основі обміну інформацією серед людей, які мають однакові або близькі статуси).

Іноді такого роду квазіоб'єднання можуть розглядатися як деякі перехідні утворення на шляху до стійких соціальних груп, де вони набирають організованості, стійкості, структурності.

Контрольні запитання:

1. Соціальна група. Типологія, структура, різновиди.
2. Сім'я як основна суспільна ланка.
3. Особливості та різновиди соціально-територіальних спільнот.
4. Структуралізація етнічних спільностей.
5. Натовп та публіка: характерні та відмінні риси.

Теми рефератів:

1. Етнокультурні характеристики та відмінності сімей народів світу.
2. Натовп та публіка: різновиди, відмінності культури поведінки.

Додаткова література (до теми 5):

- Головаха Є. І. Структура групової діяльності. - К., 1979.
- Левада Ю. Людина, натовп і маса в громадській думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1998. - № 1-2.
- Мацковский М. С. Социология семьи: проблемы теории, методологии и методики. - М., 1989.
- Піча В. М. Соціологія сім'ї. - Львів, 1995.
- Піча В. М. Соціологія міста. - Львів, 1995.
- Пірен М. І. Етносоціологія. - Чернівці, 1996.
- Рудницька Т. Етнічні спільності України: тенденції соціальних змін - К., 1998.
- Черниш Н. Соціологія: Курс лекцій. Вип. 4 - Львів, 1996.

Тема 6

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА

1. Загальні положення

У соціології поняття «соціальна структура» тісно пов'язане з поняттям «соціальна система». Соціальною системою іноді називають суспільство. Це - сукупність різноманітних соціальних явищ і процесів, які детерміновані соціальними відносинами та зв'язками, в результаті чого виникає цілісний соціальний організм. Окремі соціальні явища та процеси виступають як системоутворюючі елементи, без яких неможливе існування тієї чи іншої соціальної системи (різновиду). Соціальна структура суспільства є частиною соціальної системи і об'єднує два компоненти - соціальний склад і соціальні зв'язки. У найзагальнішому вигляді вона розуміється як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп, соціальних інститутів і відносин (зв'язків) між ними. У свою чергу, будь-яка соціальна система (в тому числі і суспільства) містить визначену соціальну структуру. «Соціальний склад» - це набір елементів, які складають дану структуру. Другий компонент являє собою набір зв'язків цих елементів. Таким чином, поняття соціальної структури включає в себе, з одного боку, соціальний склад або сукупність різних типів спільностей всередині суспільства, з іншого боку - це соціальні зв'язки всіх складових частин. Виходячи із розуміння суті соціальної структури суспільства, можна визначити її як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих між собою впорядкованих щодо один до одного соціальних спільностей, верств, груп, а також відносин між ними. Це - свого роду «анатомія» суспільства, об'єктивний диференційований поділ суспільства на окремі прошарки, групи, які об'єднуються на основі однієї або кількох ознак.

Вивчаючи соціальну структуру суспільства, соціологія аналізує процеси виникнення або стирання граней між різними групами, прошарками (зближення, віддалення за різними критеріями). Соціальна структура означає стійкий зв'язок соціальних елементів у соціальній системі. Основним елементом соціальної структури є соціальні спільності (класи, прошарки, нації, професійні, демографічні, територіальні, політичні групи, але не випадкові нестійкі об'єднання людей). Кожний з цих елементів, у свою чергу, є складною будовою, притаманною

певним внутрішнім прошаркам, зв'язкам. Соціальна структура відображає особливості соціальних відносин класів, професійних, культурних, національно-етнічних та демографічних груп, які визначаються місцем та роллю кожної з них у системі економічних відносин. Соціальна структура формувалася, «карбувалася» в процесі історичного розвитку. Вона і нині видозмінюється.

Системний аналіз суспільства ми проведемо крізь призму соціальної диференціації (тобто поділення, розрізнення) суспільства. Члени суспільства можуть бути розрізнені (диференційовані) за багатьма особливостями, ознаками, до яких належать:

- біологічні (стать, вік, раса);
- інтелектуальні особливості (розумовий рівень, здатність);
- соціальні особливості (освіта, матеріальний стан, спосіб життя);
- функції, або соціальні ролі, статуси в рамках різних сфер діяльності суспільства.

Ці особливості диференціюються в кожному суспільстві по-різному. Існують різні способи, критерії оцінки ролі ряду особливостей. Саме принцип та ознаки диференційованості (розрізнення в якісно-кількісному вимірі) служать умовою подальшого розрізнення людей, груп в ієрархічній впорядкованій системі, статусно-рольовій системі - *стратифікації*.

Аналіз соціальної структури сучасного суспільства (рис. 1) виділяє такі елементи-зрізи:

- соціально-класові (соціальні прошарки, групи, страти);
- соціально-професійні;
- соціально-демографічні;
- соціально-територіальні (поселенські спільності);
- соціально-етнічні (нації, народності).

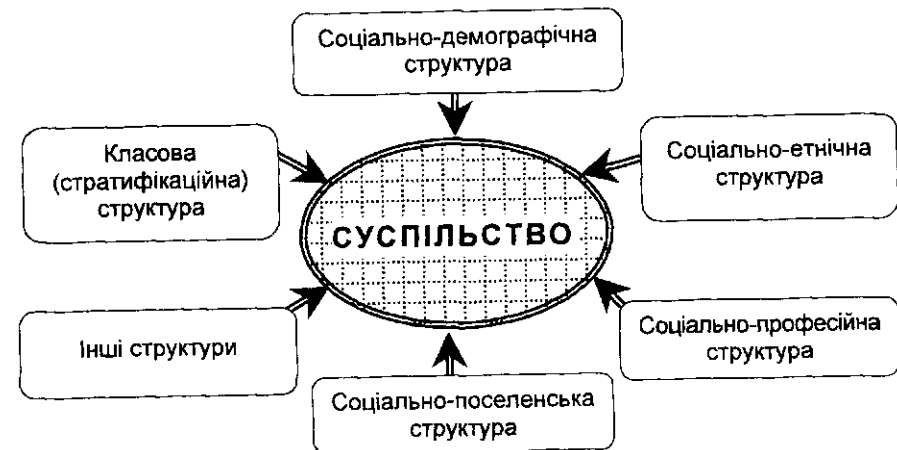

Рис. 1

Кожен із цих елементів (системи спільнот) поділяється на велику кількість різних соціальних формувань.

Найголовнішим структурним компонентом соціальної структури є соціально-класовий або стратифікаційний зріз, який має подвійний характер: виступаючи водночас і як елемент цілого (соціальної структури), і як «соціальна випуклість», наслідок «взаємодії» інших соціальних зрізів, детермінованих певними диференційованими ознаками (рис. 2. Основні соціальні зрізи суспільства та їх позиціонування).

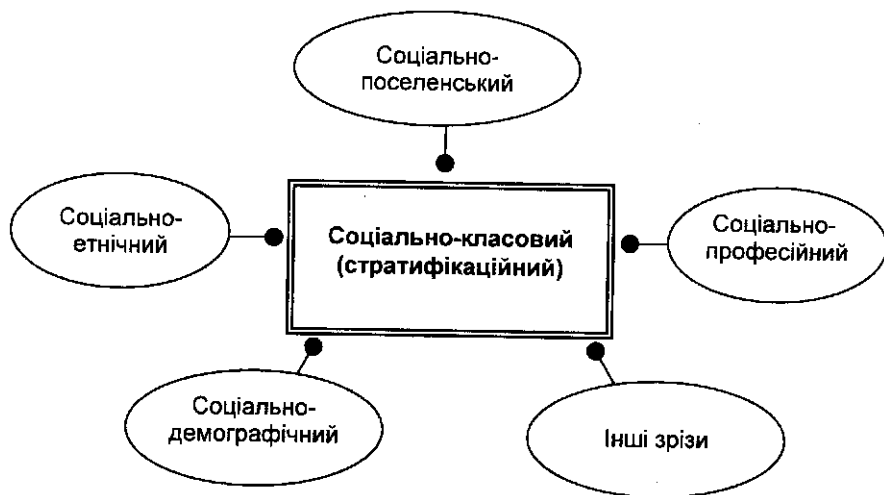

Рис. 2

Соціальна структура розкриває внутрішню будову і всю багатомірність зв'язків у суспільстві. А стратифікація (або стратифікаційна структура) пов'язана із ієрархічно (домінанта кількісних параметрів) організованою взаємодією людей. Основними елементами соціальної структури є індивіди (люди), які займають певні соціальні позиції (статуси) в суспільстві і виконують у ньому певні соціальні функції (ролі). На основі статусно-рольових ознак і виникає об'єднання людей в групи та інші соціальні спільноти. Тому соціальну структуру суспільства визначають ще і як сукупність статусів, ролей та інших ознак. У свою чергу, ролі та статуси - це похідні суспільного поділу праці, які засвоюються індивідами в процесі соціалізації (виховання, освіти, сприйняття та освоєння соціальної дійсності). Це, можна сказати, будівельні цеглинки соціальної структури.

Статус - це соціальне становище людини в суспільстві, узагальнена характеристика, яка охоплює професію, економічне становище, політичні можливості, демографічні характеристики людини. Він являє собою і певну позицію людини в соціальній структурі певної спільноти або суспільства, пов'язану із іншими позиціями через сис-

тему можливостей, прав, обов'язків. Розрізняють *соціальний* та *особистий* статус. Про соціальний вже йшлося, а особистий визначається становищем, котре людина займає в малій або первинній групі, залежно від того, як вона оцінюється членами колективу за своїми індивідуальними якостями. Кожен із нас, так чи інакше, є носієм багатьох соціальних та особистісних статусів, оскільки бере участь у функціонуванні та взаємодії багатьох великих та малих соціальних груп.

Не менш важливим елементом структури суспільства виступає *соціальна роль*. Вона поєднана із статусом, характеризуючи його динамічну, поведінкову сторону. Статус вимагає від людини соціально схвалюваної поведінки, реалізації прав та обов'язків, психологічного ототожнення, ідентифікації себе зі своїм статусом. Модель поведінки, яка орієнтована на конкретний статус, із виконанням відповідних функцій можна назвати соціальною, статусною роллю. Вимоги та норми поведінки суспільство визначає для статусу заздалегідь. У свою чергу, кожна позиція та виконуюча роль визначаються колом прав та обов'язків. Права визначають можливості вільного вибору дії. Обов'язки обмежують вибір вимушеним виконанням тієї чи іншої дії. Водночас права та обов'язки міцно пов'язані між собою таким чином, що одне визначає інше.

У соціології поняття «соціальна структура» застосовується у широкому та вузькому значеннях. (У широкому (узагальненому) - мова вже йшла). У вузькому розумінні, «соціальна структура» частіше застосовується для аналізу соціально-класових та соціально-групових спільнот. Соціальна структура у цьому розумінні - це сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих один з одним класів, соціальних прошарків та груп.

Існує декілька теорій та концепцій соціальної структури. Історично однією з перших є *марксистська* концепція, в котрій головне місце відводиться соціально-класовій структурі суспільства, яка являє собою взаємодію трьох основних елементів: *класів, суспільних прошарків і соціальних груп*. Ядром соціальної структури є класи, головною ознакою яких є відношення до засобів виробництва і відношення до власності (володіння або неволодіння), що визначає роль класів у суспільній організації праці і в системі влади (ті, хто править, і ті, ким правлять; «керівники» та «підлегли»), їх благоустрій (багаті та бідні). А боротьба класів є рушійною силою суспільного розвитку.

Окрім класів, структурними компонентами суспільства є також *прошарки* - проміжні або перехідні суспільні групи, які не мають чітко вираженого специфічного відношення до засобів виробництва. Вони можуть бути як внутрікласові (як частина класу: велика, середня, дрібна сільська буржуазія, промисловий та сільський пролетаріат, робітнича аристократія), так і міжкласові прошарки. До них відносять: пролетарську інтелігенцію, буржуазію, дрібну буржуазію. Це

дає підстави іноді використовувати поняття «соціально-прошаркова» структура суспільства. Це поняття не повністю є тотожним соціально-класовій структурі, але, на думку марксистських соціологів, дозволяє конкретизувати соціальну структуру суспільства.

При більш широкому підході до інтерпретації соціальної структури з цієї позиції значне місце відводиться поняттю «соціальний інтерес» - як реальним життєвим прагненням людей, груп, котрими вони керуються у своїх діях і котрі визначають їх об'єктивне становище в соціальній системі. На основі вищевикладеного, можна дати визначення класам. Це - *великі соціальні групи, які різняться щодо ролі в усіх сферах життєдіяльності суспільства і які формуються та функціонують на основі корінних соціальних інтересів.*

2. Соціально-професійна структура

Соціальна структура суспільства, особливо її соціально-класовий зріз, міцно пов'язані із професійною. **Професійна структура** - це сукупність існуючих у суспільстві професійних груп і відносин між ними. В її основі лежить поділ на окремі види професій, які потребують спеціальних знань та трудових навичків. Вона відображає технічні відносини щодо раціонального використання виробничих сил суспільства. Належність до тієї чи іншої професійної групи багато в чому зумовлена належністю до певного класу чи соціальному прошарку і, як правило, повністю визначає соціальне становище працівника. Посилюються розмаїття в професійній структурі робітничого класу, селянства, інтелігенції, працівників «вільних» професій, підприємців, безробітних та ін.

Предметом вивчення в даній галузі знань є:

- місце і роль професійного поділу в суспільному його поділі;
- місце та рід занять як результат професійного поділу;
- професійні групи та їх характеристики;
- спосіб життя професійної групи;
- особи та професії;

3. Етнічна структура

Соціологічне дослідження етнічної структури ставить метою вияв її соціальних характеристик, певних закономірних зв'язків елементів цієї структури з класовим складом, демографічними процесами. Основним елементом етнічної структури виступають *нації - історично складені стійкі спільності людей, які утворилися на основі єдності виникнення, території, економічного життя, культури, мови, свідомості.*

Термін «національність» вживається у двох значеннях - як визна-

чення належності людини до тієї чи іншої нації, народності і як визначення етнокультурного утворення незалежно до території і загального економічного життя.

Етнологія вивчає національну різноманітність соціальних процесів і явищ, соціальну зумовленість (причинність) національних змін, етнокультурні явища в їх соціальній різноманітності - в різних соціальних групах, ситуаціях. Особливістю цієї галузі соціології є те, що тут беруться до уваги як загальні соціально-економічні і соціально-політичні умови в країні, так і специфічні умови в локальному (місцевому) середовищі, різних за типом у містах і селах, у конкретному національному середовищі, виробничих колективах, сім'ї.

В етносоціологічних дослідженнях розглядається соціальна структура у безпосередньо контактуючих народів (Україна - Росія). Виявляються тут не тільки соціально-класовий склад нації і його зміни, а й внутрішньокласова композиція, соціальні переміщення, схожість і різниця в соціальних групах, дається уявлення про соціальні інтереси, різного роду суспільну діяльність.

У структурі соціологічних знань існує галузева теорія - *етносоціологія*, котра поглиблено вивчає етнонаціональну систему щодо формування етноспільнот та етнічних процесів. Етносоціологія має за предмет дослідження: етноси і етносоціальні процеси, національно-регіональні особливості соціальної структури народів та ін. Вона досліджує соціально значущі явища в побуті та культурі людей різних національностей, зміни у національній культурі.

Значення етносоціальних знань посилилось з середини ХХ ст., коли набули могутнього піднесення національно-визвольні рухи. З того часу етноси займають особливе місце у вивченні соціальної структури суспільства. За різними науковими джерелами, людство успадкувало не менш як 3,5 тис. етнічних спільностей (націй, народностей, етнічних племен), які входять до всіх держав світу. Більшість становлять багатонаціональні держави. В Європі налічується близько 300 націй і народностей, на Американському континенті - близько 600, а Азія, Африка та Австралія охоплює близько 2600 різних етнічних спільнот. Етнічний склад населення України також досить різноманітний. У сучасних умовах тут проживає понад 127 національностей та народностей.

4. Соціально-демографічна структура

У соціальній структурі суспільства важливе місце належить соціально-демографічним «зрізам», до яких звичайно відносять такі структури населення: *статевовікову, сімейну, генетичну.* Ці структури є умовою і результатом процесу відродження, і формування населення на окремих територіях. Соціально-демографічна структура - це ста-

тистичні параметри таких явищ, як народжуваність, смертність, шлюбність, міграційний обмін населенням між містом, селом, між різними територіями. Кожна із вказаних структур характеризує склад населення за такими ознаками:

- стать;
- вік;
- сімейний стан;
- місце народження;
- місце проживання в даній місцевості.

Статеві-вікова структура є комбінацією двох зрізів - *статі* і *віку*. Щодо першого, то йдеться про співвідношення між чоловіками та жінками серед населення на певній території, щодо другого - про співвідношення між особами різного віку. Статеві-вікова структура населення може аналізуватися або за однією, або за двома ознаками (стать, вік). У першому випадку особливий інтерес становить поділ на три групи: до 16 років (діти), до 30 (молодь), до 55 (середній вік), старші за 55 (літній вік). Такого роду поділ не є суворим. Залежно від різних потреб дослідження та ступеня дробності соціологічного аналізу вікові межі кожної вікової групи можуть іноді варіюватися. Співвідношення між цими групами характеризує тип вікової структури населення. Аналіз вікової структури, вимагаючи ці три контингенти, не тільки розкриває трудовий потенціал країни, а й дозволяє виявити його динаміку розвитку.

Вікова структура суспільства вивчає соціальні проблеми всіх категорій населення - як молоді, так і людей похилого віку. В соціології існують спеціальні галузеві соціологічні теорії: *соціологія молоді* та *соціологія старіння* (*геронтосоціологія*), котрі більш глибоко вивчають дані об'єкти.

Молодь, як соціальна спільнота, посідає певне місце в соціальній структурі суспільства і набуває соціального статусу в різноманітних соціальних структурах, має спільні проблеми, соціальні потреби та інтереси, особливості життєдіяльності тощо. Молодь як вікова соціальна група не займає особливого місця в економічній системі. Вона входить до різних груп. Вивчення молоді в основі певної суспільної групи відбувається за такими суттєвими ознаками, як: загальновікові, соціально-психологічні, фізіологічні особливості, потреби, інтереси, цінності. Молодь як об'єкт соціального дослідження являє собою велику суспільну групу у вікових кордонах 16-30 років. Предметом соціології молоді є вивчення місця та ролі молоді в соціальній структурі суспільства, форм вияву і механізмів дій закономірностей соціального розвитку у молодіжному середовищі. В соціологічному знанні існує великий розділ - *«соціологія молоді»*.

Проблеми молоді, її освіти, виховання, соціального становлення, участі у суспільному житті перебувають у центрі уваги і на перехресті

різних наук. Соціологія відносить ці проблеми до найважливіших і охоплює такі аспекти:

- " опис стану та виявлення динаміки ціннісних орієнтацій;
- вивчення процесів формування політичних, моральних, професійних і естетичних інтересів та установок;
- вивчення впливових чинників та механізму формування свідомості та реальної поведінки різних груп молоді.

Кінцевим результатом цих досліджень є формування державної молодіжної політики.

Вивчення проблем молоді відбувається в різноманітних сферах її життєдіяльності: праці, навчанні, сім'ї, неформальних організаціях, дозвіллі тощо.

Соціальні проблеми людей похилого віку, їх соціальний статус, місце в сучасному суспільстві, в соціальній структурі - в різних соціальних системах, спільнотах, власній сім'ї, у взаємовідносинах із іншими віковими групами, зміни із віком особи - все це ще не стало предметом спеціальних досліджень. Як не прикро, але ця галузь залишається найбільш забутою.

Для людей похилого віку, як і для молоді, важливими є можливості адаптації до нових життєвих обставин, особливо в останні 10-15 років, у зв'язку із радикальними політичними та економічними змінами. Ця вікова група володіє власною субкультурою, сформованою її поколінням.

Предмет геронтосоціології подається на трьох рівнях: індивіда, малої групи, групи соціальної структури. На першому рівні ведуться дослідження еволюції особистості із настанням старості, вивчається вплив попередніх етапів біографії і професійної діяльності на особистісну характеристику літньої людини, розглядається її поведінка в адаптаційному періоді. На другому рівні досліджуються: місце, роль та функції літньої людини у виробничому колективі, у сім'ї, колі друзів, знайомих тощо. Третій рівень досліджень розглядає залучення геронтогрупи до суспільних процесів, вплив на політичні події в житті суспільства. Особливо це стало актуальним на рівні предмета вивчення електоральної соціології, дослідження виборчої системи.

Серед існуючих геронтосоціологічних теорій заслуговують на особливу увагу такі: *роз'єднання, активності, субкультури, вікової стратифікації*

Для нашої країни зараз є характерним тип відтворення населення на основі низької народжуваності та утвердження малодітної сім'ї. Економічний занепад спричинив, насамперед, спад народжуваності та зростання смертності, що призводить до абсолютного зменшення населення України. У великих містах народжуваність менша, ніж у малих та в селах. Одним із негативних наслідків низької народжуваності є старіння населення.

5. Соціально-поселенська структура

Соціально-поселенська (соціально-територіальна) структура - один із різновидів соціальної структури суспільства. Вона мінлива і рухома за суттю, яскраво свідчить про чимало ознак, за якими розглядаються різні характеристики суспільства. (Частково дана тема розглядалася в попередньому розділі з точки зору утворення та існування соціально-територіальних спільностей; в даному випадку ми розглядаємо її на макросоціологічному рівні як одну з підструктур соціальної структури суспільства в системі і у взаємодії із іншими підструктурами).

Одним із чинників видозміни соціально-поселенської структури виступає *урбанізація*. Основний соціальний зміст урбанізації полягає в особливих міських відносинах, що охоплюють соціально-професійну і демографічну структури населення, його спосіб життя, культуру, розселення. Урбанізація прискорює розвиток основних соціально-класових і групових можливостей.

Під впливом об'єктивних процесів поступово посилюється урбанізація, підвищується роль міст, зростає їх авторитет, а разом із тим - і соціальна роль міського населення. Якщо на початку ХХ ст. міста становили 10% всіх населених пунктів, то в кінці ХХ ст. - 60%. У багатьох країнах світу міське населення переважає чисельно сільське.

Міграції населення - другий основний чинник розвитку соціально-поселенської структури. Це досить складний суспільний процес, пов'язаний з переміщенням населення в регіони «життєво-стабільного» суспільства. Міграції населення відіграли важливу роль в історії людства і формуванні соціальних структур окремих систем та народів. (Більш детальний аналіз міграції див. розд. «Соціальні процеси»).

Контрольні запитання:

1. Соціальна структура суспільства.
2. Критерії визначення соціальної структури.
3. Основні елементи та різновиди соціальної структури.

Тема реферату:

1. Демографічна характеристика українського народу сьогодні.

Додаткова література (до теми 6):

- Антонов Н., Филипов Ф. Управление развитием социальной структуры - М., 1988.
Демографические исследования.-К., 1990.
Изменение социально-классовой структуры в обществе в условиях ее трансформации.-Харьков, 1997.
Кордонский С. Т. Социальная структура и механизм торможения // Постигание.-М., 1989.

Летурно М. Социология по данным этнографии.- С- Б., 1986.

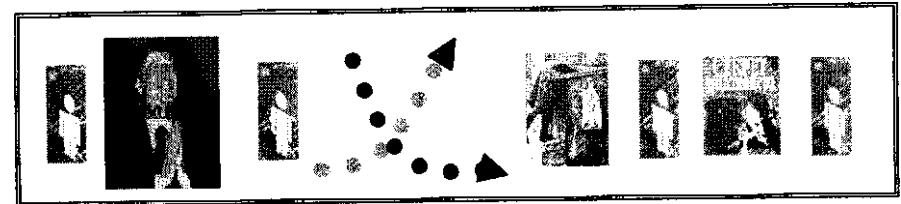
Макеев С. А. Социальные перемещения в крупном городе.- К, 1989.

Прибиткова І. Демографічний розвиток України в 90-х роках // Соціологія.- 2000, № 3.

Рывкина Р. В. Социальная структура общества как регулятор развития экономики // Экономическая социология и перестройка.- М., 1989.

Рывкина Р. В. Социальная структура: иллюзия и реальность // Социология перестройки.- М., 1990.

Черноволенко В. Ф., Оссовский В. Л., Паниотто В. И. Престиж профессий и проблемы социальной ориентации молодежи - К, 1979.

Тема 7

СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І МОБІЛЬНІСТЬ

1. Природа та різновиди соціальної стратифікації

Розглядаючи предмет соціології, ми виявили тісний взаємозв'язок між кількома фундаментальними поняттями соціології.- *соціальна структура, соціальний склад, соціальна диференціація, соціальна стратифікація*. Основними елементами всіх цих «підсистем» є індивіди, які займають певні позиції (статус) і виконують певні соціальні функції (ролі), і всі вони взаємопов'язані функціонально. Центральною темою соціології є *соціальна стратифікація*, теорія котрої (система теорій), як більш продуктивна, протистоїть марксистській «класовій» теорії в сучасній західній (а рівноцінно сучасній вітчизняній) соціології. *Вона пояснює соціальне розшарування на бідних, заможних та багатих*.

Довгий час у вітчизняній соціології домінувала марксистська класова теорія (модель) суспільства, згідно з якою центральними фігурами суспільних відносин виступали класи, а домінантою суспільних змін виступала боротьба між ними - класова боротьба. Але фундатори теорії соціальної стратифікації (**М. Вебер, Т. Парсонс**) показали, що поняття класу може бути застосоване для аналізу соціальної структури минулих суспільств, а не сучасного, оскільки основний критерій класів (відношення до власності) розмивається такими категоріями (прошарками), як наймані менеджери, утримувачі акцій та

подібні підприємці. Саме в другій половині ХХ ст. так званий середній клас (як аморфний прошарок між багатими та бідними) почав суттєво зростати за чисельністю і сильно диференціюватися за багатьма групами («білі комірці», представники вільних професій). Тому поняття «клас» замінено поняттям «страта» - прошарок. В розробці теорії стратифікації немалу роль відіграли саме американські вчені, бо саме в цьому суспільстві проявилися ознаки пом'якшення класових різниць, питома вага соціальних винагород, особистих достоїнств (це видно з історії Америки).

У сучасній західній соціології соціальна стратифікація розуміється як зосередження людей в статусній ієрархії зверху вниз за кількома основними критеріями - критеріями нерівності: *неоднаковий дохід, доступ до влади, престиж професій, рівень освіти, доступ до споживання суспільних благ* тощо. Саме на основі критерію нерівності можемо розмістити одні групи людей «вище» або «нижче» відносно інших. Сам термін стратифікація запозичений з геології, де він означає розсосередження пластів землі по вертикалі. Соціологія ототожнила будову суспільства із будовою землі і розмістила соціальні групи (страти) також по вертикалі. Але основою служить рівень багатства: бідняки займають нижчу сходинку, заможна група населення - середню, а багаті - верхню. (Надалі розглянемо більш детально теорію соціальної стратифікації як сучасну, цілковиту, основну, а поки що - преамбула методологічного характеру.

Для початку слід розмежувати, а також надати чіткості поняттям «клас» і «страта», які часто зіставляються в науково-навчальній літературі. А коли ці поняття розрізняють, то терміном *страта* називають групи всередині «класів», які виділені за тими ж підставами, що і «класи». Аналізуючи методологічні підходи деяких спеціалістів у цій галузі (**Р. Дарендорф, В. Хофман, І. Краус**) щодо розмежування цих понять, маємо підстави твердити, що страти створюють ієрархічну шкалу, відрізняючись одна від одної поступовими відмінностями (впорядкованість членів суспільства) на основі певного критерію, мають описовий характер і належать до зовнішньої форми соціального життя. Тоді як «класи» детермінуються фундаментальними соціальними відносинами праці і присвоєння служать категорією аналізу соціального конфлікту і його структурних коренів. Визначення класу означає визнання антагонізму, протилежності інтересів великих соціальних груп. А визначення страт означає визнання певних відмінностей між людьми за певною ознакою - відмінностей, які спричиняють розміщення індивідів у суспільстві при переміщенні їх за певними прошкарами-стратами.

Таким чином, основна ідея *теорії* полягає у тому, що «страта» являє собою спільність людей, які об'єднані на певних спільних позиціях або мають спільну справу, яка утворює дану спільність у соціальній структурі і протиставляє іншим соціальним спільностям. Неоднакова

оцінка суспільством значення та ролі кожного статусу або групи спричиняє своєрідне ранжирування людей, груп на «вищих» та «нижчих». Звідси - високі статуси, позиції, і люди, які їх займають, краще винагороджуються, мають більший обсяг влади, вищий престиж роду занять, а значить, - повинен бути більш високим їх рівень освіти. В основі теорії стратифікації лежить об'єднання людей у групи і протиставлення їх іншим групам за статусними ознаками: *владним, майновим, професійним, освітнім*. Саме ці критерії вичерпують коло соціальних благ та каналів їх доступу, до яких прагнуть люди. А вони завжди неоднакові (нерівні). Так виникає розміщення соціальних верств за критерієм неоднакового доступу до влади, багатства, престижу, освіти.

При цьому пропонуються різні критерії стратифікації. Західнонімецький соціолог **Р. Дарендорф** запропонував в основу стратифікації покласти поняття «авторитет», яке найбільш точно характеризує відношення до влади і боротьби за неї між соціальними групами. Виходячи з цього, суспільство він розподіляє на тих: *хто править і ким правлять*. У свою чергу правлячий клас поділяється на управляючих *власників* і управляючих *невласників* (бюрократів-менеджерів).

Поняття «статус» набуває в аналізі стратифікації ключове значення, вказуючи на те, що в існуванні страт велику роль відіграють фактори оцінки: поведінка в тій чи іншій ситуації, відношення до чогонебудь, установки, котрі допомагають ранжувати себе та довкілля.

Слід мати на увазі ще одну різницю між класом і стратою. Узагальнюючи, можна сказати, що класи виділяються за їх відношенням до засобів виробництва, способом доступу до різних благ. Страти ж - за формами і обсягом споживаючих благ, за відтворенням самого статусного становища. Статус визначає, що будь-хто, хто претендує бути включеним в ту чи іншу страту, повинен відповідати певним вимогам, характеристикам. Різні форми споживання благ і відтворення статусного становища формують у представників різних верств неоднаковий спосіб життя, який відмежовує членів даної спільності від іншої.

На основі багатого емпіричного матеріалу російсько-американський соціолог-класик **П. Сорокін** робить висновки, що в будь-якому суспільстві соціальна циркуляція осіб і їх розподіл здійснюється не волею випадку, а має характер необхідності і суворо контролюється різними інститутами. Соціальна стратифікація, за Сорокіним, - це постійна характеристика будь-якого організованого суспільства. Змінюючись у формі, соціальна стратифікація існувала в усіх суспільствах, навіть у тих, що проголошували рівність людей. Так звана диференційованість, нерівність існують у будь-якому типі, групі, формі суспільства (наука, мистецтво, навіть серед злодіїв). Із історії, соціології відомо кілька основних типів стратифікацій: *рабство, касты, стани та класи*. Коротко оглянемо кожний тип.

Рабство - історично найперший стратифікаційний тип, сформувався як економічна, соціальна та юридична форма закріплення людей,

за якої панує повна безправність і крайній ступінь нерівності. У своїй історії рабство (рабовласництво) було і є єдиною формою соціальних відносин, коли одна людина є власністю іншого. Розрізняють кілька його форм: *патріархальна* (напіввідкрита форма), коли раб не був обмежений у власних правах із вільними; *класична* (антична), коли раб не володів власністю, не мав ніяких прав; *плантаційна* (у США в ХІХ ст.) та *холопська* (Русь Х-ХП ст.).

Кастю, як правило, називають соціальну групу, членством в котрій людина зобов'язана виключно своїм народженням. Член касті не може перейти із власної касті в іншу, і це положення закріплене індузькою релігією. Поширені вони переважно в Індії, де налічується 4 основні касті (*брахмани* - священники, *кшатрії* - воїни, *вайшеї* - купці, *шудри* - робітники та селяни) та 5 тис. неосновних каст та підкаст.

Стани були найбільш притаманні феодальному суспільству. Це - соціальні групи, які володіли закріпленими звичаями або юридичним законом, котрі і передавалися через спадщину правами та обов'язками. Класичним прикладом станового суспільства була Європа, де на рубежі ХГУ-ХУ ст. воно розділялося на вищі стани (дворянство, духовенство), та непривілейовані (купці, ремісники, селяни). У Російській імперії із ХVІІІ ст. сформувався становий поділ на: дворянство, духовенство, купецтво, міщанство, селянство. Кожний стан включав численні прошарки, ранги, рівні, професії, чини. Чим вище в соціальній ієрархії стояв стан, тим вищим був його статус.

Слід зазначити, що права та обов'язки кожної форми стратифікаційного типу дуже строго визначалися законами чи релігійною доктриною. Соціальні бар'єри були між ними досить жорсткими, тому перші три історичних типи стратифікацій характеризують закриті суспільства, у яких соціальне переміщення із нижчих страт у вищі повністю заборонялося або ж суттєво обмежувалося.

Більш відкритими історичними типами страт є **класи**. З розвитком промислової революції у ХVІІІ-ХГХ ст. поступово руйнувалась феодальна система та формувалася новий уклад. При цьому нові професійні групи, які вийшли на історичну арену (робітники, банкіри, підприємці), поступово зміцнювали свої позиції, вимагали привілеїв та визнання свого статусу. Термін «клас» краще за все відображав насамперед економічне становище людей, здатних вже переміщуватися вгору чи вниз статусно-класовими позиціями. Перехід до відкритого суспільства демонстрував зростаючі можливості індивіда самостійно творити свою долю. Велику роль відіграло зародження підприємництва та ринку.

Світ дедалі стає складнішим, а отже, щоб зрозуміти, розшифрувати його, соціологія має вдаватися до найвитонченіших пояснювальних схем. Це стосується і постійного генерування пояснювально-інтерпретаційної системи. Підлягають змінам і визначення та розуміння багатьох соціологічних категорій, зокрема і категорія «класи». Цей термін має багато «відтінків», підходів розуміння. Сучасні дослідники про-

понують розуміти клас як багаторівневе структурно-діяльне соціальне утворення, як соціальну силу, що виникла на основі нерівного поділу структурних ресурсів у суспільстві (матеріальні та духовні блага, статус, престиж; стиль та якість життя як похідні) й здатна своїми діями змінити суспільство. На відміну від статусної групи, клас розуміється не як «статистичний» стратифікаційний вимір нерівно розподіленого в суспільстві престижу (залежно від доходів, влади, освіти), а як динамічна характеристика соціального простору, «згустків» його структурно-діяльних потенціалів, які визначають характер і спрямованість глибинних рухів у суспільстві. Це поняття відображає найбільші соціальні нерівності в сучасних суспільствах, які здатні продукувати соціальні розколи та опозиції, боротьбу за збереження та встановлення «свого» бачення соціальних ризиків, справедливості і відповідних форм суспільних відносин.

Капіталізм, що модернізується, створює як нові розбіжності всередині класів, так і нові колізії між ними. Соціальна структура суспільства, де переважна більшість зайнятих працює у сфері виробництва, інформації і послуг, - набуває нової якості. Так, американський дослідник **М. Костельє**, зокрема, говорить про суспільство сітєвих структур. При цьому не тільки все суспільство, а й основні економічні агенти - фірми та корпорації - організуються переважно не за ієрархічним принципом, а за сітєвим. Залученість до мережі або виключеність із неї стає чинником, який визначає для конкретного агента можливості й умови його саморозвитку, а також належності до «сучасності», модерності.

Соціальна стратифікація - це диференціація суспільства на соціальні класи та верстви в ієрархічному ранзі. Під нею розуміється наявність у суспільстві множини соціальних утворень, представники яких різняться між собою нерівним обсягом влади та матеріального багатства, прав та обов'язків, привілеїв та престижу.

У такому ієрархічно вибудованому розподілі соціокультурних благ виражається сутність соціального розшарування, коли у суспільстві стимулюються одні види діяльності, до інших ставлення терпиме (толерантне) і стримуються треті.

На рис. 1 показано відносне взаєморозміщення престижності, популярності різного типу професій:

1	Президенти, міністри...
2	... банкіри, адвокати, ректори вузів...
3...	... «професура», лікарі престижних спеціальностей...
...6...	... викладачі, вчителі, інженери, різного типу ІТП, «обслуга»...
...10...	... сантехніки, наймані робітники, двірники, котельщики, ... колгоспники, ...безробітні, люди без професій...

Рис. 1

Звичайно, таке ранжирування (взаєморозміщення) відносно і залежить перш за все від різного типу суспільства, його системи цінностей, історичного періоду, часу. Але, як видно із схеми, верхні позиції займають представники творчої інтелектуальної праці, нижню - представники переважно фізичної малокваліфікованої праці

Соціальна стратифікація — це і процес соціального відтворення більш-менш однорідних сукупностей осіб, які і створюють ієрархічну структуру суспільства. Суспільна система характеризується такими вимірами стратифікованого соціального простору, як:

- позиції в ієрархії доходів, благоустрою, тобто економічний критерій; *{прибуток* - сума грошових надходжень особи);
- статус або стиль життя, способи і форми споживання доступних благ; *{престиж* - повага, якою в громадській думці користується та чи інша професія, посада, вид занять);
- влада, ієрархія відносин політичного й економічного впливу осіб один на одного; *{влада* - здатність нав'язувати свою волю всупереч бажанням інших).

Це і є основні критерії стратифікації. Четвертим критерієм виступає освіта.

Рівень її престижності може вимірюватися видом спеціальності, рівнем (популярністю) вузу чи школи, тривалістю навчання.

Соціолог **Л. Уорнер** запропонував інші критерії-параметри стратифікації:

- дохід;
- професійний престиж;
- освіта;
- етноналежність.

Б. Барбер (США) виділив 6 позицій стратифікації:

- престиж, професія, влада, могутність;
- дохід та багатство;
- освіта та знання;
- релігійна чистота;
- стан родини;
- етноналежність.

Перелічимо деякі диференційовані або стратифіковані рівні, або типові групування важливих ознак, а також стратифіковані прошарки, які виділяються на основі цих ознак:

- ознаки, які пов'язані з економічним станом людей (наявність приватної власності, види та розмір доходів, рівень матеріального благоустрою); відповідно виділяються прошарки: багаті, середньо-забезпечені, бідні; високо - низькооплачувані;

- ознаки, пов'язані із розподілом праці, тобто вид та характер

праці, ієрархія професійних статусів, рівнів кваліфікації, професійної освіти і т. д.; відповідно виділяються прошарки: робітники тяжкої промисловості, сфери обслуговування, розумової праці;

- ознаки, пов'язані з обсягом власних повноважень - рядові працівники державних підприємств, менеджери на малих приватних підприємствах, керівники вищого державного апарату управління;

- ознаки, пов'язані із соціальним престижем, авторитетом, різним впливом - неформальні лідери, елітні групи, діячі культури.

Належність до тієї чи іншої страти вимірюється не тільки цими об'єктивними показниками, про які мова ще йтиме, а і суб'єктивними - відчуттям причетності до даної групи, ідентифікації з нею, що і призводить механізм соціального відтворення.

Взаємозалежність формування страт (прошарків) і позицій у системі матеріального достатку, владних повноважень, стилю життя, отриманої освіти можна виразити схематично (див. рис. 2).

Вертикальні осі представляють висхідний рівень досягнень у основних стратифікаційних позиціях-вимірах: дохід, влада, престиж, освіта. Індивіди, які займають однакові позиції з усіх основних вимірів стратифікації і саме складають єдину страту.

На рис. 2 їх показано умовно три (А, Б, В - елітні прошарки, прошарки середнього класу та нижчого).

Для кожного статусу або індивіда можна знайти місце на будь-якій із позиційних шкал (див. рис. 3, с. 102). Відзначивши на кожній осі рівень з основних стратифікаційних вимірів і з'єднавши їх, отримаємо так званий стратифікаційний профіль статус-індивіда.

На нашому прикладі показані в порівнянні стратифікаційні профілі класичного бізнесмена, професора, артиста, міліціонера, колгоспника.

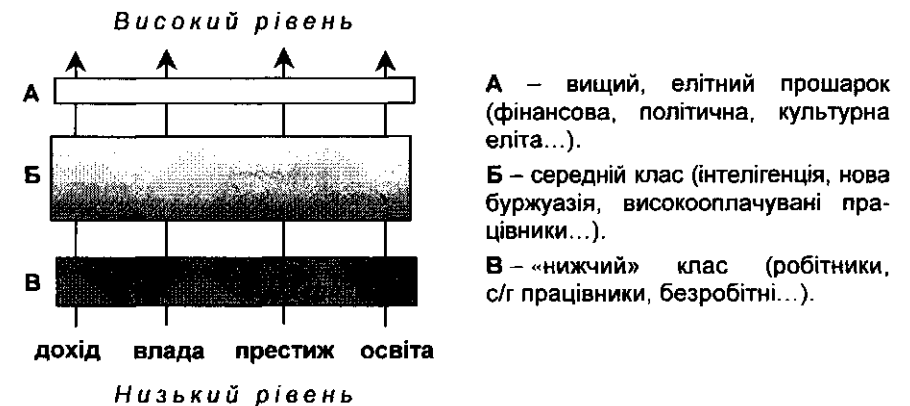

Рис. 2

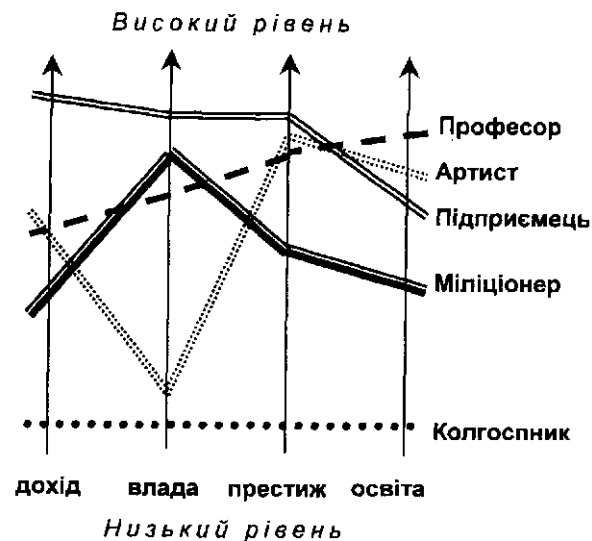

Рис. 3

Так, багатство створює добрі передумови і для отримання влади в різних сферах. Найперше, це стосується економіки.

Вищий клас контролює промисловий та фінансовий капітал, за ним, по суті, залишається виняткове право прийняття стратегічних рішень. Отже, представники вищого класу посідають привілейовані місця, володіють найпрестижнішими професіями, мають великий рівень освіти і великий обсяг влади. Вищий клас досить неоднорідний. Деякою мірою до нього належить і «середній клас».

Поняття «середній клас» виникло в Англії наприкінці XVIII ст. для означення особливої групи власників і підприємств, які «зверху» протистояли великим землевласникам, а «знизу» - сільській та міській бідноті.

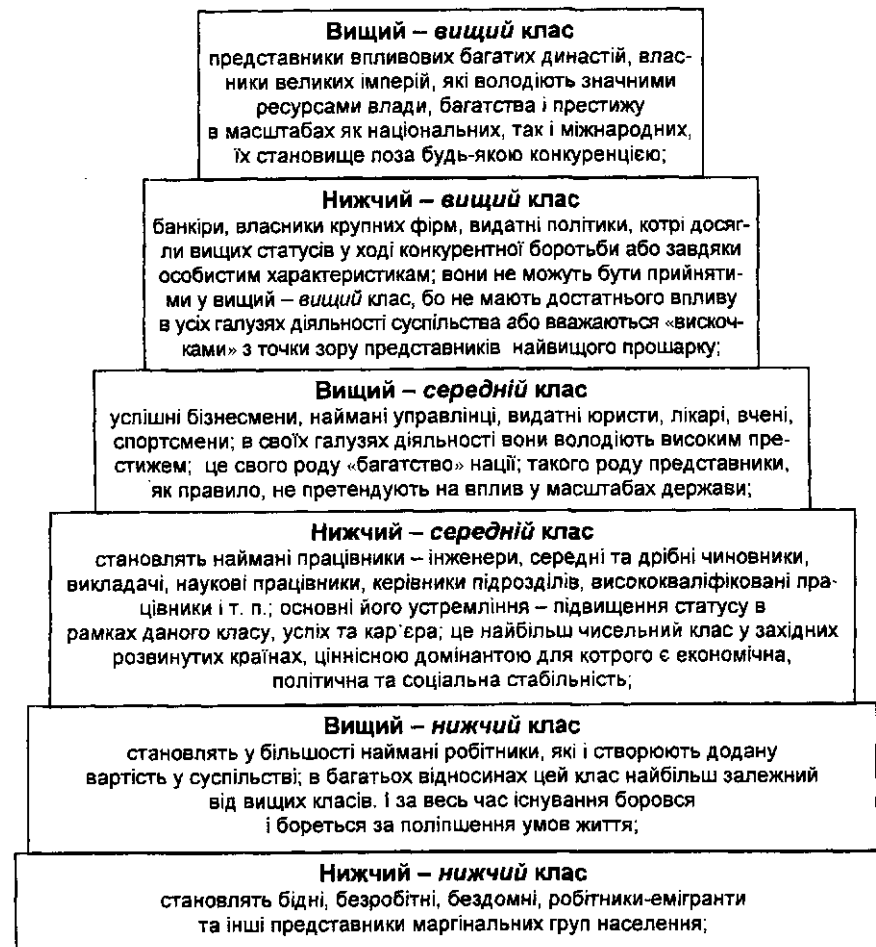
Сьогодні розвинуті країни часто називають країнами середнього класу (які мають близько 60% населення, а за даними соціологічних обстежень, в Україні їх - 9%).

Соціальна нерівність передбачає неоднаковий доступ до соціальних благ. Так, от «середній клас» користується тими соціальними благами і такою мірою, що задовольняє свої потреби на належному рівні. А тому представники середнього класу зацікавлені і в «правих» і в «лівих» радикальних змінах, в таких, які б забезпечували ефективне (оптимальне) функціонування суспільства. Воно ж і зацікавлено в тих, хто незалежний економічно, хто має яскраво виражену професійну орієнтацію. Ці функції суспільство не тільки цінує, але високо винагороджує. Ось чому середній клас є необхідним фактором суспільства. Там, де середнього класу немає, суспільство не сформоване, воно не стійке.

Нижчий або робітничий клас також поділяється на різні прошарки:

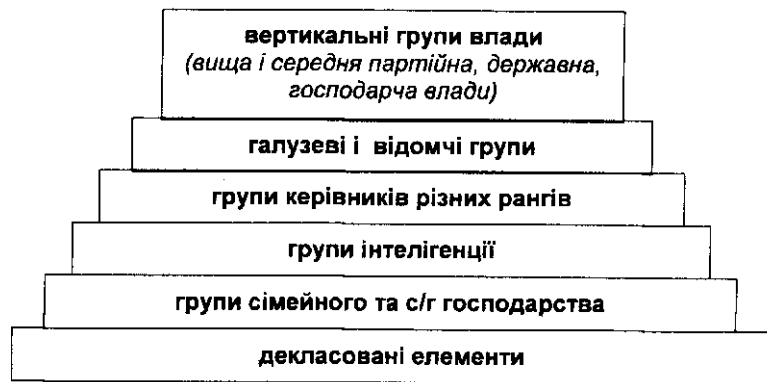
- робітнича аристократія,
- низькооплачувані некваліфіковані робітники.

Але результати теоретичних досліджень показали, що доцільно всередині кожного великого фундаментального класу виділити ще й проміжні класи. При цьому стратифікаційна структура набуде такого вигляду (модель У. Уотсона):

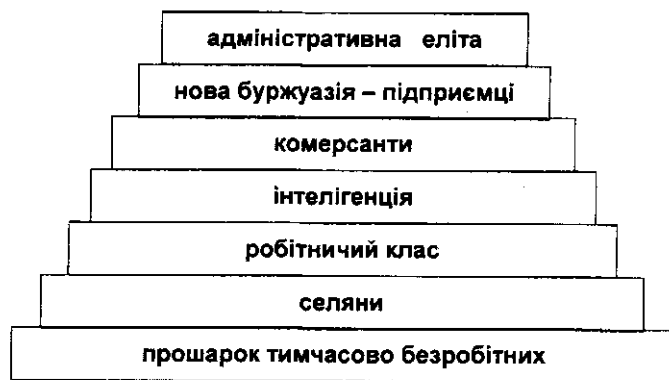

Слід зазначити, що ця модель далеко неадекватна нашому суспільству і ряду суспільств Східної Європи, оскільки у ході історичних процесів тут соціальна структура складалася іншим чином. Щоправда, досвід останнього десятиріччя свідчить про трансформацію соціальної структури українського суспільства в типову західну модель.

У роки перебудови наші співвітчизники професори Т. Заславська і Т. Ривкіна на основі соціальних досліджень встановили і виділили такі основні соціальні групи радянського суспільства того періоду:

Радянське суспільство ніколи не було соціально однорідним, у ньому завжди існувала соціальна стратифікація, яка представляла собою ієрархічно впорядковану нерівність. Соціальні групи ранжирувалися подібно до пірамідальної форми, в котрій прошарки розрізнялися обсягом влади, престижу та багатства. Згідно з результатами соціальних обстежень сучасна стратифікаційна структура нашого суспільства така:

Окремим феноменом можна визначити виникнення та розквіт специфічної страти для соціалістичних та постсоціалістичних суспільств - *номенклатури*. Це, свого роду, система керівних посад, заміщення яких створює вищестоящий орган. Свого часу у колишньому СРСР загальна чисельність членів номенклатурного прошарку становила до 3 млн чол. (1,5% населення країни). Номенклатура це по суті ієрархічна структура вищого керівництва країни і представляє пануючий та експлуаторський клас.

Окрім помірного розквіту в нас у сучасних умовах, цей вид прошарку найбільш розвинувся у сучасних постсоціалістичних та просоціалістичних країнах Азії (Узбекистані, Туркменії, КНДР).

Крім основних диференційних ознак (диференціації окремих професій згідно з рівнем кваліфікації, ієрархія професій, службових посад, соціальних позицій осіб, соціальних верств на основі привілею, способу, стилю життя та комбінованих критеріїв (рівень освіти, розмір заробітку, участь в управлінні), існують ще і допоміжні диференціюючі ознаки, до яких віднесені:

- статево-вікові, психо-фізіологічні характеристики, етнонаціональні якості, релігійна належність, культурно-світоглядні позиції, місце проживання. Поряд із названими ознаками, існує ряд особливих якостей, завдяки яким формуються групи із специфічним статусним значенням;
- ознаки *маргінального становища* в суспільстві виділяють безробітних, пенсіонерів, інвалідів, осіб без місця проживання та роду занять;
- ознаки *протиправної поведінки* визначають контингент осіб кримінального світу, контингент виправно-трудових заходів.

Поглиблене дослідження стратифікації, преконуює, що виділяти страту (групу) за одним критерієм - це значить надто спрощувати соціальну картину, особливо щодо сучасного суспільства, в якому процеси стратифікації виступають як виключно багатомірне явище, яке «реєструє», «оцінює», «розміщує» людей, групи у широкому діапазоні певної шкали статусів, ролей, позицій. Люди, залежно від їх можливостей, здатностей, ролей, значимості, виду діяльності - «упорядковуються» «вище» або «нижче» щодо один до одного, а права, привілеї, нагороди, обов'язки «вмонтовуються» в той чи інший статус. Водночас в індивідуальному чи в груповому статусному положенні - перетинаються і формують комбінацію основних ознак. Так, про соціальний статус громадянина американського суспільства свідчать три взаємопов'язані характеристики - *професія, дохід, рівень освіти*; громадянина англійського - *«лордство» чи фамільна знать, місце набуття освіти, рід діяльності*. Але дане поєднання ознак не однаково характерне для різних, професійних сфер, типів поселень, національно-етнічних груп. Наприклад, у сфері політичного життя до цих показників може бути доданий показник престижу, рівень власних повноважень; у сфері професійного мистецтва - художньо-творча обдарованість, талант, авторитет серед знатоків та публіки, тоді, як освіта може не набувати вирішального значення. При цілісному аналізі стратифікації, із врахуванням способу життя, загалом у нашому суспільстві на перший план виходять такі компоненти, як: *професія, рівень доходів, влади, район місця проживання і тип житла*.

Теорія соціальної стратифікації, яка висуває ті чи інші критерії поділу суспільства на багатих та бідних, інші прошарки, групи, служить методологічною основою для формування теорій соціальної мобільності (руху), бо процеси виникнення та формування прошарків у довготривалій перспективі виконують функції щодо організації та перерозподілу соціокультурних ресурсів суспільства. Відбувається постійна циркуляція в суспільстві.

2. Природа соціальної нерівності

У теорії соціальної стратифікації соціальна нерівність трактується як наслідок нерівності позицій (посад, професій), різниця в розмірі матеріальної та моральної винагороди (престиж), влади, освіти між різними шарами та прошарками населення. Як правило, поняття соціальної нерівності тісно пов'язане із поняттям бідності. Бідність визначається як економічний та соціокультурний стан людей, котрі мають мінімальну кількість ліквідних цінностей (ті, що постійно підлягають продажу та обміну) та обмежений доступ до соціальних благ. Але соціологія розуміє і вбачає в бідності не тільки мінімальний дохід, але і *своєрідний спосіб і стиль життя, норми поведінки, стереотипи сприйняття, психологію, котрі передаються протягом поколінь.*

Універсальним мірилом нерівності у сучасному суспільстві виступають гроші. Саме їх кількість визначає місце індивіда або його сім'ї в соціальній стратифікації. Багаті тому і називаються так, що масово володіють максимально ліквідними цінностями. Їх також називають *мільйонерами* (мультимільйонери, мільярдери). На рис. 4 показано структурний склад прошарку багатіїв США.

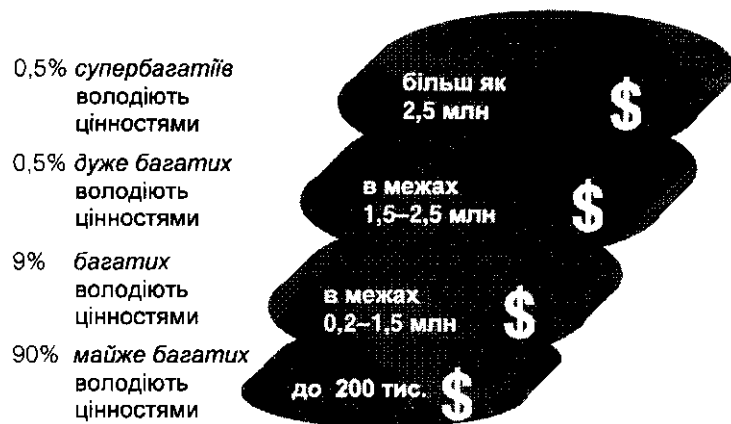

Рис. 4

Якщо *багатство* - це основна ознака вищого класу (багатіїв), то *дохід* (в прямому розумінні), як потік грошових надходжень за певний календарний період, ідентифікує середній клас суспільства. Поняття *заробітна плата* ідентифікує нижчі прошарки населення - клас найманої робочої сили. Найбільш убогі елементи ідентифікуються *подавнями*. В соціологічному сенсі убогі - це люди, котрі здатні задовольняти фізичні потреби, які забезпечують лише біологічне виживання. Сьогодні західні соціологи включають до складу бідних такі групи: *безробітні, малозабезпечені робітники, нещодавні емігранти, національні меншини, біженці, сільські мігранти, бродяги та бомжі, неповні багатодітні сім'ї особи, котрі позбавлені змоги працювати у зв'язку з віком (старість), каліцтвом, хворобою.* Сутність економічної нерівності

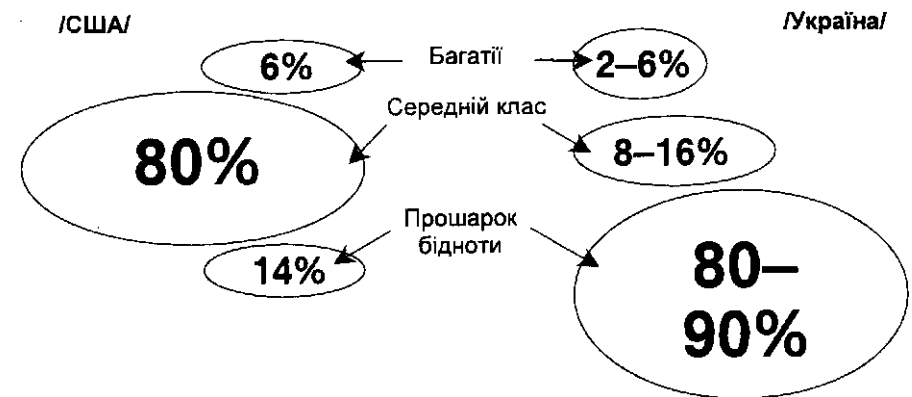

Рис. 5

(диференційності) полягає у тому, що найбільш високі доходи отримує найменша частина суспільства, а середні та найменші доходи - більшість населення. На рис. 5 подано порівняльний аналіз профілів економічної нерівності США та України на початку 90-х років.

3. Соціальна мобільність

Соціальна мобільність є природний, нормальний «рухомий» стан суспільства, це один з механізмів соціальної стратифікації, котрий пов'язаний із зміною становища людини в системі соціальних статусів. Люди перебувають у постійному русі (соціального простору). А суспільство - у розвитку. При народженні людина отримує соціальний статус своїх батьків. Сім'я, близькі передають дитині ті норми поведінки, уявлення про престижне, належне, котре панує в їх середовищі. Однак в активний період своєї діяльності людина може не задовольнитися становищем в цьому середовищі, прошарку, претендує на інше, добивається більшого. Якщо у людини статус змінений на більш високий, престижний, кращий, можна сказати, що мала місце

зростаюча мобільність (зміна). Однак людина, в результаті життєвих катаклізмів (втрата роботи, хвороба) може перейти в нижчу статусну групу. При цьому спрацьовує *спадаюча мобільність*. Можливості переходу людини з однієї соціальної позиції в іншу не визначаються лише родовими ознаками, а багато в чому залежать і від самої людини, її активності, творчих здібностей, таланту і вольових якостей. Саме наявність або відсутність таких здібностей та якостей визначає рух людини з однієї верстви в іншу. Між зростаючою (соціальне зростання) та спадаючою (соціальний спад) мобільністю існує певна асиметрія: всі прагнуть вгору, і ніхто не бажає опускатися соціальною сходинкою. Як правило, зростання - явище добровільне, а спад - вимушене. Вона (соціальна мобільність) вимагає не тільки *соціального переміщення* індивідів, груп, але і соціальних об'єктів (цінностей), тобто всього того, що створено або модифіковано в процесі людської діяльності.

Поняття соціальної мобільності запровадив у соціологічний обіг російсько-американський соціолог П. Сорокін як переміщення індивідів між різними рівнями соціальної ієрархії. За різновидностями існує *горизонтальна та вертикальна соціальна мобільність*. Горизонтальна мобільність припускає перехід із однієї соціальної групи в іншу, які стоять на одному і тому ж рівні суспільної стратифікації. Під *вертикальною* мобільністю ми розуміємо переміщення особи з одного «пласту» в інший, причому залежно від напрямку самого переміщення. Можна говорити про два типи вертикальної мобільності: соціальний *підйом* та соціальний *спуск*. (За період трудової діяльності кожна третя людина в Україні змінила своє соціальне становище).

Вертикальну мобільність можна розглядати в трьох аспектах, згідно з трьома формами соціальної стратифікації:

- внутрішньо-професійна або міжпрофесійна циркуляція
- політичні переміщення
- рухи за економічними шаблями.

Основною перешкодою для соціальної мобільності в стратифікованих суспільствах є наявність специфічних «сит», які нібито «просіюють» осіб, подаючи можливість, одних переміщуючи вгору, інших призупиняючи. Це своєрідне «сито» і є механізм соціального тестування, відбору і розподілу осіб за соціальними стратами. Вони, як правило, збігаються з основними канонами або *каналами* вертикальної мобільності (школа, армія, церква, професіональні, економічні, політичні організації) (рис. 6).

Такого роду соціальні «сита» виступають водночас і в ролі «соціального ліфта», «мембрани», «отвору» (рис. 7).

Механізм соціального просування здійснюється, згідно з визначенням П. Сорокіна, завдяки «каналам» вертикальної мобільності. І як канали соціальної циркуляції найбільший інтерес представляють соціальні інститути: сім'я, школа, армія, вуз, армія, робота, церква

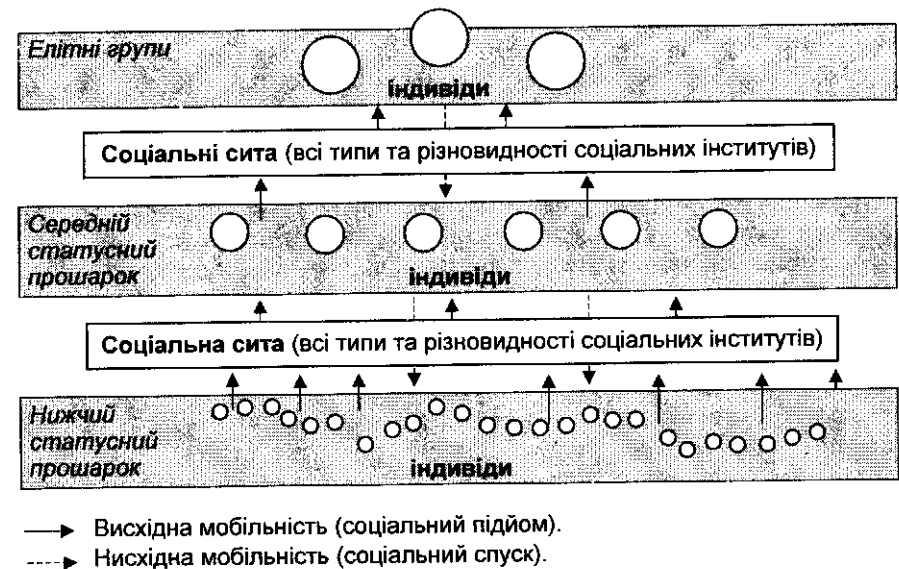

Рис. 6

Механізм «соціального ліфту», коли соціальний інститут активізує просування індивіда. Механізм «соціального отвору», коли соціальний інститут для особи виступає в ролі «безперешкодного коридору». Механізм «соціальної мембрани», коли соціальний інститут «при-тормує» просування

Рис. 7

тощо. Сім'я стає каналом циркуляції в тому випадку, коли в шлюбний союз вступають представники різних соціальних верств. Армія, за твердженням П. Сорокіна, ефективніше функціонує як канал у воєнний час, коли через великі витрати командного складу, заповнюються вакансії із нижчих чинів. Церква, як канал соціальної циркуляції, перемістила велику кількість людей із низів до вершин суспільства. Інститути освіти та виховання завжди служили потужним каналом соціальної циркуляції «по всіх поверхах» із самого низу доверху.

На основі багатого емпіричного матеріалу П. Сорокін робить висновки, що в будь-якому суспільстві соціальна циркуляція осіб і їх розподіл здійснюється не волею випадку, а мають характер необхідності і суворо контролюються різними інститутами. Соціальна стратифікація та мобільність, за П. Сорокіним, - це постійна характерис-

тика будь-якого організованого суспільства. Змінюючись за формою, соціальна стратифікація та мобільність існували в усіх суспільствах, навіть у тих, які проголошували рівність людей. Так звана диференційованість, нерівність існують у будь-якому типі груп, формі спільної діяльності: наука, мистецтво, політика, навіть у банді злодіїв, словом - скрізь.

Західні соціологи **Г. Моска**, **П. Парето**, **Р. Міхельс** (20-40-ві роки ХХ ст.) пояснювали соціальну нерівність та соціальну мобільність як нерозривно пов'язані аспекти одного ж і того явища - *циркуляція суспільства між правлячим класом - елітою та нижчим класом - пасивними підлеглими*. Ця проблема давно цікавила видатних мислителів і слугувала появі теорії циркуляції еліти («леви», «лисиці»). Парето приділяв основну увагу «еліті» та «масі» - соціальні класи, які співіснують та протиборствують у будь-якому конкретно-соціальному суспільстві. *Еліту* Парето поділяв на дві категорії: правлячу та неправлячу, яку складають люди вищих шарів суспільства, а *масу* - становлять нижчі шари суспільства. Слідом за Макіавеллі Парето характеризує еліту «лисиць» і еліту «левів», котрі є антиподами: «лисиці» тяжіють до хитрощів, виверткості, намагаються керувати масами за допомогою пропаганди, застосовуючи різноманітні комбінації. У фінансовій та господарських сферах «лисицям» відповідають бізнесмени, підприємці, спритні фінансисти, які прагнуть досягти успіху будь-якою ціною. На відміну від них «леви» надають перевагу силі, мають міцну волю, наполегливість, непримиренність (революціонери, фанатики, тверді у своїх переконаннях та діях). При їх взаємозаміщенні соціальна система перебуває у рівновазі. Даний закон, вважає Парето, відображає *циркуляцію або кругообіг* еліт у суспільстві.

Більш сучасну типову теорію розробив **Р. Даль** - так звана теорія «демократичного елітизму», згідно з якою «правляча» еліта у своїй діяльності застосовує широкий спектр елементів демократії.

За іншими критеріями розрізняють *індивідуальну* мобільність, коли переміщення відбуваються у кожної людини незалежно від інших, і *групову*, коли переміщення відбуваються колективно. До факторів індивідуальної мобільності, (тобто до чинників, завдяки яким одна людина досягає успіхів більше і швидше, ніж інші, належать:

- фізичні та розумові здібності;
- виховання;
- місце проживання;
- соціальний статус сім'ї;
- рівень отриманої освіти;
- вигідний шлюб та життєвий збіг обставин.

Порівняно із іншими країнами колишнє радянське суспільство являло одне і з найбільш мобільних суспільств у світі, у якому доступна для всіх безплатна освіта відкривала перед кожним унікальні можли-

вості соціального зростання, завдяки чому еліта формувалася в короткий строк і з усіх прошарків суспільства. Характерною рисою радянської та пострадянської бюрократії є поєднання (сумісництво) статусних (посадових) та родинно-дружніх та професійних рис. Чиновник досить часто просувається завдяки дружнім, клановим і родинним зв'язкам. Дані соціологічних обстежень, проведених в кінці 80-х років, показали, що близько 50% управлінців у різних відомствах та міністерствах колишнього СРСР влаштувалися за протекціями, родинними зв'язками. Такого роду нібито «безвинні форми» соціальної мобільності слугують одним із джерел та інтеграції корупційно-мафіозної системи.

Групова мобільність відбувається там і тоді, де і коли підвищується або знижується значимість цілого класу чи категорії населення. Причинами групової мобільності слугують, як правило, дестабілізуючі соціальні фактори: соціальні революції, міждержавні та громадянські війни, зміни політичних режимів, військові перевороти, повстання, заміна конституцій.

Внутрішньопокоління мобільність має місце тоді, коли особа протягом власного життя кілька разів змінює соціальні позиції (*робітник + інженер директор заводу*). *Міжпокоління* мобільність обумовлює зміну власної соціальної позиції порівняно із соціальною позицією батьків (син колгоспника стає викладачем). Структурна мобільність розкриває динаміку зміни (основні тенденції, напрямки змін) соціальної стратифікації впродовж кількох десятиліть.

Певною мірою на соціальну мобільність впливають і демографічні чинники:

- *вік* (молодим властива професійна мобільність, дорослим - економічна, особам літнього віку - політична);
- *стать* (в цілому чоловіки мобільніші за жінок);
- *рівень народжуваності та густота населення* (кількість «претендентів» перевищує кількість «вакансій», і страти можуть бути перенаселені або недонаселені).

Дані про соціальну мобільність деякою мірою дозволяють судити про ступінь відкритості суспільства - його демократичність. Наскільки те чи інше суспільство створює можливість для переміщення індивідів, поколінь з нижчих категорій у вищі - таким шляхом формується еліта суспільства. При цьому існує закономірність: чим вищий соціальний клас (страта), тим важче в нього проникнути. У нашому суспільстві соціальне «закриття» вищого класу почало спостерігатися одночасно із стратифікаційною активізацією населення в кінці 80-х - на початку 90-х років, із формуванням ринкових відносин. Саме в цей період можливості збагатити і просунути «наверх» були для всіх однакові.

Соціальна мобільність та соціальна стратифікація невіддільно пов'язані явища; тільки стратифікація - це *стан* суспільства на даний

момент (ніби «фотографія» суспільства), а мобільність — це *механізм зміни* цього стану («кіно» про зміни в суспільстві). До факторів соціальної мобільності можна віднести всі ознаки соціальної диференціації, а також всі основні та допоміжні стратифікаційні параметри (виміри) (професійна підготовка, приналежність до політичних партій, релігій тощо), а також різні соціальні, політичні, демографічні та інші фактори (система суспільного устрою, політична та економічна ситуація, рівень народжуваності в різних стратах). Особливу роль у соціальній мобільності відіграє освіта та знання, особливо у час переходу до інформаційного суспільства. Система освіти суттєво впливає на рівень соціальної мобільності, а саме:

- загальна та професійна освіта для молоді забезпечує її соціалізацію й ефективний розвиток і функціонування;
- відтворення і розвиток соціальної структури суспільства;
- вплив на духовне життя суспільства.

4. Соціальне відтворення та трансформація суспільства

Соціальна стратифікація та соціальна мобільність є серйозними позитивними чинниками суспільного розвитку, стабілізуючи конкретно-історичне суспільство, «адаптуючи» його до змін в ситуації економічних політичних та інших типів відносин. Але самі по собі соціальні переміщення не змінюють характеру соціальної стратифікації та соціальної структури. Здатністю і функцією соціальної стратифікації та соціальної мобільності є соціальна стратифікація і соціальне відтворення та трансформація суспільства. **Соціальна стратифікація** - це процес соціального відтворення більш-менш однорідних сукупностей осіб, які і створюють ієрархічну структуру суспільства. Процес соціального відтворення (відтворення соціальних відносин та індивідів (з набором соціальних ролей, функцій, статусів) є серцевиною перетворень у стратифікаційних системах, яке віддзеркалює дію універсальних закономірностей соціального розвитку і специфічні риси розвитку конкретних соціальних організмів (держав, регіонів), національні традиції, норми, цінності і т. ін. Таким чином, соціальне відтворення втілює тенденцію зміни соціальної структури. Воно включає в себе відтворення раніше існуючих елементів соціальної структури і відносин, а також виникнення та розширення нових елементів соціальної структури та відносин, в ході чого йде процес формування нових індивідів, їх змін і розвитку. Категорія «соціальне відтворення» розкриває здатність творчої діяльності людини виробляти не лише якийсь результат, а й постійно зберігати, відновлювати, підтримувати, відтворювати «собі подібне» середовище, умови, засоби і цілі життєдіяльності людей, всю систему соціальних відносин.

Одним з фундаторів філософії соціального відтворення є французький соціолог **П. Бурд'є**, який через категорію «соціальний капітал» вивів суттєвість «стратифікаційних» зв'язків між індивідами. Ідентифікаторами соціального капіталу виступають спільні основні та допоміжні стратифікаційні критерії: *рівність за майновими, владними, авторитетними критеріями, освітнім, культурним, професійним* і т. ін.

Явища *соціальної стратифікації, мобільності, соціального відтворення* мають слабку історичну усталеність і в більш конкретній формі відображають механізм зміни соціальної структури суспільства. Вони характеризуються латентністю у відношенні до більш узагальненої категорії - *соціальна трансформація*, яка характеризує сукупність соціальних перемін як конкретних суспільств, так і глобального суспільства ще й в історичному ракурсі. Під соціальною трансформацією розуміється процес внутрішніх змін суспільства у плані досягнення нового рівня впорядкованості та організованості його в усіх сферах життєдіяльності з метою подолання втрати суспільної рівноваги, крайньої соціальної напруги. В соціальній трансформації відображаються загалом соціально-політичні, економічні та культурні переміни суспільства у порівняно довготривалому проміжку (елемент історичності) часу. Зміни, як правило, відбуваються, перш за все, в політичній та державній системах; проходить оновлення економічних основ даної суспільної системи; охоплюється перемінами психологія та «дух» суспільства. Саме тому соціальну трансформацію ставлять поряд, а іноді використовують заміном усталених термінів, які позначають процес змін у суспільстві, таких, як: *еволюція, революція, реформація*.

Складовими соціально-трансформаційного процесу слід вважати:

- переоцінку власного існуючого стану;
- перебудову (демонтаж) старої соціальної системи, ліквідацію її наявних невідповідностей існуючому рівню розвитку суспільства;
- нове самовизначення суспільства (висування та обґрунтування шляхів подальшого розвитку).

Контрольні запитання:

1. Соціальна диференціація, її види, критерії, ознаки.
2. Теорія соціальної стратифікації, стратифікаційні моделі соціальної нерівності.
3. Соціальна мобільність та її чинники. Різновиди соціальної мобільності.
4. Поняття соціальних процесів, їх характеристика та різновиди.

Тема реферату:

1. Механізм формування стратифікаційної моделі сучасного українського суспільства.

Додаткова література (до теми 7):

Головаха Є. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні - К., 1997.

Гидденс Е. Стратификация и классовая структура // Социол. исслед- 1992- №9, 11.

Ильин В. Социальная стратификация-Сыктывкар, 1991.

Ильин В. Основные контуры системы социальной стратификации общества государственно-монополистического социализма // Рубеж.- 1992, № 1.

Кордонский С. Социальная структура и механизм торможения // Постигение.- М.: Прогресс, 1989.

Комаров М.С. Социальная стратификация и социальная структура // Социол. исслед - 1992 - № 7.

Куценко О. Общество неравных. Классовый анализ неравенства в классовом обществе.- Харьков, 2000.

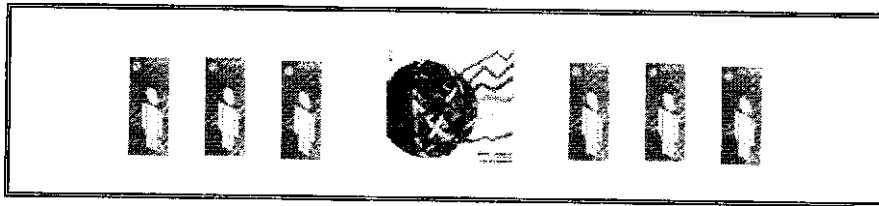
Мостовая И. В. Социальное расслоение. Символический мир метаигры.- М., 1996.

Нечаев В. Я. Социология образования.- М., 1992.

Сорокин П. Человек, цивилизация, общество.-М., 1992.

Черниш Н. Социология: Курс лекций. Вип. 1, 3.-Львів, 1996.

Шаповалов В. А. Высшее образование в социокультурном обществе - М., 1994.

Тема 8

СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

1. Природа та різновиди соціальних процесів

Вище ми ознайомилися з так званою «соціальною статикою» суспільства (соціальний склад суспільства та соціальні зв'язки, які утримують складну структуру соціальних елементів, різного типу спільноти). Але це - один бік суспільства, який подає його в статичності. Існує ще й інший, котрий характеризує суспільство як систему змінюючих процесів, так званий динамічний бік суспільства, до якого входять всі будь-які зміни, рухи у суспільстві, процеси, цикли. Оскільки однією з головних умов існування всієї природи є рух, то процесуальність - головна ознака постійно рухомої, соціально організованої природи. Основу *соціальної динаміки* становлять *соціальні процеси*.

Навіть поверховий погляд на суспільство та його складові дозво-

ляє зрозуміти, що соціальна сфера видозмінюється. Змінюються склад груп, культурні комплекси, взаємовідносини. Ці рухомі елементи, які змінюються, належать до категорій соціальної динаміки. Вони вказують на те, як розвивається соціальний об'єкт, яка еволюція, особливості його зміни, його якісні перетворення. Найбільш важливими категоріями цієї частини суспільної природи є: «соціальні процеси», «соціальні зміни», «соціальний розвиток».

Термін «процес» походить від лат. *procesas* - *просування, проходження*. Це відносно однорідні серії явищ, пов'язані взаємними причинами або функціональними залежностями. Наприклад, ріст організму - це процес, оскільки подальший його стан певним чином визначений попереднім станом.

^**Соціальними процесами** ми називаємо *серії явищ взаємодій людей один з одним або складовими елементами суспільства*. Серія соціальних явищ може бути прийнята як процес, якщо вона зберігає ідентичність (послідовність, взаємний зв'язок у часі). Соціалізація^ розглядаючи формування соціальної особи, є також соціальним процесом, бо представляє собою довгу серію взаємодій між дитиною і соціальним середовищем. Серія явищ зберігає свою ідентичність (поступовість, послідовність впливу, сприйняття). *Соціальним процесом* будемо називати *послідовні зміни стану або руху елементів соціальної системи*. Це можуть бути сталі акти взаємодії людей, спрямовані на збереження свого соціального статусу, умов життя, дозвілля тощо.

Соціальні зміни в суспільстві відбуваються не самі по собі (деперсоналізовано), а в результаті цілеспрямованої діяльності людей, котра складається із окремих соціальних дій та взаємодій, котрі характеризуються спорідненістю та односпрямованістю, причому іноді - несвідомо.)

Головне завдання соціології щодо вивчення соціальних процесів полягає в оцінці їх стану, вияві проблем та суперечностей їх розвитку, глибини і змістовності зв'язків тощо.

Кожний соціальний процес складається з кількох стадій, які різняться за змістом та механізмами, які і визначають його характер, спрямованість, темпи. Характеризуючи соціальні процеси, необхідно враховувати і такі ознаки, як: стадійність, фазність, етапність (наприклад, процеси соціалізації охоплюють такі етапи життєвого шляху, як дитинство, юність, зрілість, старість). Не менш складну структуру мають і процеси, які відображають різні параметри колективів, соціальних інститутів та інших соціальних утворень (кожний колектив, організація, чи то інститут проходить етап формування, розвитку, розквіту, занепаду, розпаду).

Однією з головних умов типологізації соціальних процесів є з'ясування базових критеріїв класифікації. Один з таких критеріїв класифікації соціальних процесів - ступінь їх загальності. Виходячи із цього, розрізняють *глобальні* (процеси економічних, демографічних, екологічних змін, національно-визвольних рухів і т. ін.), *загальні, особливі* (процеси урбанізації, адаптації, стабілізації) та *окремі* соціальні процеси.

Залежно від системи, де ці процеси проходять, їх можна поділяти так:

- внутрішньоособисті (наприклад процес самоосвіти);
- процеси, які проходять між двома особами;
- між особою та групою;
- процеси, які змінюють організацію і внутрішню структуру спільності;
- процеси, які змінюють відносини між двома групами (спільностями);
- які змінюють структуру й організацію в глобальних масштабах суспільства.

Г Класифікація соціальних процесів побудована на різних критеріях-перемінних. Якщо в будь-якій системі виникають будь-які нові складові елементи або зникають раніше існуючі, або виникають нові відносини чи зникають старі відносини, то ми говоримо, що ця система підпорядковується *зміні*. Якщо зміни, які проходять в якійсь системі, приводять до диференціації із збагаченням складових елементів і існуючих між ними відносин, то ми говоримо, що ця система *розвивається*. А коли зміни приводять до зменшення складових елементів і існуючих між ними зв'язків, то система *регресує*. Якщо розвиток, який відбувається в будь-якій системі, наближає її до певного ідеалу, оціненого позитивно, то ми говоримо, що цей розвиток є *прогресом*. Це такий тип, напрям розвитку, який характеризується переходом від нижчого до вищого, від менш досконалого до більш досконалого. В сучасній соціології соціальний прогрес пов'язується найчастіше з рухом від традиційного до індустріального та постіндустріального суспільства. Суспільний прогрес має як загальний прояв (переміни в глобальному суспільстві), так і регіональний характер (конкретне суспільство, країна), конкретні моменти (технічні, технологічні) окремих сфер суспільного життя. Поняття регресу означає протилежний прогресові процес змін: від вищого до нижчого, деградацію, але, як правило, охоплює не все суспільство, а лише окремі його сфери (економічну, технічну, культурну, моральну).^

Німецький соціолог **Фон Візе** здійснив спробу дати повну класифікацію всіх процесів, можливих у стосунках між людьми. Визначаючи сутність суспільства як множинність відносин між людьми, він дійшов висновку, що всі процеси, які змінюють суспільство, за характером зводяться до двох великих категорій:

- процес взаємного *зближення* людей або об'єднуючі процеси;
- процес *відчуження*, розділення людей.

Перша категорія - *асоціативні процеси*. Серед них виділяють кілька основних груп:

Зближення	Прийняття	Зрівнювання	Об'єднання
-----------	-----------	-------------	------------

Процес *відчуження* визначається в таких основних видах:

Суперництво   Опозиція   Конфлікт

Кожний з цих видів поділяється на ряд підпроцесів. В одному тільки зближенні він виділив 18 підпроцесів. Схема процесів, які ведуть до зближення, виглядає так:

- на початковій стадії маємо справу з ізоляцією, відчуженням, ворожнечею;
- перехідною стадією є *контакт*;
- початковою стадією об'єднання є взаємна *терпимість* - *компроміс*, шлях від якого може привести до *зближення*.

Але це - умовна і неідеальна схема. Роблячи спробу класифікувати інші процеси, ми знову будемо виходити із твердження, що основне джерело суспільного життя - це необхідність задоволення потреб. Прагнучи отримати засоби для задоволення потреб, люди стикаються з аналогічними прагненнями інших людей. Ці зіткнення аналогічних прагнень у певних історичних ситуаціях, в рамках певних груп та систем відносин можуть викликати різні серії явищ - різні процеси. Прагнення можуть бути пристосовані один до одного. Причому це пристосування може мати різні форми. Може виникнути серія явищ співробітництва для спільної діяльності. Може виникнути процес суперництва, конкуренції. Якщо в ході суперництва проявляються прагнення ліквідувати суперника, конкурента або якусь його систему предметів цінностей, то суперництво перетворюється на конфлікт, який також має різні види, ступені. Процеси пристосування виявляються завжди там, де особа або група опиняється в новому середовищі і його система дій, оцінок, критеріїв не приводить до задоволення своїх потреб.

Із усієї багатоманітності соціальних процесів за подібною технологією можна виділили такі:

кооперація (співробітництво) - узгодження дії і досягнення спільних цілей; для кооперації необхідні такі елементи поведінки, як взаєморозуміння, встановлення правил співробітництва, узгодженість дій;

суперництво - протилежність інтересів або на базі прагнень до задоволення однакових інтересів за допомогою тих засобів, якими керуються інші особи (суперники); сюди відносять і *конкуренцію* - боротьбу між індивідами, групами або суспільствами за володіння цінностями;

пристосування - прийняття індивідом або групою культурних норм, цінностей, еталонів дій нового середовища, коли норми та цінності, засвоєні в попередньому середовищі, не ведуть до задоволення потреб;

Самі по собі такого роду «типологізовані» процеси поділяються на безліч підвидів. Так, до *суперництва* можна віднести: **конфлікт** - соціальний процес, в якому індивід або група прагне до досягнення власних цілей (задоволення потреб, реалізації інтересів шляхом усунення, знищення, підкорення собі іншого індивіда з групи, які прагнуть до ідентичних цілей), вони виникають на основі антагонізму, і можуть виникати між групами чи особами, які прагнуть до різних цілей, але одними і тими ж засобами; **антагонізм** - як комплекс негативних установок та оцінок, які призводять до дій, спрямованих на знищення, підкорення супротивника; **боротьбу** - як форму конфлікту (мета боротьби - примусити противника до капітуляції шляхом визнання його умов, вищість; сюди відносять різного типу війни). Соціологія ретельно вивчає такого типу стосунки між соціальними об'єктами як конфлікти. Існує напрям в соціології, який називається **конфліктологією**.

До *приспособлення* можна віднести: **акомодацию** - як терпимість; **асиміляцію** - визнання повністю нових критеріїв, процес взаємного культурного проникнення; **амальгамізація** - біологічне змішання кількох етнічних груп народів. Процес *приспособлення* складає кілька елементів: *вивчення нової ситуації, вивчення нових методів, взірців поведінки, психологічна переорієнтація*. Прикладом може бути поведінка людини чи групи при зміні економічних, політичних та соціальних умов (група емігрантів; випускник зі школи, коли йде на виробництво або в армію; селянин, який потрапляє до міста).

У рамках будь-яких груп процеси пристосування, співробітництва, суперництва та конфлікту проходять постійно, зберігаючи певну рівновагу. Якщо в рамках існуючої організації і системи контролю даної спільності ці процеси підтримуються в рівновазі, при цьому повноцінно реалізуються потреби людини, то ми говоримо, що ці процеси проходять соціально організованим чином. Якщо виникає певний дисбаланс, загрожуючи реалізації потреб людей, то виникає стан соціальної дезорганізації. **Дезорганізація** - це сукупність соціальних процесів, які призводять до загрози встановленого руху процесів колективного життя. Вона полягає в дезорганізації інститутів, які не виконують завдань, функцій, послаблення механізму контролю.

Нестійкість критеріїв оцінки, самоконтролю веде до появи нових способів поведінки, що суперечать загальноновизнаним. Це спричиняє розвиток: *алкоголізму, наркоманії, проституції, підвищення рівня злочинності, підвищення чисельності нервових потрясінь, стану аномії (ігнорування та недотримання норм та правші поведінки та діяльності)* тощо.

Далі виділяємо процеси, які змінюють місце осіб чи груп у просторі і в соціальних структурах. Ми називаємо їх *міграційними* процесами (міграції населення відіграли важливу роль в історії людства) та процесами *мобільності*. (Про процеси мобільності див. попередній параграф). Коротко оглянемо міграційні процеси. (Див. рис. 1. Різновиди соціальних процесів.)

Міграція - це територіальне переміщення людей із країни в країну, із району в район, із міста в місто, із міста в село (і навпаки), із села в село. Вони можуть бути: **політичними** (політико-економічні причини міграції), **сезонними** (туризм, лікування, навчання, с/г роботи) та **маятниковими** (регулярні переміщення із даного пункту та повернення до нього). Перші цивілізовані (котрі стали причинами політико-економічних перемін у суспільстві) міграційні процеси почалися після великих географічних відкриттів (колонізація Південної та Північної Америки, Австралії) та освоєння нових земель (Сибір, Далекий Схід). До великих міграційних явищ належать і так звані переселення народів або етнічні міграції (нашестья варварів, міграції еретиків, євреїв та утворення єврейської держави).

(за ступенем загальності):

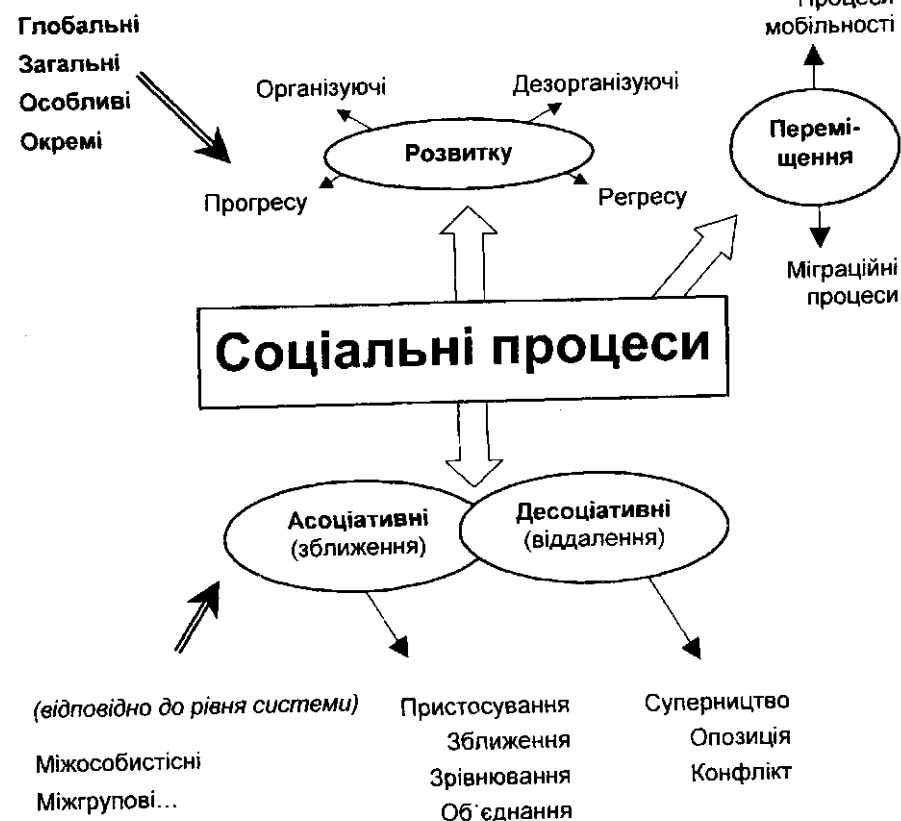

Рис. 1

Соціологи виділяють три групи чинників, які спонукають людей до зміни місця проживання:

- *чинники незадоволення* (умовами існування в рідних місцях);
- *притягання* (наявність привабливих умов проживання в інших місцях);
- *доступність шляхів міграції* (наявність чи відсутність бар'єрів для реалізації намірів зміни місця проживання).

Процеси, які змінюють соціальну організацію суспільства, - це процеси **реорганізації** і **дезорганізації**.

Ось далеко не повний перелік основних різновидів соціальних процесів. Всі розглянуті процеси тісно пов'язані між собою і завжди протікають одночасно, створюючи таким чином можливості для розвитку змін у суспільстві. Теоретичний аналіз і конкретне вивчення соціальних процесів - один із важливих напрямів соціологічної діяльності.

2. Міграційні процеси

Міграції населення належать до числа складних системних об'єктів дослідження. Термін міграція походить від лат. *migratio* - *переміщення*. В широкому розумінні, міграційні процеси - це процеси просторового переміщення людей між поселеннями, регіонами, країнами. У вузькому значенні, під ними розуміють сукупність переселень людей, пов'язаних зі зміною ними місця проживання на довготривалий строк, що спричиняє зміни територіального розміщення поселення. Розрізняють:

- *внутрішню* міграцію (переміщення населення в межах країни);
- *зовнішню* (переїзд до інших країн або виїзд з інших країн);
- *маятникову* (систематичні переміщення, пов'язані з роботою, навчанням тощо);
- *сезонну* (переміщення, пов'язані із сезонною роботою).

Соціологія вивчення міграційних процесів передбачає дослідження її причин і мотивів, складу мігрантів. Вивчається не тільки факт переміщення, а й такі компоненти даного процесу, як міграційна установка, міграційна мотивація, міграційна поведінка, чинники та стимули міграції, адаптація, інтенсивність, результативність та ін.

Міграційні **процеси** - це постійна характеристика будь-якого суспільства і в будь-яку епоху. Історія суспільства свідчить про чисельність масових переселень. До таких відносять старогрецькі колонії, масові міграційні рухи євреїв всією Європою в епоху Середньовіччя, переселення, пов'язані з відкриттям нових материків

(Південна та Північна Америка, Австралія). Навіть СІЛА - країна емігрантів.,

Дослідження міграцій населення широко практикував в колишньому СРСР з 20-х років видатний соціолог **С. Струмлілн**. У 30-х роках, з утвердженням диктаторської системи Сталіна, міграційні процеси, а однозначно і їх вивчення, загальмувалися.

Створюючи передумови для реалізації соціальної мобільності населення, міграції впливають на трансформацію соціально-групової структури суспільства, сприяють професійно-кваліфікаційному просуванню мігрантів, зміні їх статусних характеристик і способу життя, структури їх прибутків та потреб.

Міграції відіграють найактивнішу роль у формуванні територіальних спільнот людей, у підтримці умов постійного соціального відтворення. Дослідження міграції свідчить про наявність певних закономірностей у соціально-демографічних характеристиках міграційних потоків. Так, у них частина чоловіків завжди вища, ніж у складі населення в цілому. Підвищеною є міграційна рухливість молоді. Природно, що в місцях, де існує великий витік-приток населення, порушується соціально-демографічна структура, що відбивається і на решті характеристик регіону.

* * *

Починаючи з 1993-1994 рр. помітно розвинувся відтік населення з України. Щорічно міграційні процеси (відтік) досягали від 100 тис. до 140 тис. чол. Україна стає країною, що втрачає населення в міграційному обміні з країнами близького і далекого зарубіжжя. Основними міграційними країнами, до яких приїздить велика кількість мігрантів (постійних і тимчасових), є: Польща, Туреччина, Словаччина, Греція, Португалія, Іспанія, США, Великобританія та ін.

3. Соціальні зміни

Інша категорія, яка підлягає вивченню, - *соціальні зміни*. Проблема соціальних змін актуальна для будь-якого суспільства. Під терміном *зміни* розуміють найбільш загальну форму буття всіх матеріальних та духовних об'єктів, яка пов'язана з певним їх перетворенням. Під соціальними змінами розуміють різні зміни, котрі відбуваються протягом певного часу в спільнотах, групах, інституціях, в їх взаємовідносинах один з одним, а також з індивідами.

У соціології прийнято виділяти такі типи соціальних змін, що впливають на соціальний розвиток: *природні зміни* (які відіграють певну роль у суспільному житті), *демографічні зміни*, *у виробничій сфері*, *у системі управління*, *духовній сфері*, *соціальній організації*, *в межах соціальної структури*.

Виділяють кілька видів соціальних змін:

- *структурні соціальні зміни* (зміни в структурі сім'ї, організації, в структурах влади, інституційній сфері);
- *зміни, стосовно соціальних процесів* (взаємодії спільнот, інститутів, організацій; відносини солідарності, напруги, конфлікту, підлеглості, котрі постійно перебувають у процесі змін);
- *функціональні соціальні зміни* (зміни стосовно функцій різних соціальних систем);
- *мотиваційні соціальні зміни* (зміни у сфері мотивації індивідуальної чи колективної діяльності).

За своїм характером, внутрішньою структурою, ступенем впливу на суспільство соціальні зміни можна поділити на *еволюційні* та *революційні*. До перших відносять часткові поступові зміни, котрі здійснюються як досить стійкі із тенденцією на збільшення чи зменшення будь-яких якостей, елементів у різних соціальних системах. Еволюційними за власним характером можуть бути всі вищеописані види змін (структурні, функціональні, процесуальні, мотиваційні).

Суттєво від еволюційних змін відрізняються *революційні*. Це вищою мірою радикальні зміни, які обумовлюють корінну ломку соціального об'єкта. Вони не часткові (на відміну від еволюційних), а всезагальні, і, як правило, опираються на насильство. К. Маркс та В. І. Ленін називали соціальні революції «локомотивом історії», «мотором» історичного розвитку.

Відмінними за характером є так звані інноваційні процеси або зміни (поняття *процес* та *зміна* дуже часто є тотожними). Це свого роду комплексний процес створення, розповсюдження та використання нового практичного засобу і поєднання із цією «новітністю» змін у соціальному середовищі (організаційні, технологічні зміни). Саме одним із джерел соціальних змін виступають *відкриття* та *винаходи, інновації*, які завжди додають щось нове, нову рису, поповнюють запас знань. Більш складною формою соціальних змін, котра включає еволюційні і революційні зміни, висхідну (зріст) та нисхідну (спад) тенденції, є *циклічна* соціальна зміна - *певна сукупність явищ, процесів, послідовність котрих створює кругообіг протягом певного часу*.

У прийнятті соціальних змін суспільством важливу роль відіграє їх сумісність з існуючою культурою, а саме:

- зміни просто не сприймаються (відкидаються) суспільством або соціальною групою;
- зміни приймаються разом із конфліктними рисами;
- зміни приймаються, акомодуються та асимілюються (визнаються).

Джерелами соціальних змін можуть бути і економічні, і політичні фактори, а також взаємодії між різними соціальними системами, структурами, інститутами, спільнотами. Важливим чинником у соціаль-

них змінах служить роль технологічних факторів. Однією із форм такої взаємодії є конкуренція (як результат - підвищення асортименту, якості, зниження цін).

Суттєвим фактором соціальних змін у різних країнах світу за останнє століття стала ідеологія (доктрини, ідеали, програми), а за останні десятиліття набув чинності і фактор впливу соціальних наук як процес вироблення програм соціальних змін (неп, соціальна інженерія, план Маршалла, програмні доктрини).

4. Соціальний рух

Іншою визначальною категорією соціальної динаміки є соціальний рух. Цей термін означає *сукупність форм колективної дії, яка спрямована на реорганізацію суспільства в плані забезпечення соціальних інтересів*. До соціальних рухів можна віднести: *екологічні, релігійні, молодіжні, політичні, реформістські, національно-визвольні* та інші. Подібно, і водночас на відмін від соціальних інституцій (відносно стабільних), соціальні рухи високодинамічні, з невизначеним життєвим циклом. Не слід соціальні рухи ототожнювати і з організаціями, хоч соціальні рухи можуть включати в себе і організації, але основою їх діяльності служать зусилля людей, котрі підтримують ідеї та цінності певного соціального руху. Соціологічне дослідження соціальних рухів передбачає поглиблений аналіз ситуацій, що сприяють виникненню та розвитку соціальних рухів, консолідації людей, груп, які орієнтовані на соціальні зміни.

Основними умовами, які сприяють появі та розвитку соціальних рухів, є:

- культурні течії (зміни в цінностях та поведінці людей);
- соціальна дезорганізація, яка породжує аномію (ігнорування норм та правил поведінки як масове явище), відчуження, невпевненість, соціальний страх, занепокоєність;
- соціальна незадоволеність (загальна незадоволеність людей умовами життя та системою соціальних відносин).

Далеко не завжди легко класифікувати соціальні рухи, оскільки один і той самий соціальний рух може бути лише проміжною ланкою для іншого. Кілька рухів можуть змішуватися один з одним в різні періоди свого розвитку, набувати різних відтінків. Тому при аналізі застосовують класифікацію найбільш загальних ознак рухів:

- експресивні рухи (бажання вирватися з «обмеженої», нестерпною для членів певної організації системи);
- утопічні рухи (створення ідеальних «міфологічних» соціальних систем);
- революційні рухи (неочікувана, стрімка, що змінюється насильно, зміна соціальної системи).

Контрольне запитання:

1. Поняття соціальних процесів, їх характеристика та різновиди.

Тема реферату:

1. Еміграційні процеси в сучасному демографічному розвитку України.

Додаткова література (до теми 7):

Белых Е. Я, Вернеев Г. П. Социальная структура и социальные изменения в современном обществе.- М., 1993.

Прибиткова І. Сучасні міграційні процеси // Соціологія: теорія, методи, маркетинг - 1999, № 1.

Прибиткова І. Демографічний розвиток України в 90-х роках // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 2000, № 3.

Рейзман Я. Информационный анализ социальных процессов.- М., 1982.

Социальные процессы и управление,- Горький: ГГУ, 1982.

Штомпка П. Социология социальных изменений - М., 1996.

Рекомендована література (до I розділу)

Волков Ю. Г., Мостовая И. В. Социология.- М., 1998.

Зборовский Г. Е., Орлов Г. П. Введение в социологию - Екатеринбург, 1992.

Кравченко А. И. Социология.- Екатеринбург, **2001**.

Кравченко А. И. Введение в социологию,- М., 1995.

Курганов С. И., Кравченко А. И. Социология для юристов - М., 1999.

Лукашевич И. П., Туленков Н. В. Введение в социологию - М., 1996.

Лукашевич Н. П., Туленков И. В. Социология - К., 1998.

Основы социологии. Хрестоматия. Уч. пос. для студентов // Сост. Астахова В. И. и др.-Харьков, 1997.

Лавлюченко П. П., Литвиненко Д. А. Соціологія - К., 2002.

Проблеми розвитку соціології на сучасному етапі. (Теоретичні та методологічні питання).- К., 1994.

ПічаВ. М. Соціологія,- К., 1999.

Радугин А. А., Радугин А. К. Социология (Курс лекций).- М., 1996.

Рабочая книга социолога.- М., 1983.

Система социологического знания - К., 1995.

Социология: наука об обществе / Уч. пособ. Под общ. ред. проф. В. П. Андриященко, Н. И. Горлача.- Харьков, 1997.

Соціологія / За заг. ред. проф. В. П. Андриященко, М. І. Горлача - Київ - Харків, 1998.

Соціологія / За ред. проф. Городяненка В. Т.- К., 1999.

Социология / Под ред. Г. Осипова.- М., 1990.

Социология / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко.- М., 2000.

Социология / Под ред. проф. Курбатова В. И.- Ростов-на-Дону, 1998.

Социология. Основы общей теории / Под общ. ред. Г. Осипова.- М., 1996.

Соціологія / За заг. ред. д. с. н. О. С. Макеева.- К., 1999.

Смелзер Н. Социология.-М., 1994.

Социология / Под ред. проф. Б. Тадевосяна - М., 1995

Соціологія. Курс лекцій / За ред. Л/ч/ В. М- К., 1996.

Фролов С. С. Социология - М., 1999.

Щепанский Я. Элементарные понятия социологии. - М., 1969.

Якуба О. О. Соціологія-Харків, 1996.

* * *

Краткий словарь по социологии - М., 1989.

Социологический справочник / Под общей ред. Воловича В. И - К., 1990.

Социологический словарь - Минск, 1991.

Социология: Словарь-справочник.-М., 1990-Т. 1-2.

II. ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Тема 1 ОРГАНІЗАЦІЯ, МЕТОДИКА І ПРОЦЕДУРИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Поняття соціологічного дослідження, його характеристика, різновиди та етапи проведення

Як і будь-яка наука, соціологія, окрім власне знань як таких, володіє *засобами* на їх отримання. До цієї категорії в соціології відносять як окремі методи отримання соціологічної інформації, так і систему соціологічного дослідження з усіма процедурами та етапами його проведення.

У структурі соціологічного знання третій так званий «практичний» рівень становить *практикум* соціології, *рівень прикладних соціологічних досліджень*. З одного боку, це і засіб у структурі соціологічного знання отримання конкретних даних (знань) про соціальні реалії, з іншого - це і засіб реалізації критерію чіткості наукових знань про реальну соціальну дійсність. Це ще раз підкреслює те, що соціологія не є світоглядною теоретичною наукою, а опирається на практично-емпіричну базу. Завдяки цьому рівневі знання соціологія збагачує (поповнює) власну теоретичну та методологічну базу на загальному та спеціальному рівнях.

У цьому плані соціологія володіє цілою системою власних засобів для конкретного вивчення соціальної дійсності, до яких відносять:

- *методи* (засоби отримання та систематизації наукових знань, котрі включають принципи, норми та правила організації пізнавальної діяльності, сукупність прийомів та способів **Дій**);
- *прийоми* та *способи*, які вибудовуються у певну послідовність дій - процедури;
- *методика* (власне реалізація методу: прив'язка одного або комбінація кількох методів та процедур до дослідження, вибір та розробка методичного інструментарію, стратегії);
- *техніка* та *інструментарій* (реалізація методу на основі простих операцій, прийомів, послідовних дій).

Надійність і цінність інформації, отриманої в результаті соціологічного дослідження залежить, у першу чергу, від цілковитого засвоєння всіх методичних та практичних прийомів соціологічного аналізу різних соціальних явищ.

У найбільш загальному вигляді соціологічне дослідження є соціально організованою, багатофункціональною науковою діяльністю, котра включає в себе систему логічно послідовних методологічних, організаційно-технічних процедур, пов'язаних між собою єдиною метою: отримати достовірні знання про соціальну дійсність.

Існує багато видів конкретно-соціологічних досліджень (згідно з різними критеріями поділу). Відповідно до визначеної мети соціологічні дослідження поділяються на *фундаментальні* та *прикладні*, (*фундаментальні* мають за мету розвиток науки. Прикладні ставлять за мету отримання та використання знань для вдосконалення соціальних процесів, вирішення різноманітних завдань життєдіяльності суспільства.

Відповідно до рівня абстрагованості соціологічних знань та специфікою методів і прийомів аналізу соціологічні дослідження поділяються на *теоретичні* та *емпіричні*. І перші, і другі можуть мати і фундаментальний, і прикладний характер. Тому, з точки зору практичної функції соціології, умовно і найбільш поширеним поділом можна типологізувати соціологічні дослідження як *теоретико-методологічні*, *теоретико-прикладні*, які допомагають вивчати і вирішувати соціальні проблеми завдяки розробці нових підходів вивчення, розуміння, пояснення тих чи інших соціальних та наукових проблем, так і *практично-прикладні* дослідження, спрямовані на практичне вирішення окреслених соціальних проблем з тим, щоб запропонувати конкретні засоби дії. Така типологія соціологічних

досліджень вимагає і певної логіки організаційно-технічних дій, а саме:

- при *теоретичних дослідженнях* більше уваги приділяється аналізу наукової літератури, спеціальних соціологічних теорій, створенню логічних схем, теоретично-методологічних концепцій;
- при *практичних (емпіричних)* - емпіричним поняттям, моделям об'єктів, які вивчаються, логічним схемам емпіричних процедур, статистично-математичним методикам.

Проведення будь-якого соціологічного дослідження включає кілька послідовних етапів (фаз):

- *теоретико-методологічний* (підготовка дослідження, складання програми);
- *практичний* (збір первинної соціологічної інформації - отримання в різній формі неузгаальнених даних, які підлягають подальшій обробці та аналізу);
- *етап підготовки та обробки емпіричних даних*;
- *аналітичний*: аналіз та узагальнення отриманої інформації, формування наукових фактів, розвиток та побудова теорій, концепцій, підведення підсумків дослідження, формулювання висновків та рекомендацій (іноді цю стадію називають теоретичною).

Розрізняють також і *соціальні* дослідження (крім соціологічних). (Нагадаємо, що соціологічні дослідження присвячені вивченню закономірностей функціонування та розвитку різних соціальних спільностей, характеру та способів взаємодії людей). Соціальні дослідження вивчають, поряд з формами прояву та механізмами дії соціальних закономірностей, ще й конкретні форми та умови соціальної взаємодії людей: економічних, політичних, культурних, демографічних та ін. І, таким чином, соціальні дослідження є комплексними, проводяться на стику з іншими науками (тобто це соціально-економічні, соціально-політичні, соціально-психологічні та ін.).

Підготовка та проведення соціологічного дослідження - це досить трудомісткий процес, насичений різними видами робіт, науковими процедурами та операціями. При цьому потрібно продумати надійну теоретичну основу дослідження, його загальну логіку, послідовність, розробити методичні матеріали для збору інформації, сформувати дослідницьку групу зі спеціалістів різних соціологічних підпрофільів (соціологи, політологи, маркетологи, програмісти).

Вихідним пунктом всього дослідження є *проблемна ситуація*. З теоретичної точки зору - це певне соціальне протиріччя між знанням про потреби людей і їх дій і незнанням шляхів засобів, методів, прийомів реалізації цих дій. З практичної точки зору - це певне соціальне протиріччя, яке потребує організації цілеспрямованих дій для його вирішення.

Соціологічне дослідження починається зі стадії розробки дослідного проекту, *програми* дослідження. Використовується весь наявний теоретичний матеріал, методологічні засоби, концепції, теорії, гіпотези. Можна сказати, що соціолог ще не вийшов на «об'єкт», але він приступає до дослідження. Це найбільш відповідальна стадія дослідження - **методологічна**.

2. Програма та її елементи

Програма - це, свого роду, *концептуальна модель постановки дослідження і розуміння досліджуваного явища*. Це *теоретичне обґрунтування методологічних підходів та методичних прийомів вивчення певного явища або процесу*. Ретельно продумана та розроблена в усіх своїх складових, програма виступатиме гарантією успіху всього дослідження. Програма дослідження є типовою універсальною моделлю будь-якого наукового пошуку. Всілякого роду соціальні маркетингові дослідження (котрі зараз набули масового застосування) повністю використовують моделі, методики соціологічного дослідження.

Програма соціологічного дослідження складається з таких основних елементів:

Методологічний розділ

- Формування проблеми, визначення об'єкта і предмета дослідження;
- Визначення цілей і постановка завдань;
- Уточнення й інтерпретація основних понять;
- Попередній системний аналіз об'єкта дослідження;
- Розгортання робочих гіпотез;
- Стратегічний план дослідження.

Процедурний розділ

- Обґрунтування системи вибірки, одиниць спостереження;
- Начерки основних процедур збору та аналізу даних;
- Робочий план (де упорядковуються етапи, строки, ресурси роботи).

Потреба в соціологічній інформації у процесі соціологічного дослідження, як правило, виникає у зв'язку із необхідністю повніше знати її стан, умови виникнення протиріч, виявити шляхи та засоби їх розв'язання. Висунуту самим життям суперечливу ситуацію прийнято називати **соціальною проблемою**. За визначенням В. Ядова, - це, свого роду, «знання про незнання» *певних сторін кількісних та якісних змін, тенденцій розвитку причин та інших характеристик будь-якого соціального явища чи процесу*.

Мета дослідження орієнтує на його кінцевий результат (теоретико-пізнавальний; практично-прикладний). Залежно від мети визначається логіка побудови програми. При теоретичному дослідженні - увага приділяється вивченню наукової літератури, побудові концеп-

ції і т. ін. При практично-прикладному дослідженні відбувається з'ясування завдань, і тільки тоді вивчається література в пошуках відповіді: чи є типові рішення з назрілих конкретних завдань. Соціологічне дослідження насамперед має практичну мету, бо необхідно надати інформацію для вироблення практичних рекомендацій щодо з'ясування та для уникнення соціальних проблем.

Соціальна проблема не існує сама по собі і завжди визначає свого носія - ту чи іншу спільність людей, їх діяльність, з котрими вона нерозривно пов'язана. Тому об'єктом соціологічного аналізу виступає носій тієї чи іншої соціальної проблеми.

Об'єкт дослідження - це те, на що спрямований процес пізнання, це те, що містить протиріччя і породжує проблемну ситуацію. **Предметом** дослідження виступають найбільш значимі властивості, сторони, особливості, що підлягають вивченню. Це ті сторони, які найбільш чітко, випукло виражають дане протиріччя, дану проблему.

Завдання дослідження - сукупність конкретних установок (заходів), спрямованих на аналіз і вирішення проблеми. Завдання містять основні вимоги до аналізу проблеми і поділяються на *основні* та *неосновні*. *Основні завдання* відповідають цільовій установці дослідження і передбачають пошук відповіді на центральне питання дослідження: *які шляхи та засоби вирішення досліджуваної проблеми*. Але часто складається ситуація, коли виникає необхідність з'ясувати ще кілька допоміжних питань. Відповідно до цього висувуються *допоміжні* завдання: *неосновні, побічні, часткові*. Іноді їх ставлять для «прострелки» проблеми, підготовки дослідження та перевірки побічних гіпотез. За характером, їх поділяють на *практичні* і *теоретичні*. Мета дослідження логічно диктує структуру завдань (тобто послідовність робіт).

Як правило, будь-який науковий пошук базується на попередніх явно або неявно виражених припущеннях про характер та причини виникнення досліджуваної проблеми. **Гіпотеза** - головний методологічний інструмент, який організує весь процес дослідження і підпорядкований його внутрішній логіці. У соціологічному дослідженні *гіпотеза* означає *обґрунтовані припущення про структуру об'єктів, характер зв'язків і можливі підходи вирішення проблем*. По суті - це грань між спостереженням реальних дій і система пояснення цих подій.

Важливо, щоб гіпотези були логічно пов'язані у систему доказів висунутого пояснення. Але для підвищення і підтвердження гіпотетичного судження слід керуватися правилами:

- прагнути якомога більше висувати різних гіпотез;
- прагнути вказати для кожної гіпотези якомога більше її індикаторів.

Гіпотези бувають *основні* та *неосновні*.

Щоб більш реально підійти до розуміння проблеми чи елементу, що вивчається, фактора, необхідно *логічно проаналізувати* предмет дослідження, знайти точки дотику понятійного апарату дослідження із реальним буттям, зміни якого вони відображають. Подальший аналіз повинен ніби «проявити» образ предмета, зробити його, більш чітким, визначеним (тобто, необхідний ретельний, всебічний підхід до явищ). Спочатку об'єкт розчленовується на складові елементи, котрі вивчаються кожний окремо, і на основі синтезу отриманих даних складається цілісна картина про даний об'єкт чи предмет. Об'єкт розглядається як частина цілого і як ціле із частин.

Попередній системний аналіз предмета дослідження - це по суті «модельовання» досліджуваної проблеми, тобто таке концептуальне розчленування та деталізація, які найкраще дозволяють сформулювати загальні і часткові гіпотези.

Логічний аналіз припускає точне, всебічне пояснення їх змісту та структури і як наслідок - дозволяє скласти чітке уявлення про предмет дослідження. При такому аналізі застосовують такого типу логічні процедури, як інтерпретація та операціоналізація понять. Пошук емпіричних визначень понять називають *інтерпретацією*, уточненням понять. Перш за все виділяються ключові поняття певного явища з точки зору розуміння проблеми. (Зауважимо: в різних ситуаціях, поняття можуть відображати (вміщувати) різні значення, розуміння). Суть цих процедур полягає у логічному структуруванні, тлумаченні (поданні) та уточненні змісту основних понять, котрі є головними компонентами у визначенні предмета дослідження. Це дозволяє дати опис і основних сторін предмета дослідження.

Особливе значення надається і *операціоналізації* понять, котрі певною мірою, ніби задають хід дослідженню, диктують логіку вивчення проблеми. Процедура інтерпретації основних понять здійснюється у формі пошуку тих окремих «підпонять», котрі і характеризують складові розуміння цього терміна. Надалі, на цьому етапі логічного аналізу інтерпретація поступається місцем уточненню (деталізація інтерпретації) основних понять. Ця процедура продовжує і деталізує інтерпретацію у вигляді розчленування раніше виділених складових основного поняття на їх елементи - ведучі характеристики предмета дослідження.

Більш простою формою операціоналізації є *структурна*. Однак для поглибленого аналізу предмета дослідження передбачають не тільки його структурування, а і вияв допустимих причин та факторів, які визначають характер стану, зміст та зміни даного явища. Тому схема операціоналізації основного поняття включає і *факторну операціоналізацію*. Такого типу комплексне «розчленування» основного поняття показано на прикладі (див. рис. 1, с. 132) «стану організації навчального процесу»).

СТАН ОРГАНІЗАЦІЇ НАВЧАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

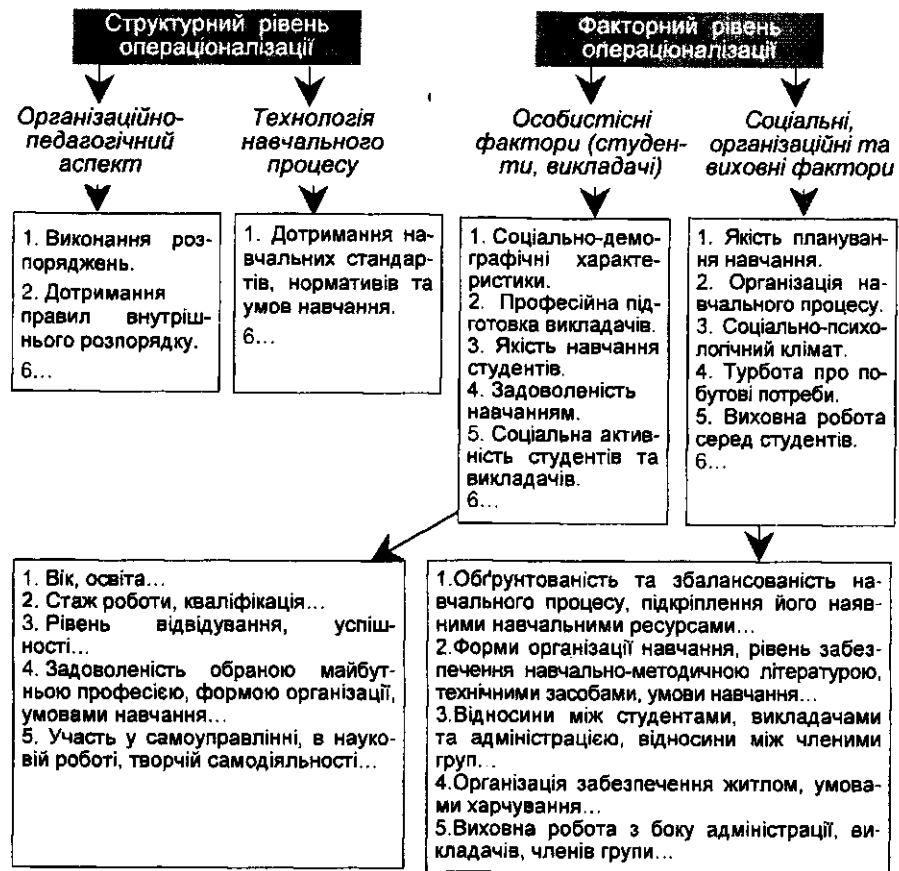

Рис. 1

Таким чином, хід інтерпретації та операціоналізації вияву елементів основного поняття здійснюється за чітко заданими параметрами аналізу, а також за операціональними поняттями, котрі відображають якісні сторони явища. Слід зауважити, що кожне питання (чи то блок питань) у будь-якій анкеті є проекцією (відображенням) системи завдань дослідження, гіпотез та елементів логічного аналізу предмета дослідження.

а) Стратегії дослідження

Конкретна форма або, інакше кажучи, конкретний характер соціологічного дослідження обумовлені поставленою метою, висунутими завданнями, гіпотезами. Саме відповідно до них, а також і залежно від глибини аналізу предмета дослідження, масштабності та складності

завдань розрізняють чотири типи соціологічного дослідження: *розвідувальний, описовий, аналітико-експериментальний, повторно-порівняльний*. Основною передумовою для вибору плану (стратегії) є стан наших знань до моменту збору інформації і можливість розробки гіпотез.

Розвідувальний тип - найбільш простий тип конкретно-соціологічного аналізу, базується на спрощеній програмі. Розвідувальне дослідження застосовують в якості попереднього етапу глибоких та масштабних досліджень. Потреба в ньому виникає особливо в тих випадках, коли предмет дослідження відносять до числа мало або взагалі не вивчених проблем. Мета такого типу дослідження - отримання додаткової інформації, виявлення проблем, висунення гіпотез з подальшим уточненням, коректування завдань, інструментарію, та ін. Як правило, у розвідувальному дослідженні використовується будь-який один з найбільш доступних методів збору інформації, що дозволяє здійснити його в короткі строки (наприклад, анкетне опитування).

Описовий тип дослідження - більш складний тип конкретно-соціологічного аналізу. За своєю метою та завданнями він обумовлює отримання емпіричних даних, котрі дають відносно цілісне уявлення про дане явище та його структурні компоненти і застосовують тоді, коли знання об'єкта достатні для висунення «гуртових» гіпотез. Мета такого типу дослідження - суворий опис якісно-кількісних особливостей, процесу, явища.

Аналітико-експериментальний - найбільш значний і поглиблений варіант соціологічного аналізу, який застосовують за умови досить високих знань, що дозволяє висувати пояснювальні припущення. Його мета - не тільки опис структурних елементів досліджуваного явища, а й з'ясування причин, котрі лежать в його основі, та дослідження функціональних взаємозв'язків. Підготовка такого типу дослідження потребує значного часу, ретельно розробленої програми та інструментарію. Тому нерідко за допомогою розвідувального та описового дослідження збираються дані, які дають попереднє уявлення про окремі сторони даного досліджуваного об'єкта.

Повторно-порівняльний тип дослідження впроваджується для виявлення тенденцій, закономірностей досліджуваного явища і застосовується для зіставлення даних у певному часовому інтервалі. Одним із найпоширеніших різновидів даного типу досліджень є *панельні* дослідження.

б) Вибірковий метод в соціологічному дослідженні

Визначення об'єкта дослідження ще не вирішує питання про кількісні та якісні характеристики тієї сукупності одиниць спостереження, котрі повинні бути охоплені цим дослідженням. Це вже - процедура вибору параметрів та структури досліджуваного об'єкта. Більшість соціологічних досліджень має вибірковий характер. Це означає, що

згідно з досить строгими правилами відбирається та певна кількість людей, що відображає структуру досліджуваного об'єкта з основних соціально-демографічних та інших ознак. Мовою соціологів ця процедура називається *вибірка*. У більшості іноземних мов вибірка визначається словом «проба». Вона служить одним з найбільш економних засобів для перевірки припущень про властивості предметів чи явищ. Так, наприклад, щоб зробити висновок про смак винограду з будь-якого куща, достатньо попробувати кілька ягід. Ця достатність визначена нашою впевненістю, що якісні (смак, колір, форма) характеристики ягід, зібраних з одного куща, будуть тотожними. Тому відбір елементів, які необхідно дослідити, здійснюється завдяки тісно пов'язаним з об'єктом ознакам.

Вибірка (вибіркова сукупність) - це та сукупність осіб, котрих потрібно опитати, і яких можна характеризувати як типових, тотожних з якісним складом населення. Для проведення соціологічного дослідження необхідно з'ясувати кількісні та якісні характеристики вибіркової сукупності. Існують вимоги *репрезентативності* вибірки, тобто відповідальності, правильності, адекватності. Це означає, що за певними параметрами склад досліджувальних одиниць має бути якомога наближеним до відповідальних пропорцій у *генеральній сукупності* (загальній сукупності людей, що на них зосереджена увага). При цьому статистика виробила сукупність правил для визначення розміру вибірки. Від правильності її здійснення суттєво залежить якість та достовірність соціологічної інформації.

У соціологічній практиці застосовують чимало видів та методів вибірки. Одні можна віднести до *імовірних (випадкових)*, інші - до *цілеспрямованих* вибірок.

В основу *простой випадкової (імовірної) вибірки* покладена одноманітна процедура випадкового відбору одиниць аналізу до потрібної кількості із дотриманням їх пропорційності в генеральній сукупності. Соціолог буде перебирати (випадково відбирати) одиниці спостереження доти, доки не буде отримана задана кількість респондентів, пропорційна до генеральної сукупності (якщо це вимагається).

Метод крокової (механічної) вибірки полягає у тому, що всі елементи генеральної сукупності зводяться до єдиного списку і через рівні інтервали відбирається відповідне число респондентів (кожний 5-й, або 10-й, або 100-й).

Досить зручним та точним є метод серійної вибірки, при якому число респондентів, котрі відбираються з кожної однорідної серії людей (щодо заданого параметра) генеральної сукупності, пропорційно загальній чисельності у ній. (Так, наприклад, із певної аудиторії слухачів із 1000 чол., серед яких 500 - школярів, 300 - учнів технікумів та училищ, 200 - студентів, потрібно опитати 100 чол. Тому із кожної категорії (серії) людей пропорційно відберемо відповідно задану кількість: $50/30/20 = 100$).

Метод гніздової вибірки зумовлює відбір як одиниці дослідження не окремих людей, а групи чи колективи з наступним суцільним їх опитуванням. Як відібрані для дослідження можуть виступати групи студентів, виробничі колективи, інші угруповання, які з точки зору соціологічного вивчення, представляють собою цілісний об'єкт.

Поряд із цим методом, соціологічних дослідженнях застосовують також і цілеспрямовані вибірки, для яких не характерні правила теорії ймовірності (*стихийна вибірка, вибірка основного масиву, квотна вибірка*). Так, *метод стихійної вибірки* застосовують при поштовому опитуванні читачів журналу та газет, коли не можна заздалегідь передбачити структуру масиву (сукупності) респондентів. Ось чому висновки дослідження, як правило, поширюються лише на опитувану сукупність. *Метод основного масиву* найбільш зручно застосовувати у розвідувальних дослідженнях для зондування певного питання яке цікавить (опитування певної цільової аудиторії).

Найбільш точним та широко застосовуваним, зокрема при вивченні громадської думки, є метод *квотної вибірки*. Його застосовують тоді, коли до початку дослідження є в наявності статистичні дані про контрольні (основні) ознаки елементів генеральної сукупності. При квоти і й вибірці респонденти відбираються інтерв'юерами цілеспрямовано, з дотриманням параметрів квот. Всі дані про ту чи іншу ознаку виступають в якості квоти, а їх окреме числове значення - як параметри квоти.

Найважливіші питання вибірки - визначення обсягу вибіркової сукупності і забезпечення її *репрезентативності* (відповідності). З одного боку, величина вибіркової сукупності повинна бути «статистично значимою», тобто достатньо великою, щоб отримати достовірну інформацію. З іншого боку, вона повинна бути «економною», раціональною. Тому злиття цих двох параметрів окреслює *оптимальність* в кількості опитуваних. Математичні та статистичні методи вивели чисельність формул та критеріїв, котрі окреслюють та визначають потрібну кількість вибіркової сукупності. Чисельність або обсяг вибірки залежить, насамперед, від:

- рівня однорідності або різномірності досліджуваних об'єктів (наскільки різномірна або однорідна досліджувана спільність);
- ступеня дрібності групування аналізу (наскільки інтенсивним та детальним буде аналіз);
- цілеспрямованого рівня надійності висновків (чим конкретнішими є висновки, тим ретельніший аналіз, і тим більше елементів треба дослідити).

Крім того, згідно зі статистичними закономірностями, критеріями (незначними) оптимальності обсягу вибірки виступають і дисперсія (коефіцієнт розсіювання контрольних ознак), і різного типу похибки.

Складання програми - необхідна умова успіху всієї роботи. Програма виконує безліч функцій і має ряд загальних вимог до її оптимальності та ідеальності. Перша вимога - *необхідність* програми. Безпрограмне дослідження нагадує пошук методів шляхом проб та помилок. Друга вимога - *експліцитність* програми. Всі її положення повинні бути чіткими, всі елементи продумані відповідно до логіки дослідження, і досить чітко сформульовані. *Логічна послідовність* всіх елементів програми - третя вимога. Четверта вимога - *гнучкість* програми, що підкреслює зв'язаність всіх її елементів в динаміці розвитку процесів дослідження.

в) Робочий план та основні процедури соціологічного дослідження

Соціологічні дослідження будуються на детальному поділі праці. Чітке виділення окремих видів робіт і станів важливе для організації праці. За своїм призначенням робочий план повинен упорядкувати основні етапи дослідження згідно з програмою і відображає основні процедурні заходи. Він дозволяє заздалегідь передбачити і найбільш точно визначити обсяг наукових, організаційних та фінансових затрат, допомагає уникнути марних витрат, дезорганізованості, надає ритмічності дослідженню на всіх його етапах. Розробка такого етапу передбачає суворий перелік певних принципів та правил. Основні елементи в робочому плані подаються залежно від основних блоків дій та процедур соціологічного дослідження, а саме:

- пілотажне (пробне) дослідження, апробація (проба) методики збору знань, внесення корективів до програми та інструментарію збору первинної інформації;
- польове дослідження (безпосереднє проведення організаційних та методологічних робіт по збору первинної соціологічної інформації; тут передбачається вибір місця та часу для опитування, централізований процес заповнення та збору анкет, бланків-інтерв'ю чи іншого інструментарію);
- підготовка даних для обробки (сукупність операцій з підготовки первинної інформації для її обробки);
- обробка даних;
- аналіз та інтерпретація даних (всі види робіт, пов'язані із аналізом результатів обробки отриманих даних);
- виведення результатів та рекомендацій, обговорення попередніх та остаточних звітів, подання рекомендацій).

У ході проектування соціологічного дослідження, окрім розробки програми та плану, готуються також і допоміжні документи (інструкції, картки вибірки і т. ін.).

г) Вимірювання в соціології (шкалювання)

Вивчення соціальних явищ чи процесів обумовлює вияв не тільки їх якісних, а й кількісних характеристик. Процес їх отримання базується на так званій процедурі виміру. Соціологічна практика виробила цілий ряд підходів для виміру установок, думки, мотивів, оцінки знань, умінь, інформативності. Всі ці фактори, які використовуються для соціологічного виміру, прийнято називати *індикаторами*. Всім індикаторам притаманні різні характеристики, що виступають в якості варіантів відповідей на питання. Вимір - це процедура, за допомогою якої об'єкт вимірюється з певним еталоном-еквівалентом і отримує числовий вираз у певному масштабі. Для цього існує прийом **шкалювання** - якісно-кількісна процедура виміру соціальних показників, отримання моделі властивостей соціального об'єкта, або *квантифікація* поняття. На цьому етапі широко застосовуються різні математично-статистичні методики.

Головний принцип пошуку еталона виміру полягає у ранжируванні всіх основних ознак, характеристик природи та механізму суспільного життя згідно з їх поляризацією - більше... - менше. Сам пошук еталона виміру здійснюється в кілька етапів. На першому етапі закладається (формується) система відповідності тієї чи іншої властивості, котра характеризуватиме одиниці спостереження, наприклад, належність індивіда до соціального класу, згідно з основними стратифікаційними ознаками (рівень багатства, влади, престижності, авторитету і т. ін.). Друга стадія дозволяє соціологові встановити протяжність властивостей, які були виділені в якісному аналізі. Для цього застосовують або оцінки, визначені експертами, або будується шкала виміру. Надалі встановлюються емпіричні індикатори або зовнішні ознаки тих властивостей, котрі піддаються розподілу в усій протяжності властивостей. Завдяки їм виявляють наявність або відсутність їх у досліджуваній групі. Надалі індикаторні показники комбінують у шкали - найрозповсюдженіший інструмент у соціології.

У соціологічних дослідженнях застосовують кілька основних типів шкал: *номінальні*, *рангові* та *інтервальні (метричні)*. За допомогою номінальних шкал визначаються переважно об'єктивні ознаки, властивості респондентів (опитуваних): стать, рід занять, освіту, національність тощо. Завдяки номінальним шкалам, як правило не «вимірюють» ту чи іншу ознаку чисельно (ступінь, насиченість), а «визначають» її як альтернативу, варіант. Приклад номінальної шкали, яка визначає національність:

- українець;
- росіянин;
- білорус;
- єврей;
- інша (вказати).

Рангові (порядкові) шкали застосовують саме для «вимірювання» більшості властивостей і ознак соціальних явищ, як правило, через ставлення респондентів (до чого-небудь, до когось).

Приклад:

З даним викладачем у Вас:

- постійно існує повне взаєморозуміння;
- не повною мірою існує взаєморозуміння;
- взаєморозуміння повністю відсутнє.

Інтервальні (метричні) шкали застосовуються для виміру тих ознак та властивостей, значення яких можна виразити чисельно (вік, дохід, стаж тощо).

Приклад:

Ваш стаж роботи на даному підприємстві:

1. До 1 року; 1. Менше 1 року;
2. До 5 років; або 2. Від 1 до 2 років;
3. До 10 років; 3. Від 2 до 5 років;
4. Понад 5 років.

Переважно всі типи шкал використовуються у комбінованій формі. Існує цілий ряд правил та вимог до побудови шкал виміру у соціології. Одними з таких основних вимог щодо конструювання шкал є: **валідність** шкали, її **повнота** та **чутливість**.

Валідність шкали виражається в тому, що застосована шкала повинна вимірювати саме ті властивості чи якості досліджуваного об'єкта, які дослідник намагається виміряти.

Повнота шкали виміру зумовлює (вимагає) включення всіх наявних варіантів значень того чи іншого індикатора.

Чутливість шкали - це її здатність виявляти характеристику індикатора зі ступенем диференціації. Наприклад:

Наскільки Ви задоволені навчанням у даному вузі:

1. Вкрай не задоволений;
2. В цілому не задоволений;
3. Не можу сказати однозначно;
4. В цілому задоволений;
5. Повністю задоволений.

Як правило, позиції шкал, які використовуються для оцінок, розміщують симетрично - число позицій з позитивними та негативними значеннями однаково, а між ними розміщується позиція із нейтральним значенням.

г) Заключний етап дослідження. Аналіз інформації

Щоб отримана первинна соціологічна інформація почала активно служити, виконувати своє призначення, її необхідно шляхом обробки перевтілити в належну форму, а надалі узагальнити, проаналізувати і науково проінтерпретувати. Основне завдання заключного етапу

соціологічного дослідження - отримання даних, досягнення логічної схеми обробки первинної інформації (обробка, аналіз та інтерпретація основних даних), формулювання на цій основі основних висновків та розробка практичних рекомендацій. При цьому виділяють такі під-етапи:

Редагування даних (тобто попередня підготовка інформації до кодування та обробки з виправленням помилок та неточностей при заповненні первинних даних (анкети, наприклад);

Кодування - перетворення даних на числову форму для засвоєння в комп'ютерній техніці.

Побудова перемінних (індексів), тобто залежностей, де зібрана інформація, як правило, прямо відповідає на ті питання, які необхідно вирішити при дослідженні.

Аналіз, або статистичний аналіз, при якому проявляються деякі статистичні закономірності та залежності, котрі допомагають зробити певні узагальнення та висновки і на їх основі розробити певні практичні рекомендації.

Тільки після виконання даних процедур з'являється реальна можливість сформулювати висновки та практичні рекомендації, котрі і відкривають соціологічній інформації вихід на практику.

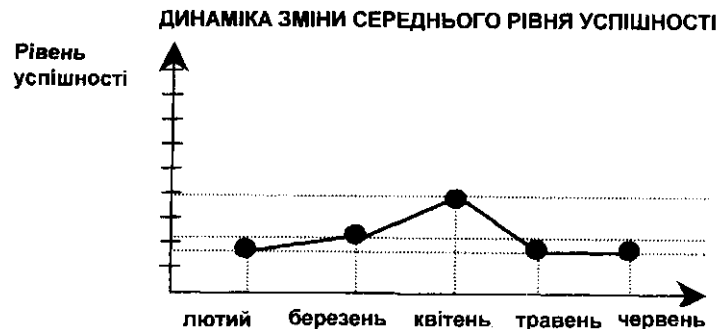
Етап підготовки первинних матеріалів (анкет, наприклад) до обробки складається із кількох підетапів. Перший підетап - перевірка анкет, бланків інтерв'ю на повноту заповнення, обумовлює також вибракування деяких із них. Перевірка анкет на якісне заповнення полягає в уважному перегляді їх на предмет ясності, чіткості та зрозумілості відповідей.

Наступний підетап підготовки - кодування інформації, яка є в анкетах. Процедура кодування - це присвоєння кожному варіанту відповіді певного умовного числа, який іменується **кодом**. Відповідно до цього, вся інформація в анкеті умовно перевтілюється на впорядковану систему чисел. Бо саме через мову чисел машина (комп'ютер) «розуміє» хід і логіку виконання завдань з обробки інформації.

Після завершення процесу кодування первинної соціологічної інформації переходять до її вводу та обробки. Суть цього процесу - узагальнення первинної інформації. Отримані результати узагальнення прийнято називати **соціологічними даними**. Соціологічні дані, отримані в результаті обробки первинної інформації, представляють собою, образно кажучи, фарби різних кольорів та відтінків, за допомогою яких потрібно змалювати реалістичну картину знань про досліджуване явище.

Найпоширенішими програмами обробки соціологічної інформації є програмні пакети OCA (обробка соціологічних анкет) та SPSS. SPSS - досить громіздка та комплексна статистична програма.

Більш зручним та простішим є вітчизняний програмний пакет OCA.

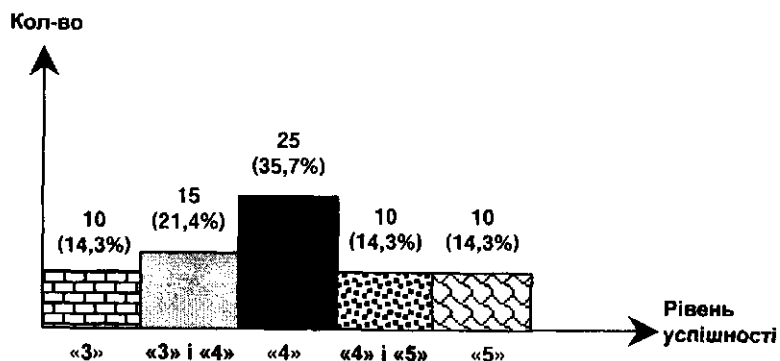
Рис. 2

Соціологічний аналіз виражається в описанні та поясненні. Для початку - це фіксація, групування результатів дослідження і вираження його в поняттях науки. Групування дозволяє зв'язати соціальні факти в єдину систему, побудову типологій певних соціальних процесів та явищ. Окремим видом математичної операції узагальнення, групування та розподілу первинної соціологічної інформації є складання таблиць - як форма відображення рядів розподілу угрупованих соціологічних даних (рис. 2). Для наочності можна умовно ототожнити табличні дані як відображення сумарності відповідей на те чи інше запитання в анкеті, виражену в числовій формі.

Поряд із табличними способами, з метою наочності широко застосовується графічний спосіб відображення соціологічних даних у вигляді *полігону* або *гістограми*, які будуються у прямокутній системі координат. На прикладі покажемо структуру успішності студентів у вигляді: *таблиці, графіка, гістограми* (рис. 3).

Таблиця

Рівень успішності	на «3»	на «3» і «4»	на «4»	на «4» і «5»	на «5»
Число студентів	10	15	25	10	10
Доля в %	14,3	21,4	35,7	14,3	14,3

Рис. 3

Отримана після проведення дослідження соціологічна інформація потребує *інтерпретації*, тобто *пояснення*, оскільки вона подана в цифровій формі узагальнених величин, які і повинні набути смислового виразу. Крім того, кожен емпіричний показник може бути інтерпретований по-різному, залежно від обраної теорії, принципів, позиції, тому для нього характерна багатозначність.

Отримані із комп'ютерної обробки дані, подані в таблицях або відображені за допомогою графіків і малюнків, результати соціологічних досліджень представляють собою числові величини, придатні для висновків про характер та ознаки досліджуваного явища. Однак тільки дослідником висновки такого роду можуть бути пророблені, бо інтерпретацію результатів дослідження не можна здійснити безпосереднім «розумом» комп'ютерних машин, оскільки видані нею дані ще нічого не пояснюють і не служать відповіддю на поставлені питання. Тому саме інтерпретація (пояснення, тлумачення) соціологічних даних є першою необхідною умовою їх використання. При цьому слід зауважити: характер оцінки пояснення та подання соціологічних даних насамперед, більшою мірою, обумовлений попереднім системним аналізом проблемних елементів дослідження. Немаловажливим є і глибина знань дослідника про предмет та об'єкт дослідження, з якими він має справу. Переважно саме безпосередньо глибокі знання дослідника з даної проблеми, а то й інтуїція, відіграють вирішальну роль у характері аналізу даної проблеми.

Результати аналізу та інтерпретації соціологічних даних набувають форму документів, котрі, як правило, мають і практичне, і теоретичне значення: звіт та аналітичні довідки. Вони містять інформацію, висновки та рекомендації для з'ясування або для уникнення наявних соціальних проблем. У науково-дослідному сенсі - це банк соціологічних даних, які використовуватимуться в майбутньому як попередня інформація при дослідженні аналогічних проблем.

Висновки соціологічного дослідження оформляються у вигляді *звітів*. Це свого роду пояснювальна записка про рішення поставлених завдань та пропозиції. Структура соціологічного звіту повинна відповідати загальній логіці аналізу, з висвітленням мети, завдань дослідження, повинна містити гіпотези та характеристики вибіркової сукупності. Основна частина звіту складається із проблемних розділів, які визначаються кількістю висунутих припущень. Загальна кількість розділів у звіті, як правило, відповідає кількості гіпотез, які вимагають відповіді.

Як правило, дотримуються такої структури:

- коротке обґрунтування цілі досліджуваної проблеми, характеристика дослідження (вибірка, репрезентативність даних, методи збору інформації);
- характеристика об'єкта дослідження;
- пошук відповідей на сформульовані в дослідженні проблеми.

У кінці наводяться основні висновки щодо всього дослідження та пропонуються практичні рекомендації щодо вирішення існуючих проблем. Практична користь проведеного дослідження вимірюється тим, наскільки його результати допомагають вирішити наявні проблеми.

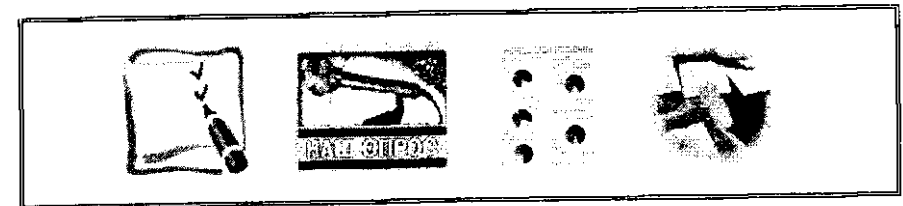
Таким чином, проведення соціологічного дослідження - складний процес, насичений різними **видами** робіт, науковими процедурами та операціями. Тому дослідникові необхідно належним чином потурбуватися про надійну теоретичну основу дослідження, продумати його загальну логіку, розробити методичні матеріали для збору інформації, сформувати дослідницьку групу компетентних людей. Необхідно також передбачати організаційне та матеріально-технічне забезпечення. Всі соціологічні дослідження мають виконуватися з дотриманням наукових вимог.

Контрольні запитання:

1. Роль програми в соціологічному дослідженні. Функції, структура та основні елементи програми.
2. Методологічний етап програмування (соціальна проблема, об'єкт та предмет дослідження; визначення мети та завдань дослідження; уточнення понять; системний аналіз об'єкта. Формулювання гіпотез).
3. Процедурний розділ програми. Стратегічний план та опис процедур.
4. Робочий план дослідження. Загальні вимоги до програми.
5. Типи та види досліджень. Структура та процедура соціологічного дослідження.
6. Вибірка в соціологічному дослідженні.
7. Вимірювання в соціології.
8. Організація обробки та аналізу інформації. Оформлення результатів дослідження.

Додаткова література (до теми 1):

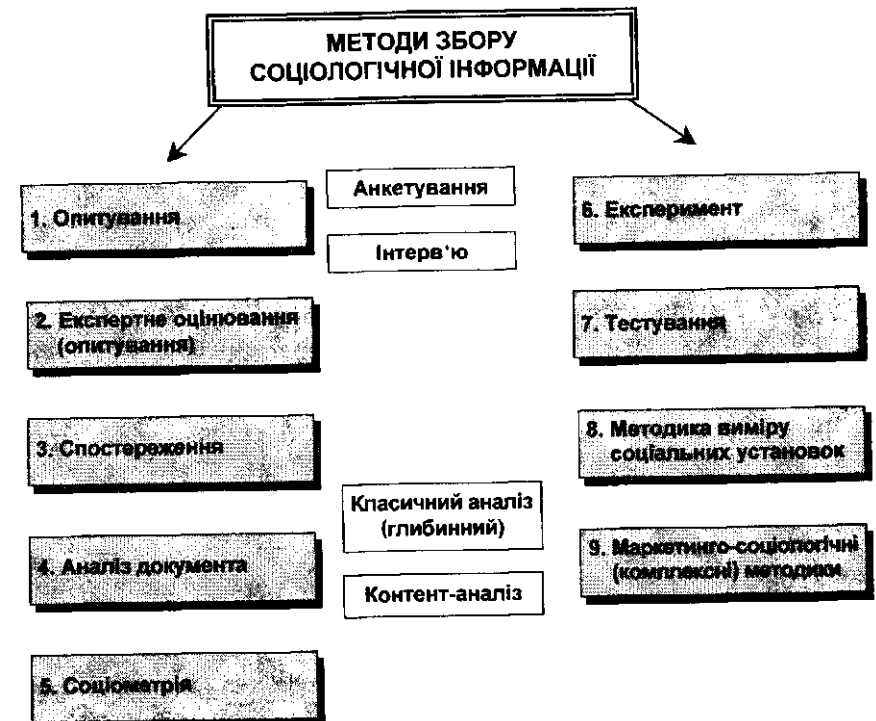
- Демидова А. Научный отчет о результатах исследования // Социол. исслед.- 1986, № 1.
- Максименко В. С, Паниотто В. И. Зачем социологу математика - К., 1988.
- Осипов Г., Андреев Е. Методы измерения в социологии.- М., 1977.
- Паниотто В. И., Максименко В. С. Количественные методы в социологических исследованиях.- К., 1982.
- Паниотто В. И. Качество социологической информации.- К., 1986.
- Толстова Ю. Н. Измерения в социологии. Курс лекций.-М., 1998.

Тема 2 МЕТОДИ ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ

1. Метод опитування та його різновиди

Подальший етап проведення соціологічного дослідження полягає у безпосередньому зборі первинної соціологічної інформації, або, кажучи мовою соціологів,- проведенні польового етапу дослідження. В процесі польового етапу дослідження для збору соціологічної інформації можуть застосовуватися різні методи (див. схему). Кожний із них має свої особливості, пред'являє певні вимоги.

Опитування - як метод пізнання соціальних явищ та процесів - має давні традиції в соціології. Не тільки соціологи, а й журналісти, педагоги, психологи, працівники багатьох інших сфер використовують цей метод для отримання інформації, яка їх цікавить. Опитування - незамінний прийом отримання інформації про суб'єктивний світ людей, їх прагнення, мотиви діяльності, думки. Він приваблює дослідників тому, що вважається майже універсальним методом. Соціологу дуже часто необхідна інформація про такі явища і процеси, які недоступні прямому спостереженню і які не знаходять необхідного відображення в різних документах, у соціальному аналізі. Питати можна про все, чого не можна побачити чи прочитати. Мистецтво цього методу полягає у тому, щоб знати, *про що питати, як питати, які ставити запитання, і як бути впевненим у тому, що можна вірити отриманим відповідям.*

В основі методу опитування лежить система запитань, пропонованих опитуваному, відповіді котрого і створюють необхідну інформацію. Існує два різновиди опитування, пов'язаних із письмовою або усною формою спілкування інтерв'юера із респондентом: **анкетування та інтерв'ю**. Кожний варіант опитування являє собою один із найбільш розповсюджених соціально-психологічного спілкування, обумовленого рядом обставин: змістом анкети чи інтерв'ю (перелік питань), якістю роботи анкетера чи інтерв'юера, ситуацією опитування, умовами його проведення та ін.

Об'єктом інформації можуть бути найрізноманітніші сторони життя людей, їх суб'єктивне ставлення, оцінка подій і т. ін. Як ставити запитання і які це мають бути запитання, щоб отримати достовірну інформацію? Це залежить від змісту, характеру інформації і мови (лексики) анкети.

Анкетні опитування. Найбільш розповсюджений на практиці вид опитування - **анкетування**. Воно може бути *груповим* або *індивідуальним*. Групове анкетне опитування широко застосовується за місцем роботи, навчання. При індивідуальному анкетуванні анкети роздаються на робочих місцях, за місцем навчання, проживання, а термін їх повернення заздалегідь обумовлюється. Сьогодні анкетне опитування залишається одним із найбільш оперативних способів збору первинної соціологічної інформації.

Велика роль у підвищенні якості техніки збору інформації відводиться складанню інструментарію, серед видів якого є соціологічна анкета. Створенню анкети передують довготривалий етап розробки програми досліджень, оскільки в анкету закладаються основні гіпотези, сформульовані завдання, які необхідно вирішити в ході соціологічного дослідження. Кожна анкета - це результат творчих дій, які вимагають знань із соціології, психології, математики, соціолінгвістики. Це, свого роду, сценарій бесіди із респондентом.

Основу структури анкети становить система об'єднаних єдиним дослідницьким задумом питань та можливих відповідей, метою яких

є вияв кількісно-якісних характеристик об'єкта та предмета аналізу. Щоб анкета могла успішно та ефективно виконати своє призначення, необхідно знати та дотримуватися ряду правил та принципів її конструювання, знати особливості тих питань, з яких вона складається.

Перш за все, будь-яке питання в анкеті повинно бути однаково зрозумілим для різних соціально-демографічних груп респондентів: і молодих, і людей похилого віку, і для людей із вищою та початковою освітою, горожанам та селянам.

Структура та послідовність питань в анкеті по суті виявляють установку соціолога на розвиток комунікації із респондентом (опитуваним): пробудження інтересу, довіри, впевненості. З цієї точки зору питання в анкеті мають бути коректними, контактними. Доведено, що люди з відносно високим рівнем освіти здатні оцінювати ймовірну достовірність своїх даних, тоді як респонденти з низьким рівнем освіти не можуть цього **зробити**. Тому виникає **проблема компетентності опитування**.

Анкети можна побудувати у такій послідовності:

1. *Вступна частина* (де вказується, хто і для чого проводить опитування, як будуть використовуватись дані, гарантії конфіденційності, подається інструкція щодо заповнення анкети).

2. *Основна частина* анкети, (котра містить блоки питань до опитуваних: вступні запитання, основні, заключні).

3. Паспортний блок *«паспортчика»* (блок запитань демографічного характеру).

4. *Подяка*.

Основна частина анкети (блоки питань) має також власну послідовність будови, композицію. Питання в анкеті ранжируються від найбільш простих та нейтральних за змістом. Вони забезпечують зав'язку співбесіди, спонукають співбесідника до діалогу. Більш складні питання, що потребують аналізу, роздумів та активізації пам'яті, розміщуються в середині анкети. Питання можуть об'єднуватися в блоки за тематичним та проблемним принципами. При цьому перехід до нового напрямку співбесіди повинен супроводжуватися поясненнями, елементами уваги.

Серйозна увага звертається і на графічне оформлення анкети, її лексику. Основними критеріями оцінки мови є:

- складність граматики і структури речення (запитання повинні містити (оптимальна кількість) від 5 до 20 слів);
- рівень складності запитань (їх слід формулювати дохідливо, зрозуміло, однозначно);
- оцінка складності формулювання відповіді для опитуваного (з врахуванням рівня компетентності респондента).

Всі питання, що використовуються в анкетах, можна класифікувати за такими критеріями: за змістом (про факти поведінки, щодо особистості людини, її ставлення до конкретних процесів, явищ), за формою

(відкритого та закритого типу, прямі та допоміжні), за функцією (основні та неосновні).

/Запитання в анкеті поділяються на: *закриті* та *відкриті*.

Закритими називаються ті запитання, на які в анкеті наводяться варіанти відповідей. Прочитавши їх, опитуваний тільки позначає той варіант відповіді, який збігається з його думкою. Такого типу запитання дозволяють більш точно інтерпретувати відповідь, а рамки оцінок та суджень опитуваного визначаються набором варіантів відповідей. В свою чергу, закриті запитання можуть бути *альтернативними* та *неальтернативними*. Перші передбачають вибір респондентом лише одного варіанта відповіді. Неальтернативні питання допускають вибір респондентом кількох варіантів відповідей.

Закритого типу запитання зручніше формулювати для вияву фактів і відносин, що обумовлюють заздалегідь відомий перелік можливих варіантів відповідей.

На відміну від *закритих*, *відкриті* питання не нав'язують респондентові варіант відповіді, а дають можливість висловити власну думку в усій повноті. Саме тому, за їх допомогою можна зібрати більш багату та змістовну інформацію. Вони ефективні на стадії пробних досліджень і дозволяють дати відповідь у вільній формі.

Щодо альтернативи застосування закритих та відкритих запитань, то слід пам'ятати: респонденти більш охоче відповідають на відкриті питання тоді, коли вони мають розвинуту систему уявлень з даної проблематики і вважають себе компетентними. Якщо ж предмет опитування малознайомий або ж складний для аналізу, то респонденти, як правило, ухиляються від відповіді або відповідають досить незначено, не за суттю. В цьому випадку застосовуються відкриті запитання. Існує також напівзакритий варіант системи відповідей, коли подається перелік як основних варіантів відповіді, так і створюється можливість для подання власної, іншої відповіді.

Прямі і непрямі запитання. У першому варіанті передбачено відповідь, яку слід розуміти в такому ж смислі, як розуміє опитуваний. Але такого типу прямі запитання в ряді випадків залишаються без відповіді або дають неточну інформацію, бо опитувані не схильні висловлюватись відверто. У такому разі наводяться непрямі запитання (сформульовані в непрямій формі). Часто одне пряме запитання замінюється на кілька непрямих.

Приклад:

Пряме запитання:

За яку партію ви будете голосувати?

Непрямі запитання:

Якій із партій, на Вашу думку, можна довірити політичну владу в країні?

Яка із політичних партій Вам найбільше імпонує?

Основні запитання анкети спрямовані на збір інформації про явище, яке підлягає вивченню. Неосновні - на вияв відвертості відповідей, вони уточнюють, доповнюють дані, отримані в основних запитаннях. До таких відносять *питання-фільтри*, *контрольні питання* та ін. Число питань в анкеті не може бути необмеженим. Досвід показує, що після 40-50 хвилин опитування увага респондента понижується. Це стосується і запитань з однотипними відповідями, типу «так», «ні». Тому деколи в структуру анкети вводять так звані «галоп-питання», «питання-уловки» та інші, котрі «пробуджують», активізують увагу респондента. Формулювання питань має відповідати дослідницькому завданню і можливостям респондента. Для цього питання необхідно «перевірити» за деякими основними інструментальними критеріями:

- чи стосується дане питання всієї сукупності опитуваних;
- чи досить чітко пояснено респонденту техніку заповнення анкети;
- чи не перевищує запитання рівень компетентності опитуваного;
- чи не викликає запитання негативних емоцій в опитуваного. 7

Це і буде гарантом дієздатності запитань та анкети.

За способом проведення анкетного опитування воно поділяється на *індивідуальне*, *групове*, *поштове* та *пресове*.

Поштове опитування є різновидом анкетування і правомірно розглядається як належний засіб збору первинної інформації. У найбільш загальному вигляді він полягає у розсіпці анкет і отриманні на них відповіді поштою. Важлива перевага поштового опитування - простота організації. Однак, водночас поштове опитування має і свої недоліки. Основний із них - неповне повернення анкет (не всі респонденти заповнюють анкети та повертають їх дослідникам), що і понижує надійність отриманої інформації (частка повернених анкет - близько 20-25%). Як правило, збільшення кількості повернених анкет досягається розсіпкою респондентам повідомлень. Вони повинні «настроїти» людину на участь в опитуванні. У повідомленні вказується, яким чином дослідники отримали адресу потенційного респондента, чому буде присвячене опитування, яку мету ставлять перед собою дослідники, тощо. Висилка повідомлень підвищує повернення анкет здебільшого ще на 10%. При розсіпці анкет слід ще й відіслати конверт зі зворотною адресою для полегшення роботи респондента.

Пресове опитування іноді відносять до різновиду поштового. У такому разі анкета друкується в газеті чи журналі. В силу пасивності процедури залучення потенційних респондентів до опитування, невисока, частка повернення анкет, найімовірніше, близько 1% від усієї сукупності передплатників або читачів.

Інтерв'ю. Порівняно із анкетуванням, інтерв'ю у практиці соціологічних опитувань використовується значно рідше - через більшу складність та неоперативність його проведення. Інтерв'ювання має

свої переваги та недоліки, порівняно із анкетуванням, тому при плануванні дослідження доводиться вирішувати: чому надавати перевагу, враховуючи найменші затрати часу та засобів, і необхідність отримання найбільш важливої та достовірної інформації.

Основна різниця між анкетуванням та інтерв'юванням - у формі контакту дослідника з опитуваним. **Інтерв'ю** - це співбесіда, яка проводиться за певним визначеним планом, обумовлює прямий контакт інтерв'юера (той, хто опитує) з респондентом (кого опитують), причому запис відповідей проводиться письмово або, з дозволу респондента, надиктофон.

Є велика безліч різновидів інтерв'ю. У прикладній соціології розрізняють кілька видів інтерв'ю: *формалізоване, фокусоване та вільне*. За змістом бесіди розрізняють так звані *документальні* інтерв'ю (уточнення фактів, вивчення подій), *інтерв'ю думок* (виявлення оцінок, поглядів, суджень). Особливо виділяється інтерв'ю *із спеціалістами-експертами*. Щодо техніки проведення розрізняють *вільні нестандартні і формалізовані* інтерв'ю.

Формалізовані (стандартизовані) інтерв'ю - найбільш розповсюджені різновиди інтерв'ювання. Проведення його вимагає детально розробленої процедури (загальний план, послідовність та конструктивність запитань, відповідей). При використанні цього виду опитування інтерв'юер зобов'язаний чітко дотримуватися формулювань питань та їх послідовності. У стандартизованому інтерв'ю, як правило, пропонують закриті запитання. Інтерв'ю із відкритими запитаннями передбачає дещо менший ступінь стандартизації його проведення.

Дещо менший ступінь стандартизації має *фокусоване* інтерв'ю, метою якого є збір думок, оцінок щодо певної конкретної ситуації, явищ, їх причин та наслідків, і виявити інформацію про реакцію суб'єкта на задану дію (тому його і називають фокусованим, спрямованим).

Вільні інтерв'ю - це довготривала співбесіда інтерв'юера із респондентом без суворої деталізації питань, але проводиться за загальною програмою. Цей вид опитування застосовується тоді, коли дослідник приступає до визначення проблеми дослідження.

Від застосування того чи іншого виду інтерв'ю певною мірою залежить і точність отриманої інформації. Переважно при інтерв'юванні виявляється вплив інтерв'юера на якість отриманих результатів даних. Такого роду впливові явище не усвідомлюється учасниками інтерв'ю в психологічному та поведінковому контексті як на вербальному (розмова, спілкування) рівні, так і в неявних формах (емоційний тон, міміка, поведінка). Тому, чим більш стандартизованим є інтерв'ю, тим більше у дослідника можливості знизити вплив інтерв'юера. Водночас досвід показує, що і в опитувальному листі трапляються вади, недоробки, і в силу свого вміння інтерв'юер прагне

і повинен їх відчувати та виправляти. Тому інтерв'ю одночасно може мати елементи пілотажності (апробації).

Залежно від особливостей процедури інтерв'ю може бути *інтенсивним* (глибоким, тривалим).

За способом організації розрізняють *групові та індивідуальні*.

Останнім часом, у великих містах, де досить високий рівень телефонізації, застосовується телефонне інтерв'ю. Його основні переваги: оперативність і низька вартість. Телефонні інтерв'ю використовують для швидкого опитування та для зондування соціального настрою. Але інтерв'юер при цьому повинен мати спеціальну підготовку (уміння володіти інтонацією, голосом, відчувати стан опитуваного тощо). Крім того, оптимальна тривалість такого типу інтерв'ю - до 15 хвилин, після чого інтерес та увага до діалогу значно знижується.

Особливості інтерв'ю. Ідеальне інтерв'ю нагадує живу співбесіду двох рівнозацікавлених людей. Один із учасників *інтерв'юер* - професійний дослідник, другий - *респондент*, який обстежується. Формалізоване інтерв'ю нічим не відрізняється від опитування в анкеті, тільки записи інтерв'юера веде у ході розмови.

Структура (основні фази) ведення співбесіди (інтерв'ювання):

- 1) встановлення першого контакту (мета створити сприятливу атмосферу для розмови);
- 2) закріплення контакту і перші запитання за планом інтерв'ю;
- 3) перехід до основних запитань;
- 4) швидке встановлення контакту (в разі його втрати), встановлення причини втрати контакту:
  - респондент не володіє інформацією або йому важко згадати;
  - опитуваний не зрозумів мети запитання і характеру очікуваної від нього відповіді;
  - респондент не хоче відповідати тому, що не настроєний на відвертість;
- 5) закінчення інтерв'ю, подяка співбесідникові, підбиття підсумків співбесіди.

2. Експертне оцінювання

Це - особливий різновид методу опитування, де вимоги, які застосовуються в масових опитуваннях, неприйнятні. В процесі масового опитування джерелом соціологічної інформації, яка дає оцінку тим чи іншим сторонам об'єкта дослідження, виступають і представники цього ж об'єкта. При експертному опитуванні ситуація інша. Експерти майже ніколи не виступають представниками об'єкта дослідження.

На початку, заходи та процедури експертних оцінок розроблялися головним чином для застосування футурологічної діяльності (передбачення, прогнозування), економічного планування, питань управління та наукознавства. Методологічна обумовленість застосування

експертних оцінок в соціології найбільш проявляється при розгляді діагностичного аспекту експертизи. Тому, як правило, *експертне оцінювання (опитування)* широко використовується в розвідувальних та пробних дослідженнях для отримання попередніх даних про об'єкт, предмет аналізу, для уточнення гіпотез та завдань основного дослідження, для розробки прогнозу і доповнення та з'ясування певних процесів та явищ. Як правило, досліджують і такі ситуації, що пов'язані зі спробою прогнозувати зміну того чи іншого соціального явища, процесу, з необхідністю уявити стан предмета, який становить інтерес, або дати оцінку таким сторонам діяльності і характеристикам людей, за якими їхня самооцінка може виявитися хибною. Подібна інформація може надходити тільки від компетентних осіб - *експертів*, які мають глибокі знання про предмет або об'єкт дослідження.

Практика застосування експертних методик (як для вирішення проблем прогнозування, управління, так і в традиційних сферах соціологічного дослідження) показала, що вони такою ж мірою і важливі і надійні, як і метод масових опитувань з його розширеною методикою забезпечення репрезентативності. Експертні методики містять ряд експліційованих (спільних, схожих) понять: *експертні системи, діагностика, експертне опитування та оцінювання, думки, сценарії*. Але в соціології традиційно в експертизі акцентується на ролі опитування. Таким чином, *експертне опитування* посідає тут центральне місце. У свою чергу воно специфіціюється в двох основних формах експертної роботи: експертного опитування (з усіма різновидами - від індивідуального інтерв'ю до колективного генерування ідей та методу Дельфі) і діагностики.

Важливий момент при проведенні такого роду опитування - відбір експертів, передусім за рівнем їх компетентності. На першому етапі відбору як критерій доцільно використовувати дві ознаки: рід занять та стаж діяльності за профілем, що нас цікавить. За необхідності потрібно брати до уваги також і рівень, характер освіти, досвід, вік. Як завжди, перший список може бути досить широким, однак у подальшому його доцільно «звужити», оскільки не кожна людина здатна виступити в ролі експерта. Але основним серед усіх критеріїв відбору експертів є їх компетентність. Для її визначення застосовуються - з тим чи іншим ступенем точності - методи самооцінки експертів, оцінки результатів минулої діяльності кандидатів у експерти та колективні оцінки авторитетності експертів.

Метод самооцінки обумовлює оцінку кожним із кандидатів в експерти власної компетентності (як правило, за 5-бальною шкалою), включаючи показники, які характеризують ступінь його участі в досліджуваній проблемі. Використовують також різного роду довідники, типу «хто є хто», списки членів професійних груп і т. ін. Це допомагає визначити, де даний кандидат навчався, працював, якими аспектами професійної діяльності він займався. Критеріями відбору

спеціалістів до експертної групи може служити також і кількість опублікованих праць і т. ін. Якщо кандидати в експерти знають один одного, то ефективним може бути метод колективної оцінки кожного із них іншими. Хоча деякі спеціалісти вважають, що колективні оцінки менш точні, ніж самооцінки, все-таки аналіз розходжень між ними дозволяє здійснити більш обумовлений підбір експертів.

Не менш ефективним виявляється метод «снігового нальоту»: відібрані на першому етапі експерти називають компетентних спеціалістів, котрі, в свою чергу, включаються в процес відбору; ці ж відібрані експерти рекомендують інших спеціалістів. Цей процес завершується стабілізацією сукупності рекомендованих експертів, коли їх список перестає поповнюватися новими прізвищами. Після складання попереднього списку проводиться їх оцінка шляхом соціометричної процедури, де критерієм оцінки спеціаліста є частота рекомендацій його іншими експертами.

До експертної групи повинні входити спеціалісти, які здатні провести експертизу із врахуванням різних сторін досліджуваної проблеми. Тому до експертної групи бажано залучати спеціалістів, котрі представляють різні наукові напрями.

У прикладній соціології розроблено цілий ряд прийомів опитування експертів, які використовуються для отримання різного роду оцінок, в тому числі і прогностичних. Основний інструментарій експертних опитувань - анкета або бланк-інтерв'ю, які розроблені за спеціальною програмою. Відповідно до цього процедура опитування полягає або в анкетуванні, або в інтерв'юванні експертів. На відміну від масового опитування, програма опитування експертів не настільки деталізована і має переважно концептуальний характер. В ній, передусім, однозначно формулюються явища, які підлягають вивченню, та передбачаються у вигляді гіпотез можливі варіанти їх наслідків.

Продуктивним способом організації групової експертної оцінки є колективне обговорення індивідуальної думки або виділення із експертної групи найбільш кваліфікованих авторитетних експертів з метою корекції оцінок. Суттєвим моментом узгодження думок в процесі групового вибору є селекція найбільш мотивованих висновків. Експертне оцінювання - це не просто формулювання, відбір і обробка висновків експертів. Воно визначається насамперед роботою експертів щодо забезпечення аргументації висновків, їх мотивації та демонстрації того, чому надається перевага. Висновки (думка) - це свого роду ідейна позиція в системі різних варіантів особистої інформації, аналіз якої сприяє висуненню гіпотез та встановленню істини.

Простою формою застосування експертного методу (без процедури опитування) є формування спеціальних груп для вироблення спільного рішення із заданої проблеми. Іншою формою експертної оцінки є нарада, на якій колективний «розум», вищий за найрозумнішого із учасників. У випадках, коли не відомі навіть найбільш загальні під-

ходи до проблеми і час не дозволяє проводити трудомісткі дослідження, ефективним може бути застосування методу «мозгової атаки» або «мозгового штурму» («брейнстормінг»), що є різновидом наради, яка відрізняється від класичної рядом особливостей. Вироблення групового рішення в процесі «мозгової атаки» проводиться так:

- формулюється узагальнено проблема, при цьому підкреслюється її ядро;
- формуються дві групи учасників, з яких одна генерує ідеї, а інша відбирає цінні і потрібні;
- формується група спостерігачів-секретарів;
- починається «атака» із оголошення проблеми, яку необхідно вирішити;
- всі ідеї фіксуються таким чином, що вони мають бути в полі зору всіх учасників;
- ведучий підтримує всі висловлені ідеї, стимулюючи азарт розумового змагання;
- група оцінки відбирає найбільш цікаві (перспективні) ідеї і на певному етапі формує нове, більш вузьке завдання, яке ближче до мети (цикл може повторюватися кілька разів).

Найбільший успіх «мозгового штурму» буде забезпечений за дотримання таких умов:

- до кожної групи має входити до десяти чоловік із приблизно рівним соціальним статусом;
- бажано, щоб експерти знали ім'я один одного;
- нарада має проходити в невимушеній, зручній обстановці;
- спостерігачі (котрі фіксують перспективні ідеї) для зручності повинні знаходитися поза групою.

При проведенні брейнстормінгу слід виходити з того, що потрібно отримати якомога більше будь-яких притаманних даній проблемі ідей і ні в якому разі не висловлювати ціннісного судження ні щодо зроблених пропозицій, ні щодо їх авторів. В даному випадку кількість ідей важливіша за якість. Учасники засідання не повинні перебивати один одного. Ідея, висловлена одним, може послужити поштовхом для нової ідеї (навести на думку) іншого.

Досить часто в прикладній соціології застосовують такий метод експертного прогнозу, як «метод Дельфі». Це - один з найбільш ефективних експертних методів. Свою назву метод отримав від старогрецького міста Дельфі, в якому жили мудреці, котрі передбачали розвиток майбутніх подій. Провіщання дельфійських мудреців принципово відрізнялися від пророчень звичайних жерців, бо вони обнародувалися лише після ретельного обговорення на раді і досконального ознайомлення всіх членів ради із обставинами справи. Збагачений сучасними знаннями старовинний метод оцінки майбутніх подій та становища

шляхом опитування експертів почали називати методом Дельфі. Суть цієї форми експертного оцінювання - у проведенні ряду послідовних конфіденційних опитувань групи експертів з досліджуваної проблеми у кілька турів. Його мета - формування узгоджених думок на основі багаторазового опитування одних і тих же експертів. Після першого опитування та узагальнення результатів підсумки повідомляються учасникам експертної групи. Потім проводиться повторне опитування, в ході якого експерти або підтверджують свою точку зору, висловлену на попередньому етапі, або змінюють свою думку в узгодженні із думкою більшості. Так повторюється кілька разів. В ході такої процедури формується більш-менш узгоджена оцінка.

Дельфійський метод можна застосовувати як для прийняття рішень прогностичного характеру, так і для оцінки їх здійснення. Суттєвим недоліком методу Дельфі є його висока трудоемкість та довготривалість процедур.

Експертне опитування передбачає дотримання таких правил та вимог:

- вказати, сутність якої проблеми вивчається, і мотив звернення до експерта;
- дані, що підтверджують компетентність експерта (галузь знань, стан, кваліфікація);
- інформація про зміст пропонованих питань;
- правильне формулювання кожного проблематичного питання;
- допоміжні зауваження, коментарі, пропозиції.

Від якості конкретних експертних оцінок залежить надійність рішень, що приймаються на їх основі, що великою мірою залежить і від якісного складу експертів, ретельності розробки процедури експертизи, рівня проведення опитування та обробки її результатів.

(Більш детально див. спеціальну літературу).

3. Спостереження

Під спостереженням в соціології розуміють пряму реєстрацію фактів очевидцем. Соціологічне спостереження, оскільки воно пов'язане із прямим безпосереднім сприйняттям подій, а то і участі у ньому, має багато спільного із тим, як людина в повсякденному житті сприймає, аналізує, пояснює, запам'ятовує й узагальнює події, характеристики, очевидцем котрих вона була. Соціологічне спостереження як метод збору наукової інформації - це завжди спрямоване, систематичне, безпосереднє простеження значущих соціальних явищ, процесів, подій. Воно слугує певним пізнавальним цілям. Спостереження дозволяє широко, багатомірно охопити події, здійснюється одночасно із розвитком досліджуваних подій, явищ та процесів. Саме при ньому відкривається можливість безпосередньо сприймати поведінку людей

в конкретних умовах і в реальному часі. На відміну від звичайного, наукове спостереження характеризується тим, що воно:

- підпорядковане чіткій дослідницькій меті і чітко сформульованим задумам;
- спостереження проводиться за обдуманого заздалегідь процедурою;
- всі дані спостереження фіксуються в протоколах або щоденниках за визначеною схемою;
- інформація, отримана шляхом спостереження, має бути піддана контролю на обґрунтованість і стійкість.

Спостереження різняться і класифікуються залежно від ступеня формалізованості (*структуралізоване і неструктуралізоване*), становища спостерігача (ступінь участі спостерігача в досліджуваній ситуації). Розрізняють *включене і просте* спостереження, за місцем проведення, умовами організації - *польове і лабораторне*, за регулярністю проведення - *систематичне і несистематичне*.

Структуризоване спостереження відповідає високому ступеню стандартизації, а для фіксації результатів використовуються спеціальні бланки та документи, досягається точність інформації. Його застосовують за наявності достатньої інформації про об'єкт дослідження. На протилежність йому неструктуралізоване спостереження є менш формалізованим. При його проведенні відсутній чіткий план дій спостерігача, застосовують його переважно у розвідувальних пошукових дослідженнях.

Включеним спостереженням називається такий його різновид, коли дослідник безпосередньо включений в досліджуваний соціальний процес, контактує, діє разом із досліджуваними. Дослідник імітує входження в соціальне середовище, адаптується в ньому, аналізує події ніби зсередини. (Прикладом класичного застосування такого виду спостереження в соціологічній практиці служить діяльність гарвардського соціолога У. Уайта, який досліджував мафіозний клан Корневіль в Чикаго протягом 3 років). Характер «включеності» дослідника може бути різним: в одних випадках він зберігає інкогніто, в інших спостерігач не приховує своєї мети, ролі, функції. Повністю включене спостереження дозволяє розглядати досліджуване явище ніби зсередини, очима очевидців.

У *простому* спостереженні спостерігач реєструє події, знаходячись «на стороні».

Польовим називається спостереження, коли воно проходить в умовах для спостереження (місцях та приміщеннях для зборів, засідань, мітингів). Коли ж завдання полягає у розробці та експериментальній перевірці нової методики, принципів та підходів пізнання, застосовують *лабораторну* форму спостереження.

Систематичні спостереження проводять регулярно протягом певного періоду. Серед *несистематичних* спостережень виділяють такі, з якими спостерігачеві доводиться мати справу як із заздалегідь незапланованими явищами.

Постає питання: *Що ж спостерігати?*

На це питання, дає відповідь програма дослідження, стратегія дослідження, стан гіпотез, емпіричні факти, індикатори.

При відсутності чітких гіпотез, коли дослідження проводиться за формулятивним (розвідувальним) планом, застосовується просте, безструктурне спостереження; його мета - придумати гіпотези для більш чіткого опису об'єкта, що спостерігається. Орієнтири такого спостереження зводяться до того, *що спостерігаємо і фіксуємо*, а саме:

- загальна характеристика соціальної ситуації (мета, причина виникнення та розповсюдження, масовість тощо);
- визначення типовості спостережуваного об'єкта в даній ситуації щодо інших об'єктів (відбиття соціальних протиріч, ідеї, гасла, спрямованість діяльності);
- суб'єкти або учасники соціальних дій (кількість людей, котрі беруть участь у даній ситуації, соціально-демографічна структура групи, характер взаємин, розподіл ролей між ними);
- мета діяльності і соціальні інтереси суб'єктів, груп (випадковість або закономірність спостережуваної ситуації, сумісність чи протилежність цілей, інтересів);
- структура та особливості діяльності з точки зору зовнішніх побуджень, внутрішніх засобів, цілей, результатів (характер діяльності, стимули, спрямованість, психологічна атмосфера в групі);
- регулярність та частота спостережуваних явищ (час, тривалість, повторюваність даної ситуації, її унікальність та типовість).

Якщо основна мета спостереження - діагностика ситуацій, то втручання соціолога в хід подій спотворить реальну картину, будуть отримані ненадійні дані. Якщо ж мета дослідження - практично-прикладна і полягає головним чином у прийнятті управлінських та організаторських рішень - активне втручання не тільки можливе, а й корисне. Саме таким цілям служить стимулююче включене спостереження.

При цьому спостерігаються ситуації, коли учасник подій, що вивчаються, ніби провокує нестандартні ситуації і досліджує реакції об'єкта.

Надійність (обґрунтованість, стійкість) даних підвищуватиметься, якщо виконувати такі правила та вимоги:

- максимально детально класифікувати елементи подій, які підлягають спостереженню;
- якщо основне спостереження здійснюється кількома особами, вони зіставляють свої враження і оцінки, розуміння подій, тим самим підвищується стійкість даних спостережень;
- один і той же об'єкт слід спостерігати в різних ситуаціях, що дозволяє побачити його з різних боків;
- необхідно чітко розрізняти і реєструвати зміст, форми вияву спостережуваних подій, їх характеристики (інтенсивність, регулярність, періодичність);
- важливо стежити за тим, щоб описи подій не сплутували з їх власною інтерпретацією.

Оцінюючи інших, спостерігачі схильні судити про людей, дії за своїми власними рисами характеру. Тобто, особисті риси спостерігача певною мірою можуть вплинути на враження (через призму особистого «я»), оцінку спостережуваних явищ - цього не слід забувати.

У цілому метод спостереження - як метод збору даних - або наводить на гіпотези і служить трампліном для використання більш складних методик, або застосовується на заключній стадії масових досліджень для уточнення й інтерпретації основних висновків.

4. Соціометричні процедури

Практика застосування методів опитування спричинила розробку ряду специфічних методик з вивчення соціальних явищ. При вивченні малих груп і міжособистісних відносин застосовуються різні соціологічні методики, зокрема ефективні соціометричні методики.

Соціометричний метод - це метод опитування, спрямований на вивчення міжособистісних відносин шляхом фіксації взаємних почуттів, симпатій або неприязні серед членів групи (або, іншими словами, - призначений для діагностики емоційних зв'язків тобто симпатій або антипатій між членами групи). Як правило, такі методики застосовуються для того, щоб охарактеризувати колектив, виявити позитивний статус індивіда, експансивність (міра прагнення до встановлення соціальних відносин з іншими), структуру групи, спаяність групи.

Термін «соціометрія» походить з латинського «Босіув» - *товариський, співучасний* та «теїгит» - *вимір*. Основна заслуга у створенні певної методології соціометричних досліджень та їх процедур належить американському психологові Дж. Морено.

Обґрунтованість та плідність застосування соціометричних методів у прикладних соціологічних дослідженнях пов'язані, передусім, з правильним розумінням такого складного соціального утворення, як мала група - основний об'єкт мікросоціології. Технічний апарат соціометрії знаходить застосування в різних сферах мікросоціології, дозволяє пом'якшити конфлікти, активізувати діяльність у професійному колективі, зміцнити його і т. ін. Характерною критеріальною рисою будь-якої групи є відчуття згуртованості, котре цементує відносини членів групи. В одних випадках, це розуміння мети спільних дій, в інших - певний емоційний потяг, у третіх - тимчасове узгодження на використання конкретних засобів, методів, вирішення завдань.

Мала група має суттєву ознаку: суспільні відносини виступають у формі безпосередніх особистісних контактів, оскільки її чисельність обмежена. Існує безліч різних причин для класифікації малих груп. Вони різняться за часом існування, ступенем повноти контактів, особливостями цілей, їх формальністю та неформальністю і т. ін.

Одним з ключових понять при дослідженні особливостей міжособистісних стосунків малої групи є «статус» та «роль», котрі визначають місце індивіда в системі життєдіяльності групи, в розвитку групових процесів, його функції. Саме на вивчення соціальних ролей всередині малих груп, на вимір структури взаємин в групі в цілому і спрямовані соціометричні методи.

У більш спрощеному процедурному відношенні соціометрія - це поєднання опитувальної методики і математичної обробки різних персональних та групових індексів (сума належних кожному індивіду симпатій, антипатій, ігнорувань). Все починається із створення та вибору так званого *соціометричного критерію* - питання, яке ставиться до всіх членів досліджуваної групи, з метою з'ясування специфіки взаємин між ними. Оскільки взаємини між людьми завжди складні, мінливі та суперечливі, вибір критерію є важливим завданням, бо він повинен бути індикатором взаємин.

Соціометричний критерій, будучи одним із питань анкети або інтерв'ю, своєю будовою та змістом повинен відповідати багатьом вимогам. Він повинен:

- націлювати індивіда обрати або відхилити іншого члена групи на основі заданого завдання спільної діяльності;
- бути цілком зрозумілим, простим для членів групи;
- включати елементи, які генерують емоційно-психологічні відносини;
- запевняти індивіда в практичній спрямованості опитування, в можливості взяти участь у створенні або реорганізації групи.

Основними елементами проведення соціометричних процедур є:

- *вибір* - виражене будь-ким бажання співпрацювати з іншими;
- *відхилення* - (або негативний вибір) - виражене будь-ким бажання уникнути співпраці з іншим;
- *опущення* - залишення будь-ким поза увагою іншого (відсутність вибору або відхилення).

Суттєвим для соціометричного опитування є те, що вибір або відхилення однією людиною іншої здійснюється щодо певної змістовної діяльності. Конкретна ситуація, яка характеризується контактом осіб і представлена як основа вибору або відхилення, називається соціометричним критерієм.

Соціометричний критерій формулюється у вигляді запитання: «З ким із членів колективу (групи, бригади і т. д.) Ви б хотіли разом працювати, діяти?» Виходячи з цього, соціометричні критерії поділяються на *виробничі, невиробничі, прогностичні*.

Виробничі — дозволяють з'ясувати міжособистісні відносини на рівні виробничої (службової) діяльності.

Невиробничі - дозволяють з'ясувати відносини на рівні позавиробничої (позаслужбової) діяльності.

Гностичні - дозволяють з'ясувати структуру очікування відносин згідно з уявленнями людей.

Далі критерії розподіляються на позитивні та негативні - згідно з характером запитання: «З ким би хотіли співпрацювати...? », «З ким би не хотіли співпрацювати ....?»

Крім того, соціометричні критерії поділяються на два основних класи: *комунікативні* та *гностичні*.

Комунікативні використовуються для опису та заміру реальних або уявних відносин у групі, вияву того, як кожний член групи бачить своє безпосереднє оточення.

Гностичні - призначені для відображення уявлень людини про свою роль, позицію у групі і ставлення до нього.

З іншого боку, соціометричні критерії поділяються на *офіційні* та *неофіційні*. Перші дозволяють зробити замір міжособистісних відносин на рівні формальної структури групи, виробничих відносин, суто службових обов'язків. Неофіційні ж відкривають перед дослідником сферу неформальних стосунків типу: «З ким із колег Ви хотіли б поділитися особистими переживаннями?»

Ще один різновид соціометричних питань - критерії ранжирування. Вони створюють можливість для ранжирування суб'єктом власних стосунків до членів групи.

Наприклад: «Укажіть за порядком, з ким би Ви хотіли спільно...? В першу чергу..., в другу чергу..., в третю чергу... і т. п.».

Процедура соціометричного опитування складається з кількох етапів:

- підготовча фаза (визначення проблеми, вивчення характеристики колективу);
- фаза контакту (прямий контакт з членом колективу, викликається довір'я до себе; підвищення психологічної готовності членів колективу; встановлення змісту соціометричних критеріїв);
- фаза польова (проведення опитування: інструктування респондентів, роздача соціологічних карток, заповнення їх опитувальними, збір карток);
- фаза обробки інформації;
- " фінальна фаза (отримання висновків, рекомендацій; обробка отриманої інформації включає в себе побудову соціоматриць, соціограм, розрахунки соціометричних індексів).

Соціометричні опитування проводяться, як правило, сторонньою особою (соціологом) без присутності адміністрації, членів колективу і т. д., оскільки порушується конфіденційність (анонімність), відвертість. Кожному опитуваному вручається соціометрична анкета та список членів групи. Соціометрична анкета (карточка), як і будь-яка

соціологічна анкета, починається із звернення, в якому пояснюється мета опитування, прохання про участь в опитуванні. Далі викладається інформація про особливості заповнення картки-анкети. Результати опитування передусім заносяться в соціоматрицю, яка компактно розміщує первинну інформацію і полегшує математичну обробку даних. Матриця представляє собою таблицю, в якій рядками розміщують відповіді кожного опитуваного.

Кількісними характеристиками міжособистісних стосунків, які відповідають виділеним критеріям, є *соціометричні індекси* або *коефіцієнти*. Вони відображають як індивідуальні соціально-психологічні властивості особи, так і характеризують групу в цілому. Для цього соціологія використовує цілий арсенал математико-статистичних методик, прийомів. При обчислюванні індексів слід акуратно підраховувати односторонні позитивні та негативні вибори або зв'язки, додаючи кількість попарних виборів (взаємопозитивні та взаємонегазивні). В кінці підраховують міру спаяності групи (*індекс когерентності*).

5. Експеримент у соціології

До числа найбільш своєрідних та складних методів збору соціологічної інформації належить *експеримент*. Експеримент у соціології - це спосіб отримання інформації про кількісні та якісні зміни діяльності та поведінки соціального об'єкта під дією певних факторів. (Соціальний об'єкт - людина, група, колектив). Отримати відповіді на безліч запитань, які не можна отримати на основі багатьох методик, може допомогти тільки експеримент, який здатний в силу своїх можливостей «провести» певну ситуацію і видати цінну інформацію. Основна мета його проведення - перевірка тих чи інших гіпотез, результати яких мають вихід на практику, на різні за характером управлінські рішення. Особливістю експерименту як методу отримання соціальної інформації є те, що його проведення потребує розробки та висунення гіпотези про наявність причинно-наслідкового зв'язку.

За специфікою поставленого завдання розрізняють *науково-дослідні* та *практичні* експерименти. В ході *науково-дослідного* експерименту перевіряється гіпотеза, яка містить нові дані наукового характеру. А в ході *практичного* - перевіряється отримання даних з метою подання практичних рекомендацій в тій чи іншій галузі.

Загальна логіка експерименту полягає в тому, щоб за допомогою вибору певної експериментальної групи, для якої створюють незвичайну експериментальну ситуацію (під дією певних факторів), простежити напрямок, величину і стійкість змін характеристик, що цікавлять дослідника. При цьому характеристики групи чи умов поділяються залежно від характеру їхньої дії на: *нейтральні* (які «не беруть участі» в експерименті), *факторні* (які вводяться або змінюються самим дослідником), *контрольні* (за яким звіряють величину та особливості

змін). За таким же принципом і розрізняють групи, які беруть участь в експерименті: *контрольні* (які не підлягають впливу змін, а вважаються еталоном при порівнянні) та *експериментальні* (які підлягають впливу змін). Причому контрольні та експериментальні групи з усіх соціальних параметрів повинні бути однаковими.

За характером експериментальної ситуації експерименти поділяються на: *польові* та *лабораторні*. У польовому експерименті об'єкт (група) перебуває у природних умовах свого функціонування (учнівська, студентська група). В лабораторному експерименті експериментальна ситуація (а також і експериментальні групи) формуються штучно. Як в польовому, так і в лабораторному експерименті як допоміжні методи збору інформації використовують також опитування та спостереження.

Розрізняють експерименти *лінійні*, *паралельні* та *послідовні*.

Лінійний експеримент характеризується тим, що аналізу піддається одна і та ж група, яка одночасно є і *контрольною* (її первинний стан), і *експериментальною* (її стан після зміни однієї або кількох характеристик). Тобто ще до початку експерименту чітко фіксуються всі контрольні, факторні і нейтральні характеристики об'єкта. Після цього змінюються факторні (експериментальні) характеристики групи або умови її функціонування, і через певний проміжок часу знову замірюється стан об'єкта за його контрольними характеристиками.

Одним із найбільш простих та поширених є так званий *паралельний* експеримент. В ньому одночасно беруть участь дві групи: *контрольна* та *експериментальна*. Як зазначалося, їх склад повинен бути однаковим за всіма характеристиками. Характеристики контрольної групи залишаються постійними протягом всього періоду експерименту, а експериментальної - змінюються. Доказ гіпотез при такому експерименті опирається на порівняння стану двох об'єктів спостереження в один і той же час. За результатами експерименту контрольні характеристики двох груп зрівнюються і робиться висновок про причини та величини змін, які мали місце в ході експерименту.

Для успішного проведення експерименту велике значення має правильний відбір його учасників. У соціологічній практиці, як правило, розрізняють такі методи відбору експериментальних груп:

- *метод випадкового відбору* (випадкова, ймовірна вибірка);
- *метод попарного відбору* (відбір двох за однаковими характеристиками груп; як правило, застосовується при паралельному експерименті);
- *метод структурної або квотної вибірки* (обрана група являє собою мікромодель генеральної сукупності; як правило, застосовується при лінійному експерименті).

Підготовка та проведення експерименту обумовлює послідовне вирішення ряду питань:

- визначення мети експерименту;
- вибір об'єкта (групи) для експерименту та виділення предмета експерименту (найсуттєвіші проблемні сторони);
- визначення умов експерименту та створення експериментальної ситуації;
- визначення завдань та формулювання гіпотез;
- вибір індикаторів та способу контролю протікання експерименту;
- фіксація результатів та перевірка ефективності експерименту.

Логіка експерименту завжди визначена пошуком причин та характеру змін соціального явища чи процесу.

6. Аналіз документів (традиційний, кількісний)

Цей метод вважається одним із найстаріших, відколи з'явилася документальна інформація. *Документальною в соціології називають будь-яку інформацію, фіксовану в друкованому чи рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото-кіноплівці, в електронних носіях.* (У такому разі значення терміна відрізняється від загальноприйнятого: як правило, документом називаємо лише офіційні матеріали).

Аналіз документів - один із широко застосовуваних і ефективних методів збору первинної інформації. Документи із різним ступенем повноти відображають духовне та матеріальне життя суспільства і передають не тільки подію та фактологічний бік соціальної дійсності, але і фіксують мову викладу, характер опису та відображення соціальної дійсності.

Різновиди документів. До них у прикладній соціології, в першу чергу, відносять, як вже вказувалося, різні друковані та рукописні матеріали, а також теле-, кіно-, фото-, звукові записи. За останні роки набули великого розповсюдження електронна система та мережа «появи», збереження і поширення документальної інформації - *Інтернет*.

Існує ряд критеріїв для класифікації документів. Розрізняють *офіційні* і *неофіційні* матеріали. Принципове значення для дослідника мають офіційні документи, які відображають переважно суспільні зв'язки. Такого типу документи складаються та затверджуються державними та громадськими інституціями. Велику користь приносить вивчення неофіційних документів. Серед них виділяють особисті документи: листи, записки, мемуари, щоденники, художня творчість тощо. Вони дозволяють пізнати глибокі соціальні механізми багатьох процесів, зрозуміти мотиви поведінки людей, збагнути ті чи інші конкретні явища.

За формою викладу розрізняють *письмові* та *статистичні* документи. За функціональними особливостями - *інформаційні*, *культурно-виховні*, *регулятивні*.

В окрему групу входять матеріали засобів масової інформації. Це - важливе джерело документальної інформації, яке відображає всі сторони життя суспільства. Публікації газет та журналів синтезують інформацію документів різних типів: цифрову, словарну, мистецьку та іншого типу інформацію. Аналіз змісту різноманітних матеріалів, преси та теле- і радіопередач дозволяє глибше усвідомити проблеми суспільного життя.

Інформацію, яка міститься в документах, поділяють на *первинну* та *вторинну*. Тому розрізняють *первинні* та *вторинні* документи. *Первинні* - складені на базі прямого спостереження або опитування, на основі безпосередньої реєстрації відбулих подій. *Вторинні* - являють собою обробку, узагальнення або опис, зроблений на основі даних первинних джерел.

Окрім цього, можна класифікувати документи за їх прямим змістом, наприклад: *літературні дані*, *історичні*, *наукові архіви*, *архіви соціологічних досліджень* тощо.

Ще одна основа для типології документів - їх *цільове* призначення. Виділяють документи, створені незалежно від дослідника, і документи цільові, підготовлені відповідно до програмних вимог дослідження. До першої групи належать всі документи, існування яких не обумовлено технікою проведення соціологічних досліджень (офіційні документи, статистичні дані, матеріали преси, листування* Друга група документів включає записи спостережень, матеріали інтерв'ю, різного типу звіти соціологічні матеріали.

Самостійним етапом аналізу документів виступає відбір джерел інформації та комплектування вибіркової сукупності матеріалів аналізу. Опорою цьому служить програма дослідження. Якісна сторона вибірки документів обумовлюється критеріями різновидів документів. Кількісна сторона вибірки визначається матеріально-технічними можливостями та організаційними умовами діяльності дослідника.

При аналізі документів постає проблема *достовірності* документів та інформації. На практиці не слід плутати надійність, оригінал документа із достовірністю повідомлених в ньому подій. Особливо це важливо у юриспруденції. Ні печатка, ні підпис на документі не гарантують надійності документальної інформації. За будь-яким текстом - завжди «стоять» люди, їх інтереси та цінності, що прямо чи опосередковано відображається в змісті документа. Тому, приступаючи до роботи, потрібно визначити надійність самого документа і достовірність його змісту. В першому випадку мається на увазі *автентичність* (достовірність, справжність) джерела інформації та його зв'язок із предметом дослідження. В іншому - правдивість у висвітленні фактів, точність у передачі автором описуваних ним подій.

Як засіб перевірки надійності, достовірності інформації і одночасно аналізу їх змісту є «зовнішнє» та «внутрішнє» дослідження документів. Як зовнішній аналіз виступає вивчення обставин виникнення документа, його історичного та соціального контексту. Внутрішній аналіз - це і є власне вивчення змісту документа, всього того, про що свідчить текст джерела, і тих об'єктивних процесів та явищ, про які йдеться в документі.

В усіх випадках первинні дані надійніші за вторинні. Тому офіційний особовий документ, отриманий із перших рук, більш надійний і достовірний, ніж неофіційний, і до того ж складений на основі інших документів. При використанні вторинних документів важливо встановити їх першоджерело.

Особливу точність, суворість повинен виявляти дослідник при роботі із особовими документами, такими, як: автобіографії, щоденники, лист. Ось кілька умов, що сприяють виникненню довіри до інформації, що містять особові документи:

- можна вірити повідомленням, якщо вони аж ніяк не зачіпають інтересів автора документа;
- ... або завдають певної шкоди авторові;
- більш достовірні ті дані, які в момент реєстрації автором були загальновідомими;
- достовірні деталі події, які несуттєві з точки зору автора документа, а також дані, до яких автор ставиться недобррозичливо;

З точки зору психології, перевірка оригінальності документа, аналіз мотивів, побуджень, умов його складення, цільової установки автора, ситуації, в якій він діяв, характер його оточення - ось ті фактори, від яких залежить достовірність інформації із особових документів.

Отже, розглянемо методи аналізу документів. В усьому різновиді дослідних прийомів, які використовуються при вивченні документів, виділяють два основних: *якісний* та *кількісний*. Ці два підходи до вивчення інформації, хоч і розрізняються багато в чому, однак і доповнюють один одного.

Перший метод - *традиційний*, *якісний* або *класичний*. Під ним розуміється вся багатомірність розумових операцій, спрямована на інтерпретацію даних, які складають зміст у документах. Традиційний аналіз - це ланцюжок розумових, логічних побудов, спрямованих на виявлення суті аналізованого матеріалу. Здійснюючи традиційний аналіз, соціолог (юрист, журналіст) має відповісти на такі запитання:

Що являє собою документ?

Хто його автор?

Яка мета створення документа?

Яка надійність самого документа?

Яка достовірність зафіксованих у ньому даних?

Яка дія (резонанс), реакція на документ?

Який оціночний зміст документа (характер, спрямованість)?

Які висновки можна зробити про факти, які є в документі?

Традиційний аналіз *прагне ніби до кінця проникнути» в глибину* документа, вичерпати його зміст. Велику роль при цьому відіграє досвід дослідника, глибина його знань про предмет та інтуїція. Основна складність при роботі із документами - вміння читати дані мовою гіпотез дослідження. Адже документ був складений зовсім не для того, щоб перевірити гіпотези соціолога. Тому, щоб аналізувати документальні матеріали по суті, соціолог передусім повинен виконати складну роботу пошуків у документі індикаторів (ознак, ключових понять, досліджень).

У багатьох випадках застосовують *кількісний аналіз (контент-аналіз)* - другий тип аналізу документів. Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти (і підрахувати) такі ознаки, риси, властивості документа, які із необхідністю відображали б певні суттєві сторони змісту. *Контент-аналіз* - це квантифікація тексту, перевід у кількісні показники масової текстової інформації із подальшою статистичною обробкою.

Основні методи цього аналізу були розроблені у 40-х роках ХХ ст. американськими вченими Д. Лассуеллом, Б. Берельсоном, перші вітчизняні спеціалісти в цій галузі - Б. Грушин, М. Лаурістін).

Контент-аналіз розпочинається з вияву смислових одиниць, в якості яких використовуються:

- поняття, виражені в словах, окремих термінах;
- тема, виражена в цілих смислових абзацах, частинах тексту, радіопередачах;
- імена історичних осіб, політиків, видатних вчених і діячів мистецтва;
- цілісна громадська подія, офіційний документ, факт, твір, випадок.

Об'єктом аналізу виступає зміст даних, їх тематика і смислові значення, а **предметом** - картина світу і відображення його засобами масової інформації.

У контент-аналізі існує два методи виміру:

- той, де квантифікація зводиться до визначення частини згадування виділеної смислової одиниці щодо інших категорій;
- у другому випадку за одиницю обчислення обирають фізичну протяжність або площу тексту, заповнену смисловими одиницями: кількість рядків, абзаців, квадратних міліметрів, знаків, колонок у друкованих текстах.

Інформація є основою для прийняття будь-якого управлінського, комерційного, науково-технічного рішення. Інформація - це свого роду опосередковане знання про оточуючу нас дійсність, що стають надбанням людини завдяки переносу їх на матеріальний носій.

Інформація може бути:

- *кон'юнктурна* (економічна), яка характеризує стан будь-якого виду ринку;
- *комерційна* (сукупність даних про попит та пропозиції на певні види товарів та послуг, співвідношення попиту та пропозицій (маркетингова інформація);
- *науково-технічна* інформація (про досягнення науки та техніки, винаходи, наукові дослідження та їх результати тощо);
- *статистична* (про динаміку кількісних та якісних змін у різних соціальних сферах: економіка, демографія тощо);
- *соціальна* (констатація факту про події, явища, їх оцінка та ін.).

Це далеко не повний перелік різновидів інформації. В даному разі нас цікавить інформація *соціальна*, тобто: знання, повідомлення, дані про ставлення людей, стан та характер розвитку соціальних процесів, умов життєдіяльності, суспільний стан індивідів і соціальних груп тощо. За своїм змістом вона відрізняється від економічної, технічної та інших видів інформації.

Збір та узагальнення соціальної інформації є завданням соціальної статистики. Крім того, складовою соціальної інформації є дані, що отримані в ході аналізу різного роду документів (звітів, протоколів, листів, біографій, літературних джерел), повідомлень засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення, кіно) а також безпосередніх спостережень. У структурі соціальної інформації велике значення належить даним масових соціологічних, соціально-демографічних та інших опитувань. Без такого роду даних знання про закономірності розвитку у будь-якому різновиді соціальної сфери суспільства є неповними. Кількість та якість соціальної інформації залежить від ступеня повноти та адекватності системи показників, інструментарію, процедур, методів, які застосовуються при її зборі та аналізі.

Щоб люди могли реалізувати власну пізнавальну активність, їм необхідно отримувати повну інформацію про конкретні факти і зважену аргументацію, на основі чого можна було б робити власні висновки. З цієї точки зору, інформація характеризується такими ознаками:

- *релевантність* інформації (вираження того, що всі факти та аргументи повинні мати відношення до заданої основної думки, ідеї);
- *широта* інформації (різномірність аргументації, яка використовується для обґрунтування основної думки);
- *глибина* інформації (ступінь логічної та науково обґрунтованої позиції");
- *насиченість* інформації (співвідношення максимальної подачі інформації із мінімальним часом її сприйняття).

Дані характеристики оцінки інформації максимально використуються при аналізі документів у соціологічному дослідженні.

Прикладом вміння подавати інформацію за усіма вищеподаними критеріями є так званий «феномен Сєви Новгородцева» - відомого ведучого англійської радіостанції Бі-Бі-Сі (в минулому радянського музиканта і журналіста). Унікальність його в тому, що він за досить короткий проміжок часу міг цікаво видати максимум інформації, котра чітко сприймалася і запам'ятовувалася.

7. Тестові методика

У літературі немає одностайної думки про час появи тестів. Одні вважають, що історія тестів налічує понад 4 тисячі років. Інші пов'язують їх появу з іменем американського психолога Д. Кеттела, який в кінці ХІХ ст. написав роботу про тести.

Однак ті методи, які нагадують тести в більш широкому розумінні, мають давню історію. В Давньому Єгипті, наприклад, тільки той міг бути посвяченим у жерці, хто був здатний витримати перевірку на те, що називається *професійною гідністю*. У Давньому Китаї перший відбір персоналу для державних посад відбувся в 2200 роках до н. е. у вигляді конкурсів з: музики, стрільби, кінної їзди, мови, писання, поезії та ін. Історія Давнього Китаю найбільш відома використанням тестового характеру. Испити практикувалися також і в Давній Греції (система відбору у Піфаї Орській школі, у Спарті, Афінах) та Стародавньому Римі. Таким чином, *тест виступав як засіб перевірки вмінь людей*.

Період капіталізму із елементами високого рівня спеціалізації та інтенсифікації виробництва дав поштовх розвитку «тестових випробувань», що підтверджується на практиці. Цей час визначався практичною потребою вивчення індивідуальних особливостей людей, бо за цим стояв великий економічний інтерес.

Засновником наукового вивчення індивідуальних відмінностей вважається відомий англійський вчений **Ф. Гамільтон**. Під час проведення у Лондоні міжнародної виставки медичного обладнання (1884), була створена лабораторія з перевірки фізіологічних та психологічних можливостей і особливостей людини. Цим і скористався вчений: за повною науковою програмою вперше було досліджено близько 10 тис. чол. Пропагандист ідей та методів Ф. Гамільтона американський психолог **Дж. Кеттел** запровадив близько 50 «тестів» перевірки різних психо-фізіологічних якостей людини, і ввів у психологічну науку термін «розумовий тест» (mental test) у 1889 р.

Початок розвитку сучасної тестології (психометрії) у психологічній та соціальній роботі пов'язують з іменем французького лікаря А. Біне,

котрий розробив у співавторстві з **Т. Симоном** вимірювальну шкалу розумового розвитку, відому під назвою «тест Біне-Симона» (1905).

Вперше масові тестування застосовувалися в США в період першої світової війни (під час «масової мобілізації», в процесі якої було «протестовано» близько 1,7 млн солдат і 40 тис. офіцерів). І вже початок ХХ ст. характеризувався застосуванням тестів у практиці прикладних досліджень. Тести швидко почали застосовуватися в усіх країнах світу. Одним з чинників інтенсивного розвитку тестів на початку ХХ ст. було виникнення великої кількості науково-прикладних проблем (соціально-економічні та соціально-психологічні проблеми праці та позаробочого часу працівників).

Увага більшості вчених-психологів була звернена на вивчення психологічних факторів у трудових процесах, у результаті чого виник новий напрям - психотехніка праці. «Вторгнення» математики в психологію привело до заснування психометрії. У соціології автономізувалася мікросоціологія та відокремилася соціальна психологія, що і послужило формуванню соціометрії. В колишньому СРСР тести застосовувалися переважно у двох сферах - у народній освіті та у сфері профвідбору. В США тести використовувалися при прийомі на роботу, у навчальні заклади, для оцінки знань школярів та студентів, в соціально-психологічних дослідженнях.

Тести використовуються переважно в емпіричних дослідженнях, але більшість спеціальної соціологічної літератури («Рабочая книга социолога», праці В. А. Ядова) не відносить тести до методу збору даних, а вважає особливою системою використання опитування та спостереження, іноді - як різновид психологічних процедур. Це - і випробовування, і перевірка, і експеримент.

Поняття «соціологічний тест» визначається як система відібраних соціологічними методами висловлювань для респондента з метою отримання валідної, тобто обгрунтованої, надійної інформації про ознаки та характеристики, які нас цікавлять. Основна, найбільш розповсюджена форма інтерпретації тесту - це перелік спеціально підібраних тверджень, згідно з якими респондент висловлює свою думку.

Тест - це об'єктивне і стандартизоване вимірювання вибору поведінки, яке спрямоване на визначення можливості передбачити саме поведінку. Це і метод вимірювання, і оцінка різних психологічних якостей та станів індивіда. Поява тестових процедур зумовлювалася потребою зіставлення (порівняння, диференціації, ранжирування) індивідів за рівнем розвитку або ступенем вираження різних соціальних та психологічних якостей (інтелект, здібності, темперамент, особистісні якості). Кожен тест, що відповідає головним критеріям надійності та валідності (відповідності), містить такі компоненти (інакше кажучи - *структура тесту*):

1. *Інструкція до тесту* - де викладено мету тесту і порядок, особливості заповнення анкети (рекомендація в кожному твердженні обрати відповідь, обводячи її кружком).

2. *Висловлення тесту* — набір питань та відповідей.

3. *Ключ шкалювання* - співвіднесення пунктів завдань зі шкалами вимірювання якостей, що вказує на те, який саме пункт завдань до якої характеристики належить.

4. *Ключ кодування*, який дозволяє підрахувати, скільки балів у шкалу додає той чи інший варіант відповіді.

5. *Ключ тесту, або інтерпретація отриманих даних.*

При формулюванні висловлень тесту корисно дотримуватися таких правил:

- висловлення повинні бути у міру можливості короткими, зрозумілими для всіх без винятку респондентів;
- вони не повинні містити натяку на правильну або схвальну відповідь;
- тестові речення не повинні містити тільки позитивних або тільки негативних суджень;
- у кожному висловлюванні тесту має стверджуватися щось одне.

Отже, кожний тест складається з набору характеристик вимірюваного явища і шкал, за якими здійснюють вимірювання кожної характеристики. Сукупність цих вимірювань інтегрована в єдиний числовий показник - загальний результат вимірювання - *індекс* явища, що вивчається.

Одним із критеріїв надійності даного тесту є його *точність* та *валідність*. Валідність тесту означає вимірювати те, що він має вимірювати за задумом. Замість валідності в соціологічній літературі використовуються терміни «обґрунтованість», «достовірність», «дієздатність», «адекватність», «узгодженість». Поняття валідність стосується не стільки самого тесту, скільки його мети, ситуації та процедури проведення.

Слід визначити основні принципи, на котрі необхідно зважати, конструюючи тести для застосування їх у масових опитуваннях під час емпіричного соціологічного дослідження:

- *універсальність* (методика має вимірювати найсуттєвіші індикатори (ознаки) досліджуваного явища, що дає можливість застосувати практично в кожному соціологічному дослідженні, яке передбачає аналіз даного явища);

- *інтегральність* (обґрунтоване зведення різних вимірювань різноманітних характеристик досліджуваного явища до одного інтегрального показника);

- *об'єктивність* - чіткість мети вимірювання, котра дозволяє значною мірою уникати спрямовану фальсифікацію суб'єктом результатів тестування;

- *компактність* (обсяг методики повинен бути компактним з можливістю використання в масових опитуваннях, не переобтяжуючи головного інструментарію дослідження);

- *якісність* (методика повинна «паспортизуватися» статистичними показниками надійності та валідності);

- *стандартизованість* - встановлення норм рівня вимірюваного параметра, що дозволяє співвідносити одержані в конкретних дослідженнях дані з певними параметрами;

- *чутливість* - шкала повинна відповідати досить високій точності вимірювання, що уможливорює реєстрацію різних змін у реальному стані людей;

Тести класифікуються за різними ознаками.

За видами властивостей особи вони поділяються на тести:

- *досягнень* - це вимір інтелекту, творчості, знання, вмінь тощо;

- *особистісні* - вимір установки на інтереси, темперамент, характер, мотивації.

Щодо різновиду опитування тести поділяються на *індивідуальні* і *групові*.

У науці розрізняють тести:

- апаратні (фізіологічні) (як правило, із застосуванням засобів, апаратури для виміру психофізіологічних особливостей людини);
- «олівець - папір» (графічні);
- «питання - відповідь» - найбільш поширені в соціології та ін.

На сучасному етапі значно розширено застосування комп'ютерів при проведенні тестування.

8. Методики виміру соціальних установок

Останнім часом, у зв'язку з активізацією соціального та політичного життя набули актуальності дослідження взаємовідносин різних суспільних груп, а також відносин між цими групами та соціальними інститутами. Часто через протиріччя інтересів, ціннісних орієнтацій або світоглядних уявлень, які виступають мотивом масової поведінки людей, виникають антагонізми, конфлікти. Попередити небажаний результат такого роду масових проявів можна завдяки наявності надійної інформації. Отримати подібну інформацію можна шляхом застосування різних методів соціологічного виміру установок тих груп населення, які перебувають у ситуації соціальних протиріч.

Дослідження установок методами прикладної соціології важливо для прогнозування поведінки мас, вияву ступеня гостроти протиріч. Одним з основних методів виміру соціальних установок є конструювання та застосування соціологічних шкал. Найбільш простим видом шкали виміру установки є шкала самооцінки. При конструюванні такої шкали у формі традиційного питання її позиції обов'язково розміщуються симетрично і складаються із рівної кількості позитивних та негативних оцінок (див. розділ про вимірювання в соціології).

Іншим різновидом виміру є шкала ранжирування. Найбільш простий прийом виміру установок згідно з правилами такої шкали є ранжирування респондентами тих об'єктів у порядку надання переваг, ставлення до яких з їх боку цікавить дослідника.

Ознайомлення з більш складними методиками потребує вивчення додаткової спеціальної літератури.

9. Маркетинго-соціологічні методики

За останні десять років практично-прикладний рівень соціологічного знання, спричинений ринковими перетвореннями, став об'єктом активного застосування у маркетинговій системі. У вітчизняній соціології сформувалася нова віха - маркетингові дослідження у соціальній системі, або маркетинго-соціологічні дослідження.

У сучасних ринкових умовах маркетинг немислимий без отримання надійної, точної, сучасної диференційованої інформації про стан ринку, мотивації споживачів товарів та послуг, стан маркетингового середовища, в якому функціонує ринковий об'єкт. Такою опорою у діяльності маркетингової системи виступає соціологія з усім власним інструментарієм вивчення ринкового середовища. Що стосується цього «інструментарію» - методів та технологій, то вони в маркетингові дослідження практично повністю «прийшли» із соціології (опитування, тести, аналіз документів, експерименти, програмування дослідження, організація вибірки, обробка та аналіз інформації), хоч і мають певні відмінності.

Маркетингові дослідження (marketing research) - напрям соціологічних досліджень, що включає систему організації збору, обробки та аналізу інформації про попит, пропозиції, споживацькі переваги населення, його пріоритети в економіці, політиці, соціокультурній сфері з тим, щоб якомога повніше задовольнити потреби людей, груп, інститутів, організацій, суспільства в цілому. Маркетингові дослідження для того й проводять, аби забезпечити суб'єкт управління інформацією для прийняття ним більш обґрунтованих рішень та їх реалізації в різноманітних сферах суспільної діяльності (у виробництві товарів та послуг, торгівлі, управлінні, фінансовій справі, політиці). Процес маркетингових досліджень - це ряд послідовних процедур, що поєднують у собі: визначення проблеми, мети, програми, розробку плану дослідження (врахування потреби у специфічній, нестандартній інформації; вибір методів та засобів збору первинної інформації; калькуляція фінансових витрат на проведення дослідження, черговість етапів його проведення); реалізацію плану дослідження (збір, обробка та аналіз отриманої інформації); інтерпретацію кінцевих результатів, висновків та їх використання у практичній роботі.

Найчастіше метою маркетингових досліджень є забезпечення замовників надійною та достовірною інформацією про ринок (в еконо-

міці), різні ситуації (в різних сферах життя), створення такого асортименту товарів, послуг, який би відповідав потребам економічної, політичної, соціокультурної сфер діяльності суспільства і задовольняв його попит. У зв'язку з цим соціолог-дослідник допомагає створити умови для пристосування виробничої та іншої діяльності до плинного попиту, розробити систему організаційно-технічних, економічних, політичних та інших заходів, які спрямовані на підвищення конкурентоспроможності продукції, послуг, різноманітної діяльності. Мета маркетингових досліджень може мати *перспективне* (стратегічне) або *поточне* значення. *Перспективні* проводяться для визначення цілей діяльності організації-замовника та вироблення її стратегії. *Поточні* пов'язані з повсякденною діяльністю організації, вони мають локальний характер. Цінність маркетингових досліджень часто проявляється в тому, що вони дають змогу запобігати помилкам, виявляти їх на ранній стадії та виправляти з мінімальними втратами.

Залежно від джерела та специфіки одержуваної інформації дослідження можуть бути кабінетними та польовими. Кабінетні дослідження здебільшого пов'язані з використанням вторинної інформації (звіти, різні показники, рахунки, урядова інформація, періодичні видання, книги). Такі дослідження є попередніми і мають описовий характер. За їх допомогою можна визначити загальну характеристику ринку або іншої ситуації. Для глибшого дослідження необхідна оперативна (первинна) інформація, з метою чого і проводять польові дослідження.

Основними методами збору первинних даних у маркетингових дослідженнях, як і в соціології в цілому, є *опитування*, *спостереження*, *експеримент* та ін. Значної уваги заслуговує метод *експертних оцінок*, який найбільш поширений при розробці різних прогнозів. Розрізняють такі типи досліджень: *розвідувальне*, *описове* (deskriptivne), *експериментальне* та *каузальне*. Суть кожного адекватна аналогічним типам дослідження в соціології. *Розвідувальне* дослідження переважає інші види досліджень. Його мета - збір інформації, необхідної для більш повного визначення проблем і висунутих гіпотез та припущень. *Описове* дослідження загалом характеризує проблеми, ситуації, в т. ч. і ринкові, на ґрунті реальних фактів, подій, статистичних даних. *Експериментальне* дослідження - збір первинної інформації шляхом відбору однотипних груп досліджуваних, видачі їм різних завдань, контролю за факторами, котрі впливають на результати, і порівняння розбіжностей у групових реакціях. *Каузальне* дослідження застосовують для перевірки гіпотез щодо причиново-наслідкових зв'язків маркетингу з факторами зовнішнього та внутрішнього середовища.

Маркетингові дослідження мають широку історію, хоч і почалися порівняно недавно - в США на початку ХХ ст., але посіли помітне місце як у США, так і в Європі лише після Другої світової війни, коли

пропозиція обігнала попит, і «ринок продавця» переріс у «ринок покупця». Наслідком цього було те, що покупець став більш розбірливим у виборі товарів, послуг і прискіпливішим до їх якості, а головне був заінтересований у тому, щоб отримати за свої кошти більше, найкраще. За останнє десятиліття витрати в усьому світі на маркетингові дослідження, що порівняно нову галузь знань, досягають понад 5 млрд дол. США. Отже, чим більший обсяг доступної інформації, тим менший ризик. Нині такі дослідження проводяться практично в усьому спектрі сучасного бізнесу, а також у політичній та соціокультурній сферах.

Виділяють такі складові маркетингових досліджень: *маркетингова розвідка* та *маркетингова інформаційна система*.

Маркетингові розвідки - це постійний збір поточної інформації, необхідної для розробки, а також коригування планів маркетингу. Маркетингова розвідка заснована на зборі конфіденційної або напівконфіденційної інформації. Маркетингова інформаційна система - сукупність персоналу, обладнання та процедур, призначених для збору, обробки, аналізу та розподілу в установлений час достовірної інформації для підготовки та прийняття рішень. Інформація може бути отримана з внутрішніх і зовнішніх джерел шляхом проведення як маркетингових досліджень, так і маркетингових розвідок.

Кожен із нас при товарному, соціальному чи іншому виборі «споживання» практично кожного дня проводить «власне» маркетингове дослідження. Необхідність розробки маркетингових рішень в умовах невизначеності та ризику є основним фактором, який обумовлює необхідність та важливість постійного та активного проведення маркетингових досліджень.

Проводити маркетингове дослідження (отримання надійної інформації) - значить прислухатися до думки споживача.

За змістом та сферою вивчення маркетингові дослідження розподіляються на:

- *дослідження середовища маркетингу* (фактори мікро- та макросередовища: поставщики, конкуренти, клієнти, загальноекономічні, демографічні, політичні умови, соціокультурні фактори);
- *дослідження ринку* (ринку економічного, споживацького, товарного, політичного, соціального та ін.; визначення його обсягу та структури, аналіз тенденцій його розвитку);
- *дослідження товару (продуценту) та його властивостей* (його задум та позиція, реакція споживачів на його появу);
- *дослідження споживачів та покупців* (вивчення споживчої аудиторії, потреб населення, мотивацій, запитів споживачів на нові товари та ін.);
- *дослідження реклами* (дії реклами, ефективність засобів реклами, проблеми інформованості споживачів про товари);
- *дослідження фірми* (економічний стан, імідж, персонал).

Основним і важливим інструментом здійснення маркетингового дослідження є, як вже вказувалося, сукупність власне соціологічних, математично-статистичних методів, які водночас мають свої характерні особливості стосовно маркетингу. Так, у маркетинговій дослідницькій діяльності застосовується *метод імітаційного моделювання* як метод кількісного аналізу інформації (побудова математичної або графічної моделі дії стратегічних факторів заданому маркетинговому секторі), прогнозування, факторний аналіз.

У деяких випадках за часткової заміни традиційних форм спостереження та опитування використовують різного роду технологічні заходи та технічні засоби (обладнання, які фіксують перегляд глядачами телепрограм). Один із різновидів інтерв'ю, що найчастіше застосовують в маркетингових дослідженнях, - так звані «якісні методи» або методи дослідження мотивацій. Ці методи «прийшли» до маркетингових досліджень із психології та інших «поведінкових наук». Як правило, виділяють кілька основних типів якісних методів: *поглиблені інтерв'ю, групові дискусії, проєктивні техніки*. Основна ідея поглибленого інтерв'ю полягає в тому, що в процесі проведення співбесіди респондент визнає ірраціональні елементи власних споживацьких підходів або відношень.

З врахуванням специфіки маркетингових досліджень на базі традиційних опитувальних методик і з можливим їх паралельним застосуванням розроблені й активно використовуються оригінальні методичні інструментарії, які спеціально призначені для збору, накопичення і використання інформації про споживацьку поведінку населення. Такого роду методики використовуються і в соціології, і в психології та інших галузях, однак у сфері маркетингових досліджень вони отримали найбільше застосування.

Виділяють такі види подібних маркетингово-соціологічних методик:

- торгові панелі;
- споживацькі панелі;
- омнібуси;
- моніторинги;
- хол-тести;
- фокус-групи та ін.

Коротко розглянемо кожний із перелічених видів.

Загальний принцип організації панельних досліджень полягає у повторенні, регулярному проведенні досліджень, які вимагають вивчення одного й того ж соціального об'єкта з певним часовим інтервалом. *Торгова панель* спрямована на постійний збір інформації щодо продажу на основі репрезентативної вибірки в структурі торгової мережі і таким чином дозволяє відстежувати динаміку ринку. В цілому подібні дослідження дозволяють фіксувати обсяг та тенденції ринку, специфіку цінової політики, «стратифікаційність» та «мобільність» товарів.

Споживацька панель (або щоденникова) дозволяє дати відповідь на запитання, хто саме є покупцем того чи іншого товару. І об'єктом дослідження тут виступають не торгові підприємства, а люди-покупці (домашні господарки, сім'ї). Предметом дослідження виступають мотивація покупок, що здійснюються певною сім'єю, а також структура їхніх витрат та доходи. В такому **спосьбі** дослідження закладена ідея: опитувані сім'ї ведуть щоденник, в якому щодня ретельно фіксують всі покупки. Основними принципами організації споживацької панелі є: репрезентативна вибірка домашніх господарств та регулярність і ретельність проведення замірів.

Використання споживацьких панелей дозволяє вирішити кілька основних маркетингових завдань:

- уточнення даних різних характеристик товару (місце товару серед інших, частка продажу, середня закупівельна ціна, способи залучення клієнтів, споживацькі інтереси покупців тощо);
- аналіз витрат реальних та потенційних споживачів;
- визначення «споживацької» і «неспоживацької» аудиторії (сегменту).

Існує безліч різних модифікацій споживацьких щоденникових панелей, а точніше, розширення сфери їх застосування: дослідження рейтингів засобів масової комунікації (телебачення, радіо, газети, журнали), туристичної системи, дозвілля тощо.

Найбільш активно в маркетингових дослідженнях використовується методика *омнібусів*. Завдяки їм можна з найменшими затратами отримати інформацію про всі важливі аспекти споживацької поведінки цільової аудиторії. *Омнібуси* - це звичайне опитування, що характеризується, певними організаційними та фінансовими особливостями. Спеціалізована маркетингова опитувальна організація періодично проводить за репрезентативною вибіркою комплексні опитування, до яких включаються окремі питання та блоки питань, пропоновані різними замовниками. Тому та чи інша заінтересована організація може скористатися можливістю залучитися до опитування з відповідних проблем, не проводячи власного дослідження. Звідси - і основні переваги подібних методик: порівняна дешевість участі в опитуванні, систематичність і оперативність отриманої інформації.

Технологією і організацією маркетингового дослідження, яке забезпечує постійне отримання необхідної для маркетингу інформації на основі ідентичних вибірок і питань, виступає *моніторинг*. При організації моніторингу використовують різні методи збору інформації, але найчастіше, як правило: анкетування, інтерв'ю та аналіз документів.

Порівняно новою та оригінальною методикою, яка практично не застосовується в соціології і створена виключно для маркетингового дослідження і порівняно недавно почала застосовуватися в Україні, є проведення *хол-тестів*. Основне призначення подібної методики -

вивчення реального попиту на ті чи інші товари, споживацькі інтереси, але, як правило, в рамках певних регіонів, територіальних одиниць, торгових центрів. Загальна схема дослідження така: для початку відбирається певний контингент опитуваних, які мають відношення до даного типу товару, з використанням певних квот. Надалі відібраним та запрошеним респондентам у спеціально підготовлених для дослідження приміщеннях демонструють фільм, рекламний ролик, в якому розповідається про специфіку та характеристику певних товарів. Після цього проводиться опитування: на вияв зміни ставлення респондентів до товару (даний підвид опитування можна трактувати і як експеримент).

У маркетингових дослідженнях незамінною, в першу чергу для вивчення поглиблених мотивів, пов'язаних із споживанням тих чи інших товарів та послуг, є методика *фокусованих групових дискусій («фокус-групи»)*. Дана методика належить до групи якісних методів і використовується в соціології для глибокого наукового аналізу тих чи інших проблем. Основне призначення «фокус-груп» в маркетингових дослідженнях - *вияв реакції споживачів на різні товари, вияв поглиблених мотивів, пов'язаних з їх споживанням*. В силу своєї специфіки, на відміну від поглибленого інтерв'ю, ця методика частіше використовується, коли предметом аналізу, обговорення є товар або послуга, вид реклами.

Організація проведення «фокус-груп» подібна до проведення «хол-тестів». Запрошується група людей для обговорення спеціально обраної теми. Дискусію проводить *модератор* - спеціально підготовлений інтерв'юер. У процесі гарячої дискусії із входженням кожного члена групи в роль експерта, досягається практичний ефект з обговорюваної теми. Подібна дискусія може тривати до двох годин. При цьому добре використовувати різні візуальні матеріали. «Фокус-група», як і деякі інші якісні методики, належить до класу гнучких методів, в рамках яких програма може змінюватися у ході проведення проекту. Вони носять в собі елементи і експерименту, і «мозгової атаки», оскільки проглядаються і сприймаються будь-які відгуки та думки щодо даної проблеми. Вся дискусія фіксується на відеоплівку, де потім ці сюжети будуть вивчати і «розшифровувати» спеціалісти. Організація подібних досліджень досить складна, але і перспективна.

Поряд із такими традиційними методами опитування, як анкетне опитування та інтерв'ю, їх модифікації, які безпосередньо «підлаштовані» для проведення маркетингових досліджень, широко використовуються і спеціальні опитувальні методики. Вони являють собою, власне, ті ж прийоми та технічні процедури, які запозичені із психології, лінгвістики і деяких паралельних галузей знань. До таких належать: *тести, лінгвосоціологічні методики, соціометричні методики, методика експертних оцінок*. (Майже всі вони були розглянуті

у попередніх розділах, а тому охарактеризуємо деяку специфічність їх з врахуванням застосування в маркетингових дослідженнях).

Тести популярні в маркетингових дослідженнях тому, що вони спрямовані на вимір і зіставлення різних якостей, властивостей, стремління індивіда, і їх використання дозволяє підвищити валідність отриманої інформації, тобто ступінь відповідності вимірюваного показника тому, що підлягав виміру. На відміну від соціологічних досліджень, опитувань громадської думки, де особливе значення має вивчення тенденцій масової свідомості, в маркетингу важливі саме індивідуальні потреби, мотиви особистості щодо певного товару чи послуги. Основними сферами використання тестів у маркетингових дослідженнях є:

- вивчення ціннісних орієнтацій та установок споживачів різних товарів та послуг;
- аналіз мотиваційного механізму щодо купівлі товару чи використання послуг;
- вивчення рівня інформованості споживачів про товари та послуги.

Досить часто тести використовуються при вивченні ефективності реклами. Основні функції тестів у рекламі - уточнення оцінок споживачів щодо тих чи інших товарів та послуг, побудови найбільш ефективних рекламних заходів, повідомлень. Такого роду процедури називаються «тестуванням рекламних роликів», основне призначення яких - дати відповідь на запитання: «Як саме вплинула реклама на підсилення здійснення (бажання) покупки?» За способом проведення вони подібні до «хол-тестів» та «фокус-груп».

Одним із різновидів тестових методик, розроблених на основі інтеграції методів соціології та лінгвістики, є *лінгвосоціологічні процедури*. Головна їх спрямованість - вивчення ефективності процесів сприйняття та засвоєння людьми інформації, оскільки люди, котрі сприймають інформацію, можуть не розуміти її смислу, або розуміти її неправильно. При організації даної методики відбираються із рекламних повідомлень різні поняття, які трапляються досить часто. Тестований має пояснити, що означає дане рекламне повідомлення, і вибрати із кількох варіантів інтерпретації кожного із рекламних повідомлень одне відповідне. Зрозуміло, що результати подібних досліджень будуть свідчити про те, наскільки правильно зрозуміли «споживачі реклами» повідомлення, що їх прагнуть довести до них.

Існують кілька форм проведення даної методики, які використовуються, як правило, для визначення рівня впізнання політичних діячів, громадських представників, іміджу фірм та компаній, імен різних керівників (методика «номіналія»), а також для аналізу рівня емоційного «навантаження» термінів, слів, рекламних штампів, що використовуються в рекламах (методика «заголовки»).

При проведенні маркетингових досліджень використовують і *соціометричні процедури*, що спрямовані на вивчення фірми, її персоналу, формування міжособистісних стосунків, авторитету керівників та менеджерів.

Методика *експертних оцінок* також застосовується в маркетингових дослідженнях. Але тут є своя специфіка. При оцінці різних аспектів стану і розвитку ринків тих чи інших товарів важливу роль відіграє залучення практиків, які реально працюють на ринку відповідних товарів та послуг. Однак в процесі експертизи не повинні брати участі спеціалісти, які так чи інакше заінтересовані у вирішенні відповідних проблем, оскільки потім братимуть участь у прийнятті рішень. Тому відбір експертів повинен бути найретельнішим.

Особливе місце належить і соціальному експерименту в маркетингових дослідженнях. При цьому можливості заміру дії факторів досить великі. Можна створювати справді майже «лабораторні» умови для вивчення дії на досліджуваній об'єкт різних засобів реклами, нових форм стимулювання збуту і т. ін. Особливе поширення в маркетингових дослідженнях набули різні експерименти у вивченні реклами. Методика їх проведення ідентична класичним соціологічним експериментам.

Виділяються дві групи населення (контрольна та експериментальна), в яких проводять замір дії на населення певної інформації чи групи інформаційних повідомлень відносно певної проблеми. Надалі проводять спеціальне інформування членів експериментальної групи (додаткова рекламна дія на аудиторію) і повторно за допомогою тестів вимірюється рівень інформованості членів експериментальної та контрольної груп. На цій основі і робляться висновки про реальну дію факторів. Так, якщо після завершення експерименту в експериментальній групі порівняно із контрольною, інформованість щодо змісту реклами змінилася, то робиться висновок про відносну ефективність подібних заходів, вплив на рівень інформованості населення, споживачів.

Щодо технології проведення маркетингових досліджень, то вона цілком тотожна системі операцій, процедур, прийомів, етапів у класичному соціологічному дослідженні. Можна стверджувати, що маркетингові дослідження - це свого роду дослідження соціологічні, але з високим ступенем та вузькістю практично-прикладного характеру.

Сьогодні маркетингові дослідження проводять практично в усьому спектрі сучасного бізнесу, а також у політичній та соціокультурній сферах.

Вивчаються запити, пропозиції, споживацька поведінка населення, його пріоритети в економічній, політичній, соціокультурній сферах з тим, щоб якомога повніше задовольнити потреби людей, груп, організацій.

Маркетинго-дослідницький ринок України сьогодні - це достатня кількість великих і малих дослідницьких центрів та агентств, які на

кваліфікованому рівні проводять різноманітні маркетингові дослідження. Серед таких можна назвати: «Socis», «UMG», «OPM», «AC Nielson», «Соціополіс», «Соціомаркет», «Обрій», «SC-DOM-marketing group», «Рейтинг», «Полосоцис» та багато інших.

Контрольні запитання:

1. Опитування та його типи. Цільове призначення різних видів опитування.
2. Анкетне опитування. Загальні вимоги до анкети. Структура анкети. Основні види запитань анкети.
3. Інтерв'ю, його особливості та різновиди. Основні фази інтерв'ю і вимоги до їх проведення.
4. Місце і значення експертних оцінок. Основні форми та методи експертного опитування.
5. Основні етапи підготовки і проведення експертних опитувань.
6. Методи відбору експертів. Перевірка їх компетентності.
7. Метод спостереження та його характеристика.
8. Види спостережень і підвищення надійності даних спостереження.
9. Особливості та застосування соціометричного опитування
10. Сутність, функція експерименту. Класифікація. Специфіка та етапи підготовки і проведення соціологічного експерименту.
11. Документ як джерело соціологічної інформації. Поняття та класифікація документів.
12. Методи аналізу документів. Традиційний аналіз, його характеристики.
13. Кількісний аналіз (контент-аналіз) змісту документів, його характеристика.
14. Роль інформації в ринковому середовищі.
15. Поняття тесту. Структура тесту. Вимоги до роботи з тестами.
16. Поняття маркетингового дослідження.
17. Загальна характеристика основних методик у проведенні маркетингових досліджень.

Додаткова література (до теми 2):

- Аванесов В.* Тесты в социологическом исследовании.- М., 1982.
- Алексеев А.* Контент-анализ, его задачи, объект и средства // Труды научно-исслед. ин-та культуры - М., 1974.- Вып. 9.
- Беленовский С. А.* Метод фокус-групп.- М., 1996.
- Бобнева М. И.* О применении социометрических методов при изучении структур сложных организаций. Вып. 1-М., 1970.
- Бутенко И. А.* Анкетный опрос как общение социолога с респондентами,- 1989.
- Волков И.* Социологические методы в социально-психологических исследованиях.-М.: МГУ, 1970.
- Волович В.* Надежность информации в социологическом исследовании. Проблемы методологии и методики,- К., 1974.
- Головаха Е. И., Панина Н. В.* Интегральный индекс социального самочувствия. (Конструирование и применение социологического теста в массовых опросах) - К., 1997.
- Евланов Л. Г., Кутузов В. А.* Экспертные оценки в управлении.- М., 1978.

- Ионин Л.* Экспертные оценки в социологическом прогнозировании // Социальное прогнозирование.-М., 1975.
- Иванов В. Ф.* Контент-анализ: методология та методика дослідження ЗМК. Навч. пос.-К., 1994.
- Костенко Н. В.* Ценности и символы в массовой коммуникации - К., 1995.
- Крымский Б. С, Пилипенко В. Е., Салюк Ю. В.* Верификация социальных прогнозов (методологический аспект).- К., 1993.
- Куприян А. П.* Проблема эксперимента в системе общественной практики - М., 1981.
- Кэмпбелл Д.* Модели экспериментов в социальной психологии - М., 1987.
- Лауристин М. Н.* Применение контент-анализа для изучения направленности, содержания газеты // Труды по социологии,- 1972.- № 2.
- Морено Дж.* Социометрия: экспериментальный метод и наука об обществе,- М., 1958.
- Морозов Е. Н.* Социология и маркетинг // Социол. исслед- 1991, №7,- С. 92.
- Нереш К. Малхотра.* Маркетинговые исследования.- М - С-Пб.- К., 2002.
- Ноэль Е.* Массовые опросы. Введение в методику демокопии,- М., 1978.
- Паниотто В. И.* Социометрические методы изучения малых социальных групп // Социол. исслед - 1976, № 3.
- Панина Н.* Вимірювання в соціології та принципи застосування тестів у масових опитуваннях//Соціологія: історія, методи, маркетинг - 1998. №1-2.
- Парсяк В. Н., Рогов Г. К.* Маркетинговые исследования - К., 1995.
- Полторак В. А.* Социологические методы и технологии в исследованиях труда, маркетинга и менеджмента,-Днепропетровск, 1995.
- Ромат Е. В.* Реклама в системе маркетинга.-Харьков, 1995.
- Роцин С.* Психология и журналистика - М., 1989.
- Ряжских А. И.* Опыт использования включенного наблюдения для изучения жизни производственного коллектива // Социол. исслед - 1975, № 3.
- Сэндидж Ч., Фрайбургер В, Ротцол К.* Реклама: теория и практика. (Пер. с англ.)-М., 1989.
- Хант Ч. и др.* Разведка на службе вашего предприятия - К., 1992.
- Чердниченко В.* Применение экспертных оценок в социологическом исследовании // Социол. исслед - 1981, № 3.
- Шашин П. Б.* Метод экспертных оценок.- М., 1987.
- Экспертные оценки в социологических исследованиях / Под ред. проф. *Крымского С. Б.* - К., 1990.

Рекомендована література (до II розділу)

- Гэечихин В.* Лекции по методике и технике социологических исследований - М., 1988.
- Здравомыслое А.* Методология и процедура социологического исследования. - М., 1969.
- Как провести социологическое исследование / Под ред. *Горшкова Т.* - М., 1985.
- Капитонов Э. А.* Социология XX века: история и технология - М., 1996.
- Кравченко А. И.* Основы социологии.-Екатеринбург, 1998.
- Лекции по методике конкретных социологических исследований / Под ред. *Андреевой Г. М.-М.*: Изд-во МГУ, 1972.
- Логика социологического исследования / Под ред. *Осипова Г.* - М., 1987.
- Михайлов С.* Эмпирическое социологическое исследование.- М., 1975.
- Практикум по прикладной социологии.- М.: Изд-во МГУ, 1987.
- Процесс социального исследования.- М., 1975.
- Паніна К. Д.* Технологія соціологічного дослідження,- К., 1996.
- Піча В. М.* Соціологія - К., 1999.
- Практикум по прикладной социологии.- М.: МГУ, 1987.
- Полтораки В. А.* Маркетинговые исследования: методы и технологии,- Днепрпетровск, 1998.
- Радугина А., Радугин А. К.* Социология. Курс лекций-М., 1996.
- Рабочая книга социология.- М., 1983.
- Рукавишников В., Паниотто В., Чурилов Н.* Опросы населения // Метод. опыт.-М., 1984,
- Социология. Основы общей теории / Под общ. ред Г. Осипова.- М., 1996.
- Социология / За заг. ред. д. с. н. О. С. *Макеева*- К., 1999.
- Соціологія / За ред. проф. *В. Г. Городяненка*.- К., 1999.
- Социология / Под ред. про. В. И. Лавриненко.- М., 1998.
- Черниш Н.* Курс лекцій. Вип. 6-Львів, 1996.
- Чурилов Н.* Проектирование выборочного социологического исследования - К., 1986.
- Ядов В.* Социологическое исследование: методология, программа, методы - М., 1987.
- Ядов В.* Стратегия социологического исследования - М., 1998.

Частина друга

СОЦІОЛОГІЯ: історія становлення та розвитку

Вступні зауваги

< У частині другій простежуються основні етапи розвитку світової соціологічної думки - від античності до сьогодення. Аналізуються протосоціологічні ідеї мислителів Стародавнього світу, Середньовіччя, Нового часу, особливості виникнення і розвитку соціології як окремої науки. Значна увага приділена аналізу наукових концепцій класиків світової соціології і основних напрямів сучасної західної соціології - як теоретичного її рівня, так і емпіричних досліджень.

Сьогодні у вітчизняній соціологічній літературі існує чимало форм і послідовностей висвітлення даної галузі наукових знань, однак, на наш погляд, виходячи з аналізу наявної літератури, найбільш вдалим та оптимальним викладом таких знань (з врахуванням широти охоплення, глибини розкриття та рівня доступності) характеризуються, зокрема, теоретичні розробки А. О. Ручки, В. В. Танчера, О. І. Погорілого, М. В. Захарченка. Ми вважали за доцільне врахувати саме таку логіку та послідовність висвітлення історії розвитку соціології.

I. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО СУСПІЛЬСТВО. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ - СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЯ

Тема 1 РАННІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ

1. Розвиток соціальних знань у Стародавньому світі. Погляди на суспільство Демокріта, Платона, Арістотеля

(^Знання про суспільство ведуть свій відлік з давніх-давен. Спроби мати уявлення про суспільство проявлялися вже в первісних культурах у формі міфологічних та релігійних вірувань?] Стародавні цивілізації Китаю, Індії, Єгипту, Греції та Риму залишили численні пам'ятки досить розвинутих філософських концепцій, де світорозуміння не обмежувалося лише прикладним середовищем, а поширювалося й на соціальну сферу діяльності людей. Для прикладу можна назвати і староіндійські Веди, етико-політичні вчення Конфуція, теорії держави та політики Платона, протосоціологічні та етичні погляди Арістотеля, Епікура, Лукреція Кара та **ІНІ**

Найдавнішою формою відображення та пояснення світу, природи і людини була міфологія/- (від грецької *mitnos* - старовинна легенда, оповідь, *logos* - слово, вчення). Існує близько 500 способів визначення міфу: і як релігійне уявлення, і як примітивний світогляд людини, фантастичне відображення світу. Найвідоміші серед них - *Веда, Ліада, Одиссея*, так звані епоси - перші форми соціального знання. Це оповідь про минуле, що відтворює картину народного життя, ідеали, норми, прагнення. (З плином часу, з розвитком філософії, математичних знань, міфологія та епос замінюється точним описом минулих подій - історичною хронікою або історією. Надалі: із розвитком науки, примітивного виробництва, переходом до рабовласницького суспільства, розвитком класової структури суспільства, товарно-грошових відносин, торгівлі, армії, потребою в різноманітній і повній інформації,- все це впливає на формування та розвиток знань про суспільство.

Як і кожна наука, соціологія проходить періоди виникнення, становлення і розвитку. Кожному періоду, етапу розвитку властиві свої, специфічні, особливості, що характеризуються рівнем знань про суспільство, людину, потребами буття та існування людини і суспільства, розумінням та поясненням її поведінки, діяльності.

Історія соціології - це наука про виникнення, основні етапи розвитку та історичні форми і напрями соціального знання. Вона вивчає те, як знання про суспільство виокреслюються з багатоманітності людського досвіду і набувають форми емпірично обґрунтованої наукової історії. Однак це не тільки історія розвитку науки, це - свого роду еволюція методології сприйняття, розуміння та пояснення багатогранного суспільного середовища. Найпершим етапом цього напрямку є так звана **протосоціологія** - система теоретичних уявлень про суспільство, які передували виникненню соціології як науки. Ці теоретичні уявлення мали форму поглядів, ідей, вчень. Сама ж історія соціології включає кілька етапів. Це:

- / *етап протосоціології*, що охоплює виникнення і становлення соціальних знань про суспільство в Стародавньому Світі, Середньовіччі, в епоху Відродження (до поч. XIX ст.);

- // *етап* - поява соціології як науки і програм перебудови наук про суспільство на емпірично обґрунтованих засадах (триває до кінця XIX ст.);

- *III етап* - «класичний» (гостра критика натуралістичної соціології і переломний інтерес до соціальної дії, взаємодії, соціології особи; формування проблематики емпіричної соціології);

- *IV етап* - 20-70-ті роки. XX ст - час формування основних сучасних теоретичних напрямів, інтенсивна галузева диференціація соціології, попредметне її розгалуження, вдосконалення методів дослідження;

- *V етап* - з 70-х років і донині - новітній сучасний етап розвитку соціології.

Звичайно, це не єдиний і остаточний поділ на етапи, але більшість вчених (як свідчить аналіз літератури) дотримується саме такої структури.

Саме тоді перші емпіричні дослідження проводилися у Вавилоні, Єгипті, Китаї на основі вивчення системи переписів податків, населення. Вже відчувалася залежність перших досліджень від математичного знання, спостерігалася трансформація задоволення практичних потреб на внутрішні пізнавальні потреби. Так виникало наукове самопізнання.

Практичні (прикладні) і пізнавальні потреби зумовили появу описання і фіксації подій минулого, сучасного їх осмислення, оцінки та аналізу. Виникають і розвиваються принципи систематизації і описування історичних подій, розвиток історіографії; зароджується нова форма описування дійсності - *історія*. Перша так звана школа логографів у формі відображення суспільства відійшла від міфологізму. Набували розвитку та актуальності достовірність історичного матеріалу та використання документальних джерел, що привело до виникнення історії як науки.

Одним із перших істориків був грецький мислитель **Полібій** (200-120 р. до н. е.), автор праці «Всесвітня історія», який розглядав історичні процеси у взаємозв'язку, застосовував систематичність описування, письмове фіксування та хронологічне відтворення подій. Вже тоді і філософи робили спроби пояснити суть суспільства. Античні філософи, історики, мислителі усвідомлювали поділ буття людини на природне та суспільне.

Демокріт

Першими філософами, мислителями, фундаторами знань про суспільство були **Демокріт, Платон, Арістотель** та інші. Так, Демокріт людську потребу визнавав вчительською життя, завдяки якій люди перейшли від первісного способу до сучасного, навчилися ткати (як це роблять павуки), будувати житло - як ластівки, співати - як птахи.

Платон був першим професійним представником філософії ідеалістичного напрямку. Він розробив вчення про душі, з яких виділяв 3 групи суспільства (залежно від характеру душ):

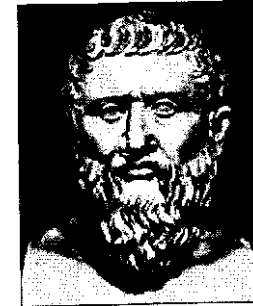
- *філософи і правителі* - малочисленний привілейований клас, яким притаманні розум, істина, розсудливість;
- *другий клас - воїни*, котрим притаманні мужність та ефективність;
- *люди прагнучої душі - торговці, будівельники, ремісники*, сенс діяльності яких - забезпечувати життєві потреби держави, суспільства.

На думку філософа, кожний стан суспільства мав займатися тим, на що здатний, і не втручатися в справи інших. Платон вперше поділив суспільство *на управлінців та виробників*, абсолютизуючи державу як вищий сенс буття суспільства. Людина для держави, а не держава для людини - ось кредо політичної філософії Платона. Основні його роботи: «Політика», «Держава», «Закони».

Платон є основоположником логіки, психології, політики та ряду

інших галузей знань; залишив велику спадщину з галузей знань про суспільство, державу, владу.

Найвидатнішим давньогрецьким філософом був Арістотель. Це була всебічно освічена людина, неординарна особистість. (Одним з його учнів був відомий полководець Олександр Македонський). Саме з його філософської спадщини бере початок диференціація знань і поступове відгалуження конкретних наук із філософії. Численні спостереження за подіями суспільного життя та людською поведінкою згодом конституються в історичні, економічні, політичні та інші просуспільні дисципліни.

Платон

Згідно з філософією Арістотеля, сенс життя людини - це досягнення вищого блага через діяльність. Не самі по собі якості та характеристики роблять людину кращою, а досягається це через розумну діяльність, де люди розкриваються (тобто *людина* - це те, що вона робить і як, а не яка вона).

Арістотель був великим гуманістом, він вперше порушує і досліджує проблему способу життя, виділяючи при цьому такі (три):

- *брутальний*, грубий, розбещений, де щастя - це пусті розваги і втіхи;
- *державний* спосіб життя, куди він відносив правителів, державних службовців різних рангів і т. п.;
- *споглядальний* - як найвищий філософський, котрим могли характеризуватися не всі, а обрані богом та мудрістю люди.

Арістотель

Арістотель аналізує походження та розвиток держави і суспільства, віддаючи державі домінуюче місце над людиною, сім'єю, родом, але при цьому визнавав державу як продукт природного розвитку. Вищою формою суспільного життя, за Арістотелем, є «поліс» - (від грець, polis, лат. civitas - *місто-держава*, особлива форма соціально-економічної та політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції та Давньої Італії, територія котрої складалася із міських та оточуючих їх землеробних поселень (хори), оскільки в ньому права і обов'язки громадян юридично встановлені й підпорядковані суспільному інтересу.

Однією із природжених людських властивостей філософ вважав соціальну нерівність. Він запропонував класифікацію громадян полісу за ознакою майнового стану:

- клас сильнозаможних;
- клас бідноти;
- «середній» проміжний клас.

Відаючи свою симпатію останньому, Арістотель вбачав у його кількісному переважанні гарантію суспільної рівноваги та злагоди.

Система Арістотеля містить дуже багато елементів соціологічних знань, що належать до предметної сфери протосоціології, в ній були закладені елементи наукових знань про соціальне управління. Окрім того, Платон і Арістотель були свого роду ідеологами рабовласницького ладу.

Ксенофонт

Розвиток соціальних знань Античності певною мірою зобов'язаний давньогрецькому письменнику та історичу **Ксенофону Афінському** (близько 430-355 рр. до н. е.). Учень Сократа, Ксенофонт - один з найбільш популярних і плідних авторів стародавності, майже всі його добутки дійшли до нашого часу. Основна історична його праця (продовження роботи історика Фукідида) - «Грецька історія» (у 7 кн.). Ксенофонт ідеалізує Спарту, намагаючись, однак, зберегти лояльність щодо Афін. Його прикладні роботи є незамінним джерелом соціальної, економічної, політичної історії Греції, де він дав характеристику «зразкового» господарства і «зразкового» громадянина, зобразив «ідеального» правителя й «ідеальну» державу, виклав програму перетворення тиранії в «правильну державну форму із сильною особою владою», а також спробував знайти вихід з економічних труднощів Афін та спартанського ладу.

Політична та соціальна думка Стародавнього Сходу розвивалася на основі релігійно-міфологічного світогляду і містила залишки первісно-побутових уявлень.

У Давньому Китаї вона представлена відомим мислителем, засновником конфуціанства - **Конфуцієм Кун-ци** (народився прибіл. 551—479 до н. е.). У молодості він був дрібним чиновником, а потім заснував першу в Китаї приватну школу. Основні погляди Конфуція викладені в книзі «Бесіди і судження» («Лунь юй»), що являє собою запис висловлювань і бесід з учнями і послідовниками. Важливим поняттям етико-політичного навчання Конфуція є «гуманність» - сукупність етичних і соціальних відносин людей, що ґрунтуються на шанобливості і повазі до старшого за віком і становищем, відданості государю і т. ін. У висловлюваннях філософа відбита класова аристократична спрямованість його навчання. Він рішуче протиставляв «шляхетних чоловіків» «дрібним простолюдином». На його думку, перші покликані керувати другими, служити їм прикладом. Коли конфуціанство стало пануючою доктриною (після 136 до н. е.), Конфуцій був проголошений «учите-

Конфуцій
Кун-ци

лем 10 тисяч поколінь» і його культ офіційно підтримувався аж до 1911р. (початок буржуазної Сінхайської революції").

Конфуціанство - як течія, етико-політичне навчання чинило величезний вплив на розвиток духовної культури, політичного життя і суспільного ладу Китаю протягом понад дві тисячі років.

Із самого виникнення конфуціанство, виражаючи інтереси частини класу, що панував (спадкоємної аристократії), було активним учасником у соціально-політичній боротьбі. Воно призивало до зміцнення суспільного ладу і сформованих форм державного керування шляхом строгого дотримання давніх традицій, ідеалізованих конфуціанцями, і визначених принципів взаємин між людьми в родині і суспільстві. Конфуціанство вважало загальним законом справедливості, закономірним і виправданим існування *визискувачів* і *експлуатованих*, за його термінологією, - людей розумової і фізичної праці, причому перші панують, а другі підкоряються їм і утримують їх своєю працею. У Давньому Китаї існували різні світоглядні напрями, між якими велася боротьба, що була відображенням гострої соціальної і політичної боротьби різних суспільних сил того часу. У зв'язку з цим мають місце суперечливі тлумачення конфуціанськими мислителями основних проблем (про поняття «небо» і його ролі, про природу людини, про зв'язок етичних принципів із законом і т. ін.).

Давньосхідна спадщина соціального знання була досить бідною і була представлена окремими ідеями Ібн Сіна та Ібн Хальдуна.

Ібн Сіна (повне ім'я **Абу Алі Хусейн Ібн Абдаллах**, 980-1037), вчений, філософ, лікар, представник східного аристотелизму жив у Середній Азії й Ірану. Для соціального знання Ібн Сіна притаманна думка про «дозволеність» збройного повстання проти несправедливого правління.

Ібн Сіна

Ібн
Хальдун

Надалі, великим досягнення в епоху середньовіччя з'явилося створення арабським істориком, філософом і соціологом **Ібн Хальдуном** (1332-1406) історико-філософської теорії суспільного розвитку. В основній його праці «Книга повчальних прикладів з історії арабів, персів, берберів і народів, що жили з ними на землі» висвітлюються завдання, метод і принципи історичного дослідження, вчений виклав своє вчення про розвиток суспільства, історію народів мусульманського сходу.

Він показав розходження в особі життя людей, насамперед між кочовим і осілим господарством, пов'язуючи ці розходження із впливом географічного середовища. У кожній з розглянутих епох він намагався виявити закономірності розвитку й занепаду культури, зміни династій і т. ін.

2. Соціальні знання епохи Середньовіччя (теорії А. Блаженного, Ф. Аквінського, Т. Мора, Т. Кампанелли)

Антична культура та наука створили могутній потенціал для подальшого розвитку наукового пізнання. Було закладено основи європейської цивілізації: наука, культура, система суспільних відносин. Але із розпадом античного суспільства з'явилися форми нової системи суспільних відносин, нове світосприйняття, спосіб життя.

Початком таких світоглядних змін стала криза рабовласництва, що вела до різкого погіршення становища народу. Безсилля народних мас спричинило посилення релігійних настроїв, вело до зародження християнської віри.

Це - унікальний процес з точки зору логіки розвитку соціального пізнання.

Можна стверджувати, що відбувалася:

зміна в світоглядному плані від космології до християнської ідеології (релігії);

переорієнтація світогляду з держави - як організму, могутності - на особистість як творчу силу.

Августин
Блаженний

Розпочалася епоха торжества християнства. Нова релігія стає головним елементом духовного життя суспільства і підкоряє контролю всі його сторони. Все суспільство (європейське) переорієнтувалося на нові ідеали, цінності, пізнання, культуру. Спосіб життя у власних орієнтаціях «відривається від землі» і переноситься «на небо». *Наука стає зайвою*. Саме цей час відзначається тривалим занепадом не тільки суспільної науки, а будь-яких прогресивних ідей.

З V ст. настає епоха Середньовіччя, яке умовно можна поділити на: *раннє* (V-IX ст.), *розвинуте* (XI-XV ст.), *пізнє* (XV-XVI ст.).

Період Середньовіччя дуже бідний на факти, пов'язані із вивченням та аналізом суспільного життя, загальмовується розвиток наукового знання, панує християнське богослов'я. Один з представників даного напрямку - **Августин Блаженний** (ГУ-У ст.) - богослов,

«батько» церкви. У своїй основній праці «Про град Божий» він робить спробу в християнській літературі створити загальнолюдську концепцію філософії історії, спираючись на релігійні уявлення.

Це - релігійне вчення про кінцеву долю людства, світу. Вона складається з двох розділів: 1) «Індивідуальне» (вчення про загробне життя людської душі), 2) «Всесвітнє» (сенс історії та космосу, кінець світу, події в майбутньому). Моделлю всесвітньої історії Августина була *Біблія*.

Представником напрямку богослов'я був і **Фома (Тома) Аквінський** - італійський філософ-богослов (XII ст.). Згідно з його вченням, всі види влади в кінцевому підсумку - від Бога. Церковна влада - вища за державну, тому всі правителі християнського народу мають підкорятися Папі - як Ісусу Христу. (І сьогодні - це провідний напрям філософії католицизму).

Як ідеолог своєї епохи, Фома Аквінський «освятив» і обґрунтував феодальні відносини, кріпосництво, закликаючи народ «силою» церкви «до послухання»>

фоМа

Аквінський

Синтезом спадщини двох джерел - Античності та Середньовіччя, продуктом їх розвитку, стала оригінальна культура - філософія епохи *Відродження*.

Надзвичайно важливий внесок у розвиток пізнання зробили представники епохи гуманізму (система поглядів, яка визначає особливу цінність людини як особи, її право на свободу, щастя, вияв і реалізацію здібностей): **Франческо Петрарка, Аліг'єрі Данте, Леонардо да Вінчі, Еразм Роттердамський, Сервантес, Томас Мор та Томмазо Кампанелла**, а також їхні соціальні утопії. *Ідеальне* гуманісти вбачали у єднанні людини і природи, шукали гармонію в цих взаєминах. Більшість гуманістів негативно ставилася до релігійних рухів.

Культура Відродження, хоч і стала надбанням відносно нечисленної соціальної спільності освічених людей різних країн Європи, проте зробила вагомий внесок, дала новий поштовх у розвитку світогляду. Особливий інтерес становили ідеї та концепції утопічного соціалізму, комунітарних принципів організації суспільства, які справили великий вплив на суспільну думку, хід історії.

Принципово новим у розвитку теорії соціального знання була поява і спроба обґрунтування ідей комунітарних принципів організації суспільства. Це було, свого роду, реакцією на соціальну несправедливість, приватну власність, індивідуалізм. На протипагу цьому соціальні утопії висували принципи суспільної власності та колективістські засади у соціальному житті. Основоположниками даного напрямку були **Томас Мор та Томмазо Кампанелла**, які хоч жили і творили у різні часи, проте їхні ідеї були близькими.

Томас Мор

Томас Мор (1478-1535) - відомий англійський письменник, гуманіст та політичний діяч, автор праці «Утопія». За свої погляди та «протестантську» діяльність він був страчений.

Інший представник - **Томмазо Кампанелла** (1567-1639) - італійський філософ, утопічний комуніст, за свою повстанську діяльність був ув'язнений на двадцять сім років, протягом яких піддавався жорстоким тортурам.

Саме тоді і була написана ним відома праця «Місто сонця», в якій викладено ідеї утопічного соціалізму.

Можливо, спільна біографічна доля сприяла генерації спільних комунітарних ідей. Обидва вони були мрійниками, противниками приватної власності, гуманістами, прихильниками усупільненого виробництва і поборниками створення щасливого людського життя.

І Томас Мор, і Томмазо Кампанелла висували (хоча і по-різному) ідеї справедливого розподілу, «праці як потреби», розумного достатку і не надмірних потреб. Однак в їхніх працях містяться глибокі суперечності.

Так, корінне питання - про свободу особистості - практично не порушувалося, автори зводили це питання до обговорення прав та обов'язків всіх членів «держави», жителі котрої, проте, повинні були перебувати під постійним контролем правителів і вести суворо регламентоване життя.

Всупереч своїм демократичним переконанням, ці мислителі, підсвідомо, заклали ідеологічні підвалини культу особистості та тотального контролю, відлуння яких можна спостерігати у сучасній світовій системі і досі. А головна ідея соціальної справедливості, на жаль, у спотвореній формі, - «розворушила» історію ХХ ст.

Можна сказати, що ці праці, швидше, належать до соціальної фантастики, аніж мають соціально-філософську основу, однак закладені в них ідеї дали поштовх розвитку прокомуністичного світогляду в багатьох соціальних теоріях та течіях.

Томмазо Кампанелла

3. Перші спроби формування соціологічних знань (кінець Середньовіччя - початок буржуазної епохи)

Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Дж. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Дж. Віко, М. Кондорсе, Й. Гердер, Г. Гегель та ін.

Гуманістичні ідеї аж ніяк не узгоджувалися з реальною практикою тодішнього феодального суспільства, тим більше - буржуазними відносинами, що ідентифікувалися з розвитком егоїстичних інтересів, первинним накопиченням капіталу, власності і т. ін. Потреби молоді буржуазії зумовлювали зміни дослідницько-споглядального вектора, який скеровувався в русло соціальної філософії, державного та приватного права, проблеми походження суспільства та людини, перегляду релігійних доктрин.

Ідеологами нового часу, котрі репрезентували стан і розвиток знань тієї доби, були **Нікколо Макіавеллі** та **Жак Боден**.

Видатний італійський мислитель, політичний діяч та письменник **Нікколо Макіавеллі** (1469-1527) один з перших піддав сумніву та критиці релігійне тлумачення історії та суспільства і редиціював останні через суб'єктивістські елементи. Людську історію породжують людські пристрасті - егоїзм та матеріальний інтерес, які і є спонукальними мотивами людської діяльності. Саме ці риси людської природи виступають «будівельними складовими» суспільних відносин, зокрема політики та держави. В історію політики Макіавеллі увійшов як ідеолог політичної безпринципності та підступності.

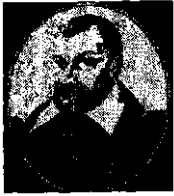

Нікколо Макіавеллі

У відомій його праці «Князь» було викладено програму створення централізованої держави, викладено принципи державності та політичної діяльності, Італія у той час переживала період формування капіталізму, була політично роздробленою, і питання політики, влади, державності були актуальними. Роботи Макіавеллі мали генераційний, конструктивний характер для формування капіталізму та державності Італії.

Соціальним мислителем цього періоду, який відстоював позиції нерелігійного походження суспільства, був французький політичний

діяч, юрист **Жак Боден** (1530-1596). Відомий тим, що започаткував становлення географічного напрямку в соціології. Згідно з його твердженням, розвиток суспільства залежить від впливу природного середовища. Клімат, родючість ґрунту, рельєф тощо зумовлюють особливості людського життя, психологічні та інтелектуальні якості людини. Фізичні умови існування зумовлюють як особливості тілесного, так і духовного складу людей. Він порівнює жителів півночі та півдня: перші - фізично міцніші, жорстокі, марнотратні, здебільшого «ремісницькі» народи; другі - жителі південних широт - фізично слабкі, малорослі, духовні, хитрі і скупуваті натури. Найбільш оптимальними рисами характеризуються жителі помірних широт - так би мовити, «золота середина». Різноманітними факторами Боден пояснює і різне домінування науки, ремесла, права, державності, торгівлі в тих чи інших народів (залежно від широт і кліматичних умов).

Видатним мислителем свого часу був голландський політик та юрист **Гуго Гроцій** (1583-1645). В руслі «нового знання» (антирелігійної позиції) він висунув ідеї «природного права» і «суспільного договору», які, на думку Гроція, обумовлюють формування держави, суспільних відносин як результат людських інтересів, взаємин, спілкування, а не з ідеалістичних позицій.

Гуго Гроцій

З XVII-XVIII ст. соціальне знання почало все більш істотно різнитися від попереднього своєю інтенсивністю, характером, широтою. Виникали нові наукові галузі, використовувалися спеціалізовані методи соціальних досліджень, знання суміжних наук. Суспільні знання «розкріпачилися» від теології і спрямувалися тепер на пошук наукової істини.

Поступальні зміни в науковій сфері були відображенням істотних політичних, економічних, світоглядних змін, пов'язаних із формуванням буржуазно-капіталістичних відносин.

Буржуазію хвилювали «земні» проблеми і турботи, котрі були пов'язані з товарним виробництвом, розвитком відносин, які б мали забезпечувати оптимальність її існування та організації. На відміну від попереднього феодального класу, новий клас - буржуазія - вбачала перспективи в новому горизонті власного розвитку і намагалася якомога глибше досягнути сьогодення, а тому і виникла нагальна потреба в новому за своїм характером знанні про все, і особливо про суспільство.

Далі інтенсивно розвиваються філософії, елементи соціологічного знання, все більший інтерес викликають пошуки психологічних механізмів пізнання, фактор географічного середовища в суспільному розвитку тощо. Цей період названо епохою Просвітництва - на знак поширення нових «об'єктивних» знань про Всесвіт, природу, суспіль-

ство. Яскравими представниками тієї епохи були видатні філософи-просвітителі **Д. Дідро, Т. Гоббс, Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, Ж. Руссо, Ф. Вольтер, Дж. Віко, А. Кондорсе, Й. Гердер** та ін.

Гуманісти епохи Відродження істотно розширили межі і характер розуміння людської діяльності, що зумовило в подальшому розвиток уявлення про те, що людина є суб'єктом, творцем власної історії. Соціальне пізнання стає одним з природничих факторів розвитку суспільства. Середньовічну систему цінностей і світосприйняття поступово займає нова соціальна парадигма, пов'язана із натуралістичним розумінням світу природи та людини. В суспільному знанні натуралізм орієнтував дослідників на вивчення впливу соціальних детермінант соціального.

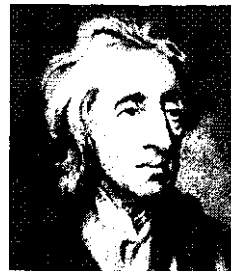
Відомими теоретиками з цих питань були представники англійської філософії та соціології **Томас Гоббс** і **Джон Локк**.

Томас Гоббс (1588-1679) був відомий своєю концепцією «природного права» і «суспільного договору». Одним з перших він дає досить об'єктивне окреслення людини як біосоціальної істоти, котра завдяки своїм біологічним особливостям та соціальним характеристикам у процесі взаємодії з іншими формує суспільно-договірну конструкцію, яка надалі завдяки власному поступальному розвитку трансформується на більш складну конструкцію - державу, суспільство.

Томас Гоббс

З метою спільного утримання суспільства, - на користь держави як виразника загального інтересу і суспільного блага, - люди змушені вдаватися до своєрідного «суспільного» договору. В такого роду договірні стосунки, на думку Гоббса, люди вступають між собою, відводячи державі роль зовнішнього гаранта дотримання договору. Ідея, що історія - продукт власне діяльності людини, яка формує себе як історичний суб'єкт - соціальну істоту, - ставала фундаментом соціального світогляду.

Джон Локк

Проблему державності розробляв також англійський філософ **Джон Локк** (1612-1704). Як і Гоббс, він виходив з концепції «природного права» та «суспільного договору», завдяки чому держава створюється людьми свідомо для гарантії їх прав на приватну власність, особисту свободу, права на життя. Між особою, суспільством та державою, таким чином, зав'язуються конструктивні відносини, завдяки чому досягається злагода, соціальний порядок тощо. Дж. Локк - основоположник соціально-політичної доктрини лібералізму,

автор концепції конституційної парламентської монархії, яка, зокрема, передбачала поділ влади на законодавчу, виконавчу та «федеральну».

Джон Локк прагнув теоретизувати та систематизувати знання про державу та владу, що вплинуло на подальший розвиток європейської соціальної думки.

Особливе місце займає творчість видатних французьких просвітителів Ш. Монтеск'є та Ж. Ж. Руссо.

Французький мислитель, соціолог **Шарль Монтеск'є** (1689-1755), як і Жан Боден, був фундатором нфвого напрямку в суспільствознавстві, що у XIX ст. отримав назву **географічної школи** в соціології. Як і всі просвітники того часу, Монтеск'є виступав проти релігійного редукування історії суспільства (хоча і вважав, що Бог створив світ, але не втручається в закони природи та історії людства), обґрунтовував об'єктивний характер законів розвитку природи та суспільства, взаємозв'язок між природним і соціальним.

Монтеск'є обґрунтував так звані основні закони людини, які, на його думку, обумовлювали (у філософсько-антропологічному контексті) зміст і спрямованість людської діяльності: **життя в мирі, добуття їжі, потреба в спілкуванні, бажання жити в суспільстві**. Тобто Монтеск'є будує логічний ланцюжок, у якому у взаємопов'язаній системі виступають і природа, і суспільство.

Беручи до уваги природні дані та спираючись на дані власного спостереження, вчений намагається довести залежність фізичної, розумової та психологічної природи людей у різних географічних регіонах, насамперед, від клімату, природних умов. Монтеск'є послідовно аналізує вплив клімату на виробничу діяльність людей, політичну організацію суспільства, принципи державного управління, на дух, звичай народу, натури, розглядає проблеми інституцій (торгівля, гроші тощо). На основі цього постає нова соціологічна теорія про роль клімату, ґрунтів, території, ландшафту не тільки в розвитку суспільства, а й у формуванні духу народу, що, у свою чергу, впливало й на політичну та правову системи держави.

Жан-Жак
РУССО

Серед французьких мислителів-просвітителів значне місце займає **Жан-Жак Руссо** (1712-1778) - соціолог, теоретик мистецтва, філософ, політичний мислитель. Велику увагу Руссо приділяв політичному праву, аналізу соціальної нерівності. Головною темою його роздумів були правові аспекти людини в контексті суспільного договору. Сутність суспільного договору, на його думку, полягає в тому, що кожна людина свідомо «підпорядковується» загальній волі, загальній суспільній згоді, внаслідок чого утворю**ЄТЬСЯ** колективне ціле.

Учасники такої «угоди» називалися «народом», а окремі особи - «громадянами» як учасники суверенної влади і підлеглі державним законам. Однак і держава повинна виконувати загальну волю народу. Його вчення певною мірою мало політичний відбиток

і, зокрема, було ідеологічною силою, що «підігривала» Велику французьку революцію.

Новим етапом у розвитку соціального пізнання була поява та розвиток **філософії історії**, предметною сферою якої виступала історія суспільства та її аналіз. Це стало свого роду з'єднувальною ланкою між філософією та соціологією, оскільки своїм виникненням соціологія зобов'язана була саме **філософії історії**.

Філософія історії допомагала відтворити історичний процес поєднання аналізу суспільних явищ і процесів, фактів історії та культури з філософськими узагальненнями та інтерпретаціями.

Термін «філософія історії» вперше вжив **Вольтер** у значенні системи загальних роздумів і досліджень людської історії та культури без чіткого визначення його змісту.

Одним з перших, хто зробив спробу окреслити і реалізувати принципи та завдання філософсько-історичного аналізу всесвітньо-історичного процесу, був відомий італійський філософ та соціолог **Джамбаттіста Віко** (1668-1744). Як і більшість просвітителів, Віко розглядає історію як продукт діяльності людей (хоча й припускає створення світу Богом), ствер-

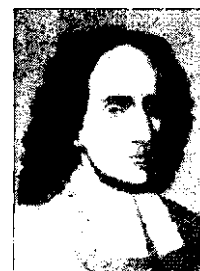

Вольтер

джує, що вона не містить в собі нічого містичного, а тому історичний процес є об'єктивним.

Історичну необхідність суспільного розвитку він окреслив в трьох обов'язкових циклах (етапах), які проходить той чи інший народ:

- «**період богів**» (коли релігійні уявлення панували над розумом);
- «**героїчний період**» (пов'язаний з виникненням і розвитком держави);
- «**людський період**» (найвищий період у розвитку суспільства, який настає з виникненням демократичних засад, прав і свобод громадян).

Джамбаттіста
Віко

Віко розглядає ці етапи як розвиток суспільства по спіралі, отожднюючи їх з віковими періодами людини: **дитинство - юність - зрілість**.

Вчений концентрує увагу на тому, що саме людина вносить в історію **людське, соціальне**.

Самотворення людиною історії є умовою і людського самопізнання. Світ людини - це система зв'язків і взаємовідносин, що поєднують її з іншими людьми, з навколишнім середовищем. Саме завдяки такій взаємодії відбувається розвиток людини і суспільства - від напівваринного стану до соціального, людського. Крім ідей стадійності та циклічності історичного розвитку, Віко подає багато цікавих спостережень та висновків щодо механізмів функціонування різних сфер

суспільного життя, зокрема послідовності зміни форм політичного устрою, боротьби суспільних станів як головної причини таких змін, взаємозалежності економіки, політики, моралі, релігії тощо.

Багато його ідей модернізовано і трансформовано в сучасній соціології, покладено в основу цілого ряду соціологічних шкіл, течій, напрямів.

Марі
Кондорсе

Значний внесок у розвиток філософії історії зробив французький політичний діяч, соціолог, математик **Марі Кондорсе** (1745-1794). Вчений здійснив спробу розкрити основні стани соціального прогресу і висловив при цьому безліч цінних ідей, здогадок стосовно ролі праці в розвитку суспільства, значення економічних, політичних та соціокультурних факторів:

I epoca - виникнення мисливства, рибальства, ремесла;

II epoca - виникнення перших народів, розширення спеціалізації діяльності;

III epoca - виникнення писемності, поява пізнавальної можливості суспільства;

IV epoca - поява, розвиток та диференціація наук, культур;

V epoca - прогрес науки, культури, мистецтва, виникнення християнства;

VI epoca - занепад науки та просвіти, торжество теології, феодалної системи;

VII epoca - відродження науки, винайдення книгодрукарства (що розширило можливості як теології, так і просвіти), пороху, компасу та ін.;

VIII epoca - виникнення просвітницьких ідей, революційність наукових відкриттів, погашення авторитету теології;

IX epoca - французька революція, відчуття свободи, прав, незалежності людини, людського розуму;

X epoca - торжество розуму на землі.

Заслуга Кондорсе полягає у його послідовній та систематичній розробці теорії прогресу і в застосуванні принципу розвитку в аналізі історичного процесу, розумінні значення економічних та духовних факторів у житті суспільства.

Просвітництво в Німеччині очолював **Йоганн Гердер** (1744-1803) - філософ, мислитель, вчений широкого діапазону діяльності. Він розглядав історію суспільства як закономірність розвитку природи. Земля - це частина політичної системи, кузня органічного світу. Рослинний, тваринний світ - це продукт еволюції природи. Людина - самопородження природи, несе в собі елементи як неорганічного, так і рослинного та тваринного світу і є вершиною, вінцем природи. Культура виступає одним із визначальних елементів людської історії і включає в себе мову, ремесла, науку, мистецтво та інші цінності.

Саме прогрес культури - нагромадження знань, виробничого досвіду, традицій і норм, мистецькі надбання та передача їх від покоління до покоління, від народу до народу, - і становить, на його думку, головний зміст культурного поступу людства. Сенс цього поступу він вбачає у подальшій зростаючій гуманізації умов суспільного життя.

Розвиток всесвітньої історії у зв'язку зі станом культури Гердер простежує на прикладі історії народів Далекого та Близького Сходу, Греції, Риму, Європи, слов'ян та ін. Вчений, аналізуючи історію суспільства, його культуру, духовність, вбачав сенс історичного розвитку у напрямі досягнення гуманності, виховання духовності, панування над силами природи.

Гердерівському аналізу історії суспільства притаманна гуманістичність. Домінуючою ознакою спрямованості історичного розвитку є «природний порядок», мир, злагода, безпека існування. Будь-яке порушення такого розвитку природного порядку несе за собою зло, війни, ворожнечу і т. ін. Гуманістична філософія історії Гердера впливає не стільки з аналізу *фактів* історії, скільки з аналізу її *уроків*. Його праці з філософії історії виділяються своїми загальнолюдськими історичними цінностями і орієнтаціями, тому його й називають великим гуманістом та мислителем.

Іншим впливовим представником даного напрямку в розвитку соціальних знань був видатний філософ **Георг Гегель** (1770-1831). В історії соціології він відомий як один із фундаторів філософії історії, основні принципи якої викладені в однойменній праці «Філософія історії». Філософія історії Гегеля не містить соціологічного аналізу суспільно-історичних явищ і має характер штучної схеми всесвітньо-історичного процесу. Всесвітня історія, згідно з його твердженням, - це простір духу, який розвивається закономірно. Він розглядає історію як вищу сферу порівняно з природою, де Абсолютний розум (Дух) самопізнає себе. А тому його концепція має філософсько-ідеалістичний характер. Рушійною силою історії, її суб'єктом Гегель вважає не діяльність людини, а процес саморозвитку Духу. Людина - лише засіб. Кожному «історичному народові» притаманний свій «народний дух».

Георг Гегель

Таким чином, Гегель поєднує Абсолют з «народним духом», а історичні особи перетворюються на героїв - елементів даної сфери, які виражають долю світового духу.

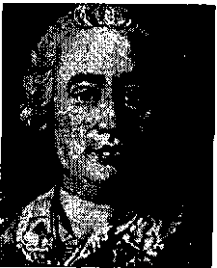
Хоча даний погляд не наблизив до істини в розумінні «соціального організму», що зумовило кризу в розвитку даного напрямку соціального пізнання, однак філософія історії все таки чітко поставила проблему закономірності та об'єктивності історичного процесу, зробила спроби поєднати фактологічний (емпіричний) матеріал з його теоретичними

узагальненнями. Паралельно з філософією історії відбувається становлення нових галузей і напрямів у розвитку суспільної науки.

Розвиток капіталізму, товарно-грошових відносин, потреби виробництва, торгівлі, державотворення зумовлювали попит на знання політичного та економічного характеру: демографія, прибутки, робоча сила і т. ін.

Потреби у різноманітній соціальній інформації примушували шукати і віднаходити шляхи і засоби її забезпечення, що стимулювало появу нових галузей соціального знання. А тому більшість наукових відкриттів та винаходів почала набувати все більш раціонального прикладного характеру.

Французький математик, фізик, філософ Блез Паскаль (1623—1662) дійшов висновку про можливість (ймовірність) виграшу в азартній грі, зробивши певні розрахунки. Це, у свою чергу, наштовхнуло деяких математиків на пошуки розрахунків вірогідного прогнозу певної події. Відкриття закону великих чисел Якобом Беркуллі мало велике значення для розвитку не тільки статистики демографії, а й соціології та інших наук. Так було закладено фундамент розвитку статистики, яка почала відігравати велику роль в аналітико-емпіричній галузі розвитку соціології.

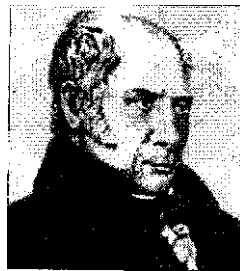

Девід Юм

Економічна наука в середні віки брала за свої джерела меркантилістичні принципи (економічна політика, яка була пов'язана з концепцією накопичення «спекулятивного» (неадекватного) обміну грошової маси). Однак ці принципи заміщалися дедалі більш «соціальними», домінуючим елементом яких виступали не гроші та їх обіг, а виробництво та робоча сила.

У центрі теоретичних пошуків опинилася і проблема мотивації соціальної поведінки людей. Подальший розвиток знань про суспільство збагачувався політико-економічним поглядом на розвиток суспільства, що бере свій початок від ідей англійського філософа Девіда Юма (1711-1776) та економіста Адама Сміта (1723-1790).

Юм також розглядав людину як істоту, соціальну від природи. Згідно з його концепцією, людина у своїй соціальній сутності у взаєминах з іншими людьми керується принципом справедливості, який, в свою чергу, ґрунтується на усвідомленні суспільного інтересу та взаємної вигоди. Моральний обов'язок діяти справедливо веде до поєднання індивідуального інтересу з громадським. Саме ця взаємозалежність і становить фундаментальну підвалину соціального зв'язку. Юму належить також ідея трудового походження власності («все

набувається працею»), яка згодом послужила вихідною в економічній теорії А. Сміта.

А. Сміт виводив суспільну взаємозалежність людей з поділу між ними праці, з необхідності обміну її результатами. Отже, суспільство розглядається як своєрідний трудовий і міновий союз людей, які виробляють різні види продукції та послуг. Працюючи заради задоволення власних потреб, кожен виконує також і певну суспільно необхідну функцію, а отже, приносить користь іншим, що пояснює поєднання в людині індивідуального та суспільного. Незалежно від конкретних цілей та мотивів продуктивної праці, обмін діяльністю та її продуктами створює, за переконанням А. Сміта, об'єктивний економічний фундамент сумісного співіснування людей.

Одним з перших представників «нової» політичної економії був англійський вчений Уільям Петті (1623-1687), якого й сьогодні називають батьком політичної економії.

У. Петті, А. Сміт, Д. Рікардо були першими, хто заклав основи теорії трудової вартості, вони розкрили деякі закони капіталістичного виробництва. Ставало очевидним, що наука дедалі підносила на новий шабель свого розвитку. Все відчутніше виявлялося поєднання емпіричного та теоретичного рівнів знання.

Уільям Петті

Поряд із суто економічними вивчалися і демографічні процеси. Наука почала досліджувати масові соціальні факти, між якими чітко простежувалася взаємозалежність та взаємозв'язки. На новому етапі розвитку соціального пізнання математика знаходила все більш широке прикладне застосування в сфері соціальних досліджень, які стали основою формування таких нових галузей соціального знання, як *демографія* та *соціальна статистика*.

Девід Рікардо

Паралельно з цим з'являється ціла низка *емпіричних* обстежень, які мали пошуковий і водночас піонерський характер. Так, англійський комерсант і дослідник-емпірик Джон Граунд (1620-1674) зробив спробу вияву закономірності співвідношень померлих та новонароджених з тим, щоб за можливості встановити тенденцію змін чисельності населення.

У. Петті продовжив його пошуки. З його іменем пов'язують виникнення соціальної статистики та демографії. Аналогічні дослідження проводив у Німеччині Г. Авенхаль. Він вперше науково обґрунтував предмет *статистики* і ввів це поняття у широкий обіг.

Диференціація соціальних знань на окремі спеціалізовані галузі створювала можливості для поглибленого аналізу різноманітних соціальних явищ та процесів. Соціальна статистика та демографія

почали розвиватися зростаючими темпами, що зумовило розвиток нових напрямів у галузі емпіричних соціальних досліджень. З точки зору «наукової новизни» та оригінальності заслуговує на увагу праця (і не більше, ніж праця) англійського економіста і священика **Томаса Мальтуса** (1766-1834) «Досвід закону про народонаселення». Шляхом зіставлення праць різних економістів, порівнюючи дані про зростання народонаселення і збільшення засобів існування, спираючись на відкритий ним «закон спадної родючості землі», Мальтус дійшов висновку, що, оскільки населення зростає в геометричній прогресії, а засоби існування, необхідні для фізичного прожиття людей - в арифметичній, в недалекому майбутньому людство переживатиме кризу абсолютного перенаселення.

омас
Б ^

Він пов'язував цей процес із обезземеленням селян, їх зuboжінням, зростанням безробіття. Надлишок людей на Землі, на його думку, зумовлює закон боротьби за існування: виживає той, хто найсильніший та найпристосованіший. Сама природа нездатна справлятися із подібними процесами перенаселення і супроводжуваними їх факторами, а тому з цим потрібно боротися на державному рівні, шляхом регулювання шлюбів та народжуваності, а масову загибель людей під час війн, епідемій тощо Мальтус вважав цілком позитивним явищем.

Т. Мальтус виділявся в історії науки пристрастями до відкриття законів, однак подана ним аргументація є хибною, бо соціальні, економічні та політичні закони нічого спільного із природними не мають. Основні ідеї Мальтуса поширювалися в демографії та соціальній філософії, були відкориговані та доповнені послідовниками його теорії з різних країн, що мало місце і в подальших поглядах на розвиток суспільства.

Заслуговує на увагу і відомий французький філософ, соціальний мислитель **Шарль Алексіс де Токвіль** (1805-1859), який жив і працював у США. Спостереження та аналіз специфіки соціального життя у Європі та США дали багатий матеріал для далекосяжних узагальнень щодо особливостей та закономірностей розвитку суспільства. Твори Ш. А. де Токвіля - це свого роду «функціональна анатомія», соціографія раннього буржуазного суспільства. Вчений докладно з'ясовує базові засади американського суспільства, аналізує форми та механізми адміністративної та судової влади, структуру інших інституцій, показує розмаїття сторін суспільного життя, вивчення засад аристократії та демократії. Він ставить у прямий зв'язок розвиток демократичних засад і рівень індустріалізації господарського життя. Концепції Ш. А. де Токвіля можна звести до своєрідного синтезу консервативних та ліберальних ідей, що почали зазнавати суттєвої поляризації та виокремлення в ранній буржуазний період.

Соціально-статистична діяльність розвивалася і в Україні. Після возз'єднання України з Росією, вперше на широкомасштабному рівні Петром I був проведений перепис населення (1710 р.), зумовлений не стільки науково-теоретичними, скільки політичними, військовими, економічними потребами. Повторний перепис проводився у 1718-1719 рр. До середини XIX ст. в Росії таких переписів-ревізій було проведено близько десяти. В Україні вперше було проведено так званий «перепис душ» за часів гетьманства графа Розумовського на межі 1763-1764 рр. Після цього був проведений другий, так званий «Рум'янцевський опис Малорусі» з метою введення оподаткування.

У XVIII-XIX ст. у Росії проводяться перші емпіричні дослідження, пов'язані з діяльністю видатних російських просвітителів В. Татищева та М. Ломоносова.

Василь Татищев вперше спробував в Росії дослідити соціальні явища. Він мав намір зібрати значний фактичний матеріал за допомогою спеціально складеної анкети, яка містила у собі до 200 запитань різного змісту та інструкції з роз'ясненням запланованого дослідження. Згодом подібні дослідження проводив **Михайло Ломоносов**.

Анкета, яку підготував Ломоносов, була більш чіткою і стандартизованою, ніж у його попередника. Вченого дуже цікавили, зокрема, проблеми демографії, народонаселення, проблеми ранніх шлюбів, притулки для виховання покинутих дітей, ме-
дачн ої освіти.

Михайло
Ломоносов

У подальшому спеціалізовані статистичні і демографічні емпіричні дослідження проводили **Іван Герман**, інженер-статист, вихідець із Австрії, та **Карл Герман**, - професор статистики та політекономії із Німеччини. Іван Герман вперше розробив проект організації системи постійного статистичного обліку на державному рівні та створення статистики державного господарства. Робота Карла Германа відзначалась більш науковим, теоретичним характером. Він вивчав проблеми самогубства та злочинності у Росії, звертав увагу на закономірності та причини, які призводили до цього (як правило, соціально-економічного характеру).

Крім того, К. Герман був видавцем та редактором спеціального «статистичного журналу».

До початку XIX ст. соціально-філософські теорії суспільства та інші суспільно-галузеві науки розвивалися неоднаково. Різного роду «перекуси» були викликані специфічними суспільно-політичними умовами: перехід до нового суспільного укладу, ломка старих соціальних платформ світогляду, події Великої французької революції.

Соціальні мислителі прагнули в різних формах осмислити результати політичних подій, процесів і оцінити той суспільний лад, який прийшов на зміну старому.

Протягом всієї історії суспільства соціальні знання зазнавали всіляких змін. Їх розвиток та збагачення спричинювали потребу їх переосмислення, систематизації й об'єднання в певний логічний ланцюг, конструкцію, що виражали б чітко уявлення про соціальний світ.

Усвідомлення того, що суспільство існує об'єктивно, незалежно від моральних якостей його членів, їх релігійності, свідомості взагалі, а також спроба пояснити механізм відтворення соціальних зв'язків - найцінніші надбання соціальної філософії, які підготували підґрунтя для виникнення соціології.

Контрольні запитання:

1. Становлення та розвиток соціальних знань в епоху раннього середньовіччя.
2. Перші комунітарні принципи теорії соціальної утопії.
3. Основна спрямованість соціального знання в епоху пізнього середньовіччя.
4. Перші просвітители та їх соціальні концепції.
5. Новий етап у розвитку соціальних знань: становлення філософії історії, суспільствознавства, поява статистичних та демографічних досліджень.

Додаткова література (до теми 1):

- Асмус В. Ф. История античной философии. Учебное пособие.- М., 1996.
- Великие мыслители Востока / Под ред. проф. Яна П. Мок-Грилла.- М.: Крок-пресс, 1998.
- Великие мыслители Запада / Под ред. проф. Яна П. Мок-Грилла - М.: Крок-пресс, 1998.
- Гарфиниель А. Х. Философия эпохи Возрождения.- М., 1980.
- Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) - К., 1993.
- История философии. Учебное пособие / Под ред. В. Кириллова- М., 1998.
- История философии: Энциклопедия.- М., 2002.
- История философии в кратком изложении / Пер. с чеш. И. Богуза- М., 1996.
- Спиркина Г. Философия-М.: «Гардарика», 2001.

Тема 2 КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ХІХ ст.

1. Виникнення та розвиток соціології як самостійної науки. Натуралізм О. Конта

Соціальні пізнання попередніх епох (Античності, Середньовіччя, Нового часу) створили якісно нові умови для подальшого власного розвитку в ХІХ ст. Тому виділення соціології в самостійну науку не було випадковим. Воно було підготовлено всім попереднім розвитком людства: соціально-політичним, економічним та духовним. Подальші соціальні потреби зумовили розгортання різноманітних соціальних досліджень, наукове оформлення яких було підготовлене досягненнями всіх галузей науки та докорінними змінами в соціальній свідомості. Цьому сприяли: математичні знання, розвиток статистики, політекономія. З новими прогресивними потребами молоді буржуазії міцніла ідея можливості передбачати розвиток соціальних подій, прогнозування.

Виникнення соціології як науки - досить неординарний та багатofакторний процес. Іноді її чинники хоч взаємодоповнюють один одного, однак спільного мають досить мало. З одного боку, вже згадані напрацювання філософів та суспільствознавців, широке розповсюдження емпіричних соціальних обстежень, статистичні дослідження, застосування математичних методів обчислення формували, інтегрували зародження соціології. З іншого боку, на тлі дивовижних досягнень природничих наук абстрактні умоглядні побудови соціальної філософії та філософії історії остаточно знецінилися. Традиційні методології дослідження суспільних явищ перебували у глибокій кризі.

Ще одним суттєвим моментом у складній мозаїці «сценарію» появи соціології стали радикальні трансформаційні процеси глобально-го характеру, що дедалі частіше і динамічніше проявлялися в період

XVI-XX ст - епохи зародження, розвитку (з усіма проявами як розвитку, так і занепаду) капіталістичного укладу життя, в його трансформації в усіх формах - від раннього до сучасного («постіндустріального», «інформаційного», «постмодерного»). В даному контексті поняття «капіталізм», «уклад життя» асоціюється з поняттям «суспільство». З цієї точки зору вчені іноді розглядають і виникнення соціології - як своєрідну відповідь на виклик часу. Можливо, саме це і дало підставу видатному англійському соціологові, нашому сучасникові Е. Гідденсу визначити соціологію як науку про соціальні інститути саме індустріальних (сучасних) суспільств. Можливо також, що поява певних історичних факторів могла зумовити «умовну» появу соціології як науки про соціальні інституції рабовласницької епохи, чи як постіндустріального, постмодерного суспільства. Історія розпорядилася саме так, що точкою відліку щодо розгляду чи аналізу суспільства (від історичних його форм до сьогодення через відповідні пронаукові суспільствознавчі критерії) - стала епоха розвитку капіталістичних відносин. Можливо, такого роду трансформаційні процеси і накопичення наукових знань стали тією ланкою, якої бракувало (не вистачало), яка не стільки стимулювала, скільки кульмінувала «завершення» минулого досвіду і початок генерації нової системи наукових поглядів, появу та розвиток соціології.

Чітке усвідомлення вченими (філософами, істориками) того, що історія - це продукт людської діяльності, приводило до розуміння людини та суспільства як особливих феноменів. Суспільство вже не розглядалося як свого роду сукупність соціальних атомів, котрі існують автономно щодо один до одного. І людина, і суспільство перебувають у тісному «невидимому» взаємозв'язку, при якому розвиток окремих людей передумою розвитку суспільства (О. Конт, Ф. Вольтер, Ж. Руссо). Та й у формуваних особистості вирішальна роль належить суспільству (П. Гольбах, К. Гельвецій).

\ Свого часу розвиток природознавства свідчив про певну спільність між органічним та неорганічним світом. Подальшою вимогою стало продовження пошуків спільного між біологічним та соціальним, і природознавство стає орієнтиром для розуміння соціальної групи. Першим, хто відчув і виразив ці ідеї, був французький утопіст-соціаліст Клод А. Сен-Сімон (1760-1825). Наукова думка, усвідомлюючи безплідність тогочасної філософії, все більш надавала перевагу позитивному (реальному) знанню. Сен-Сімон виступає з вимогою надати науці про людину позитивного змісту, ґрунтуючи її на спостереженні та використовуючи природознавчу методологію.

Клод А - Сен-Сімон

К. А. Сен-Сімон розпочинає свій позитивізм зі створення класифікації наук, де науку про людину він визначає як «соціальну фізику».

Новизна його ідей базувалася на таких правилах-постулатах:

- пріоритет спостереження в соціальній науці;
- орієнтація на точні методи природознавства;
- фіксація і опис явищ («як, а не чому відбувається явище»).

Стосовно окремої науки про людину позитивізм передбачав також:

- бачення суспільства як специфічного наукового предмета і необхідність науки про людину як самостійної галузі;
- введення методів спостереження і точної фіксації явищ;
- розгляд суспільства в системі взаємозв'язків із природою.

На цьому етапі розпочався відрахунок «нового часу» науки про суспільство. Позитивізм виступав не тільки «методом», «інструментом» вивчення суспільних відносин, а перш за все базовою платформою розуміння сутності людини та суспільства.

У 30-х роках XIX ст. французький філософ Огюст Конт (1798-1857) обґрунтовує принципи позитивізму як філософського напрямку. Він увійшов в історію як засновник філософії позитивізму та соціології. О. Конт вперше вводить поняття «соціологія», розробляє систему соціологічного знання, окреслює його предмет, структуру, методи та можливості.

Огюст Конт

Під час обґрунтування нової науки він прагнув точно визначити її місце в людському пізнанні, сформулювати її основні закони. Для цього він робить спробу класифікувати науки. Першим критерієм класифікації був поділ наук на дві категорії: *теоретичні і конкретні* (йдучи «від загального до конкретного»). Надалі він (згідно з власною логікою) конструює власну ієрархію наук: математика, фізика, астрономія, хімія, біологія, соціологія. Соціологія, за Контом, - це абстрактна наука про людину (хоча і ґрунтується на біології), яка передбачає розгалуження на більш конкретні науки, що досліджують окремі форми та елементи суспільства. |

У системі соціології він виділяє два розділи: «соціальну статіку», що вивчає умови існування та функціонування суспільства, та «соціальну динаміку», що досліджує закони розвитку та зміни суспільства. Соціальна статіка, за Контом, це щось на зразок анатомії суспільства, теорія суспільного порядку, організації, структури суспільства. А соціальна динаміка - теорія суспільного розвитку. Конт поставив і вирішив проблему функціонування та розвитку суспільства як цілісного соціального організму. Згідно з його поглядами, суспільство визначає розвиток та діяльність всіх складових його суб'єктів - чи то особистість, чи то клас.

Вчений порівнював суспільство з живим організмом, який має різні органи, що виконують свої специфічні функції. Анатомічно роз-

діляючи суспільство на окремі структурні елементи, інституції, О. Конт особливо окреслює сім'ю, державу та релігію як найважливіші рольові елементи, що забезпечують єдність суспільства і всього людства. Він вважав, що саме сім'я, а не окремий індивід є складовою суспільства, в якому егоїстично-особистісні задатки «людини-потвори» трансформуються у неегоїстичні «соціальні» задатки.

О. Конт звертав свої погляди і на закономірний прогресивний характер розвитку суспільства. Головний зміст суспільного розвитку, на його думку, становить інтелектуальна еволюція людства, еволюція його свідомості. Первинність свідомості людей та її вплив на розвиток суспільства - висхідний принцип Конта як філософа та соціолога. При цьому особливу роль він відводить науці як вищому прояву інтелектуальної еволюції.

Центральною ланкою філософсько-соціологічних поглядів О. Конта є відкритий ним «великий основний закон інтелектуальної еволюції людства». Згідно з цим законом, пізнавальна діяльність людей і в цілому їхня суспільна свідомість пройшла три стадії розвитку: *теологічну* (божественну), *метафізичну* та *позитивну*. На *теологічній* стадії людський розум у кожному явищі природи та суспільного життя вбачав дію надприродних сил. Це - свого роду фетишистський прояв релігійно-міфологічного світогляду. На *метафізичній* стадії, за Контом, людська свідомість оперує не уявленнями, а поняттями, які відображають реальні процеси зовнішнього світу. Однак у зв'язку із слабким розвитком науки ці поняття були досить-таки абстрактними. Так, в якості загальної сутності, джерелом всіх тілесних та духовних явищ вбачався «космос», «матерія», «дух». Як бачимо, на цьому рівні відбувалося руйнування старих вірувань, пошуки істинних першопричин, а місце бога посіла природа. Але і на цій стадії людство не отримало вичерпної картини природних та соціальних явищ.

На *позитивній* стадії людська свідомість у своїх судженнях та висновках прив'язана, як правило, до наукових спостережень. На цій стадії відбувається процес виникнення наукового менталітету, формування наукового розуміння природи та суспільства. Теологічний та метафізичний підходи до розуміння світу чимдалі трансформувалися під впливом дослідження його законів.

О. Конт не залишив поза увагою і методологічні проблеми нової науки. Досліджуючи проблеми знаходження, систематизації та застосування фактів соціального життя, він запропонував кілька дослідницьких принципів, які сформулював як чотири методи соціології як науки: *спостереження, експеримент, порівняння, історичний аналіз*, котрі й до сьогодні вважаються базовими методами в багатьох «про-суспільних науках».

Метод *спостереження*, за Контом, є головним для соціології. Опис «соціальних фактів» виступає своєрідним нарізним візцем позитивізму, який розвивали всі послідовники цієї традиції. Спираю-

чись на об'єктивні дані, соціологія позбавлятиметься таким чином позанаукових спекуляцій. *Експериментальний* метод полягає у вивченні процесів змін під дією спеціально створених для таких цілей умов. *Порівняльний* метод полягає у зіставленні подібних або відмінних, минулих чи можливих елементів різних суспільних форм для з'ясування фундаментальних рис соціального світу, порівняння різних форм, циклів, рівнів життєдіяльності спільнот для виведення певних закономірностей, законів їхнього існування. Найбільш специфічними для соціології, за твердженням О. Конта, є *історичний* метод. Зіставлення сучасного стану з минулим, як своєрідний варіант порівняльного методу, дає змогу виявляти закономірності формування, розвитку та змін суспільства - соціальної динаміки.

О. Конт не був новатором у науці в революційному значенні. Він - «науковий реформатор», сумлінний систематик. Вчений узагальнив різноманітні ідеї свого часу і здійснив першу спробу створення системи соціології, поставивши завдання створити нову науку про суспільство, ввівши термін «соціологія», який був каталізатором для пошуків нових методів для науки. І йому це вдалося.

Значення соціології Конта обумовлене передусім тим, що, на основі синтезу досягнень суспільствознавства і всупереч панівним на той час спекулятивно-світоглядним підходам та теологічним поглядам, він вперше обґрунтував необхідність наукового підходу до вивчення суспільства і можливість пізнання законів його розвитку. Конт визначив соціологію як особливу науку, котра спирається на спостереження та аналіз, поставив питання про проведення емпіричних досліджень у даній науці, обґрунтував закономірний характер розвитку історії, окреслив загальні контури соціальної структури і ряду важливих інституцій суспільства.

У XIX ст. в науці використовували різні підходи до соціальної проблематики. Соціологія Конта значно прискорила процес її вивчення. Однак йому не вдалося досить чітко визначити предмет і метод нової науки, недооцінював він і значення загальної теорії, абсолютизувавши лише вивчення окремих соціальних фактів. Але він вперше систематизував соціальні закономірності, поєднав ідеї та висновки широкої спадщини протосоціології, зумів пов'язати паростки соціальних знань у певну цілісність - соціологію, розробив модель нової науки. Саме його бачення нової галузі знань слугувало зразком не тільки для соціології XIX ст., але і для подальшого її формування, заклало основи однієї з головних її традицій.

Наука пройшла довгий, складний шлях до усвідомлення того, що таке *людина, суспільство*, і розуміння ними того, що світ неживої та живої природи також торкається їх. З людини починається наука, а сенс людини - у пізнанні природних та соціальних факторів власного буття. К. Маркс тонко зауважив, що людина вдивляється в людину як у дзеркало і це дає їй змогу зрозуміти себе. Більшість соціологів

намагалися зрозуміти соціальне через біологічне, тому їх погляди одержали назву натуралістичної ідеї соціології. В межах соціологічного натуралізму розвивалися такі напрями, як: *органіцизм, соціал-дарвінізм, расовоантропологічний, географічний*.

Контрольні запитання:

1. Новизна ідей позитивізму Сен-Сімона.
2. Фундаментальність О. Конта в соціології.

2. Органістична школа Г. Спенсера

В основу ряду соціологічних вчень натуралістичного напрямку була покладена аналогія між організмом та суспільством, тобто визнана можливість схожості структури суспільства та природи, організму.

Герберт
Спенсер

Одним з таких теоретичних напрямів на ранніх етапах розвитку соціологічної думки була *органістична школа* в соціології. Її засновником був англійський філософ та соціолог Герберт Спенсер (1820-1905). Його по праву вважають і одним із фундаторів соціології. Спенсер справив величезний вплив на соціальні науки свого часу, визначив напрям розвитку соціологічної теорії, окреслив предметне поле дисципліни, основні методичні засади та принципи. Його наукова спадщина складається з таких ранніх творів, як «Вивчення соціології» (1878), «Принципи соціології» та фундамен-

тальної п'ятнадцятитомної праці «Описова соціологія», де характеризуються різні типи суспільств різних часів і місцевостей. Соціологічна система Спенсера ґрунтується на трьох основних елементах: *еволюційна теорія, органіцизм, вчення про соціальні організми - інституції*.

Однією з найвідоміших та найпопулярніших його теорій була еволюційна теорія, де еволюція в соціальному світі ототожнювалася з еволюцією у фізичному світі. На прикладі «фізичного» світу це перетворення пов'язане з формуванням сонячної системи із розсіяної матерії. Тотожність тому - виникнення суспільства як організованого об'єднання людей із значенням чисельності чи поступовим їх злиттям. Еволюція - це процес інтеграції матерії, перехід із невизначеної безлюдної однорідності у визначену різноманітність. Вчений розрізняв два типи еволюцій: *просту* і *складну* (інтеграційно-якісні зміни).

На основі ототожнення соціального синтезу із фізичним Спенсер зображує еволюційний розвиток суспільства як процес перемінного зростання і диференціації, що спостерігається за трьома функціями: регулятивною, підтримуючою, розподільчою. Вчений показує, як, аналізуючи процес з'єднання менших спільнот у більші, шляхом

завойовницьких дій, підкорення, узгодження, можна спостерігати рівні соціального розвитку: від простої (без лідерства) до ускладненої. Незважаючи на схематизм, «фізичність», еволюційна теорія Спенсера заклала низку методологічних принципів історико-соціологічних досліджень.

В аналізі суспільства і соціальних явищ систему Спенсера можна порівняти з живим організмом. Він цілеспрямовано добирав докази можливості побудови соціологічної науки на фундаменті законів, притаманних природничим наукам. Підкреслюючи порівнюваність структур і функцій живого організму та суспільства, вчений обґрунтував, що загальні закони етики, політичної економії та соціології є аналогічними й органічними.

У праці «Основи соціології» Спенсер обґрунтовує аналогію суспільства і біоорганізму в тому, що соціальний організм, як і біологічний, у процесі розвитку збільшується в масі та обсязі, а з його розвитком відбувається ускладнення внутрішньої структури, що, у свою чергу, ускладнює функції, диференціацію в обох типах організму. Так само в обох типах організму всі елементи між собою взаємопов'язані, і цілісний організм існує довше за свої елементи.

Виходячи зі свого еволюційного вчення, Спенсер окреслює і виводить появу та розвиток соціальних інститутів як спеціалізованих «соціальних органів», що є тотожними біологічним, анатомічним (уряд - головний мозок, торгівля - кровообіг, економіка - обмін речовин тощо). У подальшому сукупність взаємодіючих інститутів утворює цілісну соціальну організацію - суспільство. Простежуючи хід і логіку дії еволюційних постулатів (вищезгаданих), вчений приходив до твердження, що постійно зростаюче населення вимагає поліпшення організації величезної людської маси, спеціалізації її діяльності, встановлення взаємодії різноманітних диференційованих елементів. Це, у свою чергу, і зумовлює появу різноманітних типів організацій людей, спеціалізованих за видами діяльності, котрі дедалі спеціалізуються та класифікуються згідно з функціями у суспільному організмі. Г. Спенсер виділяє такі три системи функціональних обов'язків:

- продовження роду;
- виробничо-розподільчі функції;
- регулюючі функції.

Завершальна частина системи Спенсера представлена класифікацією та аналізом шести типів соціальних інститутів:

- домашні (сім'я);
- політичні;
- професійні;
- промислові.
- церковні;
- обрядові.

Він показує взаємозв'язок розвитку соціальних інститутів і еволюції відносин між людьми. З його ім'ям пов'язано введення термінів «соціальний контроль», «система примушень», «політичне управління» як одна з форм соціального контролю, що є основоположним для релігійних інститутів.

Незважаючи на наявність недоліків, заслугою вченого є те, що він поставив і обґрунтував теорію і практику дослідження соціальної системи і соціальної структури, розкрив механізм їхнього функціонування.

Одним із видатних продовжувачів даного напрямку був і російський урядовець **П. Лілієнфельд**. На основі принципу ототожнення біологічного і соціального організмів він стверджував можливість застосування біологічних законів для пояснення суспільства і принципово не відрізняв закони об'єднань, суспільств і біологічних клітин. Іншим російським органістом був **О. Стронін**, який розумів суспільство як організм і розглядав соціологію як фізіологію. Прихильником даного напрямку був і німецький економіст та соціолог **Ф. Шефле**.

Органіцизм у стратегічному плані мав деякі прогресивні сторони, однак з точки зору тактики це був крок назад у соціологічній науці. Орієнтація на еволюцію та відносно сталі закони біологічного світу паралізувала дослідження розвитку суспільства.

3. Соціальний дарвінізм

Іншою ланкою натуралістичного напрямку в соціології був *соціальний дарвінізм*. Тоді як органіцизм орієнтувався в основному на пошук зовнішніх аналогій між організмом та суспільством, соціальний дарвінізм, що також виник під впливом біологічної науки, намагався використати її внутрішні закони. Джерелом даного напрямку слугувало безпосередньо вчення **Чарльза Дарвіна** про боротьбу за існування. Вчення Дарвіна про природний добір стимулювало перенесення біологічних законів на розуміння суспільства. Соціальний дарвінізм поставив у центр досліджень проблему соціальних конфліктів та міжгрупової боротьби, що викликані протилежністю потреб, інтересів, засобів.

Найвідомішими представниками соціального дарвінізму були **Уільям Беджгот** - англійський політик, економіст, соціолог, **Людвіг Гумілович** - австрійський юрист, соціолог, **Альбїон Смоул** - американський соціолог.

Суть їхнього вчення зводиться до натуралізації соціального, визначення природного відбору і боротьби за існування як головних соціальних детермінант, аналізу соціальних конфліктів та суперечностей у їхньому контексті. Боротьба за існування трактувалася як основний закон соціальної еволюції (коли в процесі відбору виживають найбільш пристосовані), а інтереси, біологічні потреби особи - це рушійна сила розвитку суспільства.

Виникає, таким чином, протидія потреб, інтересів, поведінки в групі між індивідами, а тому виживають ті групи, спільності, в яких зберігається рівновага між новаціями, традиціями, різними процесами. Кожна група намагається підкорити собі іншу, панувати над нею, і ця боротьба становить зміст соціального життя.

Першими групами були орди, які вели війни. Переможці знищували переможених, використовували їх як рабів, підданих, експлуатували їх. Згодом виникали держави як знаряддя для закріплення своєї влади і панування над переможеними. Інститут держави - це апарат насильства, продукт боротьби груп.

Історія не знає прикладу, де б держава не виникла без насильства, а причина боротьби - матеріальні потреби, намагання задовольнити їх за рахунок багатства інших і засобів існування інших.

Ось таким приблизно є логічний ланцюжок дії теорії соціального дарвінізму.

Контрольні запитання:

1. Натуралізм в ранній соціології.
2. Органіцизм Г. Спенсера та принципи соціального дарвінізму.

4. Расовоантропологічна школа

У руслі натуралістичного напрямку соціології виникає *расовоантропологічна школа*. Це - не стільки науковий, скільки спекулятивний напрям, основа якого - не наукове осмислення проблем людини та раси, а використання науки для ідеологічних цілей. Концепції расовоантропологічної школи засуджені наукою, але їх вивчення необхідне з міркувань моралі. Основний принцип цих концепцій - визначення расового фактора як вирішальної ознаки в історичному процесі. Це - проголошення біологічної і культурної відмінності рас, виведення їхньої ієрархії, визначення «вищих» та «нижчих» рас. На основі цього розрізнення в історії мали місце трагічні факти проведення ідеології та практики боротьби за збереження «чистоти раси», проти змішування рас як причини деградації суспільства.

Одним із основоположників даної теорії був французький філософ **Жозеф Гобіно** (1816-1882). Основні причини розвитку суспільства він вбачав у расових особливостях народів, вважаючи, що соціальні інститути, культура походять від расових, біологічних особливостей.

Згідно з твердженнями основоположників расовоантропологічного напрямку, цивілізація розвивається лише тоді, коли її очолює біла раса, як історична раса. Саме їй притаманні монополія на розум, силу, красу, інтелект, енергійність, здатність внутрішньої і зовнішньої організації, почуття гумору, хоробрості, мужність. Згідно з твердженням

Ж. Гобіно, «арійці» - це раса володарів. Представники ж «жовтої» раси - низькорослі, темні, без фантазії, це - раса «природних купців».

Французький соціолог **Ж. де Лапуж** висував расовий фактор як вирішальний чинник історії. Він розрізнявав «вищі» та «нижчі раси». «Арійська» є найвищою расою, елітарним елементом суспільства - згідно з так званим «Законом знищення допоміжних рас» (залежно від пристосування).

Інший теоретик цієї школи - англійський політик **Х'юстон Чемберлен** (прихильниками його були Вільгельм II та А. Гітлер). Його найвідоміша праця - «Основи XIX ст.». Європейська цивілізація, за цим вченням, - це вершина розвитку людської культури, завдяки саме нащадкам «арійської раси», корінним жителям північної Європи. Джерелами європейської цивілізації виступали три різновиди культури: *давньогрецька* (запозичено філософію, поезію, мистецтво); *римська* (держава, громадянство, право, власність); *іудейська релігія* (християнство). На цій основі нібито було створено неперевершену культуру, цивілізацію. Ця «пронаукова» теорія свідчить про вульгарність та відсутність здорового глузду у науковому пошуку.

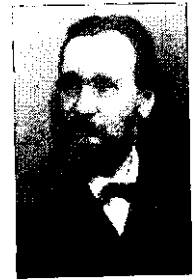
5. Географічна школа в соціології

Іншим напрямом натуралізму в соціології був так званий *географічний*, або *географічна школа* в соціології. Так сталося, що це історично свого роду перша школа в соціології, завдяки творчості Ж. Бодена, Ш. Монтеск'є, А. Тюрго. Основними детермінантами в «географічних» концепціях було визнання природних факторів та умов (географічне положення, кліматичні умови, рельєф) як визначальних у розвитку суспільства. Досягнення природознавства XIX ст., безумовно, вплинули на інтерес науковців до географічного фактора, і його значення в розвитку суспільства. Типовими представниками географічної школи в соціології XIX ст. були Г. Бокль, Л. Мечников, С. Соловйов, В. Ключевський.

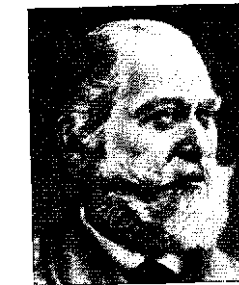
На основі аналізу «зовнішніх» явищ було встановлено, що основними з них є клімат, ландшафт, ґрунт, їжа, особливості котрих впливають на розвиток людини, історію. Саме ці фактори зумовлюють і особливості тілесної конституції людини, особливість її мислення, духовності і т. ін. Як приклад, наводилося порівняння особливостей життєдіяльності «північних» та «південних» народів. Навіть хід історії людства пов'язувався із взаємодією та масштабністю гідрологічного освоєння (ріки, моря, океани).

Англійський вчений **Генрі Томас Бокль** (1821-1862), вивчаючи історію людства, простежував процеси історичної взаємодії людини та природи. Він зазначав, що географічне розміщення, клімат, ландшафт, ґрунти, їжа зумовлюють особливості як тілесної конституції

людини, так і своєрідність н духовності, мислення і т. ін. За теорією **Л. Мечникова** (російський географ, громадський діяч), виникнення і розвиток культур мали за своє джерело рівень та масштабність освоєння водних ресурсів. Так, стародавні народи обмежувалися освоєнням річок, античність та середні віки ототожнювалися із Середземномор'ям; далі - океанічний період, пов'язаний із розвитком «сучасних» європейських цивілізацій.

Праці з історії видатних російських істориків **Л. Мечников** **С. Соловйова** та **В. Ключевського** пронизані духом

С. Соловйов

«географізму», щоправда, не на простому і примітивному рівні, а на досить переконливому, пронизаному «духом цілого», народною волею.

С. Соловйов та В. Ключевський розглядають історичний процес (конкретно розвиток російської держави) як єдність двох сил - людського духу (в контексті особи та суспільства) і фізичних факторів природи, їхні праці «Історія Росії з найдавніших часів» та «Курс російської історії» виразно це показують: боротьба з кочовими племенами, кріпацтво, освоєння Сибіру, фактори артільності, козацької кооперації.

Географічний фактор у житті суспільства є дуже істотним. Безумовно, без природи немає суспільства, однак природні фактори не визначають, але окреслюють особливості суспільного життя. Географічна школа, хоча й узагальнила природничо-науковий та соціокультурний матеріал і визнається досі однією з найплідніших шкіл натуралізму, але все ж таки не змогла визначити правильного співвідношення між природними та соціальними умовами співіснування, надавала перевагу першим.

В. Ключевський

Контрольні запитання:

1. У чому проявляється спекулятивність расово-демографічних теорій?
2. Роль і значення географічної школи в соціології.

6. Психологічний напрям у соціології

Розвиток наукового знання у XIX ст. все більше охоплював нові галузі. Психологія не стала винятком. Вектор її досліджень переходить від індивіда до вивчення механізмів діяльності, міжособистісної діяльності та поведінки. Психологічна наука поступово розмежову-

ється від фізіології, філософії та біології. Неспроможність «натуралістичних» зусиль пояснити сутність соціально-історичних явищ шляхом аналогії та редукування змусила шукати нові підходи до розуміння соціального життя. В цьому плані соціологічна наука з усім її розмаїттям та відкриттями ще в достатньому обсязі не використовувалася для пояснення соціального. У зв'язку з цим деякі вчені намагалися через психологічні теорії, закономірності - одним словом, через «психічне» окреслити сутність «соціального». Так з'являється новий напрям у розвитку соціологічної думки - *психологічний напрям соціології*. З XIX ст. він набуває своїх повноважень. У соціології застосовують різні підходи в методиці і теоретичних орієнтаціях психологічних досліджень. Як основний елемент розглядаються: індивід, групи, натовп, маса, народ.

Психологічний напрям у соціології був набагато пліднішим у науковому відношенні, ніж ряд натуралістичних напрямів, що орієнтувалися на біологію. Цей напрям, насамперед, передбачав аналіз людини та суспільства як елементів соціальної системи. Більшість досліджень даного роду була пов'язана із вивченням соціально-історичного матеріалу. Однією з рис, властивих психологізму в соціології, є те, що предметом дослідження виступають емоції, інстинкти, навіювання, лібідо, несвідомі імпульси, а не інтелектуальний фактор людської діяльності (розум, свідомо поведінка).

У рамках психологічного підходу в соціології розвивався «психологічний еволюціонізм», фундатором котрого був американський геолог і палеонтолог **Лестер Уорд** (1841-1913).

Уорд відстоював ідею про те, що основоположними суспільними запросами в суспільному розвитку на всіх рівнях є бажання збільшення насолоди та зменшення страждань, а бути щасливими - є основним стимулом всіх суспільних поштовхів. Всі ці «суспільні прагнення» він зводив до суті універсальних соціальних сил: прагнення до задоволення, запобігання стражданню, батьківські та родинні почуття. Виходячи з того, що суспільні сили редуційовані психічними, бо належать до сфери мотивації, соціологія повинна мати психічний базис.

Однією з перших теорій психологізму була концепція «психології народів» німецьких вчених **Морітца Лацаруса** (1824-1903) та **Хеймана Штейнтала** (1832-1920). Основним об'єктом дослідження був народ в історичному ракурсі власного розвитку - як уособлення «духу цілого». Так званий народний дух виявляється у спільності моралі, рис характеру, міфології, мови, вірувань. Все це і об'єднує людей в єдине ціле - народ. Це було, так би мовити, спробою виявлення особливостей національного характеру, який відображався у культурі та побуті даного народу. (Як би там не було, але часто спостерігаються певні національні, етнічні і культурно-психологічні особливості, які характерні для певного етносу: латиноамериканська гарячковість,

німецька пунктуальність, англійська традиційність, слов'янська ширість та ін.).

Продовженням цього напрямку стала концепція «психології натовпу» німецького психолога, філософа **Вільгельма Вундта** (1832-1920). Його десятирічна праця «Психологія народів» доповнила і збагатила дослідження даного типу обґрунтуванням «психології народу» через критерії «індивідуальність», «особистісна воля», «відчуття», «уявлення», і цим самим розрізнила особливості «індивідуальної свідомості» від «свідомості народу».

Іншим напрямом у цій галузі була концепція «психології натовпу», сформована французьким лікарем, антропологом **Гюставом Лебоном** (1845-1931).

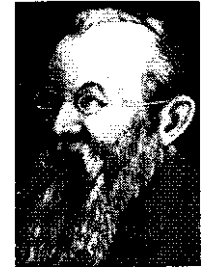
Гюстав Лебон

У своїх працях «Психологія натовпу» та «Психологічні закони еволюції народів» він дослідив відмінності у поведінці та діяльності особи у звичайних умовах і серед групи людей, коли під «магічним» впливом натовпу людина чинила такі вчинки, яких ніколи б не вчинила наодинці. «Магічність» такого впливу Лебон пояснював своєрідною *гіпнотичністю* натовпу та *навіюванням*. Вчений розглядає «натовп», «масу» як деструктивну (руйнівну) силу, що гіпнотизує індивідів на несвідомі, ірраціональні вчинки, де керує нетерпимість, сила, відсутність самоконтролю, безвідповідальність. Лебон виводить власну класифікацію натовпів, поділяючи їх на різновиди (виходячи з інтересів):

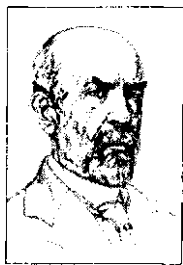
- *різнорідні* (юрба, суд, парламент);

- *однорідні* (секти, касти, групи за спільністю інтересів тощо).

Одним з дослідників психологізму та засновників соціальної психології був французький соціолог **Габріель Тард** (1843-1941), який розвинув концепцію «масового суспільства», або «теорію наслідування». Наслідування можна характеризувати як процес повторення різних форм буття. Головною рушійною силою розвитку суспільства, згідно з теорією Тарда, є непоборне психічне прагнення людей до наслідування - тобто, всі явища людського життя здійснюються під впливом сили прикладу і мають наслідувальний характер, тому і часто є схожими між собою. Самі наслідування виявляються у різних формах: *звичай, мода, симпатії, виховання, навчання, відкриття та винаходи* і т. ін. У своїй останній праці «Закони наслідування» він ретельно розробив і обґрунтував всі деталі процесу наслідування. Тард виділяє також два основних типи наслідування: *звичай* та *мода*, прив'язуючи їх як доміанти до типів суспільства. Так, у традиційному суспільстві домінує *звичай*, у сучасному переважає *мода*.

вільгельм
Вундт

Чарльз
Уїл

Значний соціологічний інтерес становить концепція «інтеракціонізму» американського соціолога Чарльза Кулі (1864-1929). У своїй праці «Природа людини і соціальний порядок» він розглядає суспільство як психологічний організм, що виявляє свою цілісність завдяки тісній взаємодії між індивідом, групами, де основу цієї взаємодії зумовлює психічна природа людини. Саме через комунікативні процеси, через *інтерацію* (взаємодія людини з людиною) індивід входить у різні сфери системи суспільних відносин.

Люди пізнають соціальну дійсність, цінності, ідеали, набувають досвіду, здобувають знання виключно через свої взаємні контакти, завдяки яким і відбувається соціалізація людини, формування її власного світосприйняття, свідомості.

Процес «входження» людини в соціальний простір Кулі детально розкриває у своїй концепції «дзеркального Я». Вчений стверджує, що «Я» - це свого роду дзеркальне відбиття сукупності тих вражень, які «я» справляє на людей, котрі його оточують. Виходячи з цього, вчений виділяє три основних цикли дії «дзеркального Я»:

- яким я видаюся іншому індивідові;
- як він оцінює мій образ;
- яким є наслідок цього сприйняття - почуття гордості чи пригнічення.

Внаслідок цих уявлень та почуттів «Я» синтезує соціальне та особистісне як результати своєї контактної дії із навколишнім соціальним середовищем. Саме завдяки взаємодії з іншими людьми людина стає людиною.

Ще одним напрямом психологізму у соціології є *інстинктивізм*. Суть даної теорії полягає в тому, що інстинкти розглядаються як основа життя, і форми людської поведінки та діяльності пояснюються через детермінування інстинктів, що притаманні людині.

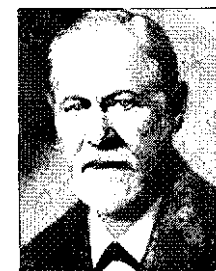
Інстинкти, як такі, були відомі давно, ще за античних часів, і довгий час лишалися загадкою для науки. З кінця XIX - поч. XX ст. дослідження інстинктів у біології (Ч. Дарвін, І. Павлов) стимулювали пошуки пояснення численних явищ людської поведінки. Ці ідеї вносили новизну в дану галузь.

Найбільш обґрунтовану концепцію інстинктивізму в соціології розробив американський психолог Уїльям Мак-Дугал (1871-1938). У своїй роботі «Вступ до соціальної психології» він припускає наявність певної рушійної сили, певної вітальної енергії, яка надає поштовху, вияву інстинктам. За позицією Мак-Дугала, це - певна схильність, яка спонукає індивіда сприймати певні явища, зазнавати певних емоційних збуджень і діяти відповідно до них. Інстинкти обумовлюють

особливості мислення і поведінки індивідів, групи. Саме в них - основа і джерело особливостей кожного індивіда та народу. Через сукупність інстинктів, притаманних кожній людині, вчений робить спробу створити психологічну теорію суспільства.

Різні представники інстинктивізму налічують різну кількість інстинктів. З. Фрейд (З. Фройд) налічує їх 3, У. Джеймс - 38, Мак-Дугал - 18. Кожному інстинкту відповідають певні емоції: *інстинкту цікавості* - здивування, *самоствердження* - впевненість у собі, *боротьби* - страх, *втечі* - самозбереження, *відрази* - емоція огиди, *відтворення роду* - почуття ревності, *батьківським інстинктам* - почуття ніжності та ін. Багато в чому ця концепція відповідає принципу натуралізму в соціології, де соціальне зводиться до біофізіологічного. Це досить абстрактна схема пояснення соціального, яка характеризується слабкою аргументацією наукових досліджень, емпіричних матеріалів.

Своєрідною революцією у психології та соціальній психології стало вчення австрійського лікаря, психолога, філософа та соціолога Зигмунда Фрейда (1856-1939). Розкриваючи сенс людської поведінки через її інстинкти, потяги, нахили, пристрасті, Фрейд аналізує ці психічні явища в контексті зв'язку із соціальними процесами - нормою поведінки, творчістю, культурою.

ЗИГМУНД ФРЕЙД

Психіка як об'єкт дослідження розглядається Фрейдом на трьох рівнях:

- *несвідоме* як суть психіки, головний її елемент та джерело мотивації,
- *передсвідоме*, яке містить психічні акти, що можуть бути усвідомлені суб'єктом за певних умов,
- *свідоме*, яке розглядається як елемент «надбудови», що виростає над несвідомим і перебуває з ним у постійному конфлікті та залежить від нього.

Серед людських інстинктів у сфері несвідомого Фрейд виділяє *лібідо* (пристрасть, статевий потяг), що включає і загальнолюдську любов і любов до батьків, дружбу і т. ін. За твердженням вченого, лібідо виступає загальною і головною причиною прояву характеру, людської поведінки, діяльності.

Кожному рівневі психіки відповідає елемент особистості: «*воно*» (*id*), «*я*» (*ego*), «*над-я*» (*super-ego*). «Воно» (*id*) - складне, ірраціональне, становить основу життя та діяльності індивіда, керується та підкоряється чуттєвому принципу задоволення. «Я» (*ego*) - сфера свідомого (передсвідомого), що діє як посередник між «*id*» та зовнішнім світом (природа, суспільство). «*Super-ego*» виступає моральним цензором особистості, що оцінює конкретні обставини чи ситуації з точки зору

моральної розумної оцінки. Всі ці три елементи завжди перебувають у постійній взаємодії.

У результаті сприйняття та освоєння навколишнього світу людиною, взаємодії одне з одним виникає певний конфлікт між свідомим та несвідомим - процес *витіснення* (приглушення) «негативних» з точки зору «свідомого», потягів. Цей конфлікт долається в процесі «*сублімації*» (піднесення) - ще одного механізму психологічного захисту, де енергія «несвідомого» спрямовується на соціально сприятливі цілі. Цим і пояснює Фрейд перетворення енергії інстинкту на різноманітні форми життєдіяльності. За допомогою процесу «витіснення» (приглушення) та «сублімації» (піднесення) Фрейд намагається пояснити все багатство суспільних явищ та процесів.

3. Фрейд залишився найбільш плідним та оригінальним вченим у психології та соціології і найзначнішим його досягненням була розробка проблеми підсвідомого. Його вчення лягло в основу багатьох напрямів та шкіл у різних галузях знання. Його теорія психоаналізу не тільки привернула увагу багатьох прихильників, а й викликала значну опозицію, неприйняття. Загалом теорія Фрейда має певні раціональні елементи, хоча не можна зводити все багатство людської культури та життєдіяльності лише до інстинктів.

Контрольні запитання:

1. Місце та роль психологічного напрямку у розвитку соціології.
2. Основні теорії психологізму та їх фундатори.
3. Революційність та новизна психоаналітичної теорії З. Фрейда у соціології.

7. Соціологічна теорія марксизму

Карл Маркс

З другої половини XIX і у XX ст. широкого розповсюдження набула *соціологія марксизму*. Вустами своїх засновників Карла Маркса (1818-1883) та Фрідріха Енгельса (1820-1895) вона заявила про себе як про наукове тлумачення історичного процесу, що базується на об'єктивних даних історичної, економічної, соціологічної та інших наук.

Марксистська соціологія - це, передусім, матеріалістичне розуміння історії, що викарбувалось на основі дослідження реального змісту історичного процесу, його об'єктивних закономірностей. На становлення цієї теорії певною мірою значно вплинули діалектика Гегеля, політико-економічні та соціологічні концепції А. Сміта, Д. Рікардо, К. Сен-Сімона, а також утопічні ідеї Т. Мора та Т. Кампанелли.

Фрідріх Енгельс

Марксистський погляд на розуміння історії суспільства дає своє пояснення матеріальних основ життя суспільства, характеру взаємодії його основних сторін, об'єктивної спрямованості його розвитку та ролі свідомої діяльності людей в історичному процесі. Сьогодні соціологія марксизму піддається різнобічній критиці (іноді і справедливій). Однак вона залишається однією з найбільш впливових і донині і, хоча протистоїть багатьом іншим класичним і сучасним соціологічним теоріям, має своїх прихильників в усьому світі.

Переворот у поглядах на суспільство К. Маркс пов'язує насамперед з принципово новим розумінням першооснови суспільного життя. Так, торкаючись фундаментальної проблеми філософії - проблеми смислу людського існування, Маркс намагається повністю пов'язати її з дією механізмів розподілу суспільної праці і функціонування інститутів приватної власності та грошей, і приходять до висновку про виключно негативну їх роль як знарядь «людського відчуження». При цьому особа втрачає саму себе у соціальних спільнотах. Ця позиція стала одним з найсуворіших звинувачень на адресу капіталізму і привернула до себе багатьох мислителів, інтелектуалів тієї епохи.

Згідно з матеріалістичним або, точніше, економічним розумінням історії, система матеріально-виробничих відносин (це поняття К. Маркса та Ф. Енгельса вперше застосовують у загальносоціологічному контексті) становить першооснову, «базис», на якому ґрунтуються всі інші відносини людей - правові, політичні, ідеологічні. Економічна сфера при цьому набуває значення «точки відліку» або «незалежної змінної», «первинної субстанції» щодо інших соціальних явищ та процесів. Життєва реальність людських індивідів, за теорією Маркса, - це боротьба за своє існування. Щоб вижити, вони повинні виробляти засоби існування, взаємодіючи у виробництві. Із досвіду соціальної співпраці «виростає» свідомість людини. За згодою Маркса, мораль, релігія, політичні погляди, певні психологічні сторони та інше є вторинними і кореняться саме в соціальному бутті. Звідси і випливає відома Марксова аксіома: «Не свідомість визначає буття, а буття визначає свідомість».

Беручи до уваги тип виробничих відносин, Маркс окреслює певний ступінь історичного розвитку, тип суспільства в його цілісності як певної ланки історичного суспільного розвитку, застосовує поняття «*суспільно-історична формація*», визначальною основою якої і є *базис*. Всі інші суспільні інститути і способи мислення, ідеологія, уявлення - це похідні від нього і вважаються *надбудовою*. К. Маркс та Ф. Енгельс неодноразово підкреслювали, що предметом їхнього теоретичного інтересу є навіть не суспільство взагалі, а певні історичні типи суспільства - «*економічні суспільні формації*». А наріжним каменем історії суспільного розвитку є *зміна способів виробництва* - революційні перетворення в еволюційній формі.

Однією з опор марксового вчення і важливою соціологічною теоретичною моделлю, яка істотно збагатила розуміння соціальних відносин та структури суспільства, є *класова теорія* Маркса. Іноді навіть стверджують, що соціологія Маркса - це соціологія класової боротьби. Його концепція пов'язана з аналізом антагоністичних відносин між буржуазією та пролетаріатом як головними класами. Право на володіння засобами виробництва або відсутність такого права (володіння лише власною робочою силою) виступали причиною загострення суспільних суперечностей. Саме вони, як дві полярності, створювали тотожну електростатичним розрядам дієвість, яка надалі примушувала суспільство приймати таку взаєморівновагу. Тому загострення соціальних конфліктів і доведення їх до соціального вибуху - пролетарської революції - це, на думку мислителя, об'єктивна тенденція соціального розвитку.

Розглядаючи класову боротьбу як форму розв'язання конфліктів, Маркс залишився в історії соціологічної думки родоначальником конфліктної традиції. В цьому плані його наукові гіпотези, дослідницькі моделі, соціологічні узагальнення мають високу аналітичну продуктивність. Він сформулював основні положення, розробив основні моделі класового конфлікту. Ось, в принципі, і всі основні постулати соціологічної теорії марксизму. Перейдемо до огляду критики цієї концепції.

Існує безліч тлумачень соціології марксизму, кожне з котрих претендує на істинність. Але розглянемо марксистську теорію лише з деяких позицій.

Перш за все потрібно пам'ятати, що ідеї Маркса і Енгельса розглядають у контексті соціокультурних цінностей того часу і простору, де і коли вони жили (Західна Європа середини XIX ст.) Тому, на думку сучасних конструктивних критиків, неправомірно і вульгарно отожнювати дані погляди з «ленінізмом», «сталінізмом», «маоїзмом» тощо, які використовували лише авторитет і окремо взяті ідеї як засоби політичної діяльності та політичного утиску. Більшість радянських та інших послідовників марксизму настільки абсолютизували Марксову думку про важливість та рушійність економічних факторів у суспільному житті, що зовсім ігнорували важливу роль культурних цінностей та психологічних факторів. Більше того, сам Маркс пізніше всіяко відхрещувався від економічного детермінізму.

Слід мати на увазі і те, що зі зміною суспільних реалій, соціологічні думки Маркса та Енгельса багато в чому змінювалися, ставали іншими і, безумовно, не зводилися в останній період їхньої наукової діяльності до революційного пролетарського месіанства.

Разом з тим Маркс шукав і альтернативні варіанти розвитку капіталістичного устрою (трансформацію капіталізму), усвідомлюючи виникнення якісно нового суспільства, відмінного від традиційного капіталізму.

У нашій країні марксизм тривалий час виступав у ролі релігійної системи, догми, на якій базувалася тоталітарна політика. Соціологічні ідеї Маркса були значно деформовані та перетворені на різновид міфології. Але, виходячи з цього, не слід розглядати його теорію скептично. Вона має свій сенс. Ідеї Маркса багато в чому виявилися революційними, новаторськими. Він один з небагатьох, хто ближче підійшов до розуміння сутності суспільства.

К. Маркс був першим соціологом, який розглядав суспільство як об'єктивну реальність, що здатна до саморозвитку. А його спільні з Енгельсом висновки стосовно специфіки класової структури, класової боротьби ґрунтувалися багато в чому на їхніх особистих спостереженнях за умовами праці та побуту робітників Великої Британії, життя виноградарів Німеччини, за житловими умовами населення пролетарських районів індустріальних міст Англії, особливостями поведінки ірландських емігрантів та ін. Вони використовували статистичні документи, матеріали періодичних видань, соціологічних опитувань. Значну увагу приділяли фактам злочинності, занепаду моралі тощо. Тому Маркса по праву називають великим соціологом, економістом, філософом, мислителем.

Контрольні запитання:

1. Основні положення марксизму.
2. Прогресивність, новизна та недоліки марксової теорії.

8. Німецька формальна філософія

На межі XIX-XX ст. з'явилися нові важливі соціологічні концепції, які значною мірою привели до професіоналізації соціології і виходу її на рівень теоретичного розвитку. Видатну роль у цей час відіграє поява та розвиток так званої *німецької формальної соціології*, домінуючою ознакою котрої був не натуралістичний напрям, який панував у розвитку соціологічного пізнання, а так звана духовно-історична орієнтація, яка набула особливої популярності серед представників німецької соціологічної науки.

Серед німецьких істориків, соціологів у галузі господарчої, соціально-політичної та культурної історії набувають поширення думки про специфічну «духовну» сутність господарських, правових, релігійних інститутів, яка не піддається вивченню за допомогою певних емпіричних методів, характерних для природничих наук.

На той час саме на ґрунті німецької культури складалася традиція історичного підходу до явищ суспільного життя, згідно з якою окремі факти розглядаються у контексті загальних зв'язків процесу історичного розвитку. Біля витоків даного наукового напрямку стояв видатний німецький філософ, психолог, соціолог Вільгем Дільтей (1833-1911). Подальшого розвитку ці ідеї отримали у працях видатних німецьких філософів, соціологів Г. Зіммеля, Ф. Тьонніса, Л. Фон Візе.

Центральним у Дільтея є поняття життя як способу буття людини, культурно-історичної реальності. Людина, за Дільтеєм, не має історії, а сама є історією. Завдання філософії як «науки про дух» - зрозуміти життя, виходячи із нього самого. У зв'язку з цим вчений висуває метод розуміння як безпосереднє досягнення певної духовної цілісності. «Розуміння», тотожне інтуїтивному проникненню в життя, вчений протиставляє методу «пояснення», застосованому в «науках про природу», що має справу з так званим зовнішнім досвідом. Розуміння власного внутрішнього світу досягається завдяки інтроспекції (залучення, застосування), «самоспостереження», а розуміння зовнішнього світу - шляхом «уживання», «співпереживання», «співвідчуття». У відношенні до реальності, культури минулого «розуміння» виступає як метод інтерпретації, *герменевтика*. Тому, на думку В. Дільтея, повинна бути розроблена нова, відмінна від традиційного «описова» наука, висхідним принципом котрої повинен стати феномен «відчуття», «розуміння», «переживання» внутрішнього зв'язку духовності.

Велику роль у цій галузі відіграє творчість видатного німецького соціолога, патріарха академічної німецької соціології Фердинанда Тьонніса (1855-1936), одного із зачинателів формальної школи. Він одним з перших спробував створити в соціології єдину, логічно струнку систему понять, показати її багатоманітність. Саме Тьонніс розрізняв чисту, прикладну та емпіричну соціологію. Перша аналізує суспільство «анатомічно», в «стані спокою» (*соціальна статика*), друга - механізми розвитку (*соціальна динаміка*). Третя вивчає факти життя сучасного суспільства на основі статистичних даних. Тому він навіть назвав емпіричну соціологію *соціографією*. Соціологія, стверджує Тьонніс, вивчає зв'язки та відносини, які не є очевидними, не фіксовані прямо і безпосередньо, а можуть бути абстраговані від реальних життєвих ситуацій. Тьонніс керується принципом «конструйованої» абстракції, шляхом якої визначаються «чисті форми» соціальної взаємодії, прямих аналогів якої у реальному житті може і не бути. Тому концепцію Тьонніса називають «формальною соціологією».

Основним у творчості німецького соціолога є його вчення про соціальні відносини та соціальні зв'язки. Він розробив новий підхід до розуміння суспільства, форм соціального життя. Одним із структурних елементів суспільства Тьонніс вважає «*гемайншафт*» - життєвий організм суспільства, щось на зразок малої первинної групи із сильноточними функціями соціального інституту. *Гемейншафти* бувають мовними, сімейними, побутовими, релігійними, виробничими, науковими, торговельними та ін.

Основною працею, яка зробила його всесвітньо відомим соціологом, є «Спільність і суспільство». Автор зіставляє два типи суспільства, два типи соціального зв'язку - *общинні* та *суспільні*. Перші визначаються психологічними характеристиками - душевна близькість, пригаманність емоцій, особисті переживання. Другі визначаються харак-

теристиками більш загального суспільного та раціонального плану, такими, як вибір, обмін, торгівля.

Перший тип відносин властивий переважно патріархально-феодальному типу суспільства, другий - капіталістичному.

Тьонніс виділяє три типи форм соціального життя: соціальні відносини, групи та корпорації (або об'єднання). Перші мають об'єктивний характер. Якщо вони охоплюють більше двох учасників, то створюють соціальне коло. Воно є, за оцінкою вченого, перехідним ступенем від соціальних відносин до групи. Сама ж група створюється тоді, коли об'єднання осіб вважає це за потрібне для досягнення певної конкретної мети, і якщо приймає внутрішню організацію (при цьому люди починають виконувати певні функції, ролі), і, як наслідок, група трансформується в корпорацію (вже відбувається процес розширення).

Соціальні явища, на думку Тьонніса, це щось зовнішнє щодо індивідів і їх можна і потрібно розглядати як об'єктивні якості, як речі. Соціальна реальність не припускає редукції її до інших рівнів - соціальне можна пояснити лише за допомогою соціального.

Соціальний факт можна назвати нормальним для повного соціального виду тільки відносно певної фази розвитку. Автор вбачає специфіку соціології порівняно з іншими суспільними науками в її абстрактному, ідеалізованому, «формальному» характері.

Сам Тьонніс, як і Кетле, Гаррі, проводив емпіричні (або соціографічні) дослідження стосовно злочинності, самогубств, політичної діяльності. Як бачимо, коло інтересів німецького соціолога було досить широким. Причому деякі з них були достатньо скрупульозні. Так, аналізуючи злочинність у виборці 3500 чоловік, він збирає детальну інформацію про кожного з них у трудових колоніях, архівах поліції, цікавиться соціальним походженням, освітою, сімейним станом, професією, місцем проживання, типом поселення, інформацією про батьків.

Наукова спадщина іншого представника формального напрямку німецької *соціології* Георга Зіммеля (1858-1914) належить не лише історії соціології. Ім'я Зіммеля - у почесному ряду найвідоміших європейських філософів межі ХІХ-ХХ ст.

Зіммель зробив вагомий внесок у розвиток соціологічної теорії. Досліджуючи проблеми предмета та об'єкта соціології, Зіммель зауважує, що, порівняно з іншими науками, соціологія - це новий тип дослідження, новий метод, який дає змогу підійти до явищ іншим чином. Соціологія, подібно до методу індукції, проникає в дослідницькі сфери всіх наук. Зіммель будував соціологію на аксіоматичних засадах, будуючи класифікацію, як і Тьонніс, соціальних форм, котра повинна була стати фундаментом для широких історико-соціологічних узагальнень.

Георг
Зіммель

Георга Зіммеля справедливо називають майстром феноменологічного аналізу (теоретичного осмислення соціального світу суто в людському бутті), «чистих» (формальних, від слова *форм*) суспільних форм, хоча його висновки ґрунтуються на інтерпретації конкретних форм людської взаємодії - праця, конкуренція, панування та ін. Він акцентував увагу на формах соціальної взаємодії, які мають «перегинаючий» для людини характер, піддавши при цьому аналізу насамперед такі форми, як конфлікт, конкуренція, підкорення, авторитет, договір. Важко переоцінити значимість цих ідей для становлення сучасної соціології.

Г. Зіммель виступає основоположником так званої, формальної соціології. Предметом соціології вчений вважає форми соціальної взаємодії людей, що зберігаються при всіх змінах конкретного історичного змісту. При цьому соціальне однобічно розуміється як сукупність міжіндивідуальних стосунків. У руслі такого підходу Зіммель аналізував соціальну диференціацію, соціальні форми (договір, конфлікт, конкуренція, авторитет, підпорядкування, ранг і т. ін.), відносини, що виникають у малих групах.

Формальне розуміння предмета соціології звужувало її проблемний горизонт, оскільки, розв'язуючи дану методологічну проблему, Зіммель розрізняв *чисту* (формальну) соціологію і *загальну* соціологію - як застосування соціологічного методу «для дослідження історичного життя».

Основною клітиною суспільства Зіммель вважав взаємодію. Він зазначав, що суспільство взагалі являє собою взаємодію індивідів. Взаємодія завжди формується внаслідок певних потягів або заради певних цілей. Чи то еротичні інстинкти, чи діловий інтерес, релігійні імпульси, захист чи напад, гра, підприємництво, прагнення допомагати, навчатися, а також безліч інших мотивів - спонукають людину до іншої діяльності, спричиняють дію і при цьому спричиняють певну реакцію, сприйняття. Ці взаємні дії означають, що з індивідуальних носіїв мотивуючих імпульсів і цілей створюється певна єдність - «суспільство».

Одну з широковідомих праць Зіммеля - «Філософія грошей» - називають своєрідною феноменологією і психологією капіталізму. У праці «Соціальна диференціація» Зіммель ставить проблему взаємозв'язку між індивідом і групою, розглядає механізми внутрішньої та міжгрупової взаємодії.

Контрольні запитання:

1. Ознаки та принципи німецької формальної соціології.
2. Соціологічні погляди Г. Зіммеля та Ф. Тьонніса.

9. Соціологічна спадщина М. Вебера

Найбільш впливовим представником німецької класичної соціології є всесвітньо відомий німецький соціолог Макс Вебер (1864-1920), засновник так званої «розуміючої соціології», теоретик соціальної дії, дослідник економічної історії, права, влади, політики, культури, релігії.

Коло наукових інтересів вченого характеризувалося широтою розмаху та глибоким аналізом. Його дослідження мали як теоретико-методологічний, так і практично-прикладний характер. Перш за все М. Вебер ґрунтовно займався питаннями методології соціального пізнання та обґрунтування понятійного апарату соціологічного знання, зокрема розробкою таких понять, як: «соціальна дія», «раціоналізація», «соціальна структура», «влада».

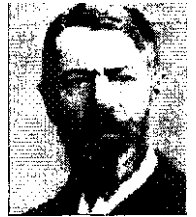
Важливе місце у його науковій творчості займала проблема побудови теорії у соціальних науках. Категорії соціальних наук він конструював через так звані «ідеальні типи», котрі фіксували загальні риси окремих соціальних явищ і процесів.

М. Вебер приділяв багато уваги вивченню релігії. Він досліджував як східні релігійні вчення (іслам, іудаїзм, буддизм, даосизм та ін.), так і християнство, зокрема протестантство, і насамперед під кутом зору їх соціального формування на спрямування. В основному це соціологічні праці про релігію, починаючи із відомої праці «Протестантська етика і дух капіталізму», в продовження якої Вебер дав порівняльний аналіз найбільш значимих релігій і проаналізував взаємодії економічних умов, соціальних факторів і релігійних вірувань.

Об'єктом соціологічного аналізу в працях М. Вебера були також політичні та правові відносини як минулого, так і його сучасності. Дослідження вченого у цій галузі настільки значні, що зміст основних проблем і понять соціології політики і права і сьогодні значною мірою базуються на його принципах.

Є в нього праці і суто історичного характеру: дослідження виробничих відносин у сільському господарстві в античну епоху, загальна історія економіки, роботи, присвячені деяким проблемам тодішньої Європи.

Головна праця М. Вебера - трактат із загальної соціології, - «Господарство та суспільство». Це робота з загальної соціології, де були викладені проблеми економічної історії, соціології права, політики, релігії. Предмет дослідження - загальна історія. Мета - осмислити різні форми господарства, права, влади, релігії, шляхом включення їх у єдину концептуальну систему. Він ставив перед собою завдання виявити самобутність західної цивілізації шляхом порівняння з іншими цивілізаціями.

Макс Вебер

Головною ідеєю соціології, за Вебером, є обґрунтування раціональної поведінки, яка проявляється в усіх сферах людських взаємовідносин. Щоб з'ясувати справжні причинні зв'язки явищ у суспільстві і дати осмислене тлумачення людської поведінки, Вебер створює вилучені з емпіричної реальності *ідеально-типові* конструкції, котрі виражають те, що є характерним для багатьох суспільних явищ. Він розглядає *ідеальний тип* не як мету пізнання, а як засіб, що дозволяє розкрити сутність і загальний характер подій. Соціолог вбачав в ідеальних типах насамперед пізнавальний інструмент, творчий акт, за допомогою якого утворюється специфічний образ дійсності. Згідно з припущенням вченого, ідеальний тип як методологічний засіб дозволяє сконструювати явище чи людську дію так, як вони мали би місце в ідеальних умовах, і розглядати їх незалежно від місцевих умов. Завдяки цьому вважається можливим розглянути і вивчити, як відбувалася та чи інша історична подія. Тому Вебер трактує історію та соціологію як два різних напрями наукового інтересу, а не як дві дисципліни.

Соціологія, за Вебером, є «розуміючою», оскільки вивчає поведінку особи, котра вкладає в свої дії власний сенс, що його потрібно розуміти. Будь-яка дія людини набуває характеру соціальної дії, коли в ній присутня суб'єктивна мотивація індивіда і його орієнтація на інших. Дію кожної особи слід розуміти. Саме «розуміння» дії, базоване на постулаті існування індивіда разом з іншими індивідами в системі координат конкретних цінностей, слугує основою соціальних взаємодій в життєвому світі. При цьому М. Вебер розглядав раціональність як характеристику взаємодії людей (а не як властивість чи стратегію індивідуальної поведінки). Раціональність ототожнена з поясненням, розумінням. Не тому зрозумілою є поведінка людини, що вона раціональна, - підкреслював М. Вебер, - а тому вона *раціональна*, що *зрозуміла* обом учасникам взаємодії. Поведінка індивіда не може бути названа соціальною, якщо вона орієнтована тільки на речові об'єкти, і, крім того, не всі типи взаємовідносин людей мають соціальний характер.

Вебер конструює ідеально-типові моделі дії індивіда, виділяючи при цьому чотири види діяльності, орієнтуючись на можливу реальну поведінку людей у житті:

- *цілераціональна* (що побудована на свідомому виборі і розрахунку);
- *ціннісно-національна* (пов'язана із плановою орієнтацією на переконання, обов'язок, віру);
- *афективна* (як реакція на несподівані, незвичайні вчинки);
- *традиційна* (як система автоматичних реакцій на звичайні подразники, що становлять більшість повсякденної поведінки).

Згідно з його твердженням, лише перші два типи дій можна віднести до соціальних, бо вони мають справу із усвідомленим сенсом. Так,

даючи оцінку раннім типам суспільства, соціолог зауважує, що в них переважали традиційні та афективні дії із домінуванням першого типу. А в пізньому суспільстві - цілераціональні та ціннісно-національні з домінуванням першого типу. Таким чином, за Вебером, раціоналізація є рушієм всесвітньо-історичного процесу. Раціоналізується спосіб ведення господарства, управління економікою, політикою, спосіб мислення, спосіб життя в цілому. Веберівська теорія раціоналізації - це, по суті, його бачення долі капіталізму. Таким чином, підґрунтям веберівської «розуміючої» соціології є ідея раціональності, котра знайшла конкретний та послідовний вираз у сучасному капіталістичному суспільстві.

При аналізі проблематики влади Вебер послідовно спирається на свою теорію соціальної дії (орієнтація на іншого). У повній відповідності до своєї методології Вебер аналізує типи владарювання, де критерієм для конструювання ідеальних типів слугують мотиви повинності, виходячи з того, що їм притаманна певна доля раціональності. З цього він виділяє три типи владарювання і відповідно три типи мотивів повинності:

- влада в силу віри в обов'язковість легальної установи та ділової компетентності;
- влада, обумовлена правами, звичаями, схильністю до певної поведінки;
- влада, яка тримається на особистій схильності підданих.

Веберівська соціологія релігії також базована на дослідженні соціальної дії. Вебер прагнув вивести зв'язок між релігійно-етичним принципом і поведінкою індивідів щодо їхньої економічної та політичної діяльності.

Аналізуючи різні форми релігійного життя, вчений шляхом емпіричних обстежень і порівнянь фіксує, де домінують ритуально-культові зачатки, де - містично-споглядальні, а де - аскетично-раціональні. Це дало йому підставу зробити висновок про існування зв'язку між релігійними переконаннями та поведінкою (передусім економічною), і про те, що релігія, в котрій переважають раціоналістичні зачатки, сприяє становленню раціонального суспільного устрою. У зв'язку з цим Вебер показує, що в конфуціанстві, наприклад, поєдналися етико-раціональні та ірраціонально-магічні начала. Тому, для прикладу, в Індії релігійний консерватизм (кастовість, заборони, обмеження) в кінцевому підсумку не дав розвитку цілеспрямованим діям людей. Лише раціоналізм протестантської етики прямо сприяє раціоналізації економічного життя, ініціюючи у людей прагнення до прибутку, раціональної дисципліни праці, що знайшло своє втілення у відомій тезі Вебера про «адекватність духу капіталізму та духу протестантизму» (відома праця «Протестантська етика та дух капіталізму»).

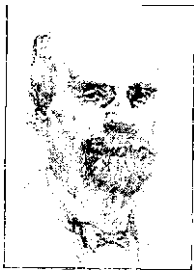
Розробки Вебера мали основоположне значення і стали вихідним пунктом нових соціологічних напрямів (теорії соціальної дії, соціології культури, управління, науки, релігії, права, економічної соціології, історичної, теорії соціальної структури, соціальних інститутів, конфліктів і т. ін.).

Контрольні запитання:

1. «Розуміюча» соціологія М. Вебера.
2. Основні ідеї та напрями наукового осмислення М. Вебера.

10. Французька соціологічна школа. Соціологічні концепції Е. Дюркгейма

Французьке суспільство у ХІХ ст. переживало добу криз і потрясінь. Цей період характеризується плідністю в інтелектуально-культурній, науковій та політичній сферах. На межі століть у цих галузях знань виникає суперечність між новими фактами про суспільне життя і старими теоретичними схемами. Соціологія, як і ряд інших наук, вступала у переломну фазу свого розвитку. Тим мислителем, який виявився спроможним опрацювати множину нових факторів і ідей, поєднати їх у нову чітку соціологічну лінію, був видатний французький соціолог, класик, патріарх світової соціології Еміль Дюркгейм (1857-1917). Його багаточисленні праці справили і продовжують справляти винятковий вплив на подальший розвиток соціологічної думки. Будучи послідовником позитивістської традиції О. Конта в соціології, Е. Дюркгейм зробив вагомий внесок у розробку предмета та метода соціології як самостійної науки з позицій структурного функціоналізму (виділення елементів соціальної взаємодії, котрі підлягають дослідженню, визначення їх місця та функцій (у відповідному зв'язку та системному розгляді). Найбільш значні соціологічні праці Е. Дюркгейма: «Про поділ суспільної праці» «Правила соціологічного методу», «Самогубство», «Елементарні форми релігійного життя».

Еміль
Дюркгейм

В історії соціології, як і в інших історіях наук, часто використовують «ярлики», якими виділяють певні суттєві риси тієї чи іншої теорії і таким чином визначають її своєрідність (натуралізм, психологізм, «розуміюча» соціологія, формальна соціологія і т. ін.). У Дюркгейма таким ярликом є «соціологізм» - як метод обґрунтування і спосіб підходу до соціальної реальності, її розуміння та пояснення. Відмітною особливістю даної концепції є, перш за все, її орієнтація на визначення соціальної реальності як дійсності особ-

ливого роду. Вона не тільки ґрунтовна і автономна, але і зверхня у відношенні до індивідуальної, біопсихічної реальності, втіленням якої є індивід. Тому специфіка соціальної реальності надалі визначає специфіку соціології як науки. Оскільки соціальна реальність є «вищою» реальністю, остільки відбувається «соціологізація» всіх способів та засобів дослідження суспільства, тобто соціологічний спосіб пояснення проголошується єдино вірним, таким, що включає всі інші способи або генерує їх у собі. Основою соціального пізнання Дюркгейм запропонував вважати *соціологічний доказ*, шляхом якого досягається соціологічна істина. І найбільш продуктивним для соціологічного доказу він вважав *порівняльний* метод, а тому соціологію він уявляв швидше як порівняльну науку. Соціологія у Дюркгейма виступає свого роду наукою наук, яка покликана оновити і соціологізувати різні наукові галузі - філософію, логіку, етику, економіку, історію.

Соціологія перетворюється на «систему соціальних наук». Таким чином, у межах соціологізму проглядає тенденція, відповідно до якої усі інші наукові дисципліни, котрі вивчають різні аспекти соціальної дійсності, є підлеглими соціології.

Інша заслуга Дюркгейма в теоретико-методологічному аспекті - висвітлення предметної специфіки соціології - її фундаментальної проблеми. Вихідним моментом аналізу було отождолення предмета соціології з такою реальністю, якою не займалася жодна з наук, а саме: з соціальними фактами, котрі у своїй сукупності складають соціальні факти в цілому. Важливою ознакою соціальних фактів Дюркгейм вважав їх незалежне від індивідів буття і здатність впливати на останніх. Вчений відверто прагне побудувати соціологію за зразком природничих наук, займаючи таку об'єктивну позицію відносно суспільства, яку природничі науки займають відносно свого предмета - природи, і відкидаючи при цьому психологізм та «ідеалізм» в аналізі суспільних явищ. Наріжним правилом соціологічного методу Дюркгейма є *правило об'єктивності*: «соціальні факти потрібно розглядати як речі».

Аналізуючи розвиток соціального життя, Дюркгейм дотримувався еволюціоністського принципу, застосовуючи власний структурно-функціональний аналіз його вивчення. Він говорить не про суспільство взагалі, а про суспільства та спільноти, котрі існували протягом всього суспільно-історичного процесу, даючи класифікацію соціальних структур. Так, прості суспільства в ході історії замінюються на більш складні, «організовані». Ключове значення в цьому процесі, як і в історичному розвитку в цілому, має поділ суспільної праці. Під цим терміном Дюркгейм мав на увазі силу, котра об'єднує людей у суспільство.

Соціологічну проблему взаємовідносин суспільства та особистості Дюркгейм вирішував у контексті аналізу протиріч капіталістичного

суспільства. В цьому плані його теоретичні погляди багато в чому збігаються із концепцією К. Маркса. Дюркгейм був впевнений в тому, що суспільство не може розвиватися і процвітати, якщо пригнічується людська особистість, коли людина є простим додатком машини, виконуючи все більш вузьку професійну функцію. Якщо деградує суспільство, деградує і людина, особистість. Особистість та суспільство тісно взаємопов'язані, і кожна з цих «підсистем» заінтересована у розвитку та процвітанні одна одної.

Дюркгейм передбачав також і зростання класової боротьби і прагнув зрозуміти її причини і характер. Нерівність, на його думку, виникає внаслідок порушення еквівалентності в обміні благ та послуг, а також через непридатність всіх індивідів до професійних ролей. В свою чергу, будучи отриманими різними шляхами (як свідчить історія - найчастіше, деструктивними), суспільні привілеї призводять до насильницького поділу праці, порушуючи солідарність, породжуючи та загострюючи класову боротьбу.

Центральною категорією в аналізі цієї проблеми є *соціальна солідарність*. Всі зв'язки між людьми в суспільстві повинні базуватися на ній. А поділ праці є важливим джерелом соціальної солідарності. Все це є основою морального порядку, який перетворюється на вищу, універсальну цінність.

Джерелом універсального соціального процесу, на думку Дюркгейма, може стати диференціація суспільства, в основі якої виступатимуть не соціальні привілеї, а індивідуальні здібності людини. В цьому і виявляється *рівність, справедливість і свобода* - три кити, на яких повинно триматися прогресивне суспільство. Сучасне проміслове суспільство, на думку вченого, наблизилось до такого критичного стану, але його не слід руйнувати чи перебудовувати, а лише вдосконалювати.

Важливе місце в аналізі теоретичних проблем суспільства та особистості посідають поняття *«норма»* та *«патологія»*, які відображають нормальні та патологічні стани суспільного життя. Розрізняти нормальне та патологічне вчений рекомендує, знову-таки, з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. Нормальними, за Дюркгеймом, є всі «діяння» соціального організму, котрі впливають з умов його існування. Але ми маємо справу з парадоксом, оскільки, за Дюркгеймом, норма і патологія є не абсолютними, а співвіднесеними одна до одної. Вчений визначає нормальними фактами ті, які найбільш розповсюджені. Всі інші є патологічними, хворобливими для соціального організму. Це означає, що нормальний тип збігається із «середнім» (збалансованим) і що будь-яке відхилення від цього еталону суспільного здоров'я є хворобливим, патологічним явищем. Тому, згідно з дюркгеймівською логікою, злочини та інші соціальні хвороби, котрі завдають шкоду суспільству і засуджуються, є цілком нормальними, бо коріняться в певних соціальних умовах і підтримують,

хоча й хворобливі, але, водночас, необхідні суспільству відносини. Оскільки негативні наслідки злочинів нейтралізуються системою наказів, покарань (соціального контролю), суспільство продовжує існувати та функціонувати. Оскільки злочин має місце в усіх або майже у більшості суспільств, він розглядається як норма, як елемент соціального здоров'я. А деякі явища, які були і є спільними для усіх розвинутих, «індустріальних» суспільств (зростання числа самогубств, послаблення їх засудження з боку моралі, деякі типи економічних криз), кваліфікувалися ним як *патологічні*. Саме при цьому Дюркгейм застосовував принцип історизму, який допоміг краще зрозуміти сутність проблеми - факт може бути нормальним чи патологічним лише у відношенні до даного суспільного устрою. У міркуваннях автора ніби прихована ідея про те, що, поки суспільство справляється з хворобою, вона є нормою. Але, коли вона порушує функціонування суспільства і призводить до його деградації, - тоді ця хвороба стає патологією. Не дивно, що ці погляди соціолога викликали рішучу критику, Дюркгейма звинувачували у виправданні поблажливого ставлення до злочинності як нормального факту суспільного життя.

Виділяючи «ненормальні» форми вияву суспільного життя, вчений одним з перших теоретизує і визначає поняття «соціальна аномія» - як такий суспільний стан, при якому відсутня чітка моральна регуляція поведінки індивіда, групи, як роздрібність правил, котрі регулюють відносини між соціальними функціями. Це свого роду стан ціннісно-нормативного вакууму, характерний для кризових періодів розвитку суспільства, коли загострюються суперечності між класами, групами, індивідами та суспільством, відбувається занепад соціальних функцій.

Одним із свідчень моральної дезорганізованості суспільства, його переходу до стану неупорядкованості (відходу від нормального стану) є зростання кількості самогубств. Самогубство Дюркгейм розглядає як об'єктивно існуючий соціальний факт, тому дослідження самогубства, з погляду Дюркгейма, виступає практичним втіленням вимог соціологічного методу. Дослідження причин самогубства дало вченому значний матеріал для з'ясування рис соціальної кризи. Він мав можливість зібрати та проаналізувати чималий статистичний матеріал, виокремити групи «впливових» факторів, розділяючи при цьому *зовнішні та внутрішні чинники, соціальні та позасоціальні* (психологічна схильність, навколишнє середовище, соціальні проблеми, екстремальні умови тощо).

Аналіз соціологічної спадщини Дюркгейма дозволяє зазначити, що вона і сьогодні перебуває в центрі гострих дискусій. У його працях є чимало і спірних концепцій та ідей. Останнім часом у західній соціології увага дослідників все більше зосереджується не тільки на вивченні наукової спадщини Дюркгейма, а і на діяльності створеної ним школи (відомі представники Мпарсель, Мосс), де наріжним каменем залиша-

ються проблеми ціннісної орієнтації, морального ідеалу людства. Іноді масштаби і глибина роздумів вченого виходять за рамки соціологічного аналізу і переходять у площину філософських проблем.

Контрольні запитання:

1. Принципи соціологізму в соціології Е. Дюркгейма.
2. Поняття «нормального» та «патологічного» в соціології Е. Дюркгейма.

11. Емпіричні дослідження XIX ст.

Соціологія на зламі XIX-XX ст. вже чітко сформувалася і утвердилася як самостійна наука з широким обсягом досліджуваних проблем та глибиною їх аналізу. Вона не розвивалася однобічно, на суто теоретико-методологічному рівні. Її становлення та розвиток відбувалися одночасно із поширенням соціальних досліджень різноманітних сфер суспільного життя. Емпіричні (практичні) дослідження політики, економіки, демографічних процесів істотно стимулювали розвиток соціального пізнання, надаючи цікавий матеріал для аналізу потреб, інтересів, цінностей, і разом з тим створили можливості для розвитку емпіричних соціологічних досліджень та обслідувань. Емпіричні обслідування того часу не можна було ще назвати повноправним соціологічним дослідженням з тієї причини, що такого роду процес наукового пізнання не вівся на основі чітких процедур, правил, програм, як це має бути, з причини відсутності таких. Натомість емпіричні дослідження того часу, незважаючи на всю свою активність, впевненість, зводилися до вивчення, перевірки, огляду локальних соціальних процесів та явищ з розкриттям істотних причиново-наслідкових зв'язків між ними, визначення закономірностей, тенденцій їхнього розвитку в даній системі. Основна мета такого роду наукового розгляду - констатація стану об'єктів або вузькообмежені дії практичного характеру.

Попередній процес інтенсивного розвитку соціологічного знання теоретико-методологічного та прикладного характеру накопичив значний потенціал, що в свою чергу слугувало лавинному поширенню соціальних обслідувань. Одними з перших виходять на якісно науковий рівень статистичні та демографічні дослідження.

Найвідомішим представником у цій галузі був франко-бельгійський вчений - математик, демограф, соціолог - **Ламбер Кетле** (1796-1874). Нам він відомий більше як засновник сучасної теорії статистики. Кетле вперше запровадив та використав точні математично-статистичні методи для вивчення соціальних явищ. Його ім'я як соціолога стало відоме Західній Європі завдяки точному прогнозу кримінальних злочинів. Кетле розробив ряд математичних методів обробки емпіричного соціологічного матеріалу, зокрема, розробки імовірних методів, які дають змогу робити чіткі прогнози розвитку суспільних процесів. Після триумфу праць Кетле в країнах Західної Європи процес дослідження таких

явищ, як злочинність, умови життя, культура та інші, набуває масовості. Дослідження А. Кетле піднесли статистику та демографію на вищий рівень, відкрили нові можливості для їхнього подальшого розвитку.

Активно досліджував проблеми злочинності у Франції правознавець А. **Геррі**. У своїх працях Геррі розкриває залежності між різними факторами, що впливають на вчинення злочину (рід, стать, освіта, пора року тощо), котрі визнані і сучасною кримінологією.

Подібні дослідження проводилися і в Англії, і притому дещо раніше. Вже наприкінці XVIII ст. проводилися обслідування різних форм життєдіяльності робітничих прошарків Англії, Шотландії з використанням анкет, в яких число позицій (питань) сягало понад 100 (**Д. Девіс, Ф. Мартон, Дж. Сінклер**).

У цей період відбувається спеціалізація досліджень та їх розподіл на сфери «моральної статистики», яка займалася проблемами освіти, моралі, злочинності, та «соціальної гігієни», де ставилися питання соціального здоров'я, медичного обслуговування, умов проживання різних верств населення, особливо знедолених. Ці два предметних напрями досліджень відіграли неабияку роль у пробудженні інтересу громадської думки до становища широких мас у суспільстві.

У соціальних обслідуваннях в Англії XIX ст. зародилося майбутнє так званої *урбаністичної соціології - соціологія міста*. Одним із зачинателів цієї галузі був громадський діяч і підприємець **Чарльз Бут** (1840-1916) («Життя і праця людей у Лондоні»). Ч. Бут - один з перших соціологів, хто використав техніку включеного спостереження (будучи учасником), інтерв'ю (бесіди), документальної інформації (матеріали поліції). На основі власних обстежень Бут вперше виділив три суспільних класи: «вищий», «середній» та «нижчий», критерієм розподілу яких була наявність слуг, кількість житлових кімнат. Пізніше такого роду класифікація була перейнята світовою соціологією і взята за основу.

Примітною фігурою у дослідницькій діяльності був французький професор-природознавець **Фредерик Ле Пле** (1806-1882). Головним об'єктом аналізу Ле Пле була сім'я. Завдяки численним поїздкам багатьма країнами світу вчений зібрав чималий матеріал про сім'ї, звичаї, інститути приватного життя. Це допомогло йому вперше типологізувати сім'ї, визначити характерні риси, особливості кожної групи сімей, а саме:

- *патріархальна* (залежність усіх членів від глави роду, що характерно було для Росії, слов'ян середньої Європи);
- *нестійка* (поділ майна між всіма дітьми в родині, в разі їх самостійного життя і ведення господарства, характерна для Франції, Бельгії та ряду країн Західної Європи);
- *корінна* (пов'язана з наслідуванням батьківського майна одним з одружених синів, який залишається при ньому і продовжує родинну справу; такий тип сімей був характерний для США, Англії, Німеччини, країн Скандинавії; це найбільш раціональний тип сім'ї).

Ле Пле увійшов в історію соціології також як автор монографічного методу дослідження.

Плідно працював французький дослідник **О. Лоран-Дюшатле**, який вивчав причини виникнення найдавнішої професії - «жриці кохання», загалом дослідивши спосіб життя понад тисячі повій, використовуючи на широкому рівні матеріали власних спостережень, статистичні дані, методи інтерв'ю, документальні джерела поліції.

Анкетні опитування проводилися також у Німеччині О. Лангарне, при якому було опитано близько 7 тисяч робітників. К. Маркс провів подібні дослідження, використовуючи анкети, вивчаючи пролетарські прошарки Німеччини, Англії, Франції. І. М. Вебер робив спроби поставити емпіричні соціальні дослідження на наукову основу. Всі ці факти свідчать про особливості розвитку науки та значення традицій і досвіду попередників для подальшого розвитку соціологічної науки на усіх її рівнях.

Д. Журавський

У Росії середини XIX ст. проблемами статистичних досліджень займався **Д. Журавський** - статистик. Його цікавила якісна сторона проведення подібних статистичних обстежень та виявлення факторів, що впливають на якість проведення дослідження.

У Сполучених Штатах вже перші соціальні дослідження мали більш «раціональний» характер, ніж у Європі. У XIX ст. з'являються перші спроби вивчення громадської думки (оцінка та ставлення до конкретних соціальних явищ). І пов'язані вони були із політичними реформаціями. Прийняття конституції, громадянська війна, боротьба за рівноправність громадян створили умови для формування демократичного суспільства. Дослідження громадської думки в США започаткували журналісти, використавши її як елемент демократичних, соціальних та політичних перетворень, йшли пошуки шляхів і засобів прогнозування можливих результатів виборів і виборчих кампаній. Так, у 1895 р. в одному зі штатів було проведено обслідування в масиві близько 800 чоловік. Звичайно, ці перші спроби опитувань населення не опиралися на наукові принципи та засади. Та й історія вивчення громадської думки Америки містить багато фактів, які свідчать про тернистий шлях спроб та помилок у пошуках надійних засобів дослідження. Але все ж таки, вони дали великий поштовх до подальшого розширення досліджень у багатьох сферах суспільного життя.

Іншим великим тереном, результатом використання досягнень соціології та психології була *рекламна справа*. Витоки реклами в Америці також починаються з другої половини XIX ст. та пов'язані з ім'ям американського бізнесмена **В. Палмера** (щоправда, прояви реклами мали місце і на початку XVIII ст.). Знову ж таки, для розвитку

рекламної справи було використано найбільш нетрудомісткий засіб - пресу. Вже на базі перших публікацій реклами у газетах виникали одне за одним рекламні агентства. Сьогодні реклама для американців є таким же елементом його життя, як і їжа, наприклад.

У Європі подібна «реклама» вперше фіксується 1610 р. у Франції (**Т. Ренадо**), в Англії - 1611 р. (рекламне бюро **А. Горше** і **У. Кока**). Одним з перших в Росії використав друковану рекламу журналіст і письменник **Ф. Булгарін**.

Сама по собі реклама на той час не була предметом соціології, однак вона дала поштовх для подальшого розвитку системи соціальних обстежень. У сьогоденні це знайшло вияв у формі соціального, товарного, рекламного маркетингу. Як соціальне явище, реклама надзвичайно цікавий для соціології феномен, завдяки якому можна дослідити багато проблем.

Контрольне запитання:

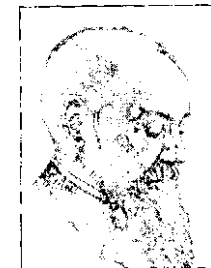
1. Поява та основні спрямування емпіричних досліджень у XIX ст.

12. Соціологічні ідеї В. Парето

Відомий італійський соціолог та економіст **Вільфредо Парето** (1848-1923) був першим визнаним мислителем-соціологом новітньої доби в Італії. Його місце в історії соціології надто своєрідне. За оригінальність та нетрадиційність думок, які не були сприйняті тогочасними представниками соціологічної науки, його іноді порівнюють з Марксом, Ніцше, Фрейдом.

В. Парето був яскравим представником психологічного напрямку у соціології. Характерною особливістю його соціологічної орієнтації було зосередження уваги на психологічних, переважно ірраціональних аспектах соціального життя: почуттях, інстинктах, емоціях та ін. Його наукові погляди формувалися в руслі досягнень точних та прикладних наук. Щодо визначення ролі соціології у пізнанні соціальної дійсності, Парето виводить її від філософських уявлень і визначає її метод (який добре себе зарекомендував в астрономії, фізиці, хімії, біології) як логіко-експериментальний. Цей метод вимагає систематичного спостереження явищ і розкриття їхнього виникнення, а також за допомогою логічних операцій поширення здобутого знання на галузі (процеси, явища), які не були предметом безпосереднього спостереження.

Однією з основних методологічних засад Парето була теза про суперечність між нелогічним характером більшості людських вчинків і логічним характером наукового знання про них. На думку вченого,

вільфредо Парето

люди здатні діяти логічно, раціонально, але переважно цього не роблять у зв'язку з тим, що в основі людської природи закладені інстинкти. При цьому логіку, раціональні міркування вони використовують для виправдовування чи приховування своїх справжніх намірів. Як вважає В. Парето, більшість соціологів, не розуміючи цієї істини, прагнуть віднайти в людських діях логіку, раціональність, коли лише необхідно чітко вказати людям на нелогічність їхньої поведінки і вивчати її такою, якою вона є.

Важливе місце у соціологічній концепції Парето належить аналізу «лінгвістичної» (словесної) дії людей на їх поведінку в соціальній сфері. Вченого цікавило, «чи впливають слова на соціальну поведінку, і яким чином одні люди можуть завдяки спілкуванню нав'язувати свою волю іншим? На ці запитання соціолог дає відповідь за допомогою власної теорії «*деривацій*» (похідних) та «*резидуїв*» (залишків), які виступають елементами його методологічного інструментарію.

Деривації - це свого роду засоби псевдологічного, псевдораціонального лінгвістичного оформлення людських інтересів та почуттів, одним словом, форми вербальних дій: переконання, вірування, теорії.

Залишки - це основні типи цих інтересів та почуттів. Вони - основа почуттів, емоцій, пристрастей, інстинктів, психічних станів, є внутрішніми біологічними імпульсами, які визначають соціальну поведінку людини. На основі них Парето прагнув пояснити багаточисленні варіанти людської поведінки. На думку вченого, абсолютна більшість людських «впливових» дій, які трансформовані у словесні форми вирази, заклики, ідеологічні гасла - це маніфестації інтересів, почуттів, де раціональний чинник хоч і присутній, однак підпорядкований настрою та ілюзіям.

Висновки Парето мали важливе значення для розробки базових понять соціології політики та соціології масових комунікацій.

Досліджуючи суспільство як соціальну систему, проблеми соціальної структури та соціальних переміщень, Парето приділяв основну увагу *еліті* та масам - соціальним класам, які співіснують у протиставленні в будь-якому конкретно-історичному суспільстві. Парето - один з відомих теоретиків *елітизму*, за яким історія суспільства розглядається як історія спадкоємності пануючих еліт, котрі формуються і ведуть боротьбу за владу одна з одною.

Боротьба протидіючих еліт («леви» та «лисиці») породжує циркуляцію останніх або кругообіг еліт у суспільстві, що і є одним з механізмів соціальної мобільності.

Щодо соціологічної спадщини Парето, то, на думку вчених, він один з тих, хто здійснив свого роду переворот у соціологічній науці, спрямувавши її дії на вивчення глибинних механізмів соціальної взаємодії людей.

Контрольне запитання:

1. Методологічні засади соціології В. Парето.

Рекомендована література (до теми 2):

- Арон Р. Этапы развития социологической мысли,- М., 1992.
Волков Ю., Мостовая И. В. Социология - М., 1998.
Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии - М., 1997.
Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку ХХ ст.) - К., 1993.
Зборовский В., Орлов Г. Введение в социологию - М., 1991.
История социологии /Под ред. А. Н. Елсукова, А. А. Гоицанова, Г. Н. Соколова, Т. Г. Румянцева- Минск, 1997.
История буржуазной социологии. В 2-х кн. - М., 1979.
История теоретической социологии. В 3-х кн. / Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давидов- М., 1997.
Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли - К., 1992.
Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології-К., 1995.
Современная западная социология: словарь - М., 1990.
Соціологія / За заг. ред. проф. В. П. Андрущенко, проф. В. І. Горлача-К, 1998.
Соціологія / За ред. Макеєва С. О.- К., 1999.
Социология. Курс лекцій / За ред. Л/ч/ В. М- К., 1996.
Социология / Под ред. проф. В. Н. Лавриненка.-М., 1998
Социология / Под ред. проф. З. В. Тадевасяна.-М., 1995.
Философский энциклопедический словарь - М., 1983.
Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Вип. 2.-Львів, 1996.

Додаткова література

- Вебер М. Избранные произведения.- М., 1990.
Гайденко П. Л. Давыдов Ю. Н. История и рациональность.- М., 1991.
Давыдов Ю. Н. Маркс и Конт: социология или утопия? //Диалог.- 1991- № 17.
Дюркгейм Э. Социология и социальные науки // Философская и социологическая мысль.- 1992, № 5.-С 113-127.
История философии. Учебное пособие/ Под ред. В. Кириллова-М., 1998.
История философии в кратком изложении / Пер. счеш. И. Богуза- М., 1995.
Овчаренко В. И., Грицанов А. А. Социологический психологизм: критический анализ. Минск, 1990.
Спенсер Г. Изучение социологии // Философская и социологическая мысль.- 1992.-№ 1.-С. 105-121.

Тема 3 СОЦІОЛОГІЯ РОСІЇ (XIX - поч. XX ст.)

1. Становлення та особливості російської соціології

Соціологічна думка в Росії з середини та кінця XIX - початку XX ст. представлена багатьма напрямками, що відображають складний спектр суспільно-політичних течій, які існували на той час. І на це є свої причини. Російську соціологію необхідно, передусім, розглядати як відповідь на потреби суспільного життя: переплетіння протиріч та особливостей традиційного й індустріального суспільств; відданість патріархальності і потреба в новій трудовій етиці, міцна тенденція до маргіналізації суспільства, прагнення активних соціальних сил до радикалізму, епоха реформування суспільного життя Росії - далеко не всі контрасти, які визначали проблематику і змістовність розвитку російської філософсько-соціологічної думки.

Спочатку вона формувалася як філософія історії (перша половина XIX ст.). На передній план висувалися соціальні теорії, де перепліталися соціально-філософські та соціологічні елементи. І тільки на межі ХГХ-XX ст. з'являються вже чисто соціологічні теорії. Російська соціологія часто-густо зосереджувалася на проблемі необхідності, бажання чи небажання капіталістичної еволюції країни за європейською (західною) моделлю. Переважна більшість соціологів, розробляючи теоретичні моделі, так чи інакше, мали на увазі ((російський шлях» розвитку і відповідно прагнули теоретичні положення різних напрямів перевести на рівень конкретних практичних програм. Водночас у суспільстві відчувалася наявність певної «російської ідеї», «духу народу», що знаходило свій вияв і в соціології. Російські соціологи прагнули не тільки описати характерні риси народу соціологічною мовою, а й намагалися змоделювати варіанти російського розвитку. І, само собою, такого типу ідеї знаходили відображення в соціології, виливаючись на перших порах у народництво.

Важливішою та висхідною російської соціологічної думки був і натуралістичний підхід до аналізу суспільних відносин, який відіграв неабияку роль у подальшому формуванні російської соціологічної думки. Перш за все, це виявлялося в органістичному підході до суспільних відносин, який полягав у прагненні уявити світ як органічне ціле. Російські мислителі прагнули знайти та обґрунтувати загальнозначимий соціальний ідеал, котрий спрямував би суспільні зусилля до соціального конструктивізму. Велику увагу дослідники приділяли російській общині, вбачаючи в ній органістичне «начало», опору, на якій можна було б реалізувати самотутній російський шлях соціальної еволюції. Не пройшла поза увагою російських соціологів і проблема соціальної динаміки, в таких її елементах, як еволюція та прогрес. Взагалі, категорії «прогрес» російські соціологи приділяли велику увагу.

Виходячи з початкових філософсько-гносеологічних посилок щодо ролі суб'єкта пізнання і буття, питання співвідношення соціальної реальності та суспільного ідеалу - в російській соціології склалися дві протилежні тенденції: *утопічна* та *реалістична*. В кінцевому підсумку, утопічна лінія виходила із уявлення про суспільство як механічний агрегат, за якого достатньо визначити науково обґрунтований соціальний проект і завдяки суб'єктивному фактору здійснити його революційним шляхом, прискоривши, тим самим, історичний процес, що врешті знайшло свій практичний вияв у жовтневій революції (перевороті) 1917 р. і подальшому поширенні комуністичної ідеології в практичному застосуванні.

Реалістична ж лінія пропагувала багатофакторний підхід, розуміння суспільства як складної динамічної рівноваги. Обумовлювалася необхідність рівноважливого співвідношення в еволюції суб'єкта і соціальних форм. Особлива увага приділялася пошуку механізмів узгодження інтересів різних суб'єктів на практичний гуманізм, внутрішню духовну революційність. І саме ця реалістична лінія, на думку фахівців, виявилася співзвучною науковій соціології.

Вагоме місце в теоретичному пошуку займали і теорії взаємної допомоги, кооперації, солідарності. Ключові положення в ньому займали і проблеми людини. Звідси ж і проявилася тенденція так званої «етизації» соціології (поєднання етичного і соціологічного підходів).

Соціальна думка в Росії, як відповідне знання, виникла в ході і в результаті реформ Петра I. Прагнення впровадити в російське життя європейські соціальні форми без врахування соціокультурного контексту стало базовим протиріччям як соціального розвитку Росії, так і соціально-філософських підходів. З першої половини XVIII ст. починають закладатися елементи просвітництва на предмет соціально-політичного улаштування, фундаторами якого стали **Ф. Прокопович** (1681-1736) та **В. Татищев** (1686-1750) (необхідність силових

методів владування), **О. Радишев** (1749-1802) (проблеми общини), **С. Десницький** (1740-1789) (проблеми аналізу господарської діяльності), які в своїх трактатах і з розумінням, і досить критично оцінювали петровські реформації.

Але особливе місце в становленні російського соціального мислення зайняла філософія історії (поч. XIX ст.), з якою започаткувала-ся істинно національна російська філософська свідомість. Саме в цей час на арену виходять великі російські мислителі: **О. Герцен, П. Пестель, П. Чаадаєв, В. Белінський, М. Чернишевський, Д. Писарєв** та ін. Формуються основи антропологічної традиції російської філософії і соціології, ідеї історизму, революційних перетворень у суспільстві як способу його прогресу.

Своєрідність соціального мислення в Росії та його розвиток (характер, темпи) закладені були самою російською дійсністю. Перш за все, це відповідний стиль мислення, в якому домінували: релігійний догматизм, тоталітарність, апологея державності, низький рівень просвіти тощо. Релігійний догматизм, неосвіченість, більше того, - нетерпимість до будь-яких радикальних змін, прогресивності, освіченості полонили боярську Русь аж до XVIII ст. Лише реформаторство Петра I та окремі «острівки» цього руху (початок просвіти за Єлизавети та соціально-політичний прогрес за Катерини II) створили певні осередки для розвитку прогресивного мислення.

На той час прогресивні зміни хоч і впроваджувалися окремими представниками та послідовниками петровської реформації, проте самій Росії, її народу, кожному його прошарку (від селянина-кріпака до царської знаті) притаманна була, за словами тодішніх просвітителів, «відсутність сприйнятного середовища, до поживного підґрунтя якого могла б причепитися наукова освіта. І більшість людей, котрі здобували освіту, досить швидко «втрачали» її і поверталися в попередній стан неосвіченості, неуцтва через брак пропозиції та практики для їх знань».

Зміни стали очевидними лише з середини XIX ст.: прогресивні настрої після війни 1812 р., декабристські та народні хвилювання, революційно-демократичні навіювання із Європи сформували сприятливе підґрунтя для розвитку соціального знання в Росії. Можна сказати, що сама російська дійсність була основною умовою (як занепад, так і прогресивні її сторони) розвитку та поширення соціального знання. Це дає і пояснення відносній слабкості його розвитку аж до першої чверті XIX ст.

Іншою суттєвою перешкодою для розвитку соціології в Росії було жорстке переслідування царським урядом прогресивних мислителів та придушення російської соціальної думки на перших порах її формування (кінець XVIII - перша половина XIX ст.).

Коротко охарактеризуємо найбільш впливові на той час напрями соціологічної думки в Росії.

2. Основні напрями розвитку російської соціологічної думки XIX - поч. XX ст.

Досить складно визначити точку відліку появи та формування саме соціологічних знань у Росії, однак однією з яскравих і неординарних фігур серед фундаторів російської соціології був **Петро Чаадаєв** (1794-1856). Його філософсько-соціологічні погляди, викладені у відомому «Філософічному листі», Чаадаєв висував завдання пошуків нових способів осмислення соціальних фактів, моделюючи єдність історії людства та її логіко-закономірного характеру, подаючи свій неординарний аналіз російської історії укладу, в якому всі норми, традиції, переконання та правила є більшою мірою запозиченими, зазначаючи, що Петро I «з чистого листа» розпочинає історію Росії. Він висував і надію на необхідність вирішення та завершення великих ідей, проблем, питань соціального порядку, притаманних людству. «Філософічні листи» Чаадаєва (всього їх 8) послужили, свого роду, програмою для всіх наступних філософських та соціологічних пошуків у Росії. Ідеї П. Чаадаєва, у подальшому їх розвитку, знайшли вияв у формуванні двох оригінальних спрямувань російської соціально-філософської думки - *слов'янофільство* та *західництво*. Фактично це були різні за характером моделі чаадаївської програми російської філософсько-соціальної думки. Слов'янофільська течія відстоювала принципи общинності, соціокультурну структурну форму соціального буття, принципи соборності як організації та ідеалу соціального життя, заперечення державності, прояв анархізму, роль духовної, особливо релігійної нераціональної детермінації соціальної поведінки людей. Основноположниками даного напрямку були: І. Кириєвський, К. Аксаков та ін.

Представниками західницького спрямування виступали такі відомі громадські та літературні діячі, як В. Белінський, О. Герцен, М. Чернишевський. Основними принципами, що їх вони пропагували, були: революційний прогресизм, єдність світової історії та її закономірний характер, роль соціальних конфліктів у суспільних перемінах.

Досить неординарні і суперечливі погляди висунув російський вчений **Микола Данилевський** (1822-1885). У чаадаєвському дусі «літературно-філософського курйозу» М. Данилевський піддав аналізу російську самобутність, культурно-історичні типи, проблему сенсу та спрямованості історії. Його праці «Дарвінізм» (жорсткий критичний аналіз вчення Ч. Дарвіна), «Росія та Європа» (аналіз взаємин Росії та Європи) викликали неоднозначну гостру полеміку. За його класифікацією, фізика, хімія, психологія - єдині науки, що вивчають загальні світові «абсолюти» (матерію, рух і дух, а всі інші науки є порівняльними), він відхилив існування єдиної загальної суспільної теорії. Вчений

припускав вплив національного фактора на суспільну науку (в силу специфічності об'єкта пізнання). Суспільство він представляв як суму національних організмів, які розвиваються за власними законами. Кожний суспільний організм він розглядав як цілісність. Відкидаючи ідеї європоцентризму (єдиної історії цивілізації) вважав, що людство не представляє ніякої єдиної цілісності, а швидше - подібне до стихії, котре в різних точках набуває певних форм, конструкцій. Найбільш великі з цих форм, він назвав їх культурно-історичними типами, - ті, в яких найконтрастніше і чіткіше сформувалися визначальні елементи культури, - мова, форми побуту, культура і т. ін. Згідно зі своєю класифікацією, Данилевський виділяв позитивні культурно-історичні типи, до котрих відносив єгипетську цивілізацію, китайську, індійську, американську та інші, в тому числі і слов'янську (всього таких 10), та руйнівні типи (бічі «Божі» - як він їх називав) - татари, гуни, монголи, котрі руйнували віджилі цивілізації. Він вивів і закони еволюції культурно-історичних типів: спільність мови, необхідність незалежності, нетривалість періоду розквіту, залежність повноти розвитку від рівнів інтегрованості народів. Так чи інакше його ідеї були значними у контексті розвитку етносоціології.

Михайло Бакунін

Сутність прогресу Данилевський вбачав у тому, що все не повинно йти в одному напрямку, а має розвиватися в різноманітному порядку. На його думку, жодна цивілізація не може пишати-ся «вищою» точкою розвитку порівняно із іншими, навпаки - кожний культурний тип робить свій внесок, свою особливість і специфічність у загальну багатоманітну скарбницю людства. Він був впевнений, що і слов'янство для збереження власної культури від експансії Європи повинно позбутися наслідування і об'єднатися на основі спадщини власного культурно-історичного типу. Таким чином, теорія М. Данилевського представляла собою одну із перших спроб сформулювати новий погляд на історію, надавши йому елементів соціологічної інтерпретації.

Одним із впливових напрямів філософської та соціологічної думки був *анархізм*. Його теоретичний зміст і практична спрямованість були всебічно обґрунтовані в працях російських мислителів і революціонерів **Михайла Бакуніна** (1814-1876) і **Петра Кропоткіна** (1842-1921) які, у свою чергу, спиралися на праці європейських теоретиків анархізму Ш. Фур'є, П. Прудона та ін.

Суть анархії можна висловити словами М. Бакуніна: «надайте речам їхнього природного руху». Людина вступає у суперечності з соціальними інститутами, які обмежують її свободу, держава - це

завжди влада меншості, сила, яка протистоїть народові. Малюючи картину соціологічного співіснування (генезу теорій соціалізму та феодалізму), Бакунін зазначав, що соціалізм як суспільний устрій повинен ґрунтуватися на особистісній та колективній свободі, діяльності вільних асоціацій. На його думку, не повинно існувати ніякої урядової регламентації людської діяльності і ніякого заступництва з боку держави, які взагалі мають бути усунені.

Ідеї анархізму набули подальшого розвитку у працях П. Кропоткіна, який стверджував, що анархізм є дещо більше, ніж простий спосіб дії або ідеал суспільства - це «філософія як природи, так і суспільства». Кропоткін також рішуче виступав проти держави і «державного соціалізму», вважаючи, що трудящі та селяни самі у змозі побудувати устрій на засадах особистісної та колективної свободи, союзу, на основі общини, артелей і асоціацій людей за інтересами. Рівність при цьому ототожнювалася зі справедливістю. Соціологія Кропоткіна цінна передусім вченням про взаємодопомогу і солідарність як пріоритетні фактори соціального прогресу, вірою в реалізацію творчого потенціалу людини.

Іншим представником даного напрямку був і **Петро Ткачов** (1844-1886), видатний теоретик бунтівного спрямування, публіцист, соціолог.

Своєрідну і відмінну від попередніх теоретичних ліній пропагував **Костянтин Кавелін** (1818-1885) - соціальний філософ. Його програма виходила за межі програми попередників і заклала основи нової соціальної науки, а його ідеї виявилися центральними для російської соціології:

- пошук та виявлення соціокультурних факторів розвитку соціальних форм;
- конкретний аналіз соціальних форм;
- проблема прогресу та розвитку особистості.

Фактично він заклав основи *соціальної методології*.

Соціологічні проблеми починають широко обговорюватися саме в період пореформеної Росії. Розвиток індустріалізації породжував низку нових соціальних проблем, які не піддавалися висвітленню та аналізу старою методологічною базою. Одним із перших істинно соціологічних напрямів було поширення та популяризація позитивізму П. Лавровим, Д. Писаревим, М. Михайловським та ін. Саме в позитивізмі російських соціологів приваблювало прагнення до наукового методу, синтезу знань, створення науки про суспільство. На цьому етапі була усвідомлена і прийнята сутність соціології.

Слід зазначити, що царський уряд, правляча бюрократія досить насторожено зустріла появу нової науки. Більшість філософів, соціологів, громадських діячів так чи інакше жорстоко переслідувалися за

антиурядову спрямованість їх ідей, і тому більшість із них вимушена була публікувати свої праці за кордоном. До 60-70-х років царський уряд всіляко придушував паростки нової наукової течії, і тому в багатьох власних пошуках, підсилюючись європейською прогресивністю, її впливом та підтримкою, російська соціологія багато чого була вимушена брати із європейської спадщини. Власна спадщина була придушена.

З поширенням позитивізму з'являється ряд шкіл, напрямів соціологічних досліджень: натуралістична школа: М. Данилевський, О. Стронін, Л. Мечников; психологічний напрям: П. Лавров, М. Михайловський, М. Кареев, Є. де Роберті; школа М. Ковалевського.

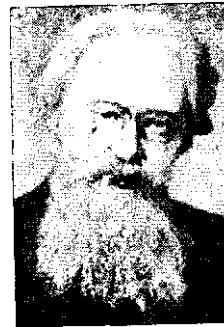
Ідеї географічного спрямування знайшли своє відображення в працях географа та соціолога **Лева Мечникова** (1838-1888). Відкидаючи концепцію соціал-дарвінізму (механістичне трактування боротьби за існування), вчений намагається сформулювати власні закони суспільного життя, визначаючи критерії соціального прогресу. Він підкреслював, що в суспільстві прагнення до кооперації, співробітництва є визначальним. Соціологію, на його думку, повинні цікавити прояви солідарності та об'єднання сил, тобто будь-які фактори кооперації у природі. Мечников орієнтувався на використання продуктивних аналогій між суспільством та біологічним організмом, причому ідея прогресу займала центральне місце у його соціологічній концепції.

Цікаві положення були сформульовані прихильниками так званої органічної школи - **Олександром Строніном** (1826—1889) та **Павлом Лілієнфельдом** (1829-1903). О. Стронін вважав необхідним будувати соціальне знання за аналогією біології та інших природничих наук. Суспільство, згідно з його трактуванням, - це єдиний організм, а суспільні інститути - його окремі фрагменти. Звідси, - соціологія повинна бути аналогічною із фізіологією. Більш жорстку позицію займав П. Лілієнфельд. Трактуючи суспільство як організм, який живе за тими самими законами, що й природні організми, він вважав, що соціальні закони повинні виводитися із аналогії органічних сил природи. Самі ж соціальні процеси теоретично аналогічні проявам механічного руху. Суспільство, за П. Лілієнфельдом, складається із клітин - людських індивідів. Тому тут припустима повна аналогія (народження, розвиток, відмирання), а інституції - аналогічні за функціями та роллю фізіологічним органам.

Помітний вплив на становлення та розвиток суспільної думки в Росії справила соціологія *народництва* та суб'єктивістський напрям у соціології, який виник наприкінці 60-х років і проіснував до початку ХХ ст. Взагалі в російській соціології кінця ХІХ - початку ХХ ст. важко знайти школу чи автора, котрі так чи інакше не торкалися б ідей етико-суб'єктивного спрямування, яку часто називали «російською соціологічною школою».

Відомими її представниками були **Петро Лавров** (1823-1900) - основоположник народницької доктрини, лідер пропагандистів, відомий філософ, соціолог, публіцист, та **Микола Михайловський** (1842-1904) - філософ, соціолог, публіцист. Обидва - духовні лідери революційної молоді 70-х. Суб'єктивізм їхньої соціології полягав у тому, що людина як суб'єкт історичного процесу редукується до суб'єктивної оцінки. Так, кожний дослідник по-різному інтерпретуватиме той самий факт, залежно від його морально-ціннісної платформи. Основне завдання соціології

Петро Лавров

Микола Михайловський

Лавров та Михайловський вбачали у вивченні мотивів діяльності особистостей та їх моральних ідеалів. Звичайно, поведінка та діяльність людей визначаються багатьма об'єктивними обставинами, природними та соціальними, але головними факторами, які спрямовують діяльність людей, вважають теоретики, є їхні внутрішні мотиви, ідеали, воля. А тому об'єктивний аналіз явищ суспільного життя легко поєднується з суб'єктивним, оціночним підходом.

На думку Михайловського, об'єктивна точка зору є обов'язковою для природничих наук і цілком непридатна для соціології.

Більшість ідей П. Лаврова тяжіла до марксизму та економізму, а М. Михайловського - в бік соціальної психології, одним із перших родоначальників якої він і був у Росії. У визначенні предмета соціології, в пошуках її місця в системі наук представники етико-суб'єктивної школи виходили із тези О. Конта про необхідність створення позитивної науки про суспільство. Центральною проблемою класифікації наук, за Лавровим, було співвідношення соціології та історії. Лавров вбачав конститування єдиної науки про людину, до якої увійшли би соціологія та історія із загальним для них суб'єктивним методом пізнання. Оскільки у соціальному пізнанні, де суб'єкт та об'єкт пізнання взаємопов'язані, невіддільні одне від одного, де людина пізнає сама себе, немає знання, яке б не стосувалося особи. Такі критерії пізнання, як істина, правда, справедливість - пізнаються тільки суб'єктивно. Без застосування суб'єктивного методу ми не можемо отримати знання про людину, сім'ю, державу, про будь-які індивідуальності, стверджував М. Михайловський. Окрім того, і соціологія, і історія невіддільні і від етики, а значить, методика наук про людину повинна визначатися як етико-суб'єктивна.

Багато уваги приділяли Михайловський та Лавров вирішенню проблеми взаємодії особи та суспільства, де на перший план виходить особа, якій властива індивідуальність, неповторність.

Суспільні цілі можуть бути досягнені виключно завдяки особистостям. Особа повинна розвивати в собі розуміння суспільних інтересів, котрі є суттю й її інтересів. Але, щоб це сталося, повинна спочатку виникнути критична думка в суспільстві, яка, у свою чергу, повинна пройти в своєму розвитку ряд етапів, перш ніж привести людину до розуміння того, що її інтереси полягають у солідарній скооперованій взаємодії із іншими. Але більшість людей нездатна піднятися до критичного осмислення дійсності, оскільки живе звичаями, звичками, щоденними турботами. Тому особистість не може інакше, як на основі критики реального, розвиватися всебічно. Цікавим є питання про взаємодію «героїв та натовпу». Це питання розглядається у соціально-психологічному плані, названо «героем» людину, яка заохочує власним прикладом на добру чи погану справу. «Натовп» - це людська маса, яка здатна захопитись цим прикладом - благородним чи низьким.

Відповідно і роль соціолога не повинна бути зведена до простої фіксації фактів і критики реальних суспільних форм. Він, передусім, повинен виступати як практик, реально брати участь у суспільному прогресі. Соціологія як наука має бути підпорядкована необхідності реалізації ідеалу, під яким П. Лавров та М. Михайловський розуміли *ідеал соціалістичний*.

Михайловський відводив велике місце вченню про кооперацію, бажаючи з'ясувати, яким чином суспільство через кооперацію впливає на особистість. На його думку, сільська община надає можливість для всебічного і гармонійного розвитку кожної особи, підпорядковує їхні взаємні інтереси.

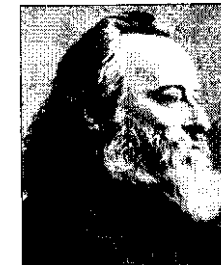
У фундаменті теорії прогресу даної школи останньому відводилося місце кінцевого питання в соціології і основного - в історії. Прогресу П. Лавров надавав особливо великого значення, визначаючи його в кількох формах, акцентуючи увагу на розвиток в людині свідомості та здійснення істини і справедливості, зміцнення солідарності.

Психологічний напрям у соціології Росії склався в 90-х роках ХІХ ст. і певною мірою був продовженням ідейних традицій європейських «психологістів» Г. Тарда, М. Лацаруса, Г. Лебона, Х. Штейнтала, а також російських соціологів П. Лаврова та М. Михайловського. Фундаторами цієї течії в російській соціології були *Є. де Роберті, М. Кареев, Л. Петражицький*. їхні основні праці торкалися проблем суспільного розвитку, які вирішувалися, виходячи з визнання головної ролі в поведінці людей їх індивідуальної та колективної психології.

У своїй психологічній соціології **Євген де Роберті** (1843-1915) виходить з того, що всі суспільні явища, як результат діяльності людей, генеруються і спрямовуються психологічними, людськими факторами, котрі виражені в емоціях, прагненнях, волі, способі мислення і т. ін. Звідси виводиться логічний висновок: всі суспільні явища певною мірою збігаються з явищами власне психічними. А тому і соціологія як дослід-

ницька наука про суспільство повинна бути тісно пов'язана із психологією. Згідно з такою логікою саме психічна діяльність людей визначає їхню соціальну діяльність. Де Роберті, правда, пояснював, що ця психологічна діяльність людей розвивається, у свою чергу, під впливом біологічних факторів та їх соціальної діяльності. Основну мету «власної» соціології вчений вбачав у пізнанні так званих «законів психологічної взаємодії». Говорячи про психологічні взаємодії людей, Де Роберті вказував на значення як індивідуальної, так і колективної психіки.

Інший представник цього напрямку **Микола Кареев** (1850-1931), відштовхуючись від позитивістських контівських позицій, виділяв колективну психологію як домінуючу суспільних відносин. Обґрунтовуючи власну концепцію, Кареев вважав, що О. Конт в силу нерозвиненості психологічних знань того часу здійснив стрибок від біології до соціології, минаючи психологію. Таким чином, виправляючи «помилку» О. Конта, Кареев між біологією та соціологією ставить психологію. Саме колективна психологія, на його думку, здатна стати основою соціології, оскільки всі суспільні явища є в кінцевому підсумку *духовною взаємодією* між окремими людьми.

Микола Кареев

Лев
Петражицький

Не менш яскраву концепцію висунув інший представник «психологізму» **ЛЛПетражицький** (1857-1931), який визначав соціологію як науку, що спирається на суб'єктивну психологію людських мотивів. Традиційна на той час соціологія вважала центральними поняттями «суспільство» і «цінності». Петражицький же пропонує змістити акцент на поняття «соціальна поведінка» та «мотиви». Поняття «мотив» є рівнозначним психологічному поняттю «емоція». Розглядаючи його як найбільш змістовний причинний компонент соціальної поведінки, Петражицький проголошує предметом соціології *розуміння соціальної дії*. На його думку, саме *емоції* є істинними рушіями поведінки людини, окрім *відчуття* та *волі*.

До кінця ХГХ ст. у російській соціології стала очевидною неспроможність географічного, біологічного та психологічного напрямів з'ясувати сутність суспільних відносин. Стало очевидним, що при вирішенні складних соціальних проблем не можна спиратися на будь-який один фактор, а необхідно враховувати всю сукупність і взаємодію соціальних явищ та елементів. Так у російській соціології з'явився *плюралістичний*, або *багатофакторний*, підхід до вивчення суспільства, виразником якого був видатний російський вчений **Максим Ковалевський** (1851-1916). Саме завдяки діяльності М. Ковалевського російська соціологія виходить на міжнародну арену.

Теоретичною передумовою даної соціологічної концепції є соціологія Конта. З питання «що таке соціологія?» розпочав розгляд проблеми Ковалевський. Згідно з його визначенням, соціологія - наука про організацію та еволюцію людського суспільства. Організація суспільства та його еволюція - два основних розділи соціології Ковалевського, які можуть бути ототожені з соціальною статикою та соціальною динамікою Конта. Основними працями Ковалевського є «Норми розвитку соціологічних вчень» та «Соціологія». Як соціолога М. Ковалевського цікавили такі проблеми: зв'язок соціології з історичними науками; порівняльно-історичний метод дослідження; багатофакторний підхід до вивчення суспільства; соціальні закономірності і суспільний прогрес. Ковалевський був прихильником еволюціоністської концепції розвитку соціально-історичного процесу. Таким же чином, на його думку, відбувається і розвиток окремих галузей суспільного життя та різних соціальних інститутів.

Ковалевський вказує на роль багатьох факторів суспільного розвитку: економічні, демографічні, політичні, психологічні, моральні, релігійні. Однак жодному з них він не надавав вирішального значення. В різних ситуаціях їм відводяться різні ролі, і будь-який з означених факторів може вийти на перший план. На думку дослідників, саме в цьому і полягає світоглядний та методологічний зміст *соціологічного плюралізму* М. Ковалевського.

Інший прояв соціологічного плюралізму виявляється у ставленні до інших соціологічних напрямів та шкіл. Це - прагнення зрозуміти їх, виявити зв'язок між ними, рівно як і готовність застосувати їхні здобутки під час аналізу тих чи інших суспільних явищ. Важливу роль у соціології Ковалевського відіграє історико-порівняльний метод. Порівнюючи розвиток суспільств (народів) різних епох, можна вивести, вважає вчений, деякі загальні закони їх історичної еволюції. Цікавим є і те, що порівнювальні (ті, що вивчались) явища бралися, як правило, не в статичі, а в динаміці, в їх історичній еволюції, що дозволило вивчати не тільки загальні закономірності, а й специфічні особливості розвитку тих чи інших суспільств.

Однією з провідних течій теоретичної думки Росії кінця XIX - початку XX ст. було неокантіанство (течія ідеалістичної філософії кінця XIX - першої третини XX ст., яка намагалася осмислити основні проблеми філософії на основі оновленої інтерпретації вчення І. Канта) представлене в своїй психологічній інтерпретації **Л. Петражицьким**, нормативістським - **О. Лапо-Данилевським**, а також нашим співвітчизником українським філософом **Б. Кістяківським**. До неокантіанства і до соціології вони прийшли від своїх професійних проблем - необхідності розробити концептуальний фундамент історії та правової науки.

Мету своєї праці О. Лапо-Данилевський бачив у виведенні соціології на новий якісний рівень розвитку через перехід від «публіцистичного

аматорства» до наукового професіоналізму, спеціалізації в соціології. Основну увагу, як і всі представники неокантіанства, він приділяв проблемам соціального пізнання, соціологічним методам дослідження. В центрі його інтересів як професійного історика виявилися пошуки синтезу історії і соціології. Логікою його пошуку та синтезу було визнання психології як стрижня соціального пізнання, як основна наука про дух, що забезпечує пізнання соціальних та історичних процесів. Психологія задає всьому гуманітарному знанню єдність точок зору. В свою чергу, метою гуманітарної науки є з'ясування психологічного змісту соціальних і культурних фактів, з подальшою їх типологізацією. А основними типологізуючими дисциплінами саме і виступають соціологія та історія. Обидві вони, приділяючи увагу аналізу суспільства у формі соціальної статистики та динаміки, прагнуть до узагальнення.

Ідеї, близькі О. Лапо-Данилевському, розвивав ще один оригінальний представник російського неокантіанства в соціології - **В. Хвостов** - правознавець та історик, котрий значно посилив аспект психологізму в теорії і методології пізнання. Психологія, за його твердженням, задає описовість соціальному пізнанню.

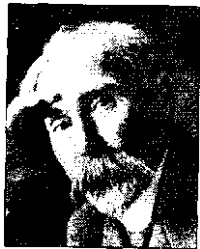
Кістяківський виходив із констатації кризи в сучасному науковому пізнанні і необхідності шукати вихід з нього в галузі методології. Причина кризи вбачалася ним в:

- суб'єктивізму суспільної науки;
- прагматизмі;
- марксизмі та ідеологізації науки;
- запозиченні позитивізмом категорій і методів природничих наук, що ігнорує специфіку предмета соціального знання - вивчення людини як діяча і творця культури;
- нерозмежованості соціології та соціальної філософії.

Аналізуючи марксизм як одну із основних соціологічних шкіл, Кістяківський досить критично ставився до багатьох її моментів. Так, поняття класів і класової боротьби він інтерпретував як соціально-психологічне, а не суто економічне, за Марксом.

Згідно з Кістяківським, суть пізнання полягає у виявленні за допомогою операцій виділення, ізолювання загальнозначимих співвідносин, що характеризуються суїтю «необхідності», «поза простором», «поза часом». Природа, як і соціум, сама по собі невичерпна, багатоманітна, і ми її схематизуємо. А необхідність і випадковість - це конструкти нашого розуміння. Соціологія вимагає ще й пошуку істини і оцінку діяльності людей з позиції етики. Дослідницька частина соціологічної спадщини мислителя спрямована головним чином на обумовлення цінності права для практичного життя. Значну частину духовної культури становлять і елементи права, яке дисциплінує людину в її помислах. Ігнорування влади права завжди вело до влади сили, зростання несвободи.

Однією з провідних наукових шкіл стає неопозитивізм П. Сорокіна, К. Тахтарьова. Проте, наприкінці XIX століття у Росії сформувався і почав набувати все більшого поширення *марксистський* напрям у соціології. Він поділився на дві течії. До першої слід віднести *революційний марксизм*, представниками якого були *Г. Плеханов*, *В. Ленін* та інші. До другої - так званій *легальній*, або *ліберальній марксизму*, представниками якого були П. Струве, М. Туган-Барановський, а також «християнська соціологія» *М. Бердяєва* та *С. Булгакова*, *С. Франка* в руслі релігійної філософії. Коротко охарактеризуємо ці напрями.

Георгій

Георгій Плеханов (1856- 1918) розвивав соціологічні ідеї марксизму у світлі матеріалістичного розуміння історії. Він розробив питання про співвідношення ролі особистості і народних мас в історії, критикував концепцію народників, згідно з якою Росія йде власним самобутнім шляхом розвитку, а капіталізм - штучно «пересажене» до Росії явище. Звідси і виникає потреба затримати, зупинити розвиток капіталізму, зупинити ламку вікових устоїв російського життя.

Плеханов Плеханов зіставляв умови виникнення та історичну роль капіталізму на Заході з умовами його розвитку в Росії і з'ясовував загальні передумови розвитку капіталізму в різних країнах, роблячи при цьому висновок про помилковість протиставлення Росії та Заходу. Він показав, що капіталістичні відносини самі собі прокладають шлях і спричиняють ламку старих устроїв. Великий внесок зробив Плеханов у розробку питання про роль народних мас і особистості в історії. Хоча він був досить далекий від того, щоб заперечувати роль особистості в історії, однак блискуче розкритикував ідеологічний культ особистості, який, на превеликий жаль, мав місце в історії колишнього СРСР і має місце в багатьох слаборозвинутих країн світу (просоціалістичного спрямування).

З аналогічних позицій виступав проти народників і **Володимир Ленін** (1870-1924). Він розвивав марксистське положення про суспільно-економічні формації і ступені історичного розвитку. Як і Плеханов, Ленін вказує на порожність суб'єктивістської методології в оцінці ролі особистості в історії, приділяючи більше уваги ролі класів та народних мас.

На відміну від революційного, легальний марксизм як теоретична та ідеологічна течія став своєрідним виразом ліберальної буржуазної думки. Буржуазний лібералізм під вивіскою легального марксизму використовував цілий ряд марксистських ідей з економічної теорії Маркса для

**Володимир
Ленін**

обґрунтування історичної неминучості розвитку капіталізму в Росії.

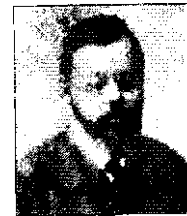
Легальні марксист також виступали проти народників і у зв'язку з цим обґрунтовували об'єктивний та закономірний характер розвитку в Росії капіталістичного способу виробництва і пов'язаної з ним економічної, технічної та духовної культури.

Відкинувши «економічний матеріалізм» Маркса (вчення про вирішальну роль способу виробництва) та його вчення про класову боротьбу і соціальну революцію, **Петро Струве** (1879-1944) та **Михайло Туган-Барановський** (1832-1920) дотримувалися лише еволюціоністських поглядів, стверджуючи постійне вдосконалення капіталізму, надаючи йому все більш цивілізованих форм і визнаючи визначальною роль культурних цінностей у прогресі суспільства. Розглядаючи проблему взаємовідносин класів і політичних партій, Струве був схильний до компромісного варіанта вирішення класових суперечностей, а не конфліктного, як прогнозував К. Маркс.

Петро Струве

Будучи енциклопедично освіченою людиною, **М. Туган-Барановський** написав ряд фундаментальних праць з теорії соціалізму та розвитку капіталістичного виробництва, вказуючи на позитивні моменти цього процесу:

**Михайло
Туган-
Барановський**

- приватне та кооперативне підприємництво;
- поєднання великого та дрібного виробництва;
- звільнення виробництва від державної опіки;
- самоуправління; трудові асоціації;
- розподіл продуктів праці за принципом «від кожного за здібностями, кожній здібності за її працею».

Будучи великим соціологом та економістом, М. Туган-Барановський глибоко обґрунтовує значення цих ідей для сучасного йому суспільства. У багатьох своїх працях він виступає проти експлуатації людини людиною, оскільки вона породжує нерівність та антагонізм, протиставляє цьому вільну кооперацію, яка є наближенням до загальнолюдського ідеалу. Кооперація ж, на його думку, заперечує будь-яку владу людини над людиною і стоїть вище за будь-які класові інтереси.

З кінця XIX ст. російські соціологи брали активну участь у міжнародних конгресах, засіданнях і т. ін. Серед них П. Лілієнфельд, М. Ковалевський, П. Сорокін обиралися навіть президентами міжнародного інституту соціології.

З початку XX ст. все більше наростає процес інституалізації соціології, відкриття секцій з соціології, засновуються соціологічні това-

риства, виникають кафедри, запроваджую наукові ступені з соціології. У 1901 р. Е. Де Роберті і М. Ковалевським була створена в Парижі «Російська школа суспільних наук», де обов'язковим предметом була соціологія. Все це та інші факти свідчили про міжнародне визнання російської соціології.

Контрольні запитання:

1. Основні течії соціологічної думки в Росії та її представники.
2. Ліберальний марксизм та його місце в російській соціології на початку ХХ ст

Рекомендована література (до теми 3):

- Зборовский В., Орлов Г. Введение в социологию.- М., 1991.
 История социологии / Под ред. А. Н. Елсукова, А. А. Гоицанова, Г. Н. Соколова, Т. Г. Румянцева.- Минск, 1997.
 Г. В. Осипов, А. В. Кабыща, М. Р. Кабыща и др. Социология.- М.: Наука, 1995.
 Социологическая мысль в России. Очерки истории / Под ред. Б. А. Чангли-Ленинград, 1976.
 Социология / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко.- М., 1998.
 Социология / Под ред. проф. Э. В. Тадевасяна - М., 1995.
 Соціологія/За заг. ред. В. П. Андрущенко, проф. В. І. Горлача- К., 1998.

1990?NOT-C.?^{о чм писэлм и т * ган _ ба е тм и й} » Экономические науки,-
 мики^99a-^а м1-2^{МОДЕЛЬ} социашзмам_ ^ т л _ б * Р-овского // Вопросы законо-
 1993 ^ ~ с^е 109-л л 9. гаков с о ц и о л о г и с о ц и о л о г — е исследования-

Тема 4 РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ТА СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАЇНЬ В УКРАЇНІ ДО ХХ ст.

1. Розвиток соціальних знань в Україні (до кінця ХІХ ст.)

Можна вважати, що перші просоціологічні суспільно-політичні ідеї відбито у літописах «Повість временних літ» Нестора та у «Слові про Закон і Благодать» митрополита Іларіона - найдавніших документах давньоруської писемності. Актуальність думок даних історичних документів на той час обумовлюється історичними подіями та становищем Русі. Важливими були ідеї необхідності єднання у боротьбі із численними ворогами, відстоювання своєї віри, незалежності.

До кінця ХІХ ст. - у духовній культурі України відсутні були будь-які вияви суспільних знань. Лише з кінця ХІХ - початку ХХ ст. починає прокидатися національна свідомість (в сучасному її розумінні) українського народу, його духовне піднесення. Перші згадки про національно-патріотичний дух з'явилися в кінці ХІХ ст. у Львові («українські братчики»). Це сприяло розгортанню широкомасштабного руху за національне визволення під керівництвом гетьманів Христофора Косинського, Северина Наливайка, Богдана Хмельницького та інших національних героїв України. З ХХ ст. у багатьох кутках України виникають перші культурно-освітні осередки (Острів, Харків, Львів, Київ). Видатним діячем-просвітником тієї епохи в Україні був **Петро Могила** (1574—1647) - вчений, політичний діяч (його ім'ям названа Київсько-Могилянська колегія-академія). Значну увагу він приділяв соціально-політичним проблемам, розглядаючи відносини держава - суспільство - церква.

**Петро
Могила**

Стефан Яворський

Відомими діячами того періоду були також **Стефан Яворський** (1658-1722) - професор Києво-Могилянської академії (по-рушував питання про соціальне та національне гноблення України); **Феофан Прокопович** (1686-1736) - письменник, філософ (прихильник прогресу

та науки, піднімав проблеми взаємовідносин світської та церковної влади, добробуту народу).

Найкolorитнішою фігурою епохи Просвітництва в Україні був **Григорій Сковорода** (1733-1794) - гуманіст, поет, філософ. Становлять інтерес його погляди щодо людини, світу, можливості пізнання людської суті. Сковорода палко відстоював ідеї рівноправності між людьми, права кожного на щастя, свободу, окреслював шлях до ідеального суспільства, де панує рівність. Його діяльність створила міцні передумови для формування нової української культури ХІХ ст.

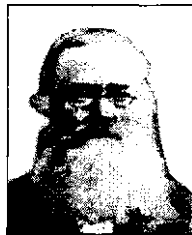

Григорій Сковорода

Початок ХГХ ст. ознаменований науково-просвітницькою діяльністю **Д. Кавунника-Велланського** (1774-1847) - вченого, філософа (популяризатора кантіанства, шеллінгіанства, прихильника релігійно-філософського вчення про людину, суспільство).

Михайло Максимович (1804-1873) - перший ректор Київського університету, історик, етнограф, філософ, правознавець - приділяв основну увагу обґрунтуванню ідеї особистої волі, яка розумілася ним як генеза свободи совісті, слова, приватної справи тощо. Він прагнув визначити психологічні особливості, охарактеризувати психіку українського народу.

З середини ХГХ ст. простежується значний вплив на розвиток української суспільно-політичної думки марксистської течії. Прогресивна інтелігенція Росії та України пропагувала ідею необхідності докорінної реформації несправедливого суспільства, боротьби із самодержавством, кріпацтвом. В Україні викреслюються два суспільно-політичних напрями: *ліберально-демократичний*, засновниками якого були

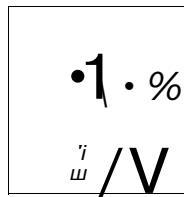

М. Костомаров

М. Костомаров, П. Куліш, М. Драгоманов, та *революційно-демократичний*, представлений **Т. Шевченком, І. Франком, Лесею Українкою, М. Гулаком**. В цей час з'являється і перша таємна політична просвітницька організація - Кирило-Мефодіївське товариство, засновниками якого були М. Костомаров, М. Гулак та ін.

Феофан Прокопович

Михайло Максимович

На революційно-демократичних засадах розвивалася діяльність **Тараса Шевченка** - геніального українського поета, письменника, художника, прогресивного діяча. Його світогляд формувався тоді, коли Україна переживала глибоку кризу феодально-кріпацької системи і господарства. Т. Шевченко обрав літературний шлях як форму боротьби з пануючим ладом. Його художні твори були сповнені глибокого соціального змісту і проникали в душу кожного - від селянина-кріпака до прогресивного інтелігента. Сам Т. Шевченко не тільки на літературній ниві, а й на громадсько-політичній плідно співпрацював з такими видатними діячами, як М. Чернишевський, М. Добролюбов, М. Михайлов, М. Некрасов та ін.

Тарас Шевченко

Відстоюючи ідею природного права, Шевченко мріяв про суспільство, де будуть втілені принципи демократизму та «оптимального» суспільно-політичного ладу.

2. Розвиток соціологічних знань в Україні (кінець ХІХ - поч. ХХ ст.)

Теоретичні узагальнення та ідеї багатьох мислителів ХГХ ст. створили підґрунтя для подальшого розвитку соціального знання як соціологічної (в сучасному розумінні) думки з елементами соціологічного знання. Подальший розвиток соціологічної думки в Україні вже характеризувався сплетінням ідей національно-визвольного руху з аналізом та розвитком передових соціологічних теорій, ідей, методів дослідження.

Одним з перших мислителів, публіцистів, фундаторів української соціології був **Михайло Драгоманов** (1841-1895), який привніс до українського наукового простору соціологічне бачення, застосував принципи та поняття нової дисципліни, використав термін «соціологія» у своїх працях. Соціологію він розумів як універсальну науку про суспільство. Драгоманова характеризують як людину енциклопедичних знань, як прогресивного європейця. Популяризаторство передових поглядів та теорій західно-європейських мислителів, класиків соціології - характерна ознака його наукової діяльності.

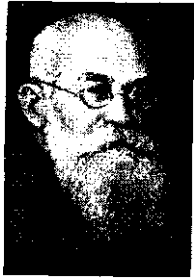
Михайло Драгоманов

При аналізі суспільних явищ Драгоманов виступав за багатофакторний підхід, підкреслюючи важливість усіх чинників, що впливають на суспільний розвиток (економічних, політичних, культурних), піддаючи критиці соціологію марксизму, котра, на його думку, перебільшувала вагу економічних чинників суспільного життя, недооцінювала інші.

У сфері інтересів М. Драгоманова як соціального дослідника були і проблеми влади, державності, прав і свобод особи, етичності полі-

тики - все, що тепер є об'єктом політичної соціології та етнополітолога. Важливою темою його політичної соціології був розгляд принципів централізму та федералізму (форм державотворення). Драгоманов був прихильником децентралізації влади і місцевого самоврядування, вбачаючи кращі зразки федералізму у минулих козацьких республіках України. Його ідеї побудови нового суспільства виростили на таких поняттях, як «соціальний рух», «історичний процес», «політична революція», «народність», «державні союзи». Загалом можна сказати, що Драгоманов у своїй творчості використав соціальні знання як знаряддя політичної боротьби.

Найвидатнішим фундатором української соціологічної думки був **Михайло Грушевський** (1866-1934) - провідний український вчений, історик світового рівня, енциклопедист-просвітник, етнолог, фольклорист, видатний державний та політичний діяч, перший «президент Української Народної Республіки» (голова Центральної Ради). Життєвий шлях М. Грушевського - це поєднання плідної наукової і видавничої роботи із суспільно-політичною діяльністю. Як вчений і водночас впливовий громадсько-політичний діяч, він приділяв увагу теоретичним і практичним політичним проблемам розбудови молоді України держави. Комплекс цих проблем мистив у собі як суто соціологічні питання - соціально-класова структура суспільства, проблема взаємовідносин міста і села, динаміка громадських суспільно-політичних настроїв, так і соціологічні аспекти питань державного будівництва - проблеми суспільно-політичного устрою, національної політики, суспільної моралі. Теоретичну спадщину і творчий шлях Грушевського як соціолога умовно можна окреслити двома етапами за напрямками розвитку його соціологічних поглядів.

Перший - пов'язаний із діяльністю в науково-практичній сфері, розробкою соціологічної проблематики розвитку людського суспільства, його форм і законів еволюції - так звана «генетична соціологія». Цей період пов'язаний з діяльністю першого Українського соціологічного інституту, який було започатковано М. Грушевським у Відні в 1919 р.

Другий етап його діяльності - більш практично-політичний за своїм змістом і пов'язаний насамперед з громадсько-політичною роботою. Умовно його називають «політичною соціологією» Грушевського. Вчений прагне відповісти на питання, «що таке суспільство, які закони його розвитку та прогресу». При цьому він спирається на «історичні факти», на концепції суспільного процесу, будуючи свої умовні висновки на об'єктивних засадах - на соціальному знанні. Його теоретико-методологічні доробки формувалися під впливом концепції видатного французького соціолога Е. Дюркгейма.

М. Грушевський шукав причини та фактори створення соціальності, виникнення й існування людського суспільства, вивчав трансформації традиційних типів суспільства, проводячи етнологічні та етнографічні дослідження та порівняння. На суто українському етнокультурному матеріалі Грушевський вперше в історії української соціології досліджує значний етнографічний літературний матеріал суто соціологічними методами, аналізуючи проблему походження спільності у різних її історичних формах. Це одна зі складових його «генетичної соціології». У розвитку власної концепції Грушевського вагому роль відіграли знання, набуті в галузі історичної науки.

Свою діяльність вчений спрямовує у напрямі - «політична соціологія» - це комплекс ідей, концепцій, які тісно пов'язані з його громадсько-політичною діяльністю. Головна ідея цього соціологічного напрямку - право українського народу на самовизначення і створення власної незалежної держави. Обґрунтовуючи історично, теоретично та юридично право українського народу на власну державу, Грушевський довів, що український народ існує як окремий історичний, культурний та етнічний суб'єкт. В черговий раз поставала нагальна потреба - довести, що Україна мусить бути самостійною етнодержавною одиницею. Старання Грушевського, як і багатьох його попередників і послідовників, були відповіддю на довготривалу політичну експансію в Україні інших держав: Росії, Польщі, Австро-Угорщини та ін. Вчений пропагував ідеї соціальної єдності, гармонії, громадянського миру на демократичних засадах, які є актуальними і сьогодні.

Перетворити соціологію на справжню науку про суспільство - таким було одне з найважливіших завдань у сфері соціальних наук, яке ставив перед собою видатний український теоретик права, філософ, соціолог і громадський діяч **Богдан Кістяківський** (1868-1920). Його громадська, наукова, та політична діяльність переплелися в одне ціле. Його вчителями були видатні соціологи того періоду - Г. Зіммель, М. Вебер та ін. Співпрацював з І. Франком, М. Павликом.

Б. Кістяківський велику увагу приділяв аналізу основних понять соціальних наук та обґрунтуванню наукових критеріїв соціологічного дослідження. Ним обґрунтовано основні вимоги науковості у соціології. Перша була пов'язана із формуванням основних понять - «суспільство», «державна», «право», «культура», які інтерпретував виходячи з реального повсякденного світу. Друга вимога зводилася до вияву причинових відносин у соціальній сфері соціології, розгляду проблем можливості і дійсності, необхідності та випадковості у соціальних процесах. Третя вимога стосувалася проблеми цінностей у соціологічному пізнанні і була запозичена у Вебера.

Вчення про право - найбільш опрацьована частина теоретичної спадщини Кістяківського. За своєю природою ідея права, на думку вченого, належить до сфери цінностей. Природа права має двоїстий характер. З одного боку, це сфера соціальних відносин, між окремими

індивідами та соціальними групами, це сума норм, що забезпечують компроміс між різними вимогами. З іншого боку - це зовнішня форма існування справедливості і свободи. Кістяківський виокремлює основні, на його думку, підходи до аналізу права:

- *соціологічний*, який спрямований на аналіз права як природного явища (вивчення законів його виникнення та розвитку);
- *психологічний*, що ототожнюється з рівнем вивчення правової свідомості індивіда, групи;
- *догматичний (юридичний)* - вивчення системи правових норм або правового порядку у певному тилі суспільства;
- *нормативний*, за якого припускається, що у праві реалізуються «трансцендентальні» цілі - раціональна та етична, які містять, вважає вчений найважливіші людські цінності - свободу та справедливість.

Чимало уваги Кістяківський приділяв і проблемам української національної культури.

та л-ісїап
Липинський

В'ячеслав Липинський (1882-1931) - відомий як видатний український соціальний мислитель, громадський діяч, соціолог. В історію української соціологічної думки він увійшов як видатний політичний мислитель, який має оригінальне та самобутнє розуміння природи нації, влади, еліти. Аналізуючи рушійні сили соціально-історичних процесів в Україні, він звертається до таких нетрадиційних для науки понять, як «сила землі», «воля», «органічність груп», «еліта». Правляча еліта, на його думку, - це домінуюча ризикова частина держави. Тлумачення ролі еліт, їхньої циркуляції багато в чому переплітаються з класичними теоріями В. Парето та Г. Моска (видатними італійськими соціологами).

Майже всі соціологічні поняття В. Липинського є прямою проекцією інтересів політичної боротьби. Його соціологічні постулати отримують свій статус лише під кутом зору їхньої придатності для вирішення певних політичних завдань. Липинського називають філософом саме «української політики», бо він розвивав власну теорію «територіальної свідомості» як визначальної складової національної ідеології». Дані соціальні розробки є в чомусь співзвучними з відомими теоріями «психології народу» М. Лацаруса, Х. Штейнталя, В. Вундта, Г. Лебона.

Одному із фундаторів вітчизняної соціології - Микиті Шаповалу (1882-1932) випало стати і видатним політичним та громадським діячем України. Незважаючи на вагомість та інтерес, які викликають його праці, слід зазначити, що більшість з них все-таки опинилась поза науковим обігом. Перебуваючи за кордоном та в еміграції,

М. Шаповал розробив основи української соціології. Один із пріоритетів наукових розробок М. Шаповала - проблеми етнонаціонального розвитку України. Він прагнув з'ясувати наукову істину в цьому питанні - розкрити соціальний зміст поняття «нація», виділити основні моменти націогенезу, використовуючи саме соціологічну методологію та методи. Соціологічні теорії, на думку вченого, безпосередньо повинні спиратися на емпіричний матеріал, котрий вчений вважав «хлібом» для соціології і разом з тим виступав проти голого теоретизування, «філософування» в ній. Виходячи із цих позицій соціологічного мислення, М. Шаповал уявляв собі націю як особливу соціальну спільність, котра займає і певне місце в соціальній стратифікації суспільства і динамічно розвивається в ньому і періодично виступає суб'єктом боротьби інтересів. Особливо гострі дискусії точилися щодо «шовіністського» ставлення Росії до України упродовж історії.

Розглядаючи генезис української нації в історичному ракурсі, Шаповал особливо виділяв роль так званих культурно-психологічних елементів у розвитку національного зв'язку - мови, побуту, культури.

Вчений особливе значення надавав раціональній свідомості, культурі, мистецтву - тим елементам культури, навколо яких починалася окрема «психологічна організація», перша система національного зв'язку. М. Шаповал був впевнений, що в культурі як факторі націогенезу і об'єктивної ознаки нації найбільш рельєфо проявляється також і суб'єктивний фактор - національна свідомість. Основними працями вченого були «Загальна соціологія», «Соціологія українського відродження».

Контрольні запитання:

1. Особливості та головна спрямованість розвитку соціального знання в Україні.
2. М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Кістяковський, В. Липинський, М. Шаповал - класики української соціології.

Рекомендована література (до теми 4):

- Бурлачук В., Молчанов М. Степаненко В. Біля витоків соціологічної думки в Україні.- К., 1995.
- Піча В. М., Черниш Н. Й., Кондратюк Н. Г. З історії української соціологічної думки.- Львів, 1995.
- Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології - К., 1993.
- Соціологія. Курс лекцій/За ред. Пічі В. М.-К., 1996.
- Соціологія /За заг. ред. В. П. Андрущенко, проф. В. І. Горлача.- К., 1998.
- Соціологічна думка України: Навч. пос. / М. В. Захарченко, В. Ф. Бурлачук та ін. - К., 1996.
- Черниш Н. З історії розвитку соціології України - Львів, 1995.
- Шаповал М. Соціологія українського відродження.- К., 1994.
- Шаповал М. Загальна соціологія.- К., 1996.
- Юренко А. Микита Шаповал про «сутність нації» як соціального феномена // Соціологія: теорія, методи, маркетинг-2001, № 1.

Тема 5 ЗАХІДНА СОЦІОЛОГІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.

1. Загальна характеристика

Сучасна західна соціологія - надто складне та суперечливе угворення, котре представлене розмаїттям шкіл, напрямів, течій. Вони відрізняються між собою за теоретичною спрямованістю, політичною орієнтацією, щодо часу виникнення та історичної долі. На даний момент їх так багато, що існують чимало видів класифікацій, типологізацій, які намагаються об'єднати всі соціологічні напрями у струнку систему. Так, існує класифікація за національними школами, за типом взаємозв'язку особи та суспільства. Ми будемо дотримуватися історико-хронологічного критерію в загальній систематизації соціологічних напрямів із залученням критерію новизни соціологічної теорії, її авторитетності (ступінь пізнавальної значимості та обґрунтованості соціальної природи) та визнання.

Коротко розглянемо основні моменти, від яких відштовхуватимемося в нашому огляді історії розвитку соціології в ХІХ ст.

Вираз «сучасна соціологія» вказує на те, що в центрі - проблема розвитку суспільства, починаючи від 20-30-х років ХХ ст. і до нашого часу, тобто від періоду, коли суспільство вступає в епоху розвинутого індустріалізму. Крім того, він означає, що методичні та теоретичні досягнення соціології, які застосовуються від того, часу, не втрачають своєї актуальності в процесі їх розвитку. Саме на межі 20-30-х років розпочався один із періодів інтенсивного розвитку сучасної соціології.

На початку ХХ ст. поступово виявляється специфіка національних шкіл у соціології, пов'язана з особливостями їхнього формування. Так, у Франції соціологія вийшла з історико-філософської традиції, в Німеччині - з філософсько-економічної, в Італії - з лона політичних наук, у Великобританії - управлінських. Американський «типаж»

досить складний і неоднозначний. Перш за все це пов'язано з масовою еміграцією відомих європейських вчених, масовим розвитком та вдосконаленням емпіричних досліджень, пошуком нових методів вивчення соціальних явищ.

Науковою школою, як правило, називають групу дослідників, які вивчають спільне коло проблем, дотримуються спільних поглядів, ідей. Здебільшого, школа об'єднується навколо одного чи декількох лідерів, які задають напрям дослідницькій роботі, визначають основну проблему. В 20-40-х роках у соціологічній науці Західної Європи і США постають три впливові наукові школи - *франг^узька*, до якої належать послідовники Е. Дюркгейма, *чиказька*, осередком формування якої став соціологічний факультет Чиказького університету, *франкфуртська*, що сформувалася на базі Франкфуртського інституту соціальних досліджень. Дані школи дуже різняться і за тематикою досліджень, і своїми науковими світоглядними орієнтаціями.

Класики соціології (М. Вебер, Е. Дюркгейм, В. Парето та ін.) не дали єдиного розуміння її предмета, але озброїли науку емпіричними методами, які у подальшому стали претендувати на роль методології. Новий етап у розвитку соціології пов'язаний, по-перше, - зі становленням та розвитком емпіричної соціології; по-друге, - з появою нових напрямів та теорій; по-третє, - з прагненням певним чином поєднати теоретичну та емпіричну соціології. Говорячи про періодизацію даного етапу розвитку соціології, можна виділити три періоди. *Перший* охоплює 20-40-ті роки і характеризується потужним наступом емпіризму. *Другий* етап (40-60-ті роки) характеризується значним посиленням теоретико-методологічних схем, що було своєрідною реакцією на домінування емпіричної традиції. *Третій* період (з 70-х років) характеризується прагненням поєднати теоретичні та емпіричні дослідження, мікро- та макросоціологію, вивести науку на новий рівень теоретичного осмислення процесів як у реальному житті, так і в самій соціології, і виявити принципово нові тенденції, які мають інтегративний характер.

2. Американська соціологія кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Період становлення американської соціології був ознаменований пануванням соціал-дарвіністських ідей. Певний вплив на засновників американської соціології Л. Уорда, В. Самнера, Ф. Гіддінгса та А. Смолла справила спадщина Г. Спенсера. В ході осмислення історичного досвіду своєї нації вони зробили висновок про значну роль активності людини в спрямованості та темпах суспільного розвитку. Американська соціологія з моменту своєї інституціоналізації орієнтувалася на пропаганду з побоюванням втрати зв'язку із масовою

свідомістю. Це явище було ініційовано частково особливими історичними обставинами розвитку нації, а також прагматичними установками дослідників. На цьому етапі свого функціонування американська соціологія виробила стиль, метод аналізу соціальної реальності. Завдання становлення національної школи були в основному вирішені.

Першим президентом Американського Соціологічного Товариства був **Лестер Уорд** (1841 - 1913). Він видав кілька фундаментальних праць з соціології, в яких виклав оригінальне вчення, яке водночас було і продовженням ідей європейського позитивізму (О. Конта, Г. Спенсера), і декларацією американського бачення дослідницьких та громадських завдань соціології. Основні його роботи були присвячені з'ясуванню механізмів процесу поліпшення соціальних умов зусиллями спільнот чи індивіда, обґрунтували ідею «соціального меліоризму» (науки про вдосконалення і поліпшення соціального устрою).

Відправною точкою аналізу діяльності індивіда і спільноти Уорда був натуралістичний підхід - аналіз факторів, які спонукають до дії. Вчений прагнув побудувати модель *меліоричної діяльності людини* («соціальний меліоризм» - науковий напрям про удосконалення та поліпшення соціального укладу). Уорд був впевнений, що спонукальним началом діяльності людини є бажання, прагнення до досягнення об'єкта бажання. В цій же послідовності він дав обґрунтування «бажанню» та «душі». Деякі праці Уорда були присвячені соціальній конкуренції (проблеми соціального росту), проблемі індивідуальності.

Спадщина Уорда в подальшому надихнула національну соціологію на повальний емпіризм.

Іншим фундатором американської соціології був соціолог, економіст, публіцист, представник соціального дарвінізму^ **Вільям Самнер** (1840-1910). Самнер, професор Йельського університету, одним з перших представив студентам систематизований курс лекцій з соціології.

У своїх працях він відштовхувався від двох принципів:

Вільям Самнер ^) природний відбір та боротьба за існування мають вирішальне та універсальне значення;

2) соціальна революція має автоматичний і неухильний характер.

Ідея природного відбору в його інтерпретації виступила як ідея природності соціального відбору, тому соціальну нерівність він розглядав як нормальний стан і необхідну умову розвитку цивілізації. Погляди Самнера виражали інтереси середніх прошарків американської буржуазії, які потребували сприятливих умов для вільної конкуренції.

Його спосіб викладення ідей полягав у логічній послідовності - надати людині природну здатність до праці як джерела розвитку

раціональності, збільшення^ суспільного достатку, індивідуального енергетичного потенціалу. Його логічна система була покликана навіть молоді думку про те, що вдосконалення суспільства пов'язано з прагматичними знаннями (в даному контексті прагматизм, одномірність). Сюди він відносив принципи природного відбору та боротьби за існування, автоматичний неухильний характер соціальної еволюції, соціальна нерівність як нормальний стан і необхідна умова розвитку цивілізації, сприйняття та оцінення різних явищ на основі культурних стереотипів «власної» стратифікаційної групи. Найбільшу увагу Самнер приділяв двом формам суспільних відносин та інститутів - *війні* та *антагонізму*, досліджував масові інститути:

- інститути *самопідтримки суспільства* (індустріальна організація, власність, війна за розподіл багатства, інститути, спрямовані на регуляцію задоволення голоду та статевої потреби);
- інститути *сім "і та шлюбу* (які регулюють задоволення інстинкту статі і самозбереження через відтворення);
- " інститути *самоутвердження* (мода, етикет, ігри, насолода);
- інститути *релігії* (які пов'язані з інстинктом страху, віри та покори).

Основоположні проблеми соціології на переломі століть висвітлив інший видатний американський соціолог - **Франклін Гіддінгс** (1855-1931) - в минулому президент Американського Соціологічного Товариства. Першою з проблем, до вирішення яких звернувся Гіддінгс, був предмет соціології. В широкому розумінні він бачив соціологію обширною наукою про суспільство, яка вміщує в себе всю галузь спеціальних соціальних наук. Наступною за значимістю для соціології була проблема визначення поняття «суспільство», під яким Гіддінгс розумів групу (свідомих істот), що природно розвивалась і в якій мають місце певні відносини, що перетворюють цю групу з плином часу на струнку, складну, стійку організацію. Вважаючи за основоположний елемент суспільного життя «свідомість роду» (колективну свідомість, яка забезпечує взаємопорозуміння і комунікацію людей), Гіддінгс використовував дане поняття поряд з терміном «соціальний розум» для характеристики суспільної свідомості. Йому відкрилася істина, що людина не завдяки свідомості, а завдяки діяльності, активності може прискорити або уповільнити хід історичного руху. Гіддінгс у 20-х роках став одним з найбільш активних пропагандистів нових концепцій позитивізму і статистичного методу дослідження, зробив помітний вплив на формування емпіричної соціології в США.

Контрольні запитання:

1. Основні етапи та науково-традиційні школи у розвитку західної соціології.
2. Засади та проблеми американської соціології на початку XX ст.

3. Розвиток емпіричної соціології

Одна з основних соціологічних тенденцій ХХ ст - розвиток *емпіричної* соціології. Її прийнято розуміти як дослідження, пов'язане зі збором та аналізом конкретних соціальних фактів, формуванням та використанням спеціальних методів: *опитування* (письмове та усне), *соціологічне спостереження*, *експеримент*, *аналіз документів*, *соціометричні процедури* та ін. Такого роду дослідження стали активно впроваджуватися у 20-30-ті роки спочатку в США, а потім і в інших країнах. Мали місце вони і в колишньому СРСР. Існує багато причин активного поширення емпіризму з соціології, які вбачаються, як правило, у нових потребах при розвитку як суспільних відносин, так і самої науки, і виході її на новий, більш високий рівень, наблизений до зрілого стану.

На початку ХХ ст. емпіричні дослідження мали розрізнений характер, не існувало розробленої методології і методики їхньої підготовки та проведення. А тому для подальшого розвитку емпіричної соціології виявилось закономірним саме посилення методики та техніки досліджень, що забезпечували конкретне вивчення соціальних явищ.

З причини «відірваності від повсякденного життя» загальносоціологічні теорії розглядалися як дещо абстрактні. Однак соціологічний інструментарій, вимірювальні процедури та числові еквіваленти підвищували рівень доказовості та валідності (надійності, відповідності) отриманого соціологічного знання. Таким чином, корисна фактична інформація і практичні рекомендації отримували здебільшого аргументацію від методів, а не від змісту, тобто теорією починають нехтувати як у якості основи, так і в якості кінцевої мети дослідження. Необхідно також зазначити, що недовір'ю до теоретичної соціології сприяло і те, що багато дослідників виходили із власних позицій та методик, що ускладнювало узагальнення багатоманітної та неоднорідної інформації в загальну теорію.

У 20-30-х роках центр розвитку соціології перемістився до США. Передусім тут утверджується перемога неокapіталістичного порядку, який стає еталоном суспільного розвитку. Всі сфери соціального укладу американського суспільства, його спосіб життя та інше досягли свого оптимального розвитку і потребували лише підтримки та «незначних удосконалень» при загальному їх збереженні. Дане становище обумовило пошук відповідних ефективних засобів, методів та механізмів соціального управління, які сприяли б демократичній підтримці соціального порядку. Такий підхід обумовив відповідну тезу: «Соціологія на службі менеджменту».

Центром формування емпіричної соціології став Чиказький університет - «чиказька школа». Саме тут у 20-30-ті роки розгорнулися багаточисельні прикладні дослідження, які й ознаменували розквіт емпіричної соціології. Тому, не дивно, що розвиток емпіричного соціо-

логічного напрямку пов'язують із «чиказькою школою». Цей напрям був зорієнтований на детальні дослідження життєдіяльності людей у конкретних ситуаціях. У цей час місто Чикаго за короткий час перетворюється на вершину американської цивілізації, стає одним із найбільших осередків промисловості, науки, культури. Місто буквально захоплювали хвилі емігрантів з Європи, і це зумовило певні зміни в особливостях американського способу життя.

Засновниками Чиказької школи вважають У. Томаса і Р. Парка.

До найвідоміших праць представників даної школи, кожна з яких була узагальненням певного дослідницького проекту, належать: «Негри у Чикаго» (1922) - (Р. Парк, У. Джонсон); «Бурлака» (1928) - (Н. Андерсон); «Гетто» (1928) - (Л. Вірт); «Негритянська родина у Чикаго» (1913) - (Ф. Фрезер) та багато ін. Та найвпливовішою у формуванні даного напрямку стала праця Вільяма Томаса та Флоріана Знанецького, яка перетворилась на хрестоматійну - «Польський селянин

Р. Парк

Вільям Томас

в Європі та Америці» (1918). В цьому дослідженні, завдяки активному використанню методу вивчення документів із різних джерел - в основному особистого характеру (щоденники, автобіографії, спогади, листи селян, котрі емігрували з Польщі в Америку), проаналізовано життя людей у нових умовах. При цьому виділяються декілька основних проблем: «соціальна модель щастя», «індивідуальна та соціальна активність», «відносини між представниками різних статей», «злочинність», «проституція», «алкоголізм». Ця свого роду «піонерська» робота знаменує собою вступ до емпіричного розвитку соціології з усім її «методичним та технічним обладнанням».

З переходом тодішнього суспільства в менеджуральну епоху соціологія зіштовхнулася і з принципово іншою діяльністю - сферою виробництва.

Почала зароджуватися так звана *індустріальна соціологія*. Гасло «вся влада спеціалістам» та концепції «наукового менеджменту» Ф. Тейлора, А. Файоля, М. Фоллета та інших були визначальними в даному процесі. Директивний стиль управління та контролю, ставлення до людини як до економічної одиниці («людина економічна»), механістичне уявлення про місце людини у виробництві, підкріплене веберівською бюрократичною моделлю організації управління і здійснення влади над людьми - стримували подальше підвищення ефективності виробництва. «Велика депресія», яку США пережили у 1929-1933 рр., висвітлювала вади «наукового менеджменту» і стимулювала перегляд поглядів щодо трудових ресурсів та потребу переходу до нової системи

Флоріан
Знанецький

організації виробництва та управління ним з урахуванням «людського фактора» та виробничої демократії. Крім того, дослідження в галузі психології праці також акцентували увагу на моментах взаємовідносин співробітників, рівні їхньої спаяності, корпоративного духу та ін. Поворот до гуманізації проблем менеджменту на межі 20-30-х років обумовив пошук соціально-управлінського механізму, який дозволив би задіяти моральні та психологічні фактори мотивації і заінтересованості людей у праці (типу «партнерського управління», «групового рішення», «співробітництва»).

Особливу роль у розвитку теорії та практики «людських відносин» відіграв американський соціолог та психолог Елтон Мейо (1880-1949), який започаткував *індустріальну* соціологію. Він досить критично сприймав сучасне йому індустріальне суспільство, в якому відбувалися руйнівні процеси відокремлення та дезінтеграції людей. З 1927 до 1932 року Е. Мейо керував дослідженнями в одній з промислових фірм у м. Хоторні поблизу Чикаго, котрі отримали назву «хоторнські експерименти», якими було охоплено до 20 тисяч людей, і були визнані класикою емпіричної соціології. Дані експерименти починалися з визначення ступеня впливу сприятливих умов праці на рівень її продуктивності: освітлення, режим роботи, система оплати та ін. При цьому були отримані цікаві результати. Виявилось, що на зростання продуктивності праці впливають фактори, які не залежать від умов праці: «груповий дух», міжособистісне спілкування тощо. Спостереження Мейо показали, що члени колективу, бригади хочуть бути включеними у групу і при цьому відчувати себе вільними. Бажання бути включеним у певну спільноту він назвав відчуттям «соціабільності». Були виявлені закономірності міжособистісних стосунків у виробництві. В методичному плані до новацій у «хоторнських експериментах» слід віднести:

- виділення експериментальних та контрольних груп з метою спостереження за результатами перемінних та наявністю зв'язків між ними;
- проведення пілотажу програми інтерв'ю - методичних експериментів та пробних інтерв'ю з новими анкетами;
- теоретико-прикладний характер дослідження.

Проведені експерименти змінили обличчя менеджменту та сформували нове уявлення про організаційну поведінку людини у виробничих процесах. «Людина економічна» поступилася місцем «людині соціальній». З'явилося соціальне замовлення на інженера, який би мав якості управляючого виробництвом, соціолога та психолога. Виникла необхідність підготувати еліту лідерів організацій, здатних аналізувати групові відчуття, мотивувати поведінку людей і створювати умови для особистісного самовиразу у праці. Виникла необхідна, модна і добре оплачувана *професія соціолога*.

Поступово вигартовувався і методологічний інструментарій проведення соціологічних досліджень. Основні етапи і стандартні процедури соціологічного дослідження, які склалися в емпіричній соціології, становлять фундамент сучасної системи процедур проведення соціологічного дослідження. В розвитку методики і техніки масових опитувань велику роль відіграла діяльність «Американського інституту суспільної думки» Дж. Геллапа, який у 30-х роках ХХ ст. почав проводити загальнонаціональні опитування. Геллап вирішував одночасно і наукові, і методичні питання, розробляючи основні правила проведення соціологічних досліджень. Так, ним був виведений вибірко-вий метод опитування, якісні параметри вибірки, правила складання анкети. А досягнення надійних результатів суттєво розширило дослідницьку проблематику. З'являються стандартизовані маркетингові дослідження, електоральні дослідження у процесі виборів, вивчення громадської думки, аналіз аудиторії, засобів масової інформації, дослідження-зондажі настрою людей.

4. Соціоінженерія

Поворот до емпіричної соціології актуалізував питання: що може соціологія і чи повинен соціолог брати участь у прийнятті управлінських рішеннях та відповідати за них? Класики соціології відповідали: «Ні». У рамках емпіричної соціології на поставлене запитання давалася інша відповідь: «Так». Прикладні дослідження конкретних ситуацій обслуговували соціальні організації, забезпечували управлінський персонал новою соціологічною та соціально-психологічною інформацією для прийняття оптимального управлінського рішення. З огляду на це, соціолог втручався в консультативно-управлінську діяльність. Це, у свою чергу, визначало необхідність та адресність емпіричної соціології - корисність соціологічних досліджень була зрозуміла та визнана урядовими органами, діловими та політичними колами. Регулярні консультації з соціологами, замовлення соціологічним центрам стали нормою прийняття управлінських рішень. Все це визначало «затребуваний», службово-емпіричний характер емпіричної соціології і обумовило залучення соціолога до розробки планів соціального розвитку на всіх рівнях соціальної політики.

Сформована на стику прикладної соціології, соціальної психології і соціального управління діяльність отримала назву «соціоінженерної діяльності». *Соціоінженерна діяльність*, або «інжиніринг» - запозичений західний термін, визначалася наданням комплексу самостійних консультативних послуг з регулювання та соціального контролю різних організаційних структур для вирішення соціальних завдань.

Хоча, як науковий термін «соціальна інженерія» усталилась в американській соціології з початку 60-х років, сама ідея та практичні прин-

ципи почали потроху проявлятися з 30-40 років ХХ ст. в рамках так званої «людської інженерії», що ставила за мету використання наукових даних про потреби, можливості та слабкі сторони людського організму при конструюванні машинних систем. Першочерговим основним колом проблем було підвищення безпеки праці, забезпечення комфортності в системі «людина-машина». В подальшому, спеціалісти в галузі соціальної інженерії почали займатися головним чином соціальними проблемами на виробництві, застосовуючи в своїй дослідницькій та практичній діяльності дані соціології, соціопсихології, фізіології, економіки. В післявоєнний період мотиви соціальної інженерії почали широко застосовуватися в оборонній промисловості США, індустріальній соціології, військовій соціології, в дослідженнях пропаганди та комунікацій. З 40-х до 60-х років число такого роду центрів соціальної інженерії збільшилося до 130. Ідею та принципи дедалі частіше почали використовувати у виборчих технологіях.

Так чи інакше прикладні дослідження дали можливість політикам, підприємцям, менеджерам та іншим краще зрозуміти соціальний світ і впливати на нього найбільш надійними методами.

Контрольні запитання:

1. Основні кроки становлення емпіричної соціології у США.
2. Поява та розвиток соціоінженерії

5. Теоретичні розробки 20-40-х років

Незважаючи на нехтування «великою теорією», саме емпірична соціологія сприяла вирішенню нових теоретичних питань, обумовлених виникненням конкретних соціальних проблем: формуванням індустріальної цивілізації, якісними змінами в соціальній стратифікації, розвитком демократії та соціального партнерства, новими можливостями управління та ін. Але незадоволеність наявними, не придатними для науково-практичного використання теоріями та станом величезної кількості емпіричного матеріалу, який вимагав систематизації та концептуалізації, привернули увагу емпіричної соціології до теоретичної роботи та підштовхнули до пошуку нових теоретичних конструкцій. Одним з таких навіювань було посилення в соціології інтересу до проблематики *комунікації*.

На відміну від *біхевіоризму* (наука про поведінку, один з провідних напрямів американської психології на початку ХХ ст., який вплинув і на соціологію; в основі біхевіоризму лежить розуміння поведінки людини і тварини як сукупності рушійних вербальних реакцій на дію стимулів зовнішнього середовища, тобто стверджується, що фізіологічні механізми умовних рефлексів визначають суспільне життя; родоначальниками даного напрямку були Е. Торндайк, Дж. Уотсон, І. Павлов) та *фрейдизму* формувалася так звана «третя сила» - *інтер-*

акціоністський напрям. Суть його полягала в тому, що поведінка людини розглядалася як похідна від повсякденних міжособистісних взаємодій. Особистість і суспільство, згідно з цією теорією, є продуктами комунікації - рольової взаємодії між людьми. При цьому особистість сприймає себе завдяки сприйняттю інших індивідів. Це, у свою чергу, обумовлює формування особистості завдяки соціально-психологічним факторам. Таким чином, долається інстинктивістське та організмичне трактування людини. Розширення уявлення про особистість як продукт соціальної взаємодії відділяло особу від природних зв'язків та залежностей, представляючи її як відображення того, як оточуючі сприймають дану людину. Цей погляд отримав широку підтримку серед спеціалістів, він розглядався у працях з проблемами соціальної поведінки.

Створення основ символічного інтеракціонізму пов'язано із представниками Чиказької школи. **Ч. Джеймс** розробляв концепцію «особистісного «я», котра розглядалася в контексті самопізнання. **Ч. Кулі** запропонував теорію «відзеркального «я», котре виникає на основі символічного спілкування індивіда з різномірними первинними групами, уявлення індивідом, що думають про нього інші). Однак в першу чергу символічний інтеракціонізм пов'язують із іменем **Дж. Міда** (1864-1931). Концептуальний підхід Міда спирався на три основних посилання:

Ч. Джеймс

- 1) люди реагують на навколишнє середовище залежно від значень - символів, якими вони наділяють своє оточення;
- 2) ці значення (символи і способи зв'язку між ними) виступають продуктом соціальної повсякденної міжособистісної взаємодії - *інтерації*;
- 3) соціокультурні значення підлягають змінам у результаті індивідуального сприйняття в рамках такої взаємодії.

Лж. Міа

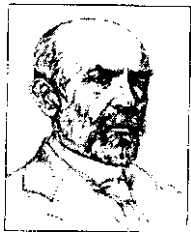
Соціальний світ людини виникає, постає, виростає з практики взаємодії індивідів та їхніх суспільних зв'язків. «Породження» соціального світу Дж. Мід аналізує за допомогою понять «символ», «жест», «узагальнений інший» тощо.

Під *символом* розуміється «ідеальний об'єкт», знак, який свідчить про певний об'єкт, що сигналізується (є джерелом інформації). Найпоширенішими символами є *мова*. Люди в соціальній взаємодії думають та висловлюються символічно, і діють вони у символічному оточенні. Поняттям *жест* позначають різні дії та виявлення намірів, що ними керуються люди у процесі суспільного життя. Жест є символом, що містить певний сенс, співвіднесеність із досвідом індивіда. На основі соціальної практики людей формується система символічної жестикуляції, яка полегшує процес пристосування до навколишнього середовища і здійснюється, як правило, цілеспрямовано, у процесі соціалізації. Взаємодію соціальних суб'єктів Дж. Мід назвав «розмовою жестів».

Соціальний характер жестів, згідно з концепцією Дж. Міда, відбивається в понятті «узагальнений інший». Соціальні суб'єкти у взаємозв'язку діють не стільки безпосередньо, скільки через «узагальненого іншого». «Узагальнений інший» - це свого роду конструкція, в якій втілено ті чи інші функції, соціальні ролі, дію яких індивід відчуває на собі і таким чином «приміряється», яким чином йому діяти в тій чи іншій ситуації. Сприймаючи та інтерпретуючи жести, людина реалізує здатність «приймати роль іншого», перейматися проблемами та цілями того, з ким вона взаємодіє. Таким чином, завдяки цьому люди конструюють, підтримують та змінюють моделі соціальної організації.

У так званій теорії *міжособистісного спілкування*, представником якої є Чарльз Кулі (1864—1928), формування особи і характер її взаємодії з іншими подаються як комплекс уявлень про себе, створений з оцінок неї іншими людьми. Керівним моментом цієї теорії («я-теорія» або теорія «дзеркального я») є «відображене «я». Останнє складається з трьох елементів:

- уявлення про те, як бачать нас інші;
- уявлення про те, як сприймають, оцінюють нашу поведінку та діяльність;
- реакція на уявні оцінки у вигляді роздумів, задоволення, сорому тощо.

Чарльз Кулі

Те, що ми бачимо у так званому «соціальному» дзеркалі, - це суть реакції оточуючих на нашу поведінку. Ми постійно розмірковуємо про те, «що про нас думають інші?», «яким я виглядаю з боку?», «як вони будуть реагувати на той чи інший мій вчинок?». Відповідно до цього і вносяться поправки у власні дії. І ці розмірковування не залишають нас все життя. Наше «я» - це не тільки *стан*, але і *структура*, і *процес*. На соціально-психологічному рівні становлення соціального «я» проходить через *інтерналізацію* (пере-

творення зовнішніх форм у внутрішні правила поведінки) культурних норм та соціальних цінностей.

Принципово нову, ігрову концепцію запропонували голландський історик, філософ, соціолог І. Хейзінга (1872-1945) та американський Джакоб Морено (1892-1974). І. Хейзінга на великому емпіричному матеріалі обґрунтував гіпотезу про ігровий фактор культури і соціальну людину як «людину, що грає». Гра, для Хейзінги, має більш раннє походження, ніж культура, і присутня вже в житті тварин, з цієї причини вона не спирається на фундамент раціональності. В людському Світі гра має сенс і піднімається над біологією та психологією. В міфі, культурі, у святкуваннях, традиціях народжувалися рушійні сили культурного життя: спілкування,

ремесло, мистецтво, наука, право, підприємництво та ін. В середині них культура входить корінням у підґрунтя ігрової дії.

Іншим варіантом «ігрової теорії» була *психодраматична концепція* американського соціолога Дж. Морено. Її центральний момент - визначення поняття гри як важливого способу реалізації внутрішньої суті людини. Соціальна організація суспільства, на думку Дж. Морено, виникає з інтеракцій її членів, що формує образ суспільства як драми, яка складається із «вистав», дій учасників групових процесів, і котра (інтеракція) відображає певну подію. Саме в них людина спонтанно проживає свої ролі і реальні почуття, думки власного сприйняття життєвих ситуацій. Це обумовлює домінування внутрішніх психологічних дій над зовнішніми проявами. Дж. Морено (як лікар) вперше запровадив новий метод групової психотерапії - *психодраму*. На основі психодрами виникла нова галузь соціологічного знання - *соціометрія* - емпірична наука, яка якісно і кількісно оцінює, фіксує міжособистісні відносини і переживання, пов'язані із ролями, які виконують люди у своєму соціальному середовищі.

Контрольні запитання:

1. Символічний інтеракціонізм (Джеймс, Кулі, Мід).
2. Ігрові концепції Дж. Морено та І. Хейзінги.

6. Формування теоретико-методологічних засад соціології в 40-60-х роках

Активізація емпіричних досліджень негативно відбилась на теоретичній соціології. Адже цей процес був пов'язаний із відхиленням або відходом від відповідей на гострі питання широкомасштабного соціального звучання. У повоєнному розвитку суспільства таких питань народжувалось більш ніж достатньо. Настав час, коли проблеми методології та теорії повинні були зайняти гідне місце. Велику роль у цьому зіграла творча спадщина видатних американських соціологів *Т. Парсонса, Р. Мертона, П. Сорокіна*.

До середини 50-х років соціологи (особливо в США) накопичили значний емпіричний матеріал, здійснивши чималу кількість різномірних за масштабом, тематикою емпіричних соціологічних досліджень, котрі, однак, не виходили за рамки окремих регіонів країни і торкалися лише деяких проблем суспільного життя. Але чим більше з'являлося таких теорій, тим гостріше усвідомлювалася необхідність розробки систематичної теорії науки, яка сама є найбільш важливим показником її зрілості.

За вирішення такого завдання взявся один із провідних соціологів

СІЛА (Гарвардський університет) Толкотт Парсонс (1802-1979). У цій майже не систематизованій на той час царині суспільних знань вчений помітив стратегію побудови загальної соціологічної теорії. Парсонс прагнув вивести науку з тупикового, на його думку, становища. Одним із принципових орієнтирів соціологічного теоретизування Парсонса було те положення, що соціологія у своєму розвитку повинна «приходити» до теорії, але вона має також і «починати» з неї. До своїх структурно-теоретичних розробок Парсонс підходив з різних позицій. Перш за все він критично ставився щодо так званого «повзучого емпіризму» в соціологічній науці. При побудові соціологічної теорії Парсонс дотримується позиції «аналітичного реалізму», що вимагає розробки понятійного апарату, абстрагованого від складної та різноманітної емпіричної дійсності. Це, у свою чергу, дозволило «охоплювати» найістотніші та найважливіші риси соціальної дійсності. Розробка аналітичних понять була першочерговою для Парсонса порівняно із розробкою теоретичних суджень. Визнаючи свій власний шлях у розвитку обраної теми, він використовував положення європейських соціологів: М. Вебера (вивчення соціальних організацій та інститутів), Е. Дюркгейма (аналіз стабільності соціальної системи, що складена з функціонально-диференційованих ролей), З. Фрейда (аналіз людини як динамічної структурно-функціональної системи), взаємопоеднавши їх у функціональний підхід.

Характерною ознакою функціоналізму є системне бачення суспільства. Це означає, що будь-яке суспільне утворення розглядається як упорядкована сукупність диференційованих та взаємоузгоджених частин. Кожна із таких частин має в структурі цілого своє чітко визначене місце і особливе призначення. Завдяки цьому кожна частина (елемент, підсистема) здатна виконувати свою спеціалізовану, тільки їй властиву роль (функцію) у процесі самозбереження, самовідтворення системи. Сучасну версію функціонального підходу репрезентує структурний функціоналізм Т. Парсонса та Р. Мертона, тому із багаточисленних концепцій, сформованих Парсонсом, найбільш заслуговує на увагу теорія *соціальної дії* та *структурно-функціональний аналіз*. У методологічному відношенні вони пов'язані одне з одним.

Виходячи із методологічних засад попередників, він поглиблює системний розгляд суспільства детальним аналізом його соціальної структури. З позицій структурного функціоналізму, суспільство - це не сукупність індивідів, груп, класів, інших усупільнень, а особливий спосіб їхнього існування. Розглядаючи цей спосіб існування, слід вирізняти в ньому такі його елементи, які б в безперервному процесі людських взаємодій зберігали відносну сталість свого буття, утворюючи своєрідний «кістяк», каркас соціальної системи. Це і є структура цього конкретного суспільного утворення. Структурні елементи -

це певні позиції, які індивіди посідають у певній системі, а функції - їх діяльність стосовно спеціалізації в межах певної системи. Кожна соціальна система зорієнтована на самозбереження та самовідтворення. Це означає, що вона повинна пристосовуватися до постійних змін, що відбуваються в навколишньому середовищі, створюючи відповідні адаптивні механізми.

За Парсонсом, будь-яка соціальна дія вимагає наявності «діючої особи», «конкретної ситуації», «умов дії» та «нормативних факторів». Сама дія, котрій Парсонс надавав ключове значення, виступає як самоорганізуюча система, що характеризується наявністю символічних механізмів регуляції (мова, цінності), нормативністю (залежність дії від прийнятих у суспільстві норм та цінностей), волюнтаристичністю (незалежність від умов середовища).

Центральне місце в теорії Парсонса займає поняття «система дії» - як взаємопов'язаність різних рівнів соціальної реальності (соціальної системи, культури, особистості, організму). Щоб кожна система нормально функціонувала, необхідне «дотримання» нею основних умов: підтримка ціннісного взірця її, інтеграція, цілесюгнення, адаптація. Це набір функціональних проблем, які повинні вирішуватися в кожній системі. За Парсонсом, будь-яка система має дві осі орієнтації. Перша - *внутрішня* (так звана життєва), - орієнтація на дії оточуючого середовища або на власні проблеми. Друга - *інструментальна* - орієнтація, пов'язана з терміновими актуальними «засобами» або з довгочасними потребами та цінностями. Із хрестовидного накладення цих осей виникає набір із чотирьох основних функціональних категорій:

- пристосування до навколишнього середовища (*адаптація*);
- формулювання цілей та мобілізація ресурсів для їх досягнення (*цілепокладання*);
- підтримка внутрішньої єдності і упорядкованості, припинення можливих відхилень (*інтеграція*);
- забезпечення внутрішньої стабільності, рівноваги, самототожності системи (*латентність, підтримка взірця*).

На рівні суспільства, в цілому, функцію адаптації здійснює економіка, функцію цілепокладання - політика, функцію інтеграції - право і культура, латентну функцію - інститути соціалізації, сім'я, школа, церква і т. ін. Відповідаючи на запитання, «завдяки чому можливе сумісне життя людей, або суспільний порядок?», Т. Парсонс приходить до висновку, що пов'язують суспільство не економічні відносини, а те, що робить можливим саме існування цих відносин, тобто: спільність цінностей, людей і взаємне дотримання правил соціальної поведінки, «правил гри». Так Парсонс виходить на одну зі своїх центральних категорій - «соціальна дія». Її специфіка, на відміну від фізичної та біологічної дії, полягає у *символічності* (зв'язок з мовою, традицією, цінностями), *нормативності* (залежність від правил та

норм), *волюнтаристичності* (залежність від суб'єктивних моментів, «визначень ситуацій»).

Розробляючи модель соціальної дії, Парсонс визначив і основні елементи-складники: *діяч, ситуація, орієнтація діяча на ситуацію*. Діяч володіє активністю і здатний проаналізувати ситуацію, поставити перед собою мету, визначити способи та методи досягнення її. Під ситуацією він розумів різноманіття фізичних, культурних, соціальних факторів, які є актуальними для суб'єкта в даний момент і від яких залежать його подальші дії. При цьому партнери (опоненти) щодо взаємодії орієнтовані на очікування один на одного. Загалом структурою соціальної дії, за Парсонсом, визначають:

- система норм та цінностей, яка в загальних рисах співвідносить ціль із ситуацією, обмежуючи вибір засобів, задаючи діапазон, «набір» можливого та неможливого;
- прийняття індивідуальних рішень про шляхи досягнення цілей;
- наявні засоби та умови.

Таким чином, формалізована система соціальної дії містить в собі чотири підсистеми:

- соціальну (забезпечує інтеграцію дій множини індивідів);
- культурну (містить найбільш загальні взірці дій, принципи вибору цілей, цінностей, знань, вірувань та ін.);
- особистісну (набір психологічних і соціальних рис та характеристик);
- органічну (як підсистема, котра забезпечує фізичними та енергетичними ресурсами діяча для взаємодії із середовищем).

Ці категорії, вважає соціолог, придатні для опису будь-яких систем на будь-яких рівнях. Більш загальні системи диференціюються, утворюючи підсистеми, які повинні виконувати свої власні функціональні обов'язки. Всі підсистеми та оточуюче середовище постійно перебувають у стані взаємообміну. Виконання функціональних обов'язків веде до їх диференціації. Ця схема повторюється до самої малої групи (сім'я) з її розподілом ролей. Парсонс побудував складну концептуальну систему, в якій беруться до уваги особливості особистісної мотивації (органічні потреби, афекти, емоції, пізнавальна діяльність) і функціональні обов'язки систем. Посилення уваги до мотивованої дії привело вченого до ідеї «певного нового рівня аналізу», на якому парними категоріями виступають структура та процес.

Розпочавши розробку систематичної теорії в соціології, Парсонс ввів у науковий обіг систему координат «діюча особа - ситуація», яка є аналогічною системі координат в біології - «організм - середовище». Це - його найбільш загальна конструкція категорій. Соціальну систему вчений розглядає як систему мотивованих поведінок, котра взаємодіє із навколишнім середовищем. Для виведення із системи

координат «діюча особа - ситуація» соціальних систем йому знадобився функціональний аналіз «ускладнюючих обставин», котрі виникали в результаті взаємодії безлічі суб'єктів дії. На відміну від попередників, Парсонс представив суспільство і особу як дві відносно самостійні підсистеми загальної системи дії. Такими ж самостійними підсистемами є поведінковий організм та культура.

Особливе значення Парсонс надавав аналізу процесів *інтернаціоналізації* (засвоєння цінностей та суспільних норм, культурних взірців) та *соціалізації* (засвоєння стандартів та ідеалів груп до рівня мотивації соціальної дії). Головним предметом соціологічного аналізу Парсонса є вияв *стандартизованих очікувань*, які діють у соціальних системах, коріняться в культурі і визначають спрямованість і характер людських дій. Інтеграцію ж цих систем, стандартизованих очікувань з підтримуючими їх санкціями Парсонс розумів як процес інституціоналізації. Тому він постійно виступав за розуміння соціології як науки про інституційну структуру, а не про соціальні системи взагалі.

Згідно з основними положеннями структурно-функціональної теорії соціальних систем, *суспільство* - це соціальна система, яка досягла у відношенні до навколишнього середовища найвищого рівня самодосконалості. Ця точка зору розходила із загальноприйнятим поглядом на суспільство як сукупність конкретних індивідів і наближалася до твердження Маркса про те, що *суспільство* - це сума зв'язків та відносин, в яких люди перебувають один з одним.

Однак з 60-х років в СІЛА формується загальна критика структурно-функціонального підходу Парсонса, в якій стверджується, що йому не вдалося знайти у своїй концепції методичного ключа для пояснення процесів соціального розвитку.

Іншим видатним теоретиком даного напрямку і даного періоду розвитку соціології був відомий американський соціолог **Роберт Мертон** (р. н. 1910). Він увійшов до плеяди сучасних класиків соціології завдяки своїй версії структурно-функціональної теорії та низці плідних концепцій у різних галузях соціальних наук. Він був одним з перших і найяскравіших учнів Парсонса. Науковий розвиток вчителя та учня відбулися одночасно. Ця обставина вплинула на розвиток структурно-функціонального аналізу. Основним своїм завданням **Р. Мертон** вважав висунування соціологічних теорій стосовно соціальної структури і культурних змін, котрі необхідні, щоб зрозуміти, яким чином соціальні інституції та характер життя суспільства стають такими, якими вони є.

Підавши критичному перегляду тези парсонської теоретичної системи, які вважалися малопереконливими і вразливими, Мертон запропонував більш точну модель структурно-функціонального аналізу і посприяв більшою мірою практично орієнтованому застосуванню

Роберт Мертон

положень цієї парадигми. Найзагальніша ідея функціоналізму полягає у поясненні певного різновиду діяльності як комплексу об'єктивних наслідків інших різновидів соціальної діяльності. Структурно-функціональний аналіз може бути застосований як пояснювальний засіб лише за умови, коли це явище стандартизоване, усталене, неповторне. «Домертонівський» функціоналізм зосереджував свою увагу переважно на розгляді тих чи інших функцій різних соціальних утворень (організацій, інституцій) щодо один до одного. Однак, як зауважував Мертон, іноді ці функції підмінювалися суб'єктивними мотивами соціальних суб'єктів.

Продовжуючи традицію Парсонса, при розгляді індивідуальної соціальної дії Мертон змістив акцент аналізу з *мотиву* на *результат*, який впливає на стан всієї системи. Це саме те досягнення та доповнення, котре зробило теорію завершеною, адже можна було запропонувати прогнозуючу модель можливих шляхів розвитку системи. Наслідок не є прямим результатом індивідуальної одиничної дії, але є підсумком присутності в системі взаємопов'язаних елементів. Власне розуміння схеми структурно-функціонального аналізу Мертон сформулював так: *мотив - дія - наслідок для соціальної системи*.

У мертонівській інтерпретації місце соціальної дії займає поняття «функція», завдяки чому можливе пояснення механізму функціонування і розвитку соціальної системи. Для Мертона поняття «функція» виступає інструментом аналізу наслідків дій індивіда. Функції він поділяв на *явні* та *латентні*. Коли внутрішня смислова мотивація збігається з об'єктивними наслідками - маємо справу з *явними*, вираженими функціями. Навпаки, коли наслідки дій не передбачаються дійовими особами і не усвідомлюються ними, ми маємо справу з прихованою, *латентною* функцією. В разі ж, коли певні наслідки дій ведуть до послаблення саморегуляції системи і зниженню її пристосованості до середовища, має місце *дисфункція* - функціональний розлад. Функція немовби примусово ставить вимоги «від імені системи» всім елементам даної системи. При цьому слід пам'ятати, що на рівні функціонального аналізу йдеться насамперед про стандартизовані об'єкти (ролі, процеси, структури), а не про окремих індивідів. Зміни всередині системи стимулюються дисфункцією - всілякого роду напруженостями, струсами, конфліктами, завдяки яким один стан системи змінюється на інший.

Теорія дисфункцій становить один з найцінніших моментів мертонівської функціоналістської теорії. У найзагальніших рисах зміст її полягає у такому: у соціальній структурі існують дві важливі множини елементів, завдяки яким підтримується її стабільність. З одного боку, це задані культурою цілі, наміри та інтереси людей, які є легалізованими, закріплені, взаємопов'язані між собою та утворюють ієрархічну систему. Але для членів суспільства такі цілі виступають чимось «життєво важливим», ідеалом. Іншу множину елементів соціальної структури становлять ті нормативні засоби регулювання та

контролю, якими суспільство регулює засоби досягнення життєво важливих цілей. Ці множини елементів не перебувають у незмінних стосунках. Зміни сили цінностей, цілей можуть бути неадекватними щодо змін у силі інституційної «приписуваності» засобів досягнення цих цілей. А якщо цілі та засоби їх досягнення є неадекватними - з'являються небажані зміни, небажані зразки поведінки, діяльності. Такого роду суспільства Мертон називав суспільствами зі слабо інтегрованою культурою. Протилежний випадок - суспільства із жорстко інтегрованою культурою, які характеризуються сильною схильністю до інституційно приписуваної поведінки, яка перетворюється на предмет ритуалу. Це, як правило, одноманітні стабільні структури зі слабкою адаптацією до нових умов. Між цими двома крайніми полюсами розташована множина «нормальних» суспільств, де культурна інтегрованість та стабільність поєднуються із відкритістю до змін. Ослаблення ж інституційного регулювання поведінки має своїм наслідком соціальну нестабільність та веде до розвитку *аномії*.

Нормальне функціонування суспільства, його функцій та рівновага, згідно з парсонсівсько-мертонівським підходом, залежать від культурної інтеграції спільноти. Особлива увага приділялася спотворенню соціальної поведінки внаслідок того, що зразки «правильної поведінки» не знаходять належної підтримки з боку культури. У такому випадку індивіди можуть обирати замість інституційних, але неефективних засобів досягнення протиправних культурі цілей, більш ефективні, хоча і «неправильні» з точки зору існуючої ціннісно-нормативної системи. Послаблення інституційного врегулювання поведінки призводить до розвитку феномена, котрий дістав назву «аномія» (нехтування нормами). Девіантну поведінку Мертон і розглядав як симптом неузгодженості між приписуваними культурою устремліннями та соціокультурними засобами їх реалізації. Згідно з теорією *відхиляючої поведінки*, на основі емпіричних досліджень Мертон переконався, що причиною протиправної поведінки є саме пануюча в системі культура. Приклад тому - СІЛА (якщо взяти до уваги всі негативні наслідки проявів «американської культури»).

Мертон багато зробив і для підвищення рівня теоретико-методологічної обґрунтованості емпіричних досліджень і подолання відриву соціологічної теорії від практики. Ставлячи за мету - розробку методу структурно-функціонального аналізу соціальних явищ, Мертон здійснив класифікацію видів соціологічної діяльності в США:

- розробка методології;
- пропозиція соціологічних орієнтацій;
- аналіз соціологічних понять;
- соціологічна інтерпретація;
- виведення емпіричних узагальнень;
- побудова соціологічної теорії.

Та найбільшу популярність вченому принесло обґрунтування і виведення *спеціальних та галузевих соціологічних теорій*. Мертон піддав критиці парсонсівську стратегію побудови соціологічної теорії. Він був переконаний, що пошук єдиної системи соціологічної теорії буде ефективним, коли завершиться будова емпіричних підвалин такої системи. Позиція Мертона ґрунтована на усвідомленні необхідності виходити з емпірично перевірених положень, а не з абстрактних теоретичних схем, котрі до того ж набули, швидше філософського відтінку, як це було притаманно його попередникам у галузі функціонального аналізу. Саме це і вирізняло його модель як таку, що передбачає оптимальне поєднання теорії з емпіричними дослідженнями. Тому Мертон і запропонував застосування «теорії середнього рангу», з метою подолання розриву між теоретизуваннями та емпіричними дослідженнями. Функціоналізм у мертонівському тлумаченні стає методологією побудови теорії середнього рангу (рівня) й розробки загального підходу, що визначає новий погляд на вивчення соціальних процесів. Це, зокрема, дало поштовх до поширення так званої *галузевої соціології*.

Для Мертона основна специфіка соціологічної науки пов'язана з тим, що вона локалізована саме в «проміжному просторі» між соціально-філософськими уявленнями про «суспільство взагалі» і робочими гіпотезами про те чи інше соціальне явище, які формулюються при підготовці та уточнюються в ході емпіричного дослідження. Тому соціологія для Мертона за своїми функціями та структурою виступає насамперед як певна множина *«теорій середнього рівня»*. Ця множина утворює з'єднувальний міст між конкретними соціологічними дослідженнями та загальносоціологічною теорією. Вона виступає посередником між загальними теоріями соціальних систем, котрі занадто віддалені від особливих проявів тих чи інших типів соціальної поведінки з тим, щоб «пояснювати» те, що ми спостерігаємо, і давати їм деталізовані, впорядковані характеристики.

Із введенням даного поняття американська соціологія набула нову стратегію розвитку. За Мертоном, соціологія саме на цьому рівні виконує свою основну роль у суспільстві, бо саме це є та соціальна наука, котра оперує теоріями середнього радіусу охоплення, які концентрують у собі фактори реального управління соціальними процесами з врахуванням конкретних емпіричних досліджень.

Окрім розробки й уточнення парадигми структурного функціоналізму Мертону належать класичні дослідження в галузі соціології девіантної поведінки, масових комунікацій, міжособистісних відносин, бюрократичних структур, референтних груп та ін. В основу концепції «референтних груп» (досить популярної серед американських соціологів) було покладено розуміння спільноти, яка реферує (індивіди такого типу групи «пропускають» крізь себе відповідні, характерні для групи цінності і за нормами яких живе і діє індивід), з якою індивід

ідентифікує себе в процесі самооцінки, порівняння і нормативного самовизначення.

Звичайно, і теорія середнього рівня, і мертонівський функціоналізм тісно поєднувалися. Так, структурно-функціональний аналіз розглядався як методологічна передумова теорій середнього рівня. А емпіричні дослідження були і наслідком, і підтвердженням висновків функціонального аналізу Мертона. Взагалі структурно-функціональний напрям у соціології, особливо в контексті його розвитку Мертоном і Парсонсом, є досить складною для розуміння конструкцією з причини теоретико-методологічної спрямованості і оригінальності, нестандартності викладення логіки мислення вчених.

Інший напрям теоретичної роботи в американській соціології цієї доби пов'язаний з діяльністю Пителима Сорокіна (1889-1968) - провідного американського (російсько-американського) соціолога. Творчість вченого (в географічному плані) поділяється на два основних періоди: російський - до 1922 р., коли він був змушений покинути Росію, і американський - з 1923 р., - більш довготривалий та плідний. У змістовному плані його творчість датована початком ХХ століття та кінцем 60-х років П. Сорокін - класик соціології ХХ ст. Він був фундатором в 1919 р. першого в Росії факультету соціології в Петроградському університеті. В США він майже чотири десятки років пропрацював на створеному ним соціологічному факультеті Гарвардського університету, де навчалися і працювали зокрема, видатні соціологи Т. Парсонс і Р. Мертон. Його багаточисленні фундаментальні праці багато в чому визначили характер та основні напрями розвитку сучасної соціології. Його творчість представляла собою якісно новий етап у розвитку соціологічної думки як за широтою обсягу, так і за глибиною та оригінальністю розробок, насамперед, макросоціологічних проблем. Особливо значним є внесок П. Сорокіна в розуміння предмета, структури та ролі соціології, механізму та шляхів соціального розвитку, соціальної структури суспільства і соціальних перемішень, соціокультурної динаміки. Працюючи в США, він піддавав критиці емпіричну соціологію за дрібнотематичність та невміння охопити широкі соціальні проблеми.

До розуміння соціології як науки про суспільство П. Сорокін додавав, що *особистість - суспільство - культура* - це нерозривна триада, крізь призму якої соціологія вивчає всі проблеми. Винятково великою є заслуга П. Сорокіна в розробці *структури соціології*. Він виділяв три основних розділи в теоретичній соціології: *соціальна аналітика* (соціальна анатомія та морфологія); *соціальна механіка* (вивчення соціальних процесів); *соціальна генетика* (теорія еволюції суспільного життя). В іншому сенсі П. Сорокін поділяв соціо-

Питирим
Сорокін

логію на загальну та спеціальну. Загальна соціологія, за його визначенням, - це теорія про родові властивості, відносини та закономірності соціокультурних явищ. Спеціальні соціології - це теорії структури та динаміки відповідного класу соціокультурних явищ (демографічна соціологія, аграрна, урбаністична, економічна, соціологія війни, релігії, сім'ї, мистецтва) - шось на зразок теорій середнього рівня Р. Мертона.

Великий внесок зробив П. Сорокін у розробку проблеми *соціальної нерівності*, надаючи їй значення критерію виміру заслуг та визначення долі благ, продукуючи лозунги: «Кожному за ступенем його особистої соціально корисної праці», «Розповсюдження прав і благ на все людство». Під всім цим розумілися і *соціальне розшарування*, і *соціальна нерівність* як її джерело.

Соціальне розшарування і пов'язана з ним економічна, політична, професійна нерівність людей є, на думку Сорокіна, нормальним станом людського суспільного життя. Не існувало і не існує жодної тривалої спільноти, члени котрої були б рівними. Суспільство без розшарування - це міф.

Місце індивіда у структурованому суспільному просторі Сорокін розуміє за аналогією з положенням точки у геометричному просторі. Належність індивіда до ряду систем взаємодії представляє собою складну систему координат, які визначають і характеризують його соціальне становище. Для визначення соціального статусу тієї чи іншої особи П. Сорокін використовує «метод соціальних координат», згідно з яким він виділяє положення: *чим ширша інформація про людину, тим точніше вимальовуються мотиви її соціальної поведінки та Тіроль у суспільстві, її соціальне становище*. Соціальний простір є багатовимірний і має безліч систем координат (неоднорідність економічних, політичних, фахових, національних, релігійних, вікових, статевих ознак людей). Лінії всіх угруповань, з якими кожна особа пов'язана «різнорольовими путями», складають різноманітні чудернацькі візерунки, які за своєю сутністю є проекцією розшарування в рамках складного соціального агрегату.

Найважливішими визнано *вертикальні* та *горизонтальні* параметри соціального простору. Диференціацію певної сукупності людей (населення) на класи в ієрархічному ранзі, тобто існування в суспільстві вищих та нижчих класів, Сорокін називає *соціальною стратифікацією*, соціальне ж переміщення, переміщення «вгору» чи «вниз» - *вертикальною соціальною мобільністю*, переміщення в рамках однієї площини соціального простору - *горизонтальною соціальною мобільністю*. Сучасне вчення про соціальну стратифікацію та соціальну мобільність базоване саме на теорії Сорокіна.

Реальна картина стратифікації кожного суспільства (як раннього, так і сучасного) дуже заплутана. Однак дослідник виокремлює три основних параметри, різновиди соціального розшарування: *економічний*

(багаті та бідні), *професійний* (високий та низький престиж професії), *політичний* (той, хто має владу, та підлеглий). У межах кожного типу стратифікації існує своя динаміка, «коливання» позицій верств і груп. Основними каналами соціальної мобільності П. Сорокін вважав соціальні інституції різних рангів та видів: армія, школа, церква, різні організації, колективи, родина, шлюб.

Значення досліджень Сорокіна в галузі соціальної стратифікації та мобільності дуже важливе. Вони узагальнили досвід попередніх класиків (Г. Зіммеля, М. Вебера, Е. Дюркгейма, В. Парето) і піднесли вчення на якісно новий рівень. П. Сорокін розробив загальну концептуальну схему вивчення соціального розшарування і соціальної мобільності.

Концепції *соціокультури* та *соціокультурної динаміки* по праву вважають центральною темою творчості Сорокіна. Зі створенням концепції соціокультури його соціологія набула завершеного вигляду. В широкому сенсі, соціокультурою Сорокін називав весь суперорганічний світ, «новий всесвіт», що створений людиною. Це і всесвіт смислів, мов, наук, релігій, філософій, прав, літератур, мистецтв, мюзик, різних теорій і т. п. Це і вся сукупність матеріальної культури. Це і сукупність дій, вчинків, церемоній, ритуалів, взірців поведінки, що їх дотримується людина. У вузькому розумінні Сорокін визначав соціокультуру як одну з цивілізацій, котра має свою власну ментальність, світогляд, філософію, закони, засоби, методи, правила та способи пізнання дійсності. Залежно від цього він поділяв культурні суперсистеми на три основних типи:

- *чуттєва* (*надчуттєва, ідеціональна*) (за якої реальність сприймається безпосередньо почуттями);
- *світоглядницька* (реальність пізнається завдяки мисленню, інтуїції);
- *ідеалістична* (в якому поєднано риси двох попередніх типів).

Кожний з цих типів культури перебуває у розвитку і притаманний людському суспільству на різних етапах прогресу. Так, культура раннього середньовіччя - *ідеціональна*; середнього середньовіччя - *чуттєва*, раціональна; пізнього - *ідеалістична*.

П. Сорокіну вдалося висунути чимало важливих і оригінальних ідей щодо проблеми перспектив розвитку людства, просякнутих вірою у можливість утвердження міцного і довготривалого миру на Землі.

Контрольні запитання:

1. Структурний функціоналізм Т. Парсонса.
2. Соціологічна спадщина Р. Мертона.
3. Основні напрями макросоціології П. Сорокіна.

Рекомендована література (до теми 5):

- Антонович И. И. Социология США: проблемы и поиски решений,- Минск, 1976.
- Антонович И. И. Буржуазная социологическая теория: критические очерки основных направлений, концепций, категорий.-Минск, 1980.
- Арон Р. Этапы развития социологической мысли.- М., 1992
- Американская социология. Перспективы, проблемы, методы - М., 1972.
- Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций - М., 1986.
- Баразгова Е. С. Американская социология. Традиции и современность.- Екатеринбург, 1997.
- Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и развитии - М., 1961.
- Волков Ю., Мостовая И. В. Социология.-М., 1998.
- Гофман А. Б. Семь лекций по истории социологии,- М., 1997.
- Захарченко М., Погорілий О. Історія соціології (від античності до початку XX ст.).- К., 1993.
- Зборовский И., Орлов Г. Введение в социологию.- М., 1991.
- История социологии / Под ред. А. Н. Елсукова, А. А. Гоицанова, Г. Н. Соколова, Т. Г. Румянцева- Минск, 1997.
- История буржуазной социологии. В 2-х кн. - М., 1979.
- История теоретической социологии. В 3-х кн. / Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов- М., 1997.
- Ионин Л. Г. Понимающая социология.-М., 1979.
- Капитонов З. В. Социология XX века: история и технология,- Ростов-на-Дону, 1996.
- Капитонов Э. А. Социология XX века: история и технология,- М., 1996.
- Критика современной буржуазной теоретической социологии.- М., 1977.
- Мансон Пер. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы.-М., 1992.
- Погорілий О. І. Соціологічна думка XX ст.- К., 1996.
- Ручка А. А., Танчер В. В. Очерки истории социологической мысли.- К., 1992.
- Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології.-К., 1995.
- Современная западная социология: словарь.- М., 1990.
- Соціологія/За заг. ред. проф. Б. П. Андрущенко, проф. В. І. Горлача- К., 1998.
- Социология / Под ред. проф. В. Н. Лавриненко- М., 1998.
- Социология / Под ред. проф. Э. В. Тадевасяна.- М., 1995.
- Социологическая теория сегодня / Под ред. Танчера В. В.- К., 1994.
- Современная западная социология: классические традиции и поиски новой парадигмы- М., 1990.

Тема 6 НОВІТНЯ СОЦІОЛОГІЯ

1. Проблеми методології

Із 60-х років XX ст. світ переживав гострі соціально-політичні та економічні потрясіння: ядерна загроза, міждержавні військові конфлікти, національно-визвольний рух, расова дискримінація, екологічна криза, бюрократизація, маскультура. На цьому фоні втратив свою актуальність та популярність структурно-функціональний підхід, який до цього часу вважався «загальною формулою» суспільних відносин. Проявляється різкий контраст між претензією пояснити все та нездатністю відповісти на реальні проблеми сучасності. Виник очевидний розрив між тим, що може дати і дає соціологія на її тодішньому етапі. Незважаючи на широке розповсюдження критичної соціології (теорії модернізації), вона виявилася безсилою, нездатною відповісти на проблеми сучасності. По відношенню до неї, соціальна реальність ніби «хитрила». Звідси виникла нагальна потреба пошуку виходу соціології із даного тупикового стану.

Соціологія знову почала «пошуки самої себе» з метою утвердження як універсальної науки про суспільство. Це й спонукало її повернути свій вектор пізнання до мотиваційно-сміслової сфери людської діяльності, до ідеалів гуманізму. Головним лозунгом даного стану стало: «вернути в соціологію людину». Із втратою структурно-функціонального напрямку, власного престижу знову постало питання про зв'язок теорії та методів у соціології. Тут проявилось два принципових підходи. Прихильники першого стояли на позиціях принципового розриву між філософською методологією та теоретичною системою в соціології - теорії «середнього рівня» і еквівалентній їм методиці та техніці соціальних досліджень. Прихильники іншого, навпаки, стояли на позиції обов'язково філософсько-методологічного обґрунтування теоретичних проблем соціології. Дана хвиля на довгі роки визначила контури новітньої соціології та створила основу так

званого «інтелектуального соціологічного клімату», властивого гуманітарним наукам.

Дані пошуки породили в 60-70-ті роки «теоретичний вибух», який зумовив процес дроблення теоретичних підходів, диференціації соціологічного знання без авторитарного впливу будь-якої однієї теоретичної концепції. Відсутність єдиної теоретико-методологічної бази зумовило різноманітність і «нерівність» соціологічного рельєфу - мозаїку соціологічних теорій. Але водночас мало місце і взаємопроникнення ідей та виникнення інтерпретацій теорій, що, в результаті, розширило поле пошуку предметної сфери соціології.

З цього періоду, по суті, почався новий (який триває донині) період у розвитку соціології. Початок даного етапу характеризується ще кількома особливостями: по-перше, це пов'язано із розумінням предмета науки, його більш точним та суворим конструюванням. По-друге, мав місце і характер зв'язку між макро- та мікрорівнем соціології, теоретичною та емпіричною соціологією. По-третє, важливу особливість даного періоду становили і теоретичні реконструкції в соціології. Подальший розвиток методичного досвіду емпіричної соціології пов'язаний з вирішенням проблеми підвищення якості соціологічного дослідження.

У розбудові соціологічної методології видатну роль відіграв відомий австрійсько-американський соціолог Пауль Лазарсфельд (1901-1976) «Соціолог вивчає людину в суспільстві, методолог вивчає соціолога в роботі», - стверджував вчений. Лазарсфельд запропонував власну структуру методології, яка скорегувала методологічну спадщину. З точки зору вченого, методологія, передусім, є діяльність, пов'язана із критичним аналізом і оцінкою методів та процедур соціологічного дослідження, виявом смислу та значень використовуваних понять, виявом наукового змісту соціологічних теорій. Велику увагу вчений приділяв розробці кількісних методів і застосовував їх у соціальних науках. Він особливо виділяв як найбільш плідний - метод *шкалювання*, вважаючи основним завданням емпіричної соціології пошуки більш уточненої техніки розробки *шкал*. Лазарсфельд вперше ввів у методику соціологічних досліджень ряд нових методів, як, наприклад, *панельний метод*.

Активно розвивався і процес спеціалізації та розширення сфери застосування методу *контент-аналізу* із формуванням чотирьох методологій його використання: *лінгвістичної, семантичної* (сценарної), *документалістичної, цитаційної*.

У результаті цілеспрямованих та спеціалізованих методичних досліджень формувалися теоретичні основи методів та методична стратегія. Розроблялися нормативні вимоги щодо збору соціологічної інформації. Дедалі, винайдення та застосування ЕОМ при обробці соціологічних даних внесло революційні зміни в дану галузь. Комп'ютер

створив феноменальні можливості для оперативного обчислення великих масивів даних. Поряд із цим змінювалася і мова соціології. Застосування мови математики і математичних моделей розширили можливості соціологічного аналізу.

Одним із актуальних питань було співвідношення макро- та мікрорівнів у соціології. Розглядаючи соціологію, яка вивчає практично всі соціальні процеси та явища, видатний американський соціолог Ентоні Гідденс (р. н. 1938) чітко виділив в ній мікро- та макро соціологічні рівні і спробував критеріально окреслити їх межі та взаємовплив. Мікросоціологія, зазначає Гідденс, вивчає повсякденну поведінку в ситуаціях взаємодії «обличчям один до одного». Макрорівень досліджує широкі соціальні системи (політичні, економічні), а також довготривалі процеси. Зв'язок між ними вчений намагався обґрунтувати, використовуючи в якості соціального простору інституціональну сферу повсякденного життя. Повсякденна взаємодія людей здійснюється не сама по собі, не автономно, а відбувається у рамках певних соціальних систем, структур та інститутів.

При розгляді витоків наукового суспільствознавства через призму перших соціологічних концепцій акцент робився на проблематиці макрорівня. Ця проблематика концентрувалася навколо двох головних питань - *як і чому суспільство само відтворюється та як і чому воно змінюється та розвивається*. Залежно від філософських уподобань акцент робився на першому або на другому. Так були започатковані два основних теоретичних підходи до розв'язання макросоціологічних проблем: *функціоналістський та конфліктологічний*.

Теоретичний стан соціології, починаючи із 70-х років, визначається наявністю кількох напрямів і *парадигм*. Маючи на увазі диференціацію соціології за напрямками, вчені, як правило, виділяють три основних:

- «розуміючу» соціологію, або соціологію якісного стилю, до якої відносять символічний інтерпретаціонізм, феноменологічну соціологію, етнометодологію;
- неопозитивістську соціологію (структуралізм, структурний функціоналізм, неоеволюціонізм, соціологію постіндустріального розвитку);
- неомарксистську соціологію, до якої відносять франкфуртську школу і радикально-практичну соціологію США.

Новим і важливим є підхід до аналізу сучасного стану соціології, заснований на сформованих парадигмах. Поняття «парадигми» було введено в широкий дослідницький обіг американським філософом та істориком науки Т. Куном у 70-х роках. Це поняття означає певну сукупність фундаментальних засад наукового знання. *Парадигма - це вихідна концептуальна схема, свого роду модель постановки проблем і їх вирішення. Іноді під нею розуміють великі теорії або групи теорій*

/ еталони, загально визнані досягнення в галузі науки. Досліджуючи їх сучасний стан, вчені сьогодні не мають спільної думки щодо їх виділення та критеріїв.

Російський соціолог Г. Осипов виділяє кілька парадигм, критерієм типологізації яких служать теорії Маркса, Дюркгейма, Вебера, Скіннера. Це - парадигми «соціальних фактів», «соціальних дефініцій» та «соціального обміну». До першої він відносить *структурний функціоналізм та теорію соціальних конфліктів*, до другої - *символічний інтеракціонізм та етнометодологію*, до третьої - *теорію обміну та психологічний редукціонізм*.

Е. Гідценс як критерії виділяє концепції О. Конта (*функціоналізм та структуралізм*), Е. Дюркгейма, Дж. Міда (*інтеракціонізм, символізм*), Маркса (*марксизм*), Вебера (*теорію конфліктів*).

Інші дослідники схильні виділяти дві парадигми: *класичну*, котра базується на уявленнях соціальної реальності Вебера, Маркса, Дюркгейма, і *сучасну*, яка базується на поглядах виникнення принципово іншого типу суспільства, так званого *інформаційного суспільства*, визначальним фактором якого є система виробництва не товарів та речей, як у класичних поглядах, а *інформації*. На зміну «економічній людині» приходять людина нового типу, з притаманними їй новим способом життя, цінностями, мотиваційним механізмом. При цьому слово «пост» у термінах, що характеризують нову парадигму («пост-модернізм», «постіндустріальний», «посткапіталістичний», «посткомуністичний»), означає не тільки «після», що прийшло на зміну, але і заперечення по суті, змістовно, принципово.

Розглянемо окремі соціологічні парадигми, напрями, теорії, які яскраво відбивають різноманіття соціологічного знання.

Контрольне запитання:

1. Основні парадигми сучасної західної соціології.

2. Теорія конфлікту

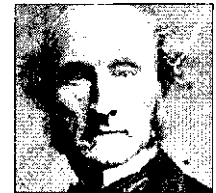
Конфліктологічний підхід у соціології - важливий напрям розвитку соціології ХХ ст. Проблеми соціальних конфліктів ставляться та аналізуються практично всіма великими соціологами різних напрямів соціологічної думки. Тому в руслі цієї парадигми з'явилося чимало яскравих теоретиків цікавих концепцій та праць. Теорія конфлікту з'явилася у сучасному соціологічному знанні у 60-70-х роках, відтіснивши традиційно впливові позитивістські течії, і займає у наші дні одне з провідних місць серед напрямів сучасної соціології.

У минулому великий внесок в наукову розробку цієї проблематики зробило багато класиків, зокрема К. Маркс, М. Вебер, Т. Зіммель, В. Парето. Більшість дослідників схилиються до твердження, що теорія

конфлікту заявила про себе, насамперед, як головна альтернатива позитивістському позитивізму. Своєрідній «соціології порядку» була протиставлена «соціологія конфлікту», а тому і виникла необхідність розвивати «альтернативну» гілку соціологічної теорії - для більш адекватного відображення соціальної реальності.

На відміну від функціоналізму, конфліктологічний підхід зосереджує увагу не на механізмах самозбереження соціальної системи, а на чинниках трансформації, якісного перетворення її. Історія людства свідчить, що соціальні утворення відзначаються не лише стабільністю, врівноваженістю, узгодженістю, взаємодією своїх частин, а й кризами, конфліктами, іншими руйнівними процесами, які призводять час від часу до істотних змін у самих підвалинах суспільного життя людей.

Сучасна теорія соціального конфлікту карбувалася у працях американського соціолога Л. Козера (функції соціального конфлікту), німецького - Р. Дарендорфа (клас і класові конфлікти в індустріальному суспільстві), британського Дж. Рекса (соціальний конфлікт), Р. Мілла та ін. Фундатори конфліктологічного напрямку в центр аналітичної уваги поставили *конфлікти* - найпоширеніший вид. Однак вони не відкидали і протилежний бік даного процесу - інтеграційний та коопераційний, наслідки в їх функціонуванні. Теорія конфлікту виходить із того, що незалежно від того, чи має місце відкрита боротьба інтересів чи ні, в суспільстві вона завжди присутня.

р, МЛЛ¹

Отже, конфліктологічне бачення соціального світу бере свій початок від теоретизування К. Маркса. Виходячи з гегелівського тлумачення суперечності як джерела розвитку у сфері Духу, Маркс запропонував матеріалістичну версію діалектики історії. Згідно з нею суспільний прогрес здійснюється завдяки виникненню і розв'язанню суперечностей в царині матеріальних, насамперед економічних відносин, які є визначальними в житті суспільства. Відносини власності зумовлювали становище людини в економічній системі, призводили до виникнення ворогуючих між собою класів, протистояння боротьби, що в свою чергу дестабілізувало і видозмінювало суспільство. Поляризація капіталістичного суспільства (концентрація капіталу на одному полюсі суспільства та пролетаризація і зубожіння переважної більшості населення - на іншому) стає джерелом постійного класового протистояння. Класову боротьбу К. Маркс розглядав як головну рушійну силу поступу, а революції - як локомотиви історії. Послаблення інституційного регулювання поведінки спричиняє розвиток феномена, який дістав назву «аномія» (нехтування нормами). Девіантну поведінку Р. Мертон розглядав як симптом неузгодженості між приписуваними культурою устремліннями та соціокультурними засобами їх реалізації.

Вихідними постулатами конфліктного підходу є стрункий логічний ланцюг тверджень, що будь-яке суспільство чи спільнота характеризується тією чи іншою нерівномірністю розподілу обмежених за кількістю цінних ресурсів, нерівний доступ до яких породжує конфлікти інтересів. Це, в свою чергу, породжує антагонізм - відкрите зіткнення, боротьбу конфліктуючих сторін. Сама система конфліктних ситуацій, дій спричиняє реорганізацію соціальної системи, передумови для нових конфліктів. Таким чином, конфлікт як явище, притаманне природі людського суспільства,- в центрі аналізу соціальних процесів. Конфлікт, за Дарендорфом,- це не просто реальність, а норма розвитку соціальної системи. На його думку, для реального світу необхідне переплетіння різних поглядів, конфліктів та змін. Конфлікт є органічним елементом структури суспільства. Це, по суті, конфлікт соціальних ролей, позицій. І тому йдеться не лише про теорію власне конфліктів, а значно ширше - про теорії суспільної організації, моделі соціальної поведінки, групову мотивацію, пояснення причин зміни соціальних структур.

Конфліктологічна концепція Дарендорфа виходить з того, що соціальні взаємовідносини людей є суперечливими, конфліктними. За своєю природою функціонування будь-якого соціального утворення (групи, організації, спільноти тощо) потребує узгодженості, скоординованості, а це, в свою чергу, вимагає певного підпорядкування і примусу. Взаємодіючи з іншими, люди перебувають на певних соціальних позиціях і виконують відповідні соціальні ролі. Останні ж зобов'язують індивіда до цілком визначеної поведінки, отже, мають примусовий характер.

Суспільство не може позбутися конфліктних ситуацій, але воно має змогу робити їх регульованими, надати їм форм, сумісних із соціальною структурою, що безперервно змінюється. У такому своєму позитивному варіанті соціальний конфлікт є справжньою рушійною силою оновлення суспільного життя, модернізації, розвитку його форм. Саме тому «раціональне приборкання» соціального конфлікту має стати, за висловом Дарендорфа, одним із головних завдань політики.

Дарендорф, називаючи власну загальносоціологічну концепцію «теорією конфлікту», протиставляє її «марксистській теорії класів». Соціальний конфлікт він вважає результатом опору існуючим в будь-якому суспільстві відносин панування і підкорення. Тривалість його веде до загострення, а «раціональна регуляція» його - до контрольованих наслідків. Хоча причини соціальних конфліктів не усунані, відкрите «ліберальне» суспільство може налагоджувати їх на рівні конкуренції між індивідами, групами та класами.

Інший фундатор сучасної теорії конфлікту американський соціолог Л. Козер також розкриває численні причини соціальних конфліктів. Головне для нього було розкрити механізми формування та розвитку

конфліктів, характер взаємозв'язку внутрішньогрупових і міжгрупових конфліктів, і, нарешті, роль соціальної структури, яка і визначає ступінь функціональності конфлікту. Козер досліджував «взаємозумовленість» конфліктів на всіх рівнях: *міжнаціональних, міжгрупових, внутрішньогрупових*, з метою їх регулювання і контролю соціальних змін.

Вчений визначає соціальний конфлікт як ідеологічне явище, яке відбувається прагнення та почуття соціальних груп або людей у боротьбі за об'єктивні цілі: влада, зміна статусу, перерозподіл доходів, переоцінка цінностей. Він вважає, що кожне суспільство містить напруженість та «конфліктну потенційність», і розглядає конфлікт як найважливіший елемент соціальної взаємодії, який сприяє руйнуванню або зміцненню соціальних зв'язків. Якщо у «закритих» суспільствах соціальні конфлікти розмежовують суспільство на дві ворогуючі групи, два ворогуючих класи, загрожуючи руйнуванням суспільних зв'язків, то у «відкритих», демократичних суспільствах вони мають конструктивний характер. Цінність конфліктів полягає у тому, що вони запобігають «окостенінню» соціальної системи, стимулюють її розвиток, відкривають дорогу інноваціям.

За К. Боулдіном, М. Кроз'є (американські соціологи) конфлікти полягають у протидії груп, які мають несумісні цілі. Д. Белл (американський соціолог) вважає, що найбільш гостра форма конфлікту - класова боротьба,- ведеться через перерозподіл доходів. Незважаючи на те, що конфлікт визнається одним із головних рушіїв соціального прогресу, згідно з теорією конфлікту, в парі з ним виступають і «узгодженість», «стабільність», «порядок», «спокій».

Існує кілька підходів щодо дослідження конфліктів:

- *соціально-психологічний*, котрий вирізняє різного роду напруженості індивідів, за яких конфліктні дії набувають форму сварки, агресивності, пошуку ворога і т. ін.);
- *семантичний* (вербальні або концептуальні непорозуміння між учасниками і як наслідок - порушення комунікативності);
- *соціологічний* (несумісність між цілями, намірами, цінностями конфліктних сторін, внаслідок чого виникають реформаторські рухи, революції, розколи учасників на ворожі табори).

У цілому ж для прихильників теорії соціального конфлікту характерним є розгляд їх (конфліктів) як неантагоністичних протиріч, впевненість у можливості їх регуляції. Головне, на думку соціологів, не допустити розширення соціальних конфліктів, переростання їх в стан підвищеної соціальної напруженості. Це завдання повинні вирішувати не тільки урядові кола, соціальні інститути, а й соціологи, які вивчають міжгрупові відносини та суспільні процеси.

Контрольне запитання:

1. Визначення та місце конфлікту в сучасних західних концепціях.

3. Символічний інтеракціонізм

Серед парадигм сучасної соціології чільне місце займає *символічний інтеракціонізм* - теоретично-методологічний напрям у західній соціології та соціальній психології, що зосереджується на осмисленні та аналізі соціальних взаємодій, переважно в їх символічному змісті.

Символічний інтеракціонізм ґрунтується на переконанні, що природа людини і упорядкованість суспільного життя є продуктом соціальної комунікації, повсякденної взаємодії людей, постійного взаємного пристосування. Соціальну взаємодію (інтерацію) при цьому розглядають як таку, що відбувається не безпосередньо (за схемою стимул-реакція), а опосередковується певними символічними засобами, яким кожен учасник взаємодії надає відповідного значення. Символічними посередниками взаємодії здебільшого є слова, але виконувати цю функцію можуть будь-які предмети або дії (наприклад, вираз обличчя, жест тощо). Найпростішим прикладом може бути мовне спілкування: на очікувану реакцію можна сподіватися лише в тому разі, якщо співрозмовники надають своїм словам однакове значення. Мови (усні, письмові їх форми, графічні тощо) є надзвичайно складними системами символічних засобів людської комунікації. Крім мов, люди творили ще й безліч інших символічних систем, без використання яких не можна уявити собі суспільного життя і які організують досвід людей, допомагають координувати спільні дії, підтримують згуртованість суспільства.

Таким чином, сутність символічного інтеракціонізму - в аналізі символічних аспектів соціальних взаємодій. Причому велику увагу приділяють основному символічному засобу взаємодії - *мові*.

Соціальний символ є необхідним елементом виконання будь-якої соціальної ролі, без якої говорити про взаємодію абсурдно. За соціальними символами стоїть співвіднесення особою власних дій із соціальними нормами та взірцями поведінки. Знаючи соціальні символи як знаки взаємодії, можна вивчати його особливості.

Досить вдало інтерпретував символічний інтеракціонізм американський соціолог Нейл Смерсер. Він зазначає, що люди не реагують несвідомо безпосередньо на взаємодії зовнішнього світу, як тварини на будь-які стимули. Натомість, люди надають певного значення отриманим стимулам і реагують великою мірою на ці значення або символи, а не на самі стимули. В числі символів, на котрі реагують люди, можуть бути: мова, окремі слова, предмети, дистанція, на якій спілкуються люди, вирази їх обличчя та вчинки.

Минулий досвід людини і взаєморозуміння того, що означають певні символи, як правило, на думку вченого, полегшують спілкування людей. Прихильники теорії символічного інтеракціонізму спостерігають дії людей у звичайних обставинах, форми, які люди надають своїм діям, і те, чому вони це роблять.

Сучасні концепції символічного інтеракціонізму розвивалися в результаті засвоєння та перероблення ідей Дж. Міда. Його прихильники (Г. Блумер, І. Гофман, Т. Шибутані, А. Леві-Строс та ін.) дотримувались головної тези: соціологія має за об'єкт дослідження процес символічної взаємодії - інтерації індивідів у суспільстві, яка розуміється переважно як «система комунікацій міжособистісного спілкування». На їхню думку, соціальний світ, як і особистість, є продуктом рольової взаємодії між людьми на основі узагальнених символів. Таким чином, соціальний світ наповнений суб'єктивністю і являє собою через смислову призму - організований світ культури. Причому ця система значимих символів відіграє роль «скрепи» соціального порядку.

Дана «символічна взаємодія» між людьми в повсякденному житті акцентує увагу на комунікативних формах - мові, інформаційних процесах, засобах зв'язку та ін. З цього виходить, що процес взаємної інтерпретації, яку надають люди сприйнятим символам і виробам загальних визначень, необхідних для взаємного розуміння, являє собою елементарну «клітинку» соціального життя.

Людське суспільство, згідно з ідеями Г. Блумера (СІЛА), виступає різностороннім соціальним процесом, в якому люди зайняті побудовою спільних дій, з метою вирішення наявних ситуацій. В даному теоретичному напрямі виявляються дві школи символічного інтеракціонізму - *чиказька* та *айовська*. Прихильники першої, вивчаючи взаємодії, роблять акцент на процесуальній його стороні, представники іншої - на стабільних символічних структурах.

Соціальний процес розглядається соціологами як вироблення та зміни соціальних значень, які не мають суворої причинової обумовленості і більшою мірою залежать від суб'єктів взаємодії, ніж від об'єктивних причин. Соціальне середовище трактується як результат взаємодії людей, котрі використовують ті чи інші символи і значення для зміни цього середовища.

У рамках соціології символічного інтеракціонізму мали місце кілька підходів. Перший з них - так званий «драматичний підхід», розроблений І. Гофманом (спираючись на «психодраматичну модель» соціального світу Дж. Морено), - ототожнює елементи сценічної дії і соціальної взаємодії. Цей підхід опирався на теорію взаємодії як гри і перебував під дією соціально-психологічних та структурно-функціоналістичних теоретичних орієнтацій. В цій «версії» людина веде гру разом із іншими індивідами, а характер та процес їхньої взаємодії зумовлюється завдяки таким ототожненням, як: «сценарій», «аудиторія», «актор», «маска». Соціальний світ як драма має свій сценарій, в процесі гри актори виступають на сцені, де і відбуваються соціальні дії. Завдання «драматургічної» соціології в окремих випадках полягало у тому, щоб знайти шляхи, способи пристосування індивідів до «сценарних» умов соціальної системи.

Інший підхід є суто методологічним - *рефлексивна соціологія*, або «соціологія соціології», розроблена американським соціологом **Ельвіном Гоулднером**. Він припускав неминучість неточностей, хибності у соціологічних теоріях з тієї причини, що загальні уявлення про світ, які підсвідомо поділяють люди, і сукупність переконань, які властиві тій чи іншій групі людей, до якої входить і сам теоретик чи соціолог, - не збігаються одне з одним. А значить, постає питання: «чи здатна соціологія перебороти дану власну обмеженість, і які теоретичні та практичні озброєння повинен використовувати соціолог для корекції неточностей та перекручень, що неминуче виникають?». Таким чином, «соціологія соціології» представляє собою програму соціологічної діяльності, що автоматично коректує власну реалізаційну діяльність, критично оцінює та виправляє помилки, які виникають при освоєнні та пізнанні навколишнього світу.

Контрольне запитання:

1. Сучасні концепції символічного інтеракціонізму.

4. Феноменологія

У 60-ті роки з претензією на новий стиль теоретизування виступила *феноменологічна соціологія*, яка визнала, що людина як особистість виявляє свою індивідуальність завжди, маючи власну інтерпретацію соціальної реальності, і згідно з її накопиченим досвідом соціальної взаємодії. Унікальність людської особи виявляється головним чином в її соціальній суті.

Едмунд Гуссерль

Основні принципи феноменологічного методу були обґрунтовані визначним філософом **Едмундом Гуссерлем**. На початку ХХ ст. він висунув перші ідеї феноменології. Перша ж систематична розробка-концепція феноменології була здійснена у 30-ті роки (у працях А. Шюца).

Основні ідеї феноменологічного методу можна викласти в такому логічному ланцюгу: сутності всіх предметів чи явищ не завжди доступні пізнанню шляхом спостережень гш аналізу. Як правило, це досягається лише шляхом («вбачання») інтуїтивного відчуття.

Людина в своєму пізнанні навколишнього світу має мати справу з чистою свідомістю як такою. У нашому повсякденному житті ми не піддаємо сумніву тому, що світ, який ми сприймаємо, є дійсно таким. Але, на думку Гуссерля, ми певною мірою повинні утриматися від загальноприйнятих установок, суджень про реальність навколишнього світу, а завдяки «душевним» людським якостям, завдяки переживанням ми можемо доповнити власне розуміння і сприйняття навколишнього світу.

Наукова цінність феноменології, на думку її фундаторів, і полягає у здатності реконструювати, трансформувати первісні «чисті переживання» у різновид пізнавальної діяльності людини. Гуссерлівська методологічна програма орієнтувала на повернення від наукових абстракцій до рівня буденної повсякденної свідомості. Вона вимагала інтуїтивної перевірки, переосмислення наукових понять. Феноменологічна філософія рухається до істини на основі первинних «відомостей» свідомості і глибинних інтуїцій пізнаючого суб'єкта. Головний пізнавальний метод Гуссерля - інтелектуальна інтуїція, «вбачання» суті, істини, ідеї. Тут робиться акцент на момент безпосереднього «вбачання» істини, її здатності саморозкриватися (поза роботою мислення). Таким чином, для вченого істинне знання та природнонаукове, швидше за все, виступають як антиподи.

Іншим засновником феноменологічної соціології був австро-американський соціолог **Альфред Шюц**. Його праці були присвячені обґрунтуванню методів і понять «розуміючої» соціології, при цьому вчений відштовхувався від ідей М. Вебера та Е. Гуссерля. Проблема «розуміння» (від «розуміючої» соціології) виникла, як ми знаємо, в гуманістичній сфері як альтернатива поясненню в природничих науках. Тому науково-пізнавальна діяльність (особливо щодо явищ культури) редукувалась М. Вебером через «розуміння» втілених в них смислах - суб'єктивності. Звідси брала свій початок «розуміюча соціологія» М. Вебера, яка виступала проти позитивістської соціології, об'єктивізму в науках про людину та суспільство. Водночас, неординарна теорія «ідеальних типів» Вебера була наріжним каменем даного світогляду і спрямована на отримання науково об'єктивної істини.

Альфред Шюц

На думку А. Шюца, соціологія заходила в тупиковий стан, шукаючи відповідь на запитання: «яким чином є можливим суспільство?» В традиційній соціології дана проблематика приймалася «на віру» в те, що інші люди існують, їх дії мають суб'єктивний сенс, що комунікація та взаєморозуміння можливі і т. ін. Однак, на думку А. Шюца, це не повинно аналізуватися, це все є філософською проблематикою. А де ж тоді лежать «соціологічні» межі проблематики, предмета аналізу, як зрозуміти природу власних теорій і методів?

Свою програму вирішення даної проблеми Шюц обґрунтував на феноменологічній філософії Е. Гуссерля і обґрунтував «розуміючу» соціологію як феноменологічну соціологію, котра вимагає суб'єктивного компонента в пояснювальній схемі життєвого світу. Шюц показує, що найбільш повно і послідовно людська суб'єктивність реалізується в світі повсякденності.

Повсякденність - одна із сфер людського досвіду, що характеризується особливою формою сприйняття і осмислення світу і котра

виникла на основі трудової діяльності людини. Як така, повсякденність і є «найвищою реальністю», вона є основою, на якій тільки і можуть формуватися всі інші знання. Повсякденна «типологізація» світу дає можливість краще його пізнавати, вона надає йому сенсу і є частиною мови, якою ми спілкуємось, та інструментарію, яким ми пізнаємо світ. Це знання він назвав знанням першого порядку. Наукове ж знання - це абстрактний світ наукових понять та законів, що історично виводилися на основі життєвого досвіду. А тому, за Щюцом, - це знання другого порядку.

Засади феноменологічної соціології дістали свій подальший розвиток в ідеях так званого «соціального конструювання реальності» американських соціологів **Томаса Лукмана** і **Пітера Бергера**. Вони, як і Щюц, виходять із того, що наукові знання, так само як і продукти художньої творчої уяви або релігійного переживання, закорінені у повсякденному життєвому світі людини, а тому їх можна розглядати як похідні від «повсякденного знання». Феноменологічна соціологія саме і вивчає зміст, структурні форми та функції такого знання. Причому повсякденне знання, на їхню думку, - це динамічна структура, у якій постійно має місце обмін, циркуляція. Основу її становить так звана «ситуація обличчям до обличчя» (візаві).

У будь-якій людській діяльності, пояснюють вчені, має місце повторення певних стандартних дій, що ведуть до успіху. Люди здебільшого діють за звичкою та готовими зразками, а не тяжіють до інновацій. А соціальні інститути формуються як певні способи типологізації вже наявних зразків взаємодії. Завдяки використанню феноменологічного аналізу соціальна реальність, на думку Лукмана і Бергера, постає як феномен «життєвого світу», що безпосередньо подано свідомістю індивідів, яка існує в їх колективних уявленнях і корегується людською інтуїцією та відчуттям.

Контрольне запитання:

1. Принципи феноменологічного методу.

5. Етнометодологія

У 60-ті роки широке визнання серед американських соціологів здобуває різновид феноменологічної соціології - *етнометодологія*, започаткована **Геральдом Гарфінкелем** (одним з учнів Т. Парсонса). На думку дослідників, етнометодологія займає ніби проміжне положення між символічним інтеракціонізмом та феноменологією, спираючись на принцип єдності між суб'єктом та об'єктом опису.

Етнометодологія формувалася за аналогією з «етнонаукою», котра займалася антропологічними дослідженнями примітивних суспільств. У ній намітилася спроба показати, що за примітивними формами

повсякденності - повсякденної поведінки, ховаються соціальні структури, що підтримують існування всього суспільства.

У теоретичних підходах етнометодології **Г. Гарфінкеля** та **А. Сікурелла** акцент робився на активному, творчому характері людської поведінки, її здатності організувати соціальне середовище в повсякденному житті. Вивчаючи спілкування, можна скласти уявлення про основні механізми людської соціальної діяльності. Тому термін «методологія», як пояснює Г. Гарфінкель, означає, що об'єктом дослідження тут будуть ті методи, якими люди користуються у повсякденному спілкуванні, не усвідомлюючи, звичайно, їх суті (як і не усвідомлюється народом суть більшості традиційних звичаїв, ритуалів та ін.).

Феноменологія та етносоціологія довели, що повсякденність - «дрібниці життя» - не позбавлені інтересу, вони тісно пов'язані із довготривалими і моніторними процесами відтворення соціальних інститутів. Це дозволило перетворити етнометоди, що застосовуються в повсякденному житті, на процедури дослідження сучасної високоорганізованої культури. В її рамках соціологія отримала статус «етнонауки» як базис в ній соціологічного аналізу сучасного соціального життя.

Згідно з цією концепцією усвідомлення сенсу того, що індивід говорить, - становить виключно усвідомлення методу його спілкування (говоріння), виявлення того, як він говорить. Тому предмет етнометодології - це процедура інтерпретацій, сховані, неусвідомлювані механізми соціальної комунікації між людьми. Ця комунікація містить більш суттєву інформацію, ніж та, яка виражена вербально (текстовно); смисли, що розуміються, мовчки приймаються учасниками взаємодії, фонові значення. Для того, щоб пояснити взаєморозуміння учасників соціальної взаємодії, потрібно звернути увагу, передусім, на те, як говорять індивіди: іронічно, метафорично, жартуючи, дискутуючи, двозначно та ін.

У процесі мовної комунікації учасники розуміють, що сказане ними буде поширюватись згідно з правилами, що використовуються при спілкуванні. Це, свого роду, моделі розмов. Стандарти ж повсякденної розмови є рисами побудови будь-якої практичної дії. «Спілкування за правилами» показує, як люди, інтерпретуючи актуальний матеріал в термінах якоїсь моделі, конструюють саму взаємодію як певного роду соціальну структуру. Своїми ж діями люди ніби відкривають, творять, підтримують засоби соціальної стандартизації. Таким чином, структури соціальної діяльності існують лише остільки, остільки вони інтерпретуються, розуміються діяльними людьми. Таким чином, *суспільство - це процес розуміння*. Для етнометодології соціальна реальність, отже, позбавлена об'єктивних характеристик. Об'єктивні властивості зміщуються значенням власних суджень, що їх ми припускаємо для цієї реальності. Соціальна і культурна реальність конструюється в процесі взаємодії на основі мовної комунікації.

Оскільки сама комунікація відображує одиничні акти діяльності, зрозуміло, що реальність повсякденного життя етносоціологи розглядають як *потік, систему унікальних та повторних ситуацій*.

Основна вимога етнометодології - не допустити розриву між суб'єктом та об'єктом соціології. Соціолог повинен бути включеним у ситуацію дослідження, він не може дивитися на неї *відчужено відхиленним поглядом*. Завдання соціолога - перебувати у стані взаємозв'язку, взаємосхрещеності з досліджуваним. Саме на цьому і базується їх взаємодія. Представники етнометодології підкреслюють, що така взаємодія, яка спирається на комунікацію між дослідником та об'єктом вивчення, не дає більш багатой інформації, ніж будь-який інший спосіб її отримання. Тому висновки етнометодологів, отримані в ході такого спілкування, часто мають характер простого здорового глузду, що називається народною мудрістю. На думку дослідників, ми маємо справу з достатньо суб'єктивним тлумаченням соціальної дійсності, котра, по суті, ототожнюється з її сприйняттям. Але, незважаючи на те, що об'єктивний зміст соціальної реальності в етнометодології редуціюється до уявлення соціолога про неї, все ж таки конкретні дослідження побутової свідомості, спілкування, моралі дають позитивні результати. Саме ця «надбавка» знання засобом етнометодології досліджень і зумовила відому популярність даної парадигми.

Феноменологічні ідеї продуктивно застосовуються і в соціології мистецтва як генератор мовних структур, образів, смислів. Створений на них герменевтико-рецептивний (герменевтика - *розуміння, тлумачення*; рецептивний - *суттєвий, сприймальний*) підхід, що широко застосовується в естетичних дослідженнях (так звані ідеї «ігрової» інтерпретації людського існування Х. Яусса, Х. Гадамера та ін.). Цей напрям дозволяє розкрити механізми взаєморозуміння між мистецтвом та аудиторією, взаємодії художнього твору і людини. Художника, твори та аудиторію пов'язує не сам твір, а коментар до нього, інтерпретація, що є передумовою ідентичності сприйняття. Саме завдяки емпіричному опису явищ художнього переживання та сприйняття можна судити, якими соціальною природою та функціями мистецтва.

У даному науковому напрямі сформувалися два підходи: *герменевтичний* та *рецептивний* (форми сприйняття). Відродження інтересу до цих концепцій, без сумніву, пов'язано із актуалізацією «внутрішнього сенсу» художньої творчості і розробкою моделей та правил дослідження в соціології мистецтва. *Герменевтична* установка орієнтувала на те, що соціолог повинен вести діалог із текстами. Мета такого діалогу із «текстуальним партнером» по комунікації - знаходження засобів «оздоровлення» сучасного суспільства, однак отримання відповідей очікується не від текстів, а від їх інтерпретацій.

У *рецептивному* підході феноменології порушуються питання взаємодії твору із читачем без впливу на то інтерпретацій. Згідно із твердженнями засновників даного підходу (Х. Яусс, В. Ізер), художній

твір не можна розглядати одномірно, оскільки він несе в собі різні ціннісні смисли; художній твір багатогранний за природою і може по-різному впливати на аудиторію. Читацьке сприйняття змісту твору розглядається як динамічний, багатогранний процес зі складними структурними модифікаціями як об'єкта (твору), так і культурної позиції читача. При цьому має місце і характер дії мистецтва на людину, і різне сприйняття художнього твору людьми з різними психологічними особливостями елементів сприйняття (художній смак, здатність до взаємопереживання і т. ін.), і традиції національної культури.

Звичайний читач, на думку соціологів, бере участь у процесі конструювання художньої цінності твору рівною мірою із художнім критиком. При цьому кожний тип читацької аудиторії ніби конструює свій твір зі своїми певними значеннями. Таким чином, рецептивна естетика зумовлює уявлення, що процес сприйняття здатний охопити художні цінності творів, а тому не потребує певної готової інтерпретаційної схеми. Текст може діяти на читача в міру готовності його до сприйняття, доходячи до того рівня, коли в даному процесі сприйняття твору з'являється те, що раніше не володіло дійсністю.

Ідеї даної концепції з успіхом використовують у психології реклами та сучасній рекламній індустрії, де ретельно вивчаються особливості сприйняття рекламної продукції споживачем і вплив реклами на людей.

Контрольне запитання:

1. Основні позиції та підходи етнометодології.

6. Критична соціологія (теорії модернізації)

Гуманістичний напрям у соціології пов'язаний також із критичною лінією, представники якої виступали проти «академічної» соціології та індустріалізму. Їх соціально-критичний аналіз вказував на зв'язки між соціальною кризою в світі і позитивістсько-орієнтованою фундаментальною теорією суспільства та прикладною соціологією. В критичній соціології відображені ідеї трагічного скептицизму, пов'язані з розчаруванням у «технорациональності» та «індустріалізмі». Індустріальне суспільство своїм прагненням підкорити собі природу спровокувало глобальну, екологічну катастрофу, котра посилила економічну, політичну та соціальні кризи. В цих умовах було піддано критиці різного роду «соціальні експерименти» на шляхах індустріалізму, в тому числі і комуністичний експеримент з його деструктивними функціями та наслідками.

Представники критичної соціології показали, що соціально-політичну систему неможливо сконструювати «сидячи за столом» і на основі техніко-економічних показників. Концепція «безмежного еконо-

мічного росту» зіткнулася із системою різнорідних глобальних і локальних криз. Як наслідок розчарування - виникло актуальне гасло: «індустріальна гра закінчилася», і *техноманія* подала витіснятися *технофобією* (вороже ставлення до техніки). Зростало почуття тривоги, що наука та техніка загрожують існуванню людини.

У 1968 р. невелика група вчених, політиків, бізнесменів зібралися в Римі на диспут-форум (що в подальшому увійшло в історію науково-суспільного руху як «Римський клуб») з метою актуалізації питань про сучасне та майбутнє становище людини. В результаті цієї зустрічі виникла неформальна громадська організація, метою якої було дослідити глобальні потенційні і майбутні проблеми людства, зокрема проблеми бідності, екології, недовіри, безробіття, урбанізації, економічних криз, голоду, відчуження молоді та ін.

Перші такі дослідження були проведені під керівництвом Д. Мадгаза (робота «Межі росту», 1972). Було досліджено динаміку змін та основні тенденції подальшого функціонування людства на Землі, враховуючи головні фактори його еволюції. При цьому були отримані вражаючі дані (так званий закон «експотенціального зростання»). Було доведено, що з подальшими темпами зростання населення та економіки (що було характерним для останніх 50-70-х років), до 2100 р. має настати межа зростання людства. При цьому має місце феномен; «зараз ви цього не бачите, а через мить побачите», тобто експотенціальний ріст може привести до неочікуваних і миттєвих результатів. Як результат - на науковій та громадській ниві зароджуються нові *теорії модернізації*.

Критичність соціології починає перетворюватися у важливу тенденцію теоретичної соціології, пов'язану із усвідомленням невідповідності попередніх концепцій розвитку суспільства новій реальності.

Про симптоми кризи західного суспільства, можливі шляхи її усунення та необхідності певних реформ, що спрямовані на поліпшення системи індустріального суспільства, висвітлено в модифікованих теоріях «соціальних змін» (У. Мур, Н. Смелсер, Г. Беккер), «активного суспільства» (А. Етціоні), «структурної соціології» Е. Тіріак'яна, «конфліктологічної парадигми» (В. Дарендорф, Л. Козер, Р. Мілл).

Про необхідність і готовність до перемін - фундаментальних соціальних змін у суспільстві - зокрема, писали американські соціологи Н. Смелсер, У. Мур, Г. Беккер. Вчені вказують на необхідність реформістської перебудови. З цим пов'язують реальні переміни і подальше просування «відкритого» суспільства прогресивним шляхом. Вихідним моментом даної теорії є те, що зміни в світі пов'язані із зміною людини, тому не можна очікувати того моменту, коли світ зміниться до такої міри, що вже важко буде адаптуватися до перемін, що насуваються.

Людина також має змінюватися, щоб не відстати від ритму життя. А це потребує перебудови, передусім способу мислення, розуму.

Тільки завдяки новим ідеям людина здатна «подолати» себе та пристосуватися до умов у суспільстві.

Всі цілеспрямовані технологічні та соціально-економічні зміни насамперед мають прогресивний характер, а тому свідчать про соціальну «трансформацію» капіталізму, здатність до самовдосконалення і нових історичних перспектив. Представники даного напрямку вивчали те, наскільки ці зміни мали і мають характер випадковості або закономірності, яке їх джерело та умови протікання, які механізми та норми цих змін. Ці елементи вивчення соціальних змін зумовили і використання відповідних методів дослідження. До таких у даному випадку належали: історичний метод (аналіз змін на основі історичного досвіду), порівняльний метод (класифікація і типологізація характерного і різного між подібними явищами), функціональний метод (зв'язок між соціальними інститутами, явищами, діяльностями та їх аналіз).

Таким чином, це цілком інтегрована концепція, котра дала можливість розробки позицій історичного розвитку та історичного прогнозу.

У своїх теоретичних побудовах концепції «активного суспільства» американський соціолог А. Етціоні розробив методи керованого розвитку, завдяки ефективному керівництву соціальними процесами. Він поділяв соціальні системи на *активні* та *пасивні*. *Пасивні* - лише реагують на зміни в середовищі, адаптуються до них. *Активні* - можуть цілеспрямованим чином діяти на середовище, свідомо плануючи, регулюючи та видозмінюючи водночас власну структуру.

Активність соціальної системи залежить від трьох факторів: *інформаційно-кібернетичного* (здатність збирати, обробляти, аналізувати та використовувати інформацію), *фактора влади* (здатність її здійснення на нормативно-символічних засобах регулювання та контролю), *фактора узгодження*. За ідеал Етціоні бере напівутопічну картину «активного суспільства», котре суміщає в собі високий ступінь контролю, згоди та конструктивного використання всіх технадосягнень.

У концепції «структурної соціології» Е. Тіріак'яна одним із суттєвих компонентів є соціальні зміни (детальна трансформація інституційних структур і якісні зміни у функціонуванні суспільної організації). На думку автора, ці зміни є закономірними і виникають як реакція на напругу всередині певної інституційної структури. Тому за своїм змістом і рушійною силою соціальні зміни мають моральний та релігійно-моральний відбиток. Саме сукупність моральних актуальних сил оцінок як відображення соціокультурної системи (як основи соціального життя), за Тіріак'яном, є джерелом соціальних змін.

Вчений зробив припущення, що на основі певних культурних індикаторів, котрі відображають «революційну ситуацію» в соціокультурній сфері (зріст урбанізації, зміни в сексуальній культурі і

е. Тіріак'ян

в системі соціального контролю щодо неї, зріст активності неінституційної релігії) можна і потрібно здійснювати короткострокові історичні прогнози. Фактор неінституційної релігії вчений вважає найбільш важливим. Завдання соціології в даному контексті, на думку вченого, полягає в тому, що вона повинна розглядати виникнення і появу із «глибин» неінституційної морально-релігійної свідомості нових культурних символів як джерел соціетальних змін. Хоча даний теоретичний підхід дослідження відносять до критичної соціології, багато в чому Тіріак'ян в своєму аналізі опирався на традиційний структуралізм, функціоналізм та феноменологію. Тому деякі теорії, які розглядалися і розглядатимуться, мають інтеграційний характер щодо різних напрямів, парадигм.

Контрольні запитання:

1. Критичність соціології у 50-70-х роках ХХ ст.
2. Проблематика та основні спрямування критичної соціології.

7. Ліворадикальна соціологія

Ідея «виснаженості» можливостей індустріальних моделей розвитку отримала серйозну підтримку в так званій *ліворадикальній соціології (неомарксизм)*. Цей напрям у соціології обґрунтував необхідність корінних (радикальних) соціальних змін, в тому числі з використанням політичного поняття. Радикальній критиці були піддані безмежна індустріалізація, раціоналізація, «узаконене панування» меншості над експлуатованою більшістю в умовах індустріальної соціалізації. Звідси і витікав інтерес до марксизму, який зумовлював антагоністичні протиріччя і конфлікти в суспільному розвитку і необхідність їх вирішення шляхом соціально-політичних революцій.

Однак намагання переглянути та доповнити марксистську теорію, пристосувати її до нових явищ суспільного життя беруть свій початок ще з 20-х років ХХ ст. Його засновниками вважаються Д. Лукач, Б. Бен'ямін, К. Корш та ін.

Лідером радикальної соціальної критики індустріальної версії прогресу виступала *франкфуртська школа*. Спочатку її сформувала група молодих дослідників, переважно вихідців із заможних єврейських сімей Німеччини, які були прихильниками поглядів Маркса. На початку 20-х років у зв'язку з цим у Франкфурті був започаткований Інститут соціальних досліджень, навколо якого згуртувалися М. Хоркхаймер, Г. Адорно, Р. Райх, Г. Маркузе, Е. Фромм, Ю. Хабермас та багато інших вчених. З приходом до влади фашизму всі фундатори даної школи емігрували до США, більшість з них там і залишилася працювати надалі. Феномен фашизму став причиною ряду розмірковувань і обумовив характер спрямованості в тактиці теоретичних поглядів

багатьох дослідників. Це були різні за своїми орієнтаціями мислителі, як правило, далекі від емпіричної соціології. Їх більше цікавила політика, філософія, культура. Тому більшість їх теорій навіюється швидше соціально-філософським змістом, ніж соціологічним. Це стосується і системи теорій «індустріального» та «постіндустріального суспільства».

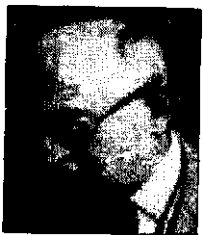
Протягом свого існування франкфуртська школа здійснювала «соціальні дослідження» з проблем «сім'ї та авторитету», «авторитарної особи», «політичної та сексуальної революції», «індустрії культури та маніпулювання свідомістю» та ін. Франкфуртці опиралися на марксизм як на теорію критичного заперечення «буржуазної раціональності». Ця форма неомарксизму була очищена від догматизму - так би мовити, марксизм з «людським обличчям», як теоретико-методологічна база «гуманістичного соціалізму» (в дусі реформаторської соціал-демократичної орієнтації). Не дивно, що цей соціологічний напрям деякі дослідники висувають як марксистську парадигму. Неомарксиста вбачали майбутнє за «недогматизованим марксизмом», синтезованим з фрейдизмом (що особливо було популярним серед гуманітарної інтелігенції та студентства).

В основі радикальної соціології, як уже зазначалось, лежали такі причини, як: панування «технологічної раціональності» та інших «вад» «індустріального суспільства»; максималізація всіх сфер розвитку; проблеми централізації управління; стандартизація способу життя; домінування технологічних ритмів виробництва, з роботою та дозвіллям; тотальний контроль над індивідом з боку держави; дегуманізація культури, індустріалізація розваг та ін. Особливе місце серед дослідницької тематики школи займав німецький фашизм та його антисемітська політика. На ці проблеми вчені дивилися насамперед із соціально-психологічної точки зору. Прагнули глибше дослідити проблему, визнаючи не стільки проблему поширення фашистських та антисемітських настроїв, скільки важливість визначити соціально значущі, типові риси особистості, схильності до антисемітських і взагалі расистських проявів. Ці проблеми розглядалися ними в контексті авторитарного складу особистості. Теми авторитарності, відчуження, пригнічення особистості, агресивності взагалі становили основне коло дослідницьких інтересів більшості франкфуртців. Їхнім поглядам властива психологізація соціальних проблем і понять, що, зокрема, знаходило вияв у широкому використанні понять психоаналізу З. Фрейда при поясненні соціальних та культурних явищ.

В одних дослідженнях мова йде, передусім, про суперагресивність між типом соціальної структури (соціальні інститути та форми соціального контролю) і спрямованістю диспозиції особистості. Інші дослідники (Маркузе, Фромм) зосереджуються на розгляді ситуацій, за яких особистість адаптується завдяки відмові від власного «Я», «втечі від свободи» або «ставши одномірною людиною». Більшість цих проблем однойменна з працями цих дослідників.

Неомарксистський аналіз людини сформований, з точки зору Е. Фромма, на моделі людини, яка володіє корінною потребою буття, пов'язаного із іншими людьми та природою, стверджуючи себе в цьому зв'язку. Погоджуючись із цим, Т. Адорно підкреслював, що сам по собі соціальний порядок пронизує мислення та поведінку людей, що наш світ типологований і «продуціює» різні типи особистості. Особливо гостро питання стоїть щодо формування стереотипних рис сучасної людини. Соціологи - неомарксистки - не сумнівалися в тому, що риси особистості, сформовані в певних соціальних умовах, значно впливають на орієнтацію суспільства та соціальної системи, і одними із перших намагалися визначити ступінь такого впливу.

Одним із основоположників франкфуртської школи неомарксизму був німецький філософ та соціолог **Макс Хоркхаймер** (1895-1973), директор франкфуртського інституту соціальних досліджень. В основу соціально-філософської та історичної концепції багатьох робіт була покладена ідея «божевілля» буржуазного розуму, «пошкодженого» нібито в силу початкового протистояння його природі у вигляді волі до влади, котра і придушувала «природне» як в самій людині, так і поза нею. В деяких його роботах («Діалектика просвіти») чітко простежується вплив ідей Ф. Ніцше та А. Шопенгауера). На протилежність «офіційній», західній соціології М. Хоркхаймер стверджував в якості основних завдань критичної теорії «теоретичне сприйняття» (відчуття, рефлексію) соціальної реальності, радикальну критику всіх виявів гноблячого, антиособистісного характеру сучасного «пізньокapіталістичного» суспільства в усіх сферах, особливо в масовій культурі. Спочатку, щоправда, вчений пов'язував соціальні корені критичної теорії із пролетаріатом як суб'єктом історичного процесу. Однак в міру розчарування, після перемоги нацизму (опора на робітничий клас), Хоркхаймер покладав свої надії на «критично мислячу» інтелігенцію».

Визенгрунд-А.
Адорно

Одним з провідних представників цієї школи був німецький соціальний філософ, соціолог мистецтва та літератури **Визенгрунд-А. Адорно** (1903-1969). Деякі важливі ідеї його являли собою програмний виклад соціальної філософії неомарксизму та історії, в світлі якої еволюція людини є не що інше, як історія «невдалої цивілізації», посилюючого «відчуження», викликаного «буржуазним» розумом, що протипоставив себе природі. Адорно трактує історію Заходу як патологічний процес посилюючого божевілля і втрати індивідуальної свободи. В душі цих

ідей Адорно піддав соціально-філософському аналізу сучасну західну музику та інші елементи культури. В даному контексті мистецтво розглядалося як зброя критичної революції. В той період всі соціальні

та політичні загострення наклали відбиток на появу, активність та характер тодішнього молодіжного руху (лівоекстремізм, нігілістичні мотиви, анархічність).

Особливих тенденцій набрала боротьба проти «зневажливого суспільства», у формі «життя поза ним». Формувалися молодіжні рухи контркультури, установкою яких було задоволення та самовираж як спосіб життя. Революцію Адорно визначав як найбільш глибокий вихід людей «із себе», звільнення від «буржуазного «Я». Будучи одночасно і корінним переворотом в «структурі потягів», вона є справді «тотальною революцією», яка має привести до виникнення дійсно нового індивіда.

Особлива роль у даній практичній критиці індустріального суспільства відводилася мистецтву та художнику. І, як результат,- поява та розквіт провангардистських форм культури, які надавали мистецтву «негативну», «руйнівну» силу, що руйнували старі структурні сприйняття і підготовлювали до сприйняття майбутнього. Авангардистське мистецтво повинно було «покінчити» з репресивною культурою, за допомогою якої індустріальний світ «декораціонував» (представляв) свою раціональність.

Іншим представником франкфуртської школи неомарксизму був **Герберт Маркузе** (1898-1972). Впродовж свого творчого періоду він намагався вирішити одне і те ж питання: *наскільки і яким чином можлива революція в «пізньокapіталістичному суспільстві?»*. В одній із головних робіт - «Одномірна людина» - він розкрив розуміння характеру і рушійних сил революції в сучасному суспільстві. В ній обґрунтовувалася теза про деградацію пролетаріату в «індустріальних країнах». «Одномірну людину» Маркузе ототожнював із «масовою людиною», «людиною організації», «зовні орієнтованою особистістю», «керованою особистістю» та іншими подібними типами. Всім їм тією чи іншою мірою властиві: некритичне ставлення до існуючої дійсності, до поведінкових та пропагандистських стереотипів, відсутність індивідуальності, маніпуляційність, консерватизм та ін. Згідно з концепцією Маркузе, соціокультурна одномірність, одномірність мислення - це продукти, похідні «індустріального суспільства». Принципи і норми індустріального суспільства, які відповідають інтересам перш за все правлячої еліти, видаються «одномірній людині» виразом свободи і соціальної справедливості, що абсолютно неправильно. Одномірна людина, стверджував Маркузе, позбавлена здатності до радикальної опозиції існуючому «режимові» і повністю інтегрувала себе в «систему». «Одномірна людина» із «сплячої маси» нездатна ні виробити, ні сприйняти революційну свідомість як основну умову і передумову соціальної революції. Тому необхідність тотальної відмови від «єдиного індустріального суспіль-

Герберт
Маркузе

ства» актуалізувало питання пошуку сил неомарксистами, які могли би його здійснити, сформувати «суб'єкт революційного процесу». Носій такої сили повинен відмовитися брати участь у грі «споживчого суспільства». Тому носієм «революційної» ідеології і виконавцем такої революції має бути той, хто володіє «двомірним» мисленням, здатний критично оцінювати дійсність, протистояти маніпулюванню свідомістю і не стати рабом одномірної свідомості. Це, передусім, новий клас - інтелігенція та службовці, які володіють інтелектуальним та культурним потенціалом.

**Еріх
Фромм**

Яскравим представником франкфуртської школи і одним із засновників неофройдизму був німецько-американський соціальний філософ, соціолог і психолог Еріх Фромм (1900-1980). Соціальна теорія його базується на ревізії традиційних положень фройдизму шляхом об'єднання їх із положеннями філософської антропології та марксизму. За Фроммом, історія - це розвиток людської суті в умовах ворожій їй соціальної структури. Сучасне суспільство він ототожнював із відчуженням людської суті у зв'язку з «машинізацією», «комп'ютеризацією» і «роботизацією» людини в процесі розвитку НТР. Важливою особливістю поглядів Фромма є критичне ставлення до капіталістичного суспільства, яке довело до межі процес самовідчуження особистості. Пошуки ідеального типу соціальної структури «здорового» суспільства, що дозволяла б розкрити безмежні можливості людської природи, привели вченого до висунення утопічної теорії «гуманістичного комунітарного соціалізму».

Одним із видатних представників неомарксизму був німецький соціальний філософ, соціолог Юрген Хабермас (1929-1964). У пошуках шляху, котрий міг би вивести сучасну західноєвропейську «громадськість» із стану глибокої кризи, забезпечивши їй роль носія структурних змін у сучасному «пізньюкапіталістичному суспільстві», Хабермас звертається до проблематики міжлюдської взаємодії, комунікації, інтеракції. При цьому він зосереджує увагу на питанні про відмінність «істинної» комунікації від «хибної» і умови, що забезпечували істинну комунікацію між людьми. В зв'язку з цим, Хабермас запропонував широку соціально-філософську концепцію, що виявляла взаємодію двох сфер людського існування (як наближено ідеальної моделі): сфери взаємодії людини із природою і сфери «інтеракції» (сфера міжлюдських взаємин).

У даному контексті вчений висуває абстрактну модель системної людини, людини майбутнього, що здатна зберігати прогресивність

людства. В такій моделі ним закладені основні «бажано-прогресуючі» сторони соціально-людської» природи:

- «технічний», *пізнавальний інтерес* (розумне оволодіння природою);
- «практичний» *інтерес*, сфера якого - міжлюдська «інтеграція», що сприяє формуванню ідеалів, цілей, які визначають найбільш загальний напрям використання та розвитку науки і техніки;
- «визвольний» (*емансипаційний*) *інтерес*, що відображає прагнення людини до визволення від усіх і будь-яких форм «відчуження» та суперечностей, що виникають в результаті негативного впливу методів та технічних засобів на сферу людських взаємин.

Неомарксистська концепція не є одноманітною і містить кілька розгалужень. Інший напрям у даному русі - сцієнтистський (світоглядний підхід, в основ якого лежить уявлення про наукове знання як про найвищу культурну цінність). Його прибічники вважають марксистське вчення недостатньо науковим і намагаються реформувати різні аспекти марксистської теорії.

Серед представників даного напрямку слід назвати Л. Альтюссера і його послідовників, які пропагували перегляд марксових ідей «економічного детермінізму», «еволюційного історизму», «монізму» (спосіб розгляду багатомірності явищ світу в світлі єдиного джерела, єдиної основи) - головних позицій його аналізу, діалектику взаємодії базису та надбудови суспільства. З точки зору Л. Альтюссера і його прибічників, слід по-новому поглянути і на сутність держави і характер її взаємин із різними суспільними класами. (Подальші соціальні, демократичні перетворення роблять марксистську теорію неспроможною бути алгоритмічним принципом в аналізі суспільних явищ).

Іншою течією в системі даного напрямку неомарксизму є так званий «академічний марксизм», прихильники якого прагнуть перереформувати сутність і категорії історичного матеріалізму крізь призму методів сучасної науки: теорії ігор, моделювання, функціонального підходу тощо. Сучасні неомарксистичні уточнюють і марксистське тлумачення джерел соціальних змін. На думку Ю. Хабермаса, подальші соціальні та демократичні переміни істотно змінюють закономірності у розвитку капіталізму, приглушуючи соціальні та економічні кризи і стимулюючи соціальні компроміси.

На необхідність нового типу демократії вказував і американський соціолог Е. Райх, який вказував на глибоку диференціацію класової структури як істотного чинника в процесі формування «класових» союзів. Він наполягає на переорієнтації політики

марксистів з матеріальної площини на «культурну», за якої зливатимуться¹ інтереси і робітничого класу, і суміжних прошарків суспільства.

Контрольні запитання:

1. Ліворадикальна соціологія та основні її представники.
2. Соціально-філософські проблеми в неомарксистській соціології.

8. Соціологія постіндустріального розвитку

Жорсткі потрясіння, яких зазнало західне суспільство у 60-ті роки, не тільки викликали появу ліворадикальних настроїв у громадськості, а й примусили уряди, великі монополії та корпорації сконцентрувати зусилля на науково-практичній діяльності, спрямованій на подолання не тільки соціально-економічних, політичних та духовних криз, але і реконструкцію соціальної системи на основі нових даних науки та техніки. Це зумовило необхідність «теоретичного забезпечення» промислового та соціального розвитку в нових умовах, що знову актуалізувало соціологію, віру в безмежні можливості науково-технічного раціоналізму. Слід сказати, що критики «індустріалізму», в прийнятому аналізі стану і тенденцій розвитку сучасного суспільства, значно згущали барви, акцентуючи лише на негативних проявах та елементах «індустріального суспільства» та «технорационалізму», не беручи до уваги їх позитивні моменти. Будь-який процес чи явище, навіть негативного характеру, є одночасно носієм і позитивних моментів.

Подальший розвиток НТР автоматично здійснював перебудову індустріального суспільства, перетворюючи його на якісно нову цивілізацію, орієнтирами якої виступали вже не економічні координати, а ціннісні якості життя. Прагнення до побудови більш чи менш загальних концепцій, в тому числі і прогностичних моделей соціального розвитку, зумовило в 70-ті роки зближення соціології із *соціальною інженерією* та *футурологією*. Остання займалася вивченням «майбуття». Головним було питання, *що* виникне з існуючого теперішнього стану.

Побудова концептуальних і прогностичних моделей суспільного розвитку не супроводжувалася широтою фантазії: «постіндустріальна модель» *Д. Белла*, «посткапіталістична» *Р. Дарендорфа*, «постцивілізаційна» *К. Болдінга*, «індустріального суспільства у фазі зрілості» *Р. Адорно*, «просуненого індустріального суспільства» *Г. Маркузе*, «надіндустріального суспільства» *А. Тоффлера*, «технотронного» *З. Бжезинського*, «постсучасного» *А. Етціоні* та ін.

Реіндустріалізація (заперечення і своєрідне продовження) розгля-

¹ (На жаль, не всі теорії і не всі вчених висвітлено в даному підрозділі, однак гадаємо, що подана «мозаїчна» система теорій загалом висвітлює зміст та основну ідею даної парадигми).

далася як новий етап НТР, в якому наука і техніка більше не виступали ворогами людства і його природного оточення, а формували екорозумну економіку, працевзберезувальні виробництва та електронно-інформаційну культуру. Для неї пріоритетами розвитку виступали загальнолюдські цінності і виживання людства, як головні чинники епохи. При цьому «постіндустріальний» розвиток трактувався в тому значенні до технотронного надіндустріального суспільства, в якому переважна частина суспільного життя концентрується на непромисловій діяльності - сфері споживання та послуг. Постіндустріальне суспільство - це інформаційне суспільство, яке приходить на зміну «трудоному» і є його запереченням. У ньому саме інформація, а не праця виступатимуть системовизначальним фактором нової соціальної реальності.

Даний конструктивний (раціоналістичний) підхід розглядав соціальні системи та соціальні інститути як штучні утворення (а не як за інституційного підходу, коли інституції виникають у процесі культурної еволюції і існують як структури, що саморозвиваються), тобто створені людьми за раніш задуманим проектом. Такий підхід актуалізував необхідність соціального управління та контролю, які ставили соціальні процеси в певні рамки. В системі теорій «постіндустріального» розвитку дослідники визначають два основних підходи (оцінюючи зміст та характер ідей представників даного напрямку): концепції *ліберального* напрямку та *радикального*.

Ліберальні варіанти концепцій були спрямовані на оздоровлення індустріальної моделі прогресу, так чи інакше пов'язаного з капіталістичною системою господарювання. Активними прихильниками такого напрямку були американські вчені *Д. Белл*, *Дж. Гелбрейт*, *З. Бжезинський*.

Даніел Белл (1919) - американський соціолог, спеціаліст у галузі соціального прогнозування в тому числі. Розроблена ним концепція постіндустріального суспільства висунула його в число провідних представників соціального прогнозування на Заході. Згідно з цією концепцією, науково-технічна революція робить зайвою соціальну. Белл вважав, що різні сфери суспільства (технологія, соціальна структура, політика, культура) є самостійними і автономними. Визначальними факторами даного суспільства, на його думку, є теоретичні знання, «кібернетична революція», що зумовлюють технологічне зростання та є «організуючим» джерелом соціального розвитку. Белл при цьому сформулював декілька основних висхідних (початкових) компонентів прогностичної моделі майбутнього суспільства, а саме:

- перехід від виробництва товарів до виробництва послуг;
- перевага класу професійних спеціалістів та технологів;
- домінування теоретичного знання як джерела нововведень та визначення суспільної політики;
- контроль над технологією і технологічними оцінками діяльності;
- створення нової «інтелектуальної технології», пов'язаної з ЕОМ.

Функціонування даних компонентів повинні принципово змінити, на думку вченого, співвідношення економіки і соціальної політики, підпорядковуючи першу останній. У такому разі соціальна політика перетворюється на соціальну інженерію і перебудовуватиме всю систему суспільних відносин згідно із науковими рекомендаціями. Провідна роль «великої науки» зумовлює визначальну роль у соціальній структурі технократії (техноструктури), котра займається організацією всіх видів соціальної діяльності та управлінням власністю: «влада кращих» - це ієрархія вчених, управлінців, інженерів, державних службовців, зумовлена талантом, знаннями, кваліфікацією. Такого роду інтегрована тенденція висуває науково-технічні нововведення як рушійну силу розвитку соціуму, котрий спрямовується, так би мовити, «куди потрібно» - в бік «відкритого суспільства».

Подібні дії пропагував інший представник даної теорії американський економіст, соціальний мислитель **Джон Гелбрейт** (1908). В його уявленні «нове індустріальне суспільство (одноіменна його праця) характеризується реально здійсненим переходом до технократії - влади техноструктури. При цьому вчений надав другорядне значення якості життя споживачів, у відношенні до процвітання виробництва як такого. Розвиток виробництва - розуміється як основне завдання виробництва. Тому, на його думку, розраховувати в справі утвердження суспільних інтересів потрібно тільки на державу. Однак Дж. Гелбрейт був прихильником і теорії конвергенції (поєднання кращих сторін капіталістичної і соціалістичної систем в єдину нову).

Інший підхід в оцінці індустріальної цивілізації в пошуках контурів нової (так званій варіант «третього шляху») мав місце в радикальних футурологічних концепціях **А. Турена**, **О. Тофлера**, **Е. Шумахера** та ін. Всесвітню популярність американський публіцист та футуролог **Олвін Тофлер** здобув завдяки його відомій праці «Шок майбутнього», основна ідея якої полягає в тому, що прискорення соціальних та технологічних змін створює все більше складностей для адаптації і виявляє шокову дію на суспільство і на особу. Вивчаючи зміни в житті сучасного суспільства, Тофлер констатує крах всіх соціальних інститутів і прагне виявити тенденції, котрі свідчать про те, що елементи всіх сфер суспільного життя так чи інакше ведуть до диференціації в існуванні та незалежності, до багатогранного «приватного» життя в нових своєрідних общинах. Кризу, яку переживає сучасне суспільство, вчений пояснює переходом до нової цивілізації - «третьої хвилі» (після перших двох: «аграрної» та «індустріальної»). Члаліз майбутнього Тофлер здійснював на основі «інформаційного редукціонізму» - переходу від індустріалізму до нової «постіндустріальної цивілізації» з перевагою інформаційних технологій і на основі комп'ютерної революції. Він повинен супроводжуватися *інновацій-*ми способом виробництва, способом життя та культури, що вирішують

основні глобальні проблеми. До так званих контурів «нової цивілізації» Тофлер відносив:

- інформаційні технології;
- позакласове суспільство;
- «прогресивну» демократію із залученням громадян до формування моделей власного майбутнього;
- нові транснаціональні інститути, що здатні вирішувати глобальні проблеми людства в кругообігу ідей, товарів, культури і т. ін.

Концепція Тофлера виражала широкий спектр ідей екологізму, його антимонополістичний демократичний пафос. Вчений ратував за революцію у сфері мислення.

Інший прихильник даного напрямку французький соціолог **Ален Турен** (р. н. 1925) пройнятий ідеями вільнолюбства (що притаманно французам). Постіндустріальне суспільство він характеризує як суспільство, що визначається соціальними та культурними, але не економічними факторами-детермінантами. Для Турена - це класове суспільство із соціальними конфліктами в боротьбі між пануючими класами - технократією та професіоналами. Студентству, як особливій соціальній групі, він надавав роль важливої революційної сили.

Постіндустріальне суспільство вчені ототожнюють із «стратегічним пристосуванням» до нової культури (постмодерністської) і цивілізації, які формувалися в результаті глобальної трансформації соціального світу. І ця трансформація охоплює не одну національну систему, а все глобальне суспільство. Завдяки певним новаціям, які виступають рушіями в радикальній соціальній перебудові (стимуляція впровадження мікропроцесорів та поява нових видів діяльності; поява нових форм організації людських відносин, що відповідають розвинутій технології; зміна способу життя в бік цінностей якості життя), футурологи окреслили безліч орієнтирів постіндустріального суспільства, які тією чи іншою мірою можуть визначати стиль життя майбутнього людства. На думку футурологів (І. Масуда, Г. Маклуен), «електронна» революція перекроє життя. На початковій стадії електронна технологія (типу: космічний зв'язок, портативні відеокommунікації) виконували роль соціальної терапії. Наступний етап «комунікативної» революції (що пов'язаний із супутниковим зв'язком, волокнистими провідниками, цифровими елементарними приводами, мікропроцесорами, швидкісним притоком інформації) відкриває доступ будь-якій людині в будь-якій точці Землі до бази даних і т. ін. Подібні інтелектуально-технологічні системи ведуть до принципово нового стану цивілізації і культури - індустрії даних та знань. Комп'ютеризація створює технологічну основу «інформатизації» суспільства, що, можна сказати, є другою грамотністю його

підвищуючи інтелектуальні та творчі здатності людини. «Розкажи все, розкажи швидко» - ось сучасний принцип взаємодії сучасних «мас-медіа» між державними структурами, інституціями та суспільством.

У даній традиції більшість вчених зумовлює трансформацію всієї світової громадської системи на самозбережувальний характер діяльності. Наявні інформатико-комп'ютерні системи здатні революціонувати технологічні процеси до їх переходу на ресурсо-самозбережувальну спрямованість. Принцип техноцизму «природа як майстерня» переростає в принцип екологізму «природа як храм». Даний екологізм, на думку деяких дослідників, може і повинен зумовити зміни в урбанізації - появи деурбанізованих процесів за принципом «назад до природи». Така абстрагована нова форма існування людства можлива при генеруванні переваг урбаністичної забудови із елементами сільської природи і максимуму комфорту для всіх видів суспільної життєдіяльності. При цьому допускається, що кожна суспільна ланка (сім'я) проживатиме в житловій одиниці, комфортно оздобленій всіма прогресивними засобами НТП (типу «глобального села із «електронними будинками») (Г. Маклуен, О. Тофлер), або типу «інформаційного» містечка.

На майбутнє футурологи пророкують і максимальний пріоритет малого і середнього бізнесу в економічній системі людства. За таких більш конкретних форм взаємодії «людина-людина», «людина-природа» індивід здатний швидше і комплексніше самоутвердитися. «Малі справи» - це спосіб вирішення конкретних проблем і завдань, в основі якого лежить необхідність самоорганізації особистісних якостей, даних людині. Нове суспільство, таким чином, формує індивідуальностей - «щасливих людей», що «вільно створюють власний зовнішній і внутрішній світ».

Підвищення благоустрою, рівень життя і якісні перетворення життєвих стандартів мають привести до пріоритету таких цінностей, які далекі від виробничих, а саме: автономність і самовираз особи, вільний час і дозвілля, приватне життя. На думку деяких дослідників, дані ціннісні переорієнтації відображають тенденцію переміщення прагнень людей з галузі «володіння» у галузь «самовиразу», що ототожнено із фроммівськими життєвими модусами «мати» (оволодівати) і «бути». Саме домінування елементів того чи іншого модусу в кінцевому підсумку характеризуватиме і характер цивілізації: *споживацький* або *пізнавальний*. Більш конкретно це виражається в тому, що змінюється еталонний тип особи: ним стає «людина граюча» - вільна від диктату праці, шаблонів поведінки і «споживацтва».

Ми розглянули лише декілька основних різнобіжних концепцій, які достатньою мірою обумовлюють для постіндустріального суспільства підвищення ролі людини і формування нового типу ви-

робничо-економічних і соціокультурних відносин, котрі визначають інноваційну філософію і соціологію майбутнього науково-технічного прогресу. Багато виявів такого роду вже помітні давно і в наш час.

Контрольні запитання:

1. Проблеми глобалізації в соціології постіндустріального розвитку.
2. Характеристика та основні ідеї соціології постіндустріального розвитку.

9. Теорія соціального обміну

Однією з принципових концепцій в руслі позитивістської традиції виступає концепція соціального обміну. Даний теоретичний напрям формувався на межі кількох теоретико-методологічних напрямів у розвитку соціологічної думки: *постпозитивізм*, *економічний улітаризм* (принцип оцінки всіх явищ з точки зору їх користі, інтересу, можливості служити засобом для досягнення будь-якої мети), *соціальний біхевіоризм*, *культурна антропологія*. Основна увага в даному соціологічному погляді спрямована на реальну поведінку раціонально діючого індивіда, його економічні інтереси, елементарні форми соціальної поведінки та на цій основі - редуціювання соціальних процесів.

Обмін різними типами діяльності виступає при цьому як фундаментальна основа суспільних відносин, на якій виникають різні структурні суспільні утворення (влада, статус, престиж тощо). Різні варіанти теорії соціального обміну набули поширення в соціології, соціальній психології, економіці, політології.

Інтелектуальні основи концепції соціального обміну випливають з улітаристської традиції класичної буржуазної політекономії, родоначальниками якої були **А. Сміт**, **Дж. Бенгам**, **Д. Рікардо**. Вони вважали спонукальним, поштовхним мотивом людської діяльності прагнення до корисності і отримання вигоди. Іншим джерелом стали праці відомих представників соціальної антропології М. Мосса, Б. Малиновського, які виявили важливу роль обмінних актів у житті доісторичних народів.

Сучасні версії значною мірою базуються на принципах необіхевіоризму (реакція як домінант поведінки) та мікроекономіки. Починаючи з відкриттів І. Павлова, Дж. Уотсона, біхевіоризм аналізував відносини «стимул-реакція». Дедалі мала місце конвергенція (злиття) і економічних, і антропологічних, і психологічних узагальнень, що привело до розгляду обміну як одного з ключових моментів соціальних процесів.

Теорія соціального обміну вважається в сучасній соціології добре розробленим підходом до вивчення соціальних відносин та структур. Вона виходить з того, що обмінні процеси є всюдисущими та універ-

сальними - від міжособистісних до міжсуспільних і є обов'язковою складовою всіх соціальних явищ.

Існують дві вихідні передумови теорій соціального обміну. Перша виходить з припущення, що в поведінці людини домінують раціональні задатки, котрі спонукають її до отримання певної вигоди: гроші, товари, послуги, престиж, повага, успіх, дружба, любов та ін. Різні типи «вигоди» інтерпретуються по-різному: цінність, корисність (в економіці), нагорода, плата, результат (в соціальній філософії).

Інше припущення розкриває смисл назви даної концепції: процес соціальної взаємодії тлумачиться як постійний обмін між людьми, різноманітними формами вигоди. Обмінні акти розглядаються як елементарні акти, з яких складається фундаментальний рівень суспільного життя, а всі більш складні структурні виникнення (інституції, організації) пояснюються як наслідки обмінних відно-син. Основними представниками даного напрямку є американські соціологи Джордж Хоманс (1910-1989) та Пітер Блау (р. н. 1918).

Особисті інтереси, як наголошував Дж. Хоманс, виступають універсальною спонукальною мотивацією, котра рухає світом. Людська природа є такою, що люди хочуть і намагаються збільшити задоволення від приємного і водночас уникнути неприємного. А оскільки ресурси суспільних благ найчастіше обмежені, то для задоволення постійно зростаючих потреб і досягнення власних цілей люди, як соціальні суб'єкти, вступають у відносини обміну. У процесі соціальних відно-син індивіди ніби проводять «розрахунки» відносно цінності або корисності того, що пропонується для обміну, і навіть із тим розрахунком, щоб отримати дещо більше за те, що буде витрачено (позитивний еквівалент). Таким чином, соціальні відносини включають постійний процес обміну між соціальними суб'єктами. А розгляд соціальних явищ, на думку вченого, потрібно починати з вияву елементарних процесів.

Хоманс стверджує, що в поясненні соціальних феноменів потрібно використовувати саме «психологічне пояснення», а не абстрактний схематизм. Саме це і є основним методологічним положенням для концепції соціальної поведінки як обміну, де біхевіористична психологія виступає пояснювальним інструментом.

Другим важливим предметом аналізу теоретиків цього напрямку виступає соціальна структура як обмін. Оскільки обмін є основою взаємодії між особами, він виступає водночас і фундаментальною базою існуючих соціальних систем. Ця залежність пояснювалася тим, що всі моделі соціальних відносин з часом інституалізуються, набуваючи структурних системних форм - від неформальних моделей дружби, соціальних кіл, організацій - до моделей державних, політичних, міжнародних відносин. Теоретики соціального обміну продовжили традицію антропологів, пояснюючи соціальні структури як наслідок солідарності між людьми, яка виникає в результаті символічного обміну.

У методологічному підході Дж. Хоманса та його послідовників

проявляється мікросоціологічний рівень аналізу з усіма перевагами та недоліками. Однак перейти до пояснення макрооб'єктивних соціальних умов вчений так і не зміг.

Вирішити цю проблему розриву між мікро- та макрорівнями намагався інший американський соціолог - П. Блау. Він бачив вирішення цього завдання на шляху синтезу принципів соціального обміну з поняттями макросоціологічних концепцій (теорії конфлікту, структурний функціоналізм). Вчений на рівні макросоціологічного аналізу шукав точки стику між мікропроцесами взаємодії, міжособовим обміном і такими структурними утвореннями, як спільноти, групи, інституції, організації.

На відміну від інших прихильників концепції соціального обміну П. Блау основну увагу приділяв нормативно-ціннісній стороні процесів обміну, щоб пояснити великомасштабні соціальні процеси. Він доповнює концепцію обміну описом елементарного розкриття складних процесів - інституалізації. Якщо у Дж. Хоманса дана концепція ґрунтується цілком на психологічних постулатах міжособової взаємодії, то у Блау вона доповнюється «виникаючими якостями» суспільних утворень, які не залежать від індивідів. Першим принциповим моментом його підходу було ототожнення обміну з типом асоціативних процесів. Соціальне життя бачить він у вигляді «базару», де суб'єкти торгують один із одним задля вигоди. Другим моментом було визнання диференційованості, стабільності та збалансованості у відносинах обміну, що служило редуціюванням на цій основі будь-яких соціальних змін (різні рівні та ступені стабільності та збалансованості обміну в будь-якому випадку породжують зміни, інновації в різних соціальних структурах, а значить, «приводить їх в рух»).

Таким чином, Блау визначив суперечливі та інтеграційні сили, що спричиняють соціальну динаміку (рух, дії, зміни). В цьому з ним споріднювалися і конфліктологи. Аналіз теоретика соціального обміну відзначається досить глибокою концептуалізацією соціальних процесів, які базовані на поняттях «протистояння», «інновації», «зміни» і т. ін. При своїх недоліках теоретичний підхід П. Блау все-таки став своєрідним полігоном для розробки багатьох соціологічних проблем.

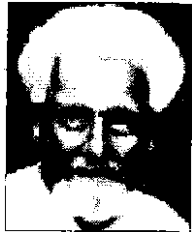
Контрольне запитання:

1. Принципи теорії соціального обміну.

10. Натуралістичний виклик соціології

Незважаючи на кризу позитивістських тенденцій у соціології в 60-х роках, у 70-х спостерігається посилення останніх в соціології, які стимулювали виникнення в загальному руслі неопозитивізму низки нових концепцій: *біхевіористична соціологія, соціобіологічні концепції, методологічний позитивізм, постпозитивістські концепції*. Найістотнішими концепціями даного напрямку виступають *соціобіологія* та

соціальний біхевіоризм. Соціобіологія обрала за мету вивчати біологічні засади будь-якої соціальної поведінки для того, щоб мати можливість глибше осмислити закономірності та залежності, що спостерігаються у живому світі. Перегляд засад соціальних наук, визнання саме об'єктивних природних універсалій і редуціювання соціального через природничонаукові закономірності - основні питання, що стоять перед даним теоретичним підходом, який невідомо відродився. В різний час майже всі соціологічні напрями так чи інакше підпадали під вплив суміжних біологічних наук. Корені біологізації в соціальних науках торкалися концепцій органіцизму, соціальної екології, ідей природного відбору і т. ін. Так чи інакше, суперечливі взаємини наук про людину і суспільство та наук про живу природу не зникали.

К. Лоренц

Найбільш відомим серед «біологізаційних» намагань була «теорія інстинкту», за допомогою якої пробували пояснити певні види соціальної поведінки. Відомим теоретиком у даній сфері вважається **К. Лоренц** (австрійський етолог, психолог, соціолог). Він, зокрема, досліджував «інстинкт агресії» як присутність «звірячого» в людській природі.

Теоретики даного напрямку відшукували біологічні універсали, які існують незалежно від людської свідомості в будь-якій соціальній системі типу: прагнення власності, ієрархія статусів, принцип територіальності, вирішення конфліктів, «дурні звички», агресивність - все, що простежується у тварин. Прихильники даного напрямку доводять, що соціокультурні досягнення людини, форми людської організації мають і біологічне підґрунтя.

У науковому колі вживаються різні варіанти найменування цього підходу: «соціобіологія», «еволюційна екологія», «біхевіористська біологія» тощо. Найбільш відомими теоретиками даного напрямку є Е. Уілсон, Дж. Александер, П. Ван та ін.

Сучасні ідеї соціобіології найбільш системно представлені **Едвардом Уілсоном** - американським ентомологом. У своїй відомій праці «Соціобіологія: новий синтез» (1975) він наголошував на існуванні і ролі багатьох природних та генетичних факторів для розуміння суспільних явищ та життєдіяльності людей. Уілсон стверджує спільність визначальних принципів функціонування живих спільнот (типу батьківського піклування, владарювання, правила територіальності, прагнення до «оволодіння»). Згідно з його аргументацією всім «біологічним прошаркам» (комахи, птахи, ссавці) обов'язково притаманна ієрархічність: в них існують «підлегли» і «володарі», різні «класи». Даний біосоціальний підхід створив певне підґрунтя для багатьох натуралістичних установок, які намагаються редуціювати біологічні закономірності на соціальні явища. Однак він має, власне, і багато вад, що не дозволяє в повному обсязі претендувати на головний об'єктивний підхід у розумінні соціальних явищ.

Іншим теоретико-методологічним напрямом у неонатуралізмі є соціальний біхевіоризм - своєрідна спроба на ґрунті засобів, методів та понять експериментальної психології побудувати соціологічну теорію. Лідером цього напрямку виступав американський психолог **Беррес Скіннер**. Він був проповідником того, що біхевіоризм повинен стати методологічною засадою всіх соціальних наук, філософією «науки людської поведінки». На його думку, біхевіористична психологія повинна описувати об'єктивно спостережувані закономірні зв'язки між стимулами та реакціями у соціальних відносинах, і особлива увага приділялася механізмам підсилення цих реакцій. Скіннер висунув концепцію, згідно з якою будь-який живий організм у ході процесів, які багаторазово повторюються, набуває нових реакцій на зовнішні стимули, завдяки тому, що сам їх «підкріплює». Іншими словами, індивіди, за його аргументацією, повторюють дії, за які були винагороджені раніше. Якщо дія індивіда не отримує очікуваного стимулу, то можливі прояви агресивності, а якщо навпаки - то задоволеності. Згідно з системою «дія-стимул-дія» вчений хотів окреслити в психологічних поняттях не тільки індивідуальну соціальну поведінку, але й поведінку соціальних структур. Основна методичність в його поглядах полягає в тому, щоб досліджувати «відкриту поведінку» людини та середовища її протікання, котре впливає на неї. Головним в його підході є обґрунтування закономірностей «оперантної поведінки» (висхідна від самого організму поведінка, котра діє на середовище і генерує підкріплення) - тобто модифікація відомого принципу рефлексивної поведінки: реакція на стимул доповнюється підкріпленням, підсиленням її через вплив факторів середовища, оточення. Крім того, людина при цьому (у моделях поведінки) користується ще й соціальним (історичним досвідом). Успіх у даному випадку розглядається як головний елемент «підкріплення», що спонукає індивіда до більш активних дій. Ефект успіху має закріплюватися у внутрішньому прагненні, спонуканні до повторення певних дій. Таким чином, зокрема, пояснювалося багато видів соціальної поведінки людини. Біхевіористична стратегія містить чимало ідей та положень, що збагачують соціологію, однак вона має і значні недоліки та суперечності. Намагання побудувати поведінкову психологію за природничими зразками звузило цей науковий підхід. Зведення людини до «реагуючої субстанції» з малим врахуванням феномену свідомості заслуговує критики. Окрім цього, кожний «поведінковий» об'єкт розглядався відособлено, окремо, причому домінантою в осмисленні соціальної поведінки дані теоретики висували психологізм.

Беррес Скіннер

Контрольне запитання:

1. Ідеї натуралізму в сучасній соціології.

11. Неофункціоналізм

Як не дивно, але, незважаючи на свій занепад та критику з боку багатьох опонентів, структурно-функціоналістичний аналіз умовно залишався академічним еталоном в соціології, центральною течією соціологічного теоретизування. Після численних пошукових варіантів серед соціологічного теоретизування інтерес до функціоналістичного підходу знову зріс. Незмінна актуальність неопозитивістських концепцій пояснювалася спиранням на абстрактну універсальність аналітичних понять цього підходу.

Неофункціоналізм - це реконструкція теоретичної традиції, що була закладена Т. Парсонсом, Р. Мертонем, її поповнення та поглиблення. Цілком очевидно, що Т. Парсонс ближче за інших підійшов до мети «усвідомлення», «урозуміння» суспільства. Своім підходом він зміг інтегрувати безліч теоретичних конфігурацій для об'єктивного «розуміння» суспільства. Тому на базі «парсонських» функціоналістичних підвалин помалу трансформувалася новий теоретичний напрям - неофункціоналізм. Дане теоретизування спрямоване на розробку універсальних концепцій, пізнавальних моделей і принципів аналізу, які б пояснили соціальне життя та були б адекватні емпіричним даним, реальним ситуаціям, запропонувати «оптимальні» інтерпретаційні моделі для розуміння як історичних, так і емпіричних фактів - одним словом, «з мозаїк створити малюнок».

Сучасний неофункціоналізм спрямовується на критичний перегляд деяких положень функціоналізму і розширення його інтелектуального «кругозору» при збереженні його теоретичного ядра. Неофункціоналізм сьогодні є не тільки певною сукупністю концепцій, методів чи ідеологією. Його теоретична сутність виокремлює різноманіття аналітичних рівнів: культурного, структурного, індивідуального. Плідність використання цього концептуального підходу виявляється в дослідженнях інституцій сучасного суспільства: економічні відносини, державний устрій, політичні організації, соціокультурні інститути. В даній синтезуючій концепції знайдено місце і для георетико-методологічних засад теорій середнього рівня, для позитивістських концепцій, аналітичного реалізму (як впорядковується соціальний світ), тут вбачаються і веберівські «ідеальні типи».

Невід'ємним від інтеграційних є завдання синтезу макро- і мікро-рівнів аналізу. Дається поправка і на те, що соціальна реальність є не стільки об'єктивною, скільки певною конфігурацією значень, що виникає у свідомості діяча, і взагалі соціальна дійсність уявляється у вигляді деякого комплексу цілей, оцінок, мотивів діяльності.

Беручи до уваги всі вищевикладені моменти, можна стверджувати, що, зайнявши в теоретичній соціології позицію, яка визначена як неофункціоналізм, вчені взяли до уваги, що соціологи в дослідженні

суспільства почали розглядати його як історично обумовлену соціальну систему і конкретний життєвий світ, як інтерсуб'єктивну і споконвічну очевидну даність світу самих суб'єктів життєдіяльності. Однак невід'ємною є і неомарксистська позиція про роль матеріального виробництва в аналізі суспільства. Інтерес до питання про взаємозв'язок і взаємодію між рисами особистостей і організацією суспільства як соціальної системи ще більше актуалізувався, беручи

Дж. Тьорнер

Е. Гідденс

до уваги досягнення всіх соціологічних шкіл і напрямів. Неофункціоналізм, як зазначають оглядачі розвитку соціологічної думки, - по суті є єдиним теоретичним напрямом останніх десятиліть, котрий запропонував нові свіжі ідеї.

Даний підхід найбільш повно знайшов вияв у творчості німецьких соціологів Ю. Хабермаса і Н. Лумана, американських соціологів Дж. Александера, Дж. Тьорнера, Е. Гідденса та ін.

12. Структуралістичні концепції

Однією з досить специфічних теорій в сучасній Західній соціології є *теорія структуризації* або, точніше, *структуралізм* у соціології. Його теоретики спрямовували увагу на вироблення системи певних узагальнених абстрактних понять для аналітичного вивчення соціальних явищ з метою формального моделювання і статистичного вивчення соціальних явищ у більш узагальнених рисах структуралізм визначають як пошук універсальних і незмінних законів людського життя.

Це - досить складний науковий напрям у гуманітарному знанні, що виник у 20-х роках ХХ ст. і отримав пізніше різні філософські й ідеологічні інтерпретації. Виникнення структуралізму як конкретно-наукового напрямку пов'язано з переходом ряду гуманітарних наук від переважно описово-емпіричного до абстрактно-теоретичного рівня дослідження. Основу цього переходу склало використання структурного методу, моделювання, а також елементів формалізації і математизації. Структурний метод, що лежить в основі структуралізму, спочатку був розроблений у структурній лінгвістиці, а трохи пізніше був поширений на літературознавство, етнографію, історію і деякі інші гуманітарні науки. У більш вузькому (і строгому) змісті під структуралізмом мають на увазі комплекс наукових і філософських ідей, пов'язаних із застосуванням структурного методу, які отримали найбільше поширення у 60-х роках. Його основні представники - французькі вчені: етнолог К. Леві-Стросс, історик культури М. Фуко,

психоаналітик Ж. Лакан, літературознавець Р. Барт, а також мистецтвознавець У. Еко (Італія).

Основу структурного методу становить виявлення структури як сукупності відносин, інваріантних (незмінних) при деяких перетвореннях. У такому трактуванні поняття структури характеризує не просто стійкий «кістяк» якого-небудь об'єкта, а сукупність правил, за якими з одного об'єкта можна одержати другий, третій і т. д. шляхом перестановки його елементів і деяких інших симетричних перетворень.

Впровадження в гуманітарні науки структурного методу в такому його трактуванні пов'язано з радикальною перебудовою самого предмета цих наук - з побудовою нових типів ідеальних об'єктів, що володіють високим ступенем конструктивності, і з виникненням нових типів міжпредметних зв'язків.

Об'єкт дослідження конкретно-наукового структуралізму - культура як сукупність знакових систем, найважливіша з яких - мова, але в яку входять також наука, мистецтво, релігія, міфологія, звичаї, мода, реклама і т. п. Саме на цих об'єктах структурно-семіотичний аналіз дозволяє знайти сховані закономірності, яким несвідомо «підкоряється» людина. Цим закономірностям відповідають глибинні шари культури (*ментальні структури* - психологічні механізми, що обумовлюють надання переваги певним типам і формам мовних репрезентацій, духовний склад, спосіб думок; *епістемі*, як умовно-конструйовані культурно-історичні утворення)

Корені структуралістичних засад - у структурній лінгвістиці, граматичній системі мови. Увага приділяється, як правило, культурним явищам у вигляді етнографічних, психологічних, історико-наукових, історико-культурних та естетичних систем-утворень, як сукупності

К. Леві-Стросс

взаємозв'язуючих та взаємодіючих елементів, суть яких визначається не стільки змістом, скільки місцем і роллю в соціальній системі. На противагу суб'єктивістським течіям, у структуралізмі «відштовхуються» від «своєрідного об'єктивного», що не підлягає суб'єктивним змінам (переконструюванню, поглядам з іншого боку). Такого роду «об'єктивність» у соціальному середовищі, на думку вчених, «обумовлена» мовою, яка «не схильна» до суб'єктивного впливу та змін, в якій існують і функціонують своєрідні структурні утворення, що формуються незалежно від волі і бажання людей. На практиці ж структурний напрям у соціології - це, свого роду, пошук аналогії із будовою мови в усіх сферах культури і суспільства.

Метод структурного аналізу в соціології пов'язаний із методами лінгвістики, семіотики (наука, що досліджує властивості знаків і знакових систем). Так, французький етнолог, соціолог К. Леві-Стросс

досліджував системи, споріднення, міфів, ритуалів, масок як особливого роду «мови», що виступала засобом «урозуміння» спільного, спорідненого між розмаїттям соціальних явищ та культур людського духу. На думку вченого, моделі різних «соціальних світів», що конструюють соціологи, - однакові, оскільки виходять з єдиного джерела людської о розуму.

Структура людського розуму визначає всі структури, що створюються людьми. Навіть міфи різних примітивних суспільств подібні. Те ж саме стосується і систем комунікації, виховання, процесів обміну. Проте, вивчаючи «примітивні» суспільства, К. Леві-Стросс встановив, що предметом соціального обміну між родами, поряд з товарами і жінками, була також інформація, яка згідно зі звичаями, життєвими правилами чи сваволею її власника, могла і повинна була стати спільним здобутком. Проте у таких холодних суспільствах, як їх називає К. Леві-Стросс, схильність до виробництва і споживання інформації помітно нижча, ніж у «гарячих» індустріальних, сучасних структурах, що розвиваються. Тому, на його думку, масова комунікація - це винахід останніх. У зв'язку з цим, прихильники структуралізму схильні до гіпотези, що у примітивних народів більш розвинуте відчуття інтуїції, здорового глузду в процесі спілкування та взаємодії. Сучасно-цивілізована людина створила собі досить обширну комунікативну систему, яка глибоко пронизує всі сфери життєдіяльності у формуванні власних установок, дій. І вона перекидає цей тягар їх формування не стільки на власний розсуд, інтуїцію, чуйність, скільки на комунікативно-інформаційну систему. Таким чином, напрошується висновок, що сучасна людина є більшою мірою продуктом мас-медіа, яке у свою чергу, породило суспільство.

Своєрідним підтвердженням даної теорії є ідея «мозаїчного» типу культури французького соціолога А. Моля, за якої засоби масової інформації відіграють ключову роль у системі суспільних взаємовідносин. Якщо в класичному (та в деяких інших примітивних) типі культури система знання будувалася на потребі осягнення ланцюга причин і наслідків, то в «мозаїчному» типі культури - знання є випадковою сукупністю розрізнених елементів. За твердженням А. Моля, сучасна людина відкриває для себе оточуючий світ, як за законами випадку у процесі спроб і помилок, так і «статистично» із газет, відомостей, здобутих у разі потреби. Лише набувши деякого обсягу інформації, люди-на починає виявляти приховані в ній структури. Вона йде від випадкового до випадкового, але іноді це випадкове є і суттєвим. Повідомлення мас-медіа звернені найбільше до почуттів. Вони апелюють (зосереджують увагу) не стільки до раціонального осмислення інформації, скільки до логіки міфу, яка знімає суперечності і значно спрощує образи світу, соціуму, людини. Якщо виходити з точки зору здорового глузду, об'єктивного осмислення навколишнього світу, то напрошується висновок про зростання

примітивності та одномірності в осягненні людиною складної і суперечливої реальності.

Всі шляхи будуються на логічній структурі розуму, і всі вони визначаються загальними законами. У кінцевому підсумку, концепція Леві-Стросса пов'язана із «дюркгеймівською» соціологічною школою та американською культурною антропологією. Вчений стверджував, що історичний підхід тільки полегшує розуміння того, як виникають ті чи інші суспільні інститути, головна ж мета наукового вивчення суспільства - розкриття формальної структури взаємовідносин, що впливають в свою чергу із «позасвідомої» природи людських стосунків. Такого роду «позасвідоме» є універсальним для всіх часів і народів прагнення представити історично-конкретне розмаїття дійсності у символічній формі традицій, ритуалів, і в першу чергу - мови.

Кінцевий результат дослідження - моделювання своєрідної «структури», тобто уявного алгоритму конструкції, котрі визначають «приховану» логіку даного явища.

Контрольні запитання:

1. Поняття структурного методу і застосування його в науковому пізнанні.
2. Основні принципи методики структурного аналізу в соціології.

13. Постмодернізм

Цей теоретичний напрям вважається одним з нових (останніх) макротеоретичних надбань соціологічної науки. На думку соціологів, він «стоїть дещо не в одній площині» поруч зі способами пізнання соціальної реальності і самої соціології і більше стосується нового розуміння змін у суспільстві, які сьогодні відбуваються. Цю загально-теоретичну концепцію запропонував Е. Гідденс, видатний сучасний американський соціолог на ХП Всесвітньому соціологічному конгресі у Мадрид в 1990 р., окресливши як *постмодерністський* напрям, хоча саме це поняття вживалося набагато раніше.

Глибокі зрушення в житті розвинених країн Заходу зумовили виникнення нових напрямів у соціальній теорії, метою яких є дати більш точне й об'єктивне осмислення і пояснення явищ та процесів останніх десятиліть. Вперше цю проблему порушив А. Тойнбі (праця «Дослідження історії», 1934-1954). Вчений зазначає, що західна цивілізація в останні десятиліття вступила у новий, перехідний період, відмінний від попереднього. Дослідникам цього теоретичного спрямування була властива спроба з'ясувати розбіжність між «модерністю», яка сформувалася на той час, і постмодерністю (неминучого нового майбутнього), показати те радикально нове, що вже з'являється в житті. Постмодерністський напрям у соціології можна умовно поділити на дві течії. Перша - «причинова» - загострювала увагу саме на

ролі науково-технічних чинників у механізмі сучасних соціальних змін, і інтерпретована в системі соціального знання як *теорія постіндустріального розвитку*. Друга - «наслідкова» - відображає постмодернізм як новий соціально-філософський підхід до суспільного життя, культури, людської діяльності. Він є не стільки теоретичною парадигмою, скільки набором концептуальних підходів до соціокультурної реальності. Соціологічна думка постмодерністського підходу синтезує кілька напрямів соціального теоретизування, включає різні інтерпретації сучасної соціальної і культурної реальності. На відміну від теорій індустріального суспільства, - в яких основна увага приділяється науково-технічному прогресу, розвитку нових технологій, які викликають великі зміни в соціальній структурі - соціальних інституціях, способі життя людей, і де модерне суспільство показано в усій своїй суті - надто раціоналізовано жорсткою системою, - постмодерне суспільство характеризується більш ірраціональними й гнучкими формами соціальних зв'язків.

Прихильники концепції постмодернізму підкреслюють роль культурних факторів у перемінах, які відбуваються і які відбудуться у майбутньому. Саме такого роду фактори розглядаються ними як критерії суспільного прогресу. Причому, мається на увазі, передусім, зростаюча роль соціального суб'єкта (особистості будь-якої соціальної спільноти - народу, групи) і свободи його діяльності. При цьому і «соціальне» розуміється по-іншому, не на раціональних принципах, владі, прогресі, виробництві.

Теоретики постмодернізму виступають продовжувачами критики модерності капіталістичного розвитку, яку здійснювали Ф. Ніцше, Х. Ортега-і-Гассет, Е. Фромм та інші прихильники негативної оцінки «індустріального масового» суспільства. Ця критика стосувалася головним чином сфер культури та суспільної свідомості. Соціологи вважають, що доречно говорити про рівноправність найрізніших культур, незалежно від ступеня їх розвитку, довершеності і т. ін. Тут стверджується рівноправність різних уподобань, стилів життя, стандартів, смаків, поведінок. Гідденс і прихильники постмодернізму вважають, що в суспільстві постмодерністського типу головну роль відіграватиме ідея суб'єктивізації всіх соціальних процесів, пов'язаних із культурною активністю соціальних спільнот.

Сутність принципу постмодернізму найбільш виразно проявляється через переконструювання підходів, розуміння щодо аналізу змін соціальної реальності. Замість єдиної систематизованої соціологічної теорії пропонується набір різних соціологічних концепцій, іноді таких, що не зовсім стикуються і взаємостимулюються між собою. За такого принципу припускається і руйнування меж, кордонів між науковими дисциплінами. Постмодерний напрям відображає новий синтез ідей щодо інтерпретації соціального світу. Один із пошуків інтегрованого підходу в сучасній соціологічній теорії є і намагання синтезу-

вати мікро- та макрорівні аналізу соціальної реальності, представленої теорією «структуралізації» (котру водночас відносять і до структуралістичного напрямку в соціології) Е. Гідденса, де увага зосереджується на передумові і результатах людської діяльності як структурних властивостей соціальних систем.

П'єр Бурд'є

Один із співнапрямів постмодернізму репрезентується поглядами видатного французького соціолога та етнолога **П'єра Бурд'є** (1930-2001). Його погляди видаються досить оригінальними, на перших порах сприймалися як «шокуючі». Напрямок його теоретизування не вміщується в межі школи, а інтегрує різні концептуальні ідеї для вирішення на новому рівні традиційних соціологічних дилем.

На думку дослідників, Бурд'є властива зневага до міждисциплінарного підходу, який накладає відбиток на предмет дослідження і на застосовувані методи дослідження. І не дивно, що коло його дослідницьких інтересів досить широке (етнологія, соціологічна теорія, соціологія культури, політики, масових комунікацій, соціальна філософія).

Критичні і нестандартні погляди П. Бурд'є пронизують різні напрями системи соціологічного знання. Однак доречно буде показати окремі фрагменти його теоретизування, що більш стосується постмодернізму.

Оригінальність соціологічного теоретизування Бурд'є виявляється в аналізі взаємозв'язку об'єктивного і суб'єктивного. Соціальний світ видається мислителю як складна багатовимірна структура, де об'єктивне і суб'єктивне взаємо пронизується та доповнюється одне одним.

Пояснюючи смисл і механізм соціальної взаємодії, вчений широко використовує поняття «габітусу», «соціального простору». До «габітусу» він відносить все те, що стосується свідомості діячів (індивідів). Це свого роду набір схем (моделей), через які люди сприймають, розуміють і оцінюють світ, адекватно орієнтуються у безлічі конкретних життєвих ситуацій. «Габітус» визначається як система дії, спосіб відчуття, осмислення і оцінення суб'єктом, що визначається поняттям «стиль життя» соціального світу.

«Поле», згідно з поглядами П. Бурд'є, є ареною змагань соціальних діячів або групи за поліпшення своїх позицій, за здобуття певного місця в соціальній ієрархії і водночас «поле» є структурною частиною «соціального простору». Тому в соціальному світі є декілька «полів» (економічне, політичне, релігійне, культурне і т. ін.). «Поле» виступає своєрідним різновидом ринку, де використовуються різні види «капіталів» (економічний, культурний, соціальний).

Поняття «капіталу» займає у соціологічній концепції Бурд'є досить вагоме місце. В діях «агента» в «соціальному просторі» капітал виступає в різних формах - не тільки в економічному розумінні. Тут «капітал» слід розглядати як факт закріплення людських соціальних відносин у формі інтересів, поваги, обов'язку, що дає шанси людині на здобуття влади, впливу в межах певного соціального поля і т. п. Капітал проявляється в різних формах: культурний капітал (дипломи, знання, рівень мови, манери); соціальний капітал (зв'язки, мережі впливу).

Бурд'є, як зазначалось, займався найширшим колом питань: соціальне відтворення, система освіти, держава, влада і політика, література, мас-медіа, соціальні науки. В одній з основних його праць **«Практичний зміст»** - висвітлюються фундаментальні питання співвідношення філософського, антропологічного і соціологічного пізнання, теорії і практики, формування категорій соціальної перцепції; на етнографічному матеріалі аналізується формування і функціонування логіки практики і практичне почуття. Зокрема, саме Бурд'є першим звернув увагу вчених на комплекс проблем, пов'язаних з новим перерозподілом світових ресурсів, появою «нових бідних», за що його іноді називають «ідейним натхненником антиглобалізму».

Дослідження П. Бурд'є соціальних факторів найглибшим чином змінили наш погляд на деякі інститути: музеї, телебачення, науку і, у першу чергу, освіту. У «Спадкоємцях» (1964) і «Відтворенні» (1970), двох роботах написаних разом з **Жан-Клодом Пассероном**, він показує, яким чином система шкільної освіти «відкидає» дітей зі скромного середовища і спростовує сформовані уявлення про рівні можливості державної школи. Він також говорить про те, що погляди і «габітус» викладачів престижних шкіл, які схожі з поглядами дітей з родин визначеного соціального рівня, сплетені міцним культурним і соціальним капіталом, сприяють відтворенню з покоління в покоління нового, так званого «державного дворянства».

Контрольне запитання:

1. Постмодернізм - як новий соціально-філософський підхід.

Рекомендована література (до теми 6):

- Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. - М., 1972.
Антонович И. И. Социология США: проблемы и поиски решений. - Минск, 1976.
Антонович И. И. Буржуазная социологическая теория: критические очерки основных направлений, концепций, категорий - Минск, 1980.

Буржуазная социология на исходе XX века: критика новейших тенденций - М 1986.

Барзгова Е. С. Американская социология. Традиции и современность - Екатеринбург, 1997.

Бакуркин Б. Ф., Ионин Л. Г., Комаров М. С. Теоретическая социология США сегодня.-М., 1978.

Беккер Г., Босков А. Современная социологическая теория в ее преемственности и развитии - М., 1961.

Зборовский В., Орлов Г. Введение в социологию - М., 1991.

История социологии / Под ред. А. Н. Елсукова, А. А. Гоицанова, Г. Н. Соколова, Т. Г. Румянцевы.- Минск, 1997.

История теоретической социологии. В 3 кн. / Отв. ред. и сост. Ю. Н. Давыдов.- М., 1997.

Королько В., Танчер В. Основні напрями сучасного соціологічного теоретизування // Соціологія: теорія, методи, маркетинг - 1999., № 1.

Критика современной буржуазной теоретической социологии,- М., 1977.

Капитонов З. В. Социология XX века: история и технология - Ростов-на-Дону 1996.

Мансон Пер. Современная западная социология: теории, традиции, перспективы.- М., 1992.

Погорілий О. В. Соціологічна думка XX ст.- К., 1996.

Реконструкція світоглядних парадигм. (Нові тенденції в західній філософії) / Під ред. Ляха В. В.- К., 1995.

Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології- К., 1995.

Современная западная социология: словарь.- М., 1990

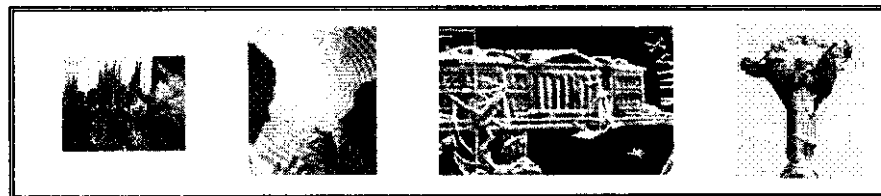
Социологическая теория сегодня / Под ред. Танчера В. В.- К., 1994.

Современная западная социология: классические традиции и поиски новой парадигмы.-М., 1990.

Социология / Под ред. проф. Э. В. Тадевасяна.- М., 1995.

Белых Е. Я, Вернеенко Г. П. Социальная структура и социальные изменения в современном обществе - М.,1993.

Чорноволенко В. Соціологія як суспільна та гуманітарна наука // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 1998, № 1-2.

Тема 7 РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В РАДЯНСЬКІЙ ПЕРІОД. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ

1. Особливості становлення вітчизняної соціології в радянський період

Після жовтневого перевороту (1917 р.), роль вітчизняних попередників української соціології, на жаль, була відкинута і домінантою у її формуванні та розвитку слугували як наукові пошукові фрагменти, так і нав'язування сталінської, а також марксистсько-ленінської ідеології.

20-30-ті роки були періодом радикальних змін і втрат. Для нього були характерні такого роду парадокси, як новаторство і безплідне експериментування; великий ентузіазм і водночас ідеологізація теоретичних пошуків; пошук нової культури та більшовицькі принципи. «Розвиток» цієї науки довершився офіційною забороною, котра в сучасній вітчизняній (радянській) соціології залишила «білу пляму».

До 1917 р. склався досить високий інтелектуальний потенціал, який був представлений трьома напрямами:

- немарксистською традицією академічної соціології (як правило, російського пріоритету) з теоретичною спадщиною М. Карєєва, П. Сорокіна, К. Тахтарьова та ін.
- громадсько-політичного, національно-прикладного напрямку, представленого М. Грушевським, М. Драгомановим, М. Костомаровим, Б. Кістяковським та ін.
- марксистською традицією з пріоритетом радикалізації соціології в політичній боротьбі (Д. Богданов, В. Ленін, Е. Енгель та ін.).

До цього часу вже була набрана практика соціологічних досліджень, мав місце значний теоретичний і практичний розвиток соціальної статистики. Вже в перші роки було сформовано Соціобібліографічний інститут (1918), створені перші кафедри соціології в Ярославському та Петроградському університетах, а пізніше - і відділи соціології на факультетах суспільних наук.

На початку 20-х немарксистська соціологія в радянській Росії володіла значною інституційною базою, її вплив був відчутним протягом всіх 20-х років. Численні партійні перевірки, що проводилися в партшколах, часто виявляли, що студенти більше, ніж працівники класиків комуністичної ідеології, зачитувалися О. Контом, Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом та ін. У перші роки радянської влади соціологам немарксистської орієнтації (П. Сорокін, М. Карєєв та ін.) вдалося видати ряд наукових монографій та навчальних посібників.

Однак зростання більшовицької ідеологічної та політичної функції науки спричинило те, що із країни були вислані найкращі вчені, професори, ті, хто не поступився своїми принципами. Зокрема, за кордоном опинилися понад 70 соціологів, з числа яких набули світове ім'я - Г. Гурвіч (Франція), П. Сорокін (США). Вислання вчених було трагедією для великої Слов'янської держави. Лише до небагатьох соціологів доля поставилася у цей час стримано і, незважаючи на складні умови, об'єктивні труднощі, в лоні науки пробивалися ті, чий досягнення були визнані за всіма критеріями.

З одного боку, немарксистський напрям суспільних наук, і передусім соціологія, всіляко «викорінювався». З іншого - державна структура не без уваги ставилася до цієї науки, проте надавала перевагу соціології, яка б мала зовсім нову, відмінну форму. Все більшого, експансивного поширення набувала теорія історичного матеріалізму, яка і визначала подальший напрям розвитку суспільних наук як універсальний світогляд. Марксизм в країні все більше ізолювався від західних суспільних наук і перевтілювався на охоронну доктрину. Тим часом, у 20-х роках ще зберігалися сприятливі умови для наукової діяльності.

Набуваючи академічної респектабельності і маючи державну підтримку, нова марксистська соціологія, яку ще представляли і вихідці із «старої гвардії», всіляко пристосовувалася до всезростаючої парадоксальної ситуації. Більшість соціологів вже марксистської орієнтації щодо забарвленості характеризувалася європейською освіченістю, глибоким знанням праць західних вчених.

З середини 20-х років широке розповсюдження отримали позитивістські та натуралістичні трактування суспільних явищ та їх течії: «колективна рефлексологія», «психологічний біхевіоризм» (В. Бехтерев) та ін. Хоча вже до 30-х років ці наукові вияви були придушені.

Розмаху набувала і дослідницька робота з накопиченням емпіричного досвіду, що безпосередньо вело до виникнення початків галузевої соціології (соціології праці, побуту, культури і т. ін.). Тому ці дослідження, як правило, мали соціально-економічний характер з використанням соціологічних підходів. Робота в галузі емпіричних соціальних досліджень велася ще з часів громадянської війни. Ряд робіт проводився ще П. Сорокіним, і потреба в соціальній інформації зберігалася. Серед робіт такого плану можна виділити дослідження С. Струмиліна

М. Бернштейн

І ж і в

С. Струмилін

(економіка праці), О. Гастєєва (наукова організація праці), М. Бернштейна (соціологія молоді), А. Гайстера (соціологія села), С. Вольфсона, О. Колонтай, А. Луначарського, І. Гельмана (сім'я), А. Герцензона (злочинність), Е. Енгеля (освіта), М. Заїрського (духовне життя, культура) та багато ін. Результати досліджень публікувалися у більш ніж десяти журналах - «Організація праці», «Економіка та побут» та ін.

Інтерес до конкретних соціологічних досліджень сприяв зростанню числа методичних розробок, що їх сучасні дослідники порівнюють з американською емпіричною соціологією. Однак характерним для вітчизняної емпірики була розрізненість її та здійснення в основному методом проб та помилок. Необхідно відзначити характерний для цього періоду широкий контакт соціології з соціальною статистикою.

Великий внесок у розвиток різних статистичних методів обробки та аналізу даних зробив С. Струмилін. Він, зокрема, використовував прийоми ранжування, методи оцінок за шкалами. При вивченні психологом побуту трудящих застосовувався метод контент-аналізу документів. Поширеним був метод простого і експериментуючого спостереження.

Наприкінці 20-х - на початку 30-х років відбувається поворот до «псевдосоціалістичного експериментування» - з культом особи, тоталітаризмом, репресіями, що привело соціологію, як і деякі інші науки, до «напівзабороненого» становища і присвоєння їй ярлику «буржуазної лженауки». З цього часу соціологія, в чистій теоретичній, академічній та освітній формі, фактично припинила своє існування.

Відродження радянської соціології спостерігається у 50-60-х роках, воно збіглося із визволенням країни від сталінського режиму. Перші згадки про соціологію - після майже 30-річного її «ув'язнення» - як відроджену наукову дисципліну слід віднести до 1955 р., коли академік С. Німчинов охарактеризував її як одну із

галузей філософського знання, предметом якої вважався розвиток суспільства.

Розпочинати доводилося заново, звертаючись до західної соціології, оскільки були «забуті» досягнення 20-30-х років. Однак, поперше, некомпетентне партійно-державне втручання в науку, з принципами класової партійності та відповідною ідеологією, обумовило інерцію науки щодо науково-дослідницької діяльності. По-друге, радянська соціологія, беручи до уваги фактори її формування та спрямованості, «коливалася» між філософією та економікою, що і спричинило зарахування її до розряду прикладних наук. По-третє, відсутність соціологічної освіти і підготовки кадрів соціологів також не могло не вплинути негативно на розвиток цієї науки, що і створювало у подальшому парадоксальну ситуацію «соціології без соціологів». Тому соціологами почали вважатися представники багатьох спеціальностей, в тому числі і надто багато випадкових людей. Подібна ситуація спостерігається і тепер, коли дослідницьке поле заповнила велика кількість «промаркетингових» та «просоціологічних» фірм, котрі займаються прикладними емпіричними дослідженнями. Для науки немає ворога, небезпечнішого за дилетанта: невисокий рівень професіоналізму, порушення принципів і вимог методів дослідження, факти плагіату і т. п. - стали постійними супутниками, що дискредитували радянську соціологію. Не можна сказати, на превеликий жаль, що такого роду «випадків» не має місця і в наш час.

У період «хрущовської відлиги» роль суспільних наук, як опори будівництва комуністичного суспільства, суттєво зросла. З'явилася потреба в різнобічній інформації про соціальні процеси, експерименти, прогнози. Тим самим відкрилися перспективи для реабілітації та відродження соціології як засобу пізнання та джерела нової інформації, зв'язку соціальної науки із життям. Дедалі соціологія почала набувати цивілізованих рис: окреслена її структура, предмет дослідження, методологія. Важливим кроком на шляху її інституалізації стало видання в 1966 р. двотомної праці «Соціологія в СРСР», в якій узагальнювався досвід ряду емпіричних досліджень, здійснюваних у різних сферах радянського суспільства.

Поступово сформувалася нова генерація вчених-соціологів, яких сьогодні по праву можна назвати «старою гвардією»: **Г. Андреева, Б. Грушин, О. Здравомислов, Т. Заславська, Г. Осіпов, С. Фролов, О. Шкаратан, В. Ядов** та ін. Але і для соціології як самостійної науки шлях відродження перекривався марксистським фундаменталізмом, що створювало чималі перешкоди для чистоти соціології. Тому є підстави говорити про двоїстість у розвитку радянської соціології: істинний науковий напрям з орієнтацією на передові західні теорії - та заідеологізований марксистський напрям, за якого соціологія ототожнювалася з «науковим комунізмом» та «соці-

альною філософією». Однак незважаючи на потужне ідеологічне блокування, нова свідомість все-таки торувала шлях у наукове суспільство.

У цей період налагоджувалися і зарубіжні контакти, що виявлялось у різних формах: участь у міжнародній соціологічній асоціації, відвідання СРСР видатних західних соціологів (Р. Арона, Р. Мертона, Т. Парсонса). На філософських факультетах ряду університетів (Ленінградського, Московського) були відкриті лабораторії соціологічних досліджень та відділи соціології на чолі з В. Ядовим, Г. Осіповим, Ю. Арутюняном. Врешті-решт - із створенням в 1962 р. Радянської соціологічної асоціації та сформуванням низки академічних інститутів - остаточно закріпилася офіційна інституалізація соціології.

У першопрохідців радянської соціології надзвичайно великою була потреба у можливості вільно висловлювати думку. Вони усвідомлювали важливість світового досвіду соціології і прагнули ним скористатися. З середини 60-х років почала видаватися і соціологічна література, виходять періодичні видання: «Соціальні дослідження» та «Інформаційний бюлетень радянської соціологічної асоціації».

Сформувалася альтернативна марксистській установці позиція, котра полягала в обґрунтуванні соціології як самостійної науки. Це - особлива «конкретна» (емпірична) наука, котра вивчає елементи і структури функціонування суспільства, конкретні суспільні процеси у специфічних ситуаціях, механізми та закони функціонування в домінанті структурно-функціонального аналізу. Утверджувалася позиція, що це - наука теоретико-практичного мислення і дії. В силу цього, соціолог (в одній особі) виступає як дослідник (польовий працівник), і як теоретик-методолог (розробка програми дослідження, теоретичний аналіз та ін.).

Таким чином, соціологія - це нефілософська наука, яка отримує власні знання на основі великої точності вимірів конкретних фактів соціальної дійсності.

2. Українська соціологія сьогодні

— Сьогодні вітчизняна соціологія перебуває у стані визначення. За словами фахівців, вона ще не з'ясувала для себе, якою вона є, якою вона хоче стати і якою вона може стати. Сьогоднішній стан української соціології визначається, насамперед, загальною ситуацією у країні.

Основна увага загалом зосереджена на вивченні змін, що відбуваються у нашому суспільстві, в Україні, генези цих змін і їх наслідки. Це - перша особливість сучасної української соціології. Друга - те,

що вона почала шойно інституціалізуватися як самостійне суспільне явище. Третя особливість, притаманна розвитку вітчизняної соціології, це недостатня увага до неї з боку держави та суспільства, недостатнє фінансування та ін.

Розбудова соціологічної науки та освіти неможлива без збереження наукових шкіл. У 70-80-х роках, на думку фахівців, в Україні сформувався кілька так званих соціологічних шкіл: школа київських соціологів, Харківська і Одеська. Саме в цих містах (Київ, Одеса, Харків, Дніпропетровськ) в основній масі й досі виходять колективні та індивідуальні праці соціологів, наукові записки, збірники праць. Але це лише більш-менш «благополучні острівки». Наукова робота на більшості вузівських кафедр вимагає подальшої активізації.

І сьогодні залишається одним з найгостріших питань наукового спілкування. Організувати конференцію, провести семінар, «круглий стіл» тощо дуже важко з основної причини: слабкої інституалізації соціології, науково-комунікативної системи. Хоча за роки незалежності України з'явилися нові періодичні видання: «Генеза» (м. Львів), «Константи» (м. Херсон), «Современное общество» (м. Харків), «Розбудова держави», «Політичний портрет України», часопис «Політична думка» (м. Київ), все-таки, за браком коштів, вони ледь підтримують життя соціологічної науки. Найважливішим досягненням у цій галузі стало заснування першого в Україні фахового видання «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

У 1990 р. в Україні був сформований інститут соціології НАН України, в результаті реструктуризації Інституту філософії НАН України. Цього ж року було створено Соціологічну асоціацію України (САУ) - організацію, яка об'єднує науковців, спеціалістів та науково-дослідні колективи, які працюють у галузі соціології. З 1993 р. вона є колективним членом Міжнародної соціологічної асоціації. Головною метою САУ є сприяння підвищенню професійного рівня та практичних цінностей соціологічних досліджень в Україні, захист законних інтересів соціологів та поширення соціологічних знань. Пріоритетними завданнями САУ визначено: розвиток вітчизняної соціології, виявлення проблем соціального розвитку України, сприяння професійній соціологічній освіті в Україні, розвиток наукових зв'язків та багато іншого.

Щодо соціологічної освіти в Україні, то це порівняно нова галузь вищої професійної освіти як соціального інституту держави. Її метою є створення, оновлення та поширення соціологічних знань і підготовка кваліфікованих фахівців. Тривалий час соціологічна освіта в Україні була відсутня з ідеологічних причин, і лише у 80-х роках утворюються перші кафедри соціології.

Нині соціологічна освіта в Україні має певну мережу навчальних та науково-дослідних установ. Соціологів готують декілька держав-

них університетів та інші вищі навчальні заклади, що мають соціологічні факультети або відділення на інших факультетах: Київський, Харківський, Одеський, Львівський, Дніпропетровський, Волинський університети, Києво-Могилянська академія та ін. Загалом у цих закладах навчаються і здобувають кваліфікацію кілька сотень студентів та близько сотні аспірантів.

До соціології сьогодні у суспільстві панує великий інтерес, і це забезпечує високий престиж відповідних вузів, відділень, факультетів. Цілком логічно, що ринок реагує на цей попит, і, як гриби після дощу, з'являються соціологічні факультети, відділення, спеціалізація у вузах. На перший погляд, такого роду активізацію можна вітати, однак у зв'язку з цим виникають і суттєві негативні тенденції.

Насамперед - поява соціологічних відділень у тих вузах, спеціалізація яких ніяк не в'яжеться із соціологією. А звідси - інша особливість: відсутність відповідних умов для підготовки соціологів на багатьох новостворених факультетах та відділеннях, що виявляється, передусім, у тому, що бракує кваліфікованих викладачів, здатних забезпечити якісну підготовку, недостатньо укомплектовані соціологічною літературою бібліотечні фонди, відсутня належна технічна база, бази набуття практичного досвіду.

Небезпроблемною залишається і система післядипломної підготовки соціологів, де мають місце аналогічні явища.

Сьогодні на соціологію попит. Причиною цього є те, що соціологічні дослідження почали проводитися на комерційній основі, спостерігається прагнення з боку правлячої влади і тих, «хто платить», «закупити» соціологію. В Україні, як і в Росії, створена велика кількість соціологічних центрів, інститутів, груп окремих осіб, які проводять опитування громадської думки, моніторинги, маркетингові дослідження, і, на жаль, не завжди на професійному рівні. Отже, перед інститутом науки постає ряд завдань щодо удосконалення соціологічної освіти, формування у суспільстві соціологічного мислення, масової підготовки спеціалістів-соціологів.

Актуальним є створення навчальних та методичних посібників з соціології, які виступали б і функцією експертної оцінки теоретичних та емпіричних результатів науки. Заслугує уваги і формування міцної академічної соціології, яка має стати в авангарді розвитку цієї науки.

Отже, соціологія в Україні, як в системі науки, так і в системі освіти, переживає своє становлення, перебуває у стані пошуку своєї ідентичності. І перш за все, потребує більшої уваги з боку держави та суспільства.

Контрольні запитання:

1. «Дожовтневий» потенціал вітчизняної соціології та подальший її розвиток у перші десятиліття радянської влади.
2. Прогресивність та парадокси у розвитку вітчизняної соціології у радянський період.
3. Становлення сучасної української соціології.

Рекомендована література (до теми 7):

Волович В. Соціологічна освіта в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг-1998, № 1-3.

Капитонов Э. А. Советская социология-Т. 1, 2.-М., 1982.

Осипов Г. Б. Теория и практика социологических исследований в СССР - М., 1979.

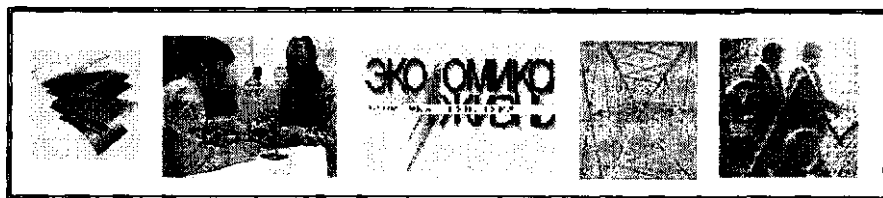
Чангли Б. А. Очерк истории социологической мысли в СССР.- Л., 1972.

Шульга М. О. Українська соціологія в пошуках самоідентичності // Соціологія: теорія, методи, маркетинг - 2000, № 2.

Частина третя

СОЦІОЛОГІЯ: спеціальні та галузеві теорії

I. СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ

Тема 1

РІЗНОВИДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ

У попередній темі - «Соціологія як наука про суспільство» (частина перша) проаналізовано соціологію як систему знань про суспільство та розглянуто технології щодо їх отримання.

Як відомо, система соціологічного знання має складну, але водночас класичну структурну будову. З одного боку, це обумовлено конкретизацією, можна навіть сказати «операціоналізацією» соціальної філософії, з іншого - спеціалізацією та поєднанням різних суспільних наук, а також розвитком емпіричних соціальних досліджень, котрі мають як науковий, так і прикладний характер. Коротко нагадаємо структуру соціологічного знання.

Так званий перший (вищий) рівень структури соціологічного знання становить теоретична соціологія - *загальна соціологічна теорія* - різноманітні концепції, що розглядають всю сферу суспільного життя як соціальну систему, соціальні спільності, відносини, процеси, штитуції. Загальна соціологічна теорія на вищому рівні абстрагування та теоретизування охоплює зв'язки в розвитку соціальних явищ, у загальному вигляді пояснює природу соціальних відносин та їх компонентів. На загальнотеоретичному рівні здійснюється зв'язок соціології з іншими галузями наукового знання, такими, як/ *філософія, антропологія, історія, психологія, педагогіка, культурологія* та інші, що, в свою чергу, характеризується, як правило, високим рівнем абстрагування та теоретизування.

Паралельно із соціально-філософською базою, звідки черпала свої засади соціологія, значний вплив справляли їй і різного роду практичні соціальні обстеження." *демографічні, обчислювальні, пошукові*, котрі мали характер описовості, аналітики, прогнозу. Вся ця і подібна низка обстежень сформувалася в могутній потенціал засобів отримання соціологічної інформації із застосуванням знань та прийомів математики та статистики.

Предметом аналізу таких обстежень виступали та виступають по-

дії, вчинки, характеристики поведінки та діяльності людей, соціальних груп і т. ін.

Система такого роду інформації постійно додавала та поновлювала теоретичний рівень соціології. Але на даному рівні виникали і свої проблеми, в основному теоретико-методологічного характеру, - поставала нагальна потреба в більш конкретному теоретичному і спеціалізованому осмисленні та поясненні тих чи інших сторін суспільного життя. Шлях до вирішення цієї проблеми запропонував свого часу американський соціолог Р. Мертон у 40-х роках, котрий поєднав загальнотеоретичний рівень пояснення соціальної дійсності і більш конкретний практично-прикладний рівень як засіб вивчення дійсності та поповнення наукових знань своєрідним теоретико-методологічним містком - «*середньорівневою соціологією*» або *теорії середнього рівня*.

Соціологічні теорії середнього рівня - це *галузі соціологічного знання, які мають своїм предметом дослідження відносно самостійні специфічні підсистеми суспільства і соціальних процесів*. Це своєрідний другий зріз у структурі соціологічного знання. З одного боку, це *конкретизація загальної соціологічної теорії*, залежно від предмета дослідження. З іншого - своєрідне *узагальнення конкретних соціологічних досліджень*.

У спеціальних соціологічних теоріях існує кілька критеріїв розподілу їх на різні типи. Проте слід зауважити, що проблеми критеріїв розподілу соціологічних теорій не є закритими, і у вчених немає спільної думки щодо даного питання. Аналіз наявної науково-методичної літератури з даної проблематики дає підстави побудувати таку схему розподілу соціологічних теорій:

Передусім, слід виділити спеціальні соціологічні теорії, об'єктом вивчення яких є соціальні закони і закономірності функціонування соціальних спільностей, що і є безпосередньо предметом соціології і пов'язано із критеріями «*соціальне*», «*соціальні відносини*», «*соціальна сфера*».

У свою чергу основою розподілу цього виду соціологічних теорій (спеціальних соціологічних) служить ряд соціологічних категорій, що відображають специфіку предмета соціології, суттєві елементи соціальних спільностей і характеризують відповідний підхід соціології до об'єкта дослідження: *соціальна група, соціальна дія, соціальний інститут, соціальний процес* та ін. Такого роду теорії характеризуються досить високим рівнем абстракції та теоретизування і дозволяють теоретизувати один і той же об'єкт, ту чи іншу соціальну спільність під певним кутом зору, виділивши той чи інший зріз досліджуваного об'єкта, його рівень, сторону.

Іноді у зв'язку із високим рівнем абстракції досить складно розрізнити чи виокремити їх від загальносоціологічної теорії, оскільки вони у своїй сукупності або утворюють, або доповнюють останню. Можна стверджувати, що на цьому етапі загальнотеоретична соціологія

переходить у більш конкретизований «середній рівень». Весь комплекс такого роду теорій деякі вчені відносять до так званих концептуальних соціологічних теорій, котрі розглядають те чи інше явище як процес у соціальному просторі, а ті чи інші процеси розглядаються в контексті соціальних законів та закономірностей, що характеризують та ідентифікують суспільство в цілому в усіх його аспектах. Серед них - *теорії соціальної структури, соціального розвитку, соціальних змін і трансформації суспільства, теорії соціальної стратифікації та мобільності, соціальних потреб* і т. ін.

Доповнюють їх теорії, що формуються на стику соціології з іншими науками: *економічна теорія, держава та право, етнографія, політична та інші науки*, вивчають форми вияву і механізми дії соціальних закономірностей у різних сферах життя суспільства.

Перші теорії (спеціальні соціологічні), ніби складають «ядро» соціологічного теоретичного знання. Другі - його прикордонний *пояс* (зв'язок соціології з іншими науками). Щоб підкреслити специфічний характер останніх теорій, їх називають галузевими. Основою їх розподілу служить об'єкт дослідження, що і знаходить вираз у назві тих чи інших соціологічних дисциплін: *економічна соціологія, соціологія політики, права, культури, молоді* тощо. Ці теорії вивчають різні сфери суспільного життя з точки зору існуючих у них відносин. Термін «соціологія» в назві вказаних дисциплін (і спеціальних, і галузевих соціологічних теорій) відображає особливий підхід до відповідних сфер життя суспільства, що обумовлений предметом і методом соціології.

Основою іншого розподілу системи соціологічних теорій служить ряд соціологічних категорій, які відображають специфіку предмета дослідження, суттєві елементи соціальних спільностей: *соціальна група, соціальна діяльність, соціальний інститут, соціальний процес* та ін. Виходячи з цього, необхідно виділити ряд спеціалізованих підрозділів, які займаються дослідженням певних сфер суспільного життя, і деяку галузь загальних теорій. Так, у сучасній соціології виділяються такі підрозділи, які інколи називаються *конкретною соціологією*:

- розділи, які досліджують соціальні інститути, до яких належать: соціологія сім'ї, соціологія виховання, соціологія політики, соціологія права, пізнання, ідеології, науки, релігії, мистецтва, армії, війни, промисловості, праці;
- * розділи, які спеціально досліджують різні типи соціальних спільностей (дослідження малих груп, територіальних спільностей, міста, села, дослідження соціальних прошарків населення, професійних категорій, каст);
- спеціалізовані дослідження соціальних процесів, таких, як явища і процеси дезорганізації, злочинності, алкоголізму, проституція на сучасному рівні становлення ринкових відносин і підприєм-

ництва, система масової комунікації - преса, радіо, телебачення, кіно тощо - та їх вплив на формування так званої масової культури; процес міграції населення, переміщення осіб у географічному просторі і перехід в інші спільності та культури, а також процеси переходу від одного прошарку чи класу в інший.

Це не єдиний у своєму роді розподіл (класифікація) конкретних соціологічних теорій.

Так, деякі дослідники виділяють п'ять груп теорій середнього рівня:

- галузеві соціологічні теорії, що вивчають основні форми і види життєдіяльності суспільства (соціологія праці, побуту, вільного часу, дозвілля і т. п.);
- міжгалузеві соціологічні теорії (економічна соціологія, політична, соціологія культури, релігії та ін.);
- теорії функціонування та розвитку соціальних процесів і явищ (соціальна аномія, соціальний контроль, соціалізація, девіантна поведінка тощо);
- «інституційні» теорії (соціологія освіти, сім'ї, науки);
- * теорії соціальних спільностей (регіональна соціологія, етносоціологія, соціологія молоді).

І *галузеві*, і *спеціальні соціологічні* теорії водночас і різняться, і перетинається між собою. Будь-яка галузева теорія використовує концептуальний апарат спеціальних соціологічних теорій і може описувати свій об'єкт як групу, діяльність чи інститут.

Можна розрізнити соціологічні теорії також за їх характером орієнтації: *фундаментальні* і *прикладні*.

Перші орієнтовані на вирішення наукових проблем, пов'язані з формуванням соціологічного знання та концептуального апарату соціології, методів соціологічного дослідження. Вони відповідають на два питання: «*що* пізнається?» (об'єкт) і «*як* пізнається?» (метод) - отже, пов'язані із вирішенням пізнавальних завдань.

У своїй сукупності галузеві соціологічні теорії мають більш прикладний характер, а спеціальні теорії - фундаментальний, науковий.

Інші орієнтовані на вирішення актуальних соціальних проблем, пов'язані із дією на досліджуваний об'єкт і відповідають на питання: «для чого пізнається?».

Розрізнення теорій здійснюється не за об'єктом чи предметом, а за тією метою, котра ставиться перед соціологом (пізнавальна чи практична). Те саме стосується і практичних соціологічних досліджень, які типологізуються також відповідно до характеру спрямованості (фундаментальні чи прикладні).

Виходячи із вищесказаного, структуру соціологічного знання можна схематично представити у такому вигляді (рис. 1).

З даного рисунка видно, як ранжируються один до одного рівні соціологічного знання залежно від ступеня абстракції, теоретизування та конкретизації наукового знання.

У поданій далі системі конкретних соціологічних теорій не будемо систематизувати їх за галузевим чи за іншим критерієм, а висвітлюємо із загальної їх сукупності лише ті, котрі, на наш погляд, охоплюють і описують, хоч і не всі, але більшість фрагментів суспільного життя, і котрі найчастіше називаються у навчальній літературі.

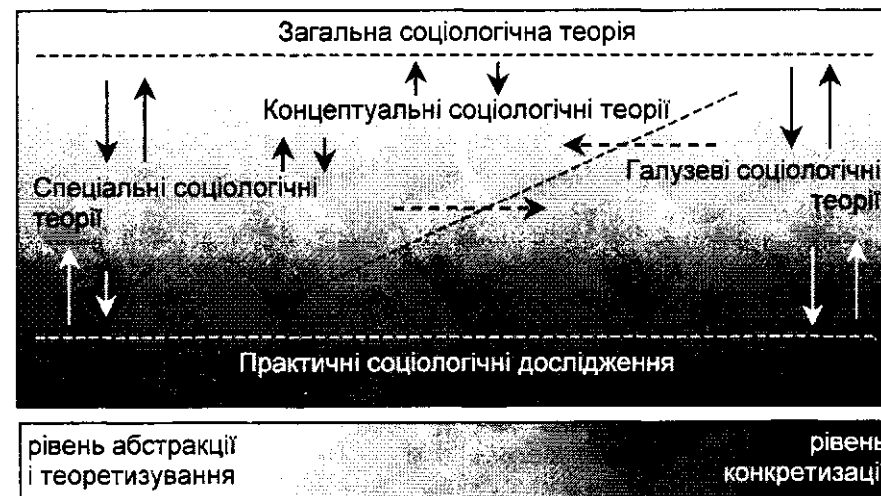

Рис. 1

Контрольне запитання:

1. Які основні критерії виділення теорій середнього рівня?

Рекомендована література (до теми 1):

- Городенко В. Теории среднего уровня: место в структуре социологического знания // Социология: теория, методы, маркетинг. - 2001, № 4.
- Зборовский Г. Е., Орлов Г. П. Введение в социологию. - Екатеринбург, 1992.
- Лукашевич М. П., Туленков В. М. Специальные та галузеві соціологічні теорії - К., 1999.
- Рабочая книга социолога - М., 1983.
- Социология / Под ред. проф. В. И. Лавриненка. - М., 1998.
- Социология / За ред. проф. В. И. Городяненка - К., 1999.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є. - К.: Вища освіта, 2003.
- Тернер Дж. Структура социологической теории. - М., 1985.
- Тощенко Ж. Т. Социология. - М., 1994.

Тема 2 ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ

Сфера економічного життя є однією із найважливіших у розвитку суспільства (поряд із сферою культури та політики). Саме вона, як і культурна, політична та інші сфери, віддзеркалює рівень, особливості розвитку цивілізації того чи іншого суспільства в ту чи іншу епоху.

Існує чимало наук про економічну сферу, що пов'язано із виділенням її як особливої підсистеми суспільства. Сьогодні вивчення економічних процесів, економічних відносин та явищ економічного життя дедалі актуалізується і потребує всебічного соціологічного аналізу.

Деперсоналізована форма (відсутність ролі конкретної людини як домінанти, суб'єкта економічних відносин) сприйняття і вивчення сфери економіки економічними науками не дає вичерпної відповіді на безліч питань, що виникають при дослідженні соціально-економічної сфери. Сучасний етап розвитку економічного життя потребує всебічного врахування того, що пов'язано із волею та бажаннями людини. Нині докорінно змінюється її роль і вплив у засвоєнні досягнень науки, в оволодінні всім механізмом господарювання. Дуже важливо розібратися і зрозуміти, що відбувається у свідомості людини, що обумовлено серйозними зрушеннями у продуктивних силах і відносинах власності, і як реалізувати на практиці вимоги та цілі, що ставить життя. Економічне життя функціонує не тільки завдяки дії об'єктивних законів суспільного розвитку, але і - суб'єктивній діяльності людей. Діяльність немислима, передусім, без цілей, спрямованих на задоволення економічних інтересів, які, у свою чергу, і переломлюються через людську свідомість у формі поглядів, думок, відчуттів, мотивів, інтересів дій тощо. Воно не може існувати поза елементами культури людини, що формує місце для економічної культури людини.

Усвідомлення всіх реальних процесів та явищ безпосередньо впливає на вдосконалення економічного життя. Це дозволяє зробити висновок, що, поряд із системою економічних дисциплін, *економічна соціологія* здатна охопити вивчення соціальної сфери економіки, всі

елементи сфери економічного життя, здатна відобразити глобальні і приватні проблеми життя людей. В цілому ж економічна соціологія представляє сьогодні суму теоретичних і прикладних знань. Це - система наукових знань про поведінку людей як представників великих соціальних груп у різних сферах економічного життя суспільства: виробництва, обміну, розподілу та споживання. Вона націлена вивчати багатоманітність форм економічної поведінки, діяльності індивідів, соціальних груп, економічних інститутів у найближчій та довгостроковій перспективі.

Економічна соціологія належить до міждисциплінарних наук. Вона інтегрує соціологію та економічну науку, вивчає дії економічних законів, закономірності розвитку економічних і соціальних відносин, життєдіяльності людей. Економічна соціологія досліджує закономірності економічного життя через призму соціологічних категорій, тому більшість вчених схильна під економічною соціологією розуміти соціологічний підхід у вивченні економічних явищ.

Об'єктом вивчення економічної соціології виступають люди - *учасники економічного життя* суспільства, які об'єднуються в *групи, організації, інституції*, що пронизані стосунками соціально-економічного характеру. Предметом економічної соціології є різного роду *соціально-економічні відносини*, які виникають в економічній сфері суспільного життя і котрі відображають різноманіття стосунків людей різних соціальних груп, прошарків, з різними соціальними позиціями. Процес її становлення - процес незавершений. Розширення та уточнення її предмета та об'єкта, методів і напрямів дослідження триватимуть і далі.

Слід зазначити, що досі ще не існує в наукових колах єдиної думки щодо визначення поняття економічної соціології та окремого об'єкта і предмета її вивчення. Довгий час дослідження велись за окремими напрямками, присвяченими праці, трудовим ресурсам, управлінню, матеріальній базі життя населення.

Розробка вивчення соціологічних проблем, пов'язаних з розвитком економічних відносин, виходила на різні рівні аналізу. Спочатку у працях вчених з'явилося таке поняття, як «індустріальна соціологія». У радянській науковій та навчальній літературі це трактувалося як «промислова соціологія» і в такому словопоседнанні виправдовувала своє призначення, бо висвітлювала соціальні проблеми матеріального виробництва. Згодом у системі соціологічного знання на стику із економічними науками випробовувалися самостійні наукові напрями більш конкретного і вузького спектра: «соціологія праці», «соціологія управління», «соціологія села», «соціологія міста». Всі ці наукові напрями під різним кутом розгляду віднесені до економічної соціології.

Сьогодні економічна соціологія розглядається переважно як комплекс проблем, що мають чітко виражений соціально-економічний та

системний характер («соціологія праці», «соціологія управління», «психологія та економіка праці», «соціологія міста», «соціологія села», «соціальна структура», «соціологія ринку», «соціологія підприємництва» та ін., в котрих економічний зміст має домінуюче значення. Тому весь спектр проблем економічного життя можна охопити одним поняттям «економічна соціологія».

Однак деякі аспекти, які водночас є і структурними компонентами «економічної соціології», виступають як самостійні соціологічні теорії (соціологія управління міста, села та ін.), де рівноправними критеріями їх формування виступають культура, право, територіальність та ін.

Коротко розглянемо основні джерела та етапи розвитку економічної соціології.

Однією з перших комплексних теорій, що пояснювала суть і структуру економіки та її взаємодію з іншими сферами суспільного життя, була *теорія економічного лібералізму* англійського економіста А. Сміта, в котрій всебічно було проаналізовано капіталізм як економічну підсистему суспільства. Економіка, стверджував А. Сміт, не існує поза суспільством, оскільки її стан зумовлений впливом держави, свободи підприємництва, конкуренції. Не залишив поза увагою систему «економіка-суспільство» й інший англійський економіст Д. Рікардо. У своїх працях він окреслив основні умови гармонії інтересів праці та капіталу. Англійський економіст, філософ Т. Мальтус показав взаємозв'язок між виробництвом, споживанням та динамікою народонаселення. Це - *перший етап* розвитку економічної соціології.

Другий етап розвитку наукових уявлень про економічну сферу суспільного життя був пов'язаний із появою перших протиріч між капіталістичною економікою та суспільством, з кризами і антагонізмом праці і капіталу, безробіттям тощо. Та найвагомим у становленні та розвитку економічної соціології вважають внесок вчених німецької, французької та американської соціологічних наукових шкіл.

Німецька економічна соціологія, щодо наукового методу, була історично-порівняльною з акцентуацією на культурологічному аспекті (**М. Вебер, И. Шумпетер, В. Зомбарт, Г. Зіммель**). Економічна інтерпретація історії К. Маркса справила суттєвий вплив на формування економічної соціології. Всі вони заклали фундамент соціологічного підходу у вивченні загальної економічної теорії.

Наукова творчість М. Вебера («Економіка та суспільство», «Загальна економічна історія», «Протестантська етика й дух капіталізму») заклала теоретичний фундамент економічної соціології. Об'єднавши наукові методи історії та аналітичної економіки, він подав нову дисципліну як пояснювальну, ключовими проблемами котрої виступали: роль влади у функціонуванні економічної системи; визначення не-економічних причин виникнення капіталізму тощо.

М. Вебер надав економічному життю «духовності», а поняттям економічної свідомості, економічної етики, економічної поведінки -

статусу категорій економічної соціології, розглядаючи їх через призму саме культурного аспекту.

Видатним представником соціоаналітичного (історико-соціологічного) напряму в дослідженні економічної сфери суспільного життя, зокрема феномену підприємництва, був німецький соціолог, історик, економіст **В. Зомбарт**. Його цікавив суб'єктивний аспект економічного реалізму: установки, нахили людей до раціональної економічної поведінки.

Величезний інтерес до економічної соціології виявив один із найвідоміших економістів-соціологів **Й. Шумпетер**. Він чимало зробив для її інституалізації, назвавши соціологічною економікою, структурував її на кілька важливих галузей наукового знання: *економічна теорія, економічна історія, економічна соціологія та економічна статистика*. Шумпетер увійшов в історію економічної соціології також завдяки своєму баченню підприємства в центрі структурної логічної системи, яка відображала капіталістичну економіку в цілому. Це - один із плодотворних напрямів в економічній соціології загалом і в дослідженні власне підприємницької діяльності зокрема, де тісно переплелось підприємництво з нововведенням. Крім того, він досліджував взаємозалежність між економічною та соціальною стабільністю у розвитку капіталізму.

Інший німецький соціолог - **Г. Зіммель** добре знав у даному науковому напрямі своїм аналізом ролі довіри в економіці та трактатом про соціологію грошей (праця «Філософія грошей»).

Величезний внесок у формування економічної соціології зробив К. Маркс, який першим здійснив спробу соціологічної перебудови теоретичної економіки. Він розглядав елементи економічної системи - виробництво, розподіл, нагромадження капіталу - як соціальні процеси. Предметом його аналізу були: експлуатація праці і деградація особистості робітника, абсолютне і відносне зубожіння більшості суспільства. Маркс вперше застосував системний аналіз до суспільства згідно з яким будь-яке суспільство належить до певної історично сформованої суспільно-економічної формації, де всі підсистеми (економічне, політичне, культурне життя і т. ін.) взаємодіють одна з одною і розвиваються на основі економічного базису. Теорія Маркса була найбільш адекватним описом і аналізом капіталістичної економічної системи (на перший період), здійсненим у соціологічному плані.

Поряд із представником німецької школи вагомий внесок у розвиток економічної соціологічної думки зробив відомий французький соціолог **Е. Дюркгейм**. Він одним із перших започаткував підрозділ економічної соціології і став автором її першої програми. Відомою працею Дюркгейма, з огляду економічної соціології, є «Розподіл праці в суспільстві», в якій він обгрунтував помилковість тлумачення розподілу праці виключно з економічних наукових позицій. На його думку, цей процес несе в собі з'єднувальну силу, елемент «живої тка-

нини» солідарності, життєвої умови існування сучасного суспільства. Вагомими є також дослідження Дюркгеймом економічних інституцій, а саме - власності та обліку, вивчення проблем споживання, грошей та винагороди.

Неабиякий інтерес до формування економічної соціологічної думки виявили і наші співвітчизники М. Туган-Барановський, М. Ковалевський, М. Бердяєв, М. Булгаков та інші, праці яких торкалися проблем взаємодії економічної та соціальної сфер. М. Туган-Барановський у своїх дослідженнях обґрунтував роль господарства в соціальному житті. У роботі «Про встановлення соціалістичного ладу і про експлуатацію праці» він розглянув роль соціальних потреб у стимулюванні господарської діяльності. Головною метою виробництва та важливою виробничою силою він вважав людину з її потребами (соціальний фактор виробництва), одночасно велику увагу приділяв кооперативам, підкреслюючи їх некапіталістичний характер. Багато в чому його погляди виявилися ілюзорними та суперечливими. Цілком оригінальні для свого часу, вони випередили більшість теорій про роль людини на Заході.

Суб'єктом економічної діяльності, на думку С. Булгакова, є «економічна людина» (economy man) - це центральне поняття економічної науки. Економічна людина є конкретний духовний тип з усією складністю та багатоманітністю психологічної мотивації. Його перу належить лише одна наукова книга «Філософія господарства» і, щоправда, значна кількість статей з проблем марксизму, соціалізму, християнської філософії. С. Булгаков, зокрема, прагнув синтезувати комплекс соціальних наук - політекономію, філософію, соціологію, висуваючи завдання: зрозуміти світ як об'єкт трудового господарського впливу, а сама філософія господарства є, на його думку, філософія об'єктивної дії.

Певну роль у формуванні економічної соціології відіграв російський економіст-соціолог М. Кондратьєв (учень та послідовник М. Туган-Барановського). У своїх теоретичних оглядах він доводив економічну безперспективність як великих капіталістичних, так і дрібних трудових селянських господарств, виступав за розвиток кооперації, але вважав, що створювати кооперативи слід суворо добровільно і в певній послідовності, підкреслюючи, що виробничий кооператив є найбільш розвинутою формою ведення господарства.

Наступний етап, суттю якого є визначення та інтерпретація економічної соціології у західному науковому світі, пов'язаний з іменами **Т. Парсонса**, **Н. Смелзера**, **Е. Мейо**, **К. Полоньї**. Проте, паралельно із економіко-соціологічним напрямом розвивався і управлінський напрям у рамках даного знання, який тісно переплітався з напрямками економічної соціології, соціологією праці, управління та підприємництва зокрема.

Що стосується управлінських підходів у системі економічної соціологічної теорії, то слід відзначити вагомий внесок **Г. Файоля**, **О. Шелдона**, **Р. Тейлора**, **М. Фоллета**, **Ч. Бернарда**, **Г. Саймона**, **Д. Макгрегора**, **Дж. Коттера** та ін. Традиції американської школи економічної соціології характеризувалися, перш за все, формальним встановленням та відокремленням даної дисципліни від загальної економічної науки (на противагу економістам). Економічна соціологія досить важко здобувала своє визначення як самостійна галузева соціологія. З цього приводу між соціологами та економістами точилася боротьба.

Основним результатом нового концептуального підходу **Т. Парсонса** і **Н. Смелзера** до проблем економічної соціології був структурно-функціональний підхід. Проаналізувавши зв'язки між економікою та суспільством, вони визнали економіку як підсистему соціальної системи з виконанням її первинної функції - пристосування суспільства до навколишнього середовища. Надалі Смелзер досліджував взаємодію економіки та культурних факторів, політичних змінних (процесів, явищ, етнічних відносин, відносин соціальної структури). Його основний внесок - розробка концепції соціологічного аналізу економічних процесів (виробництва, розподілу і обміну, споживання, економічного зростання тощо).

Розробка цікавих і корисних підходів щодо сучасних трансформаційних процесів посттоталітарних суспільств, пов'язаних з переходом до ринкової економіки, належить американському антропологові **К. Полоньї**. Предметом його наукового пошуку було дослідження суспільств з ринковими економічними відносинами, еволюція ринкової ментальності і т. ін.

З 50-60-х років західна соціологічна думка активно розробляє концепцію індустріального та постіндустріального суспільств. Основними представниками її були **Р. Арон**, **Д. Белл**, **А. Тофлер**, **Дж. Гелбрейт** та ін. Основна ідея цієї концепції полягає в тому, що сучасний стан економічної системи докорінно відрізняється від традиційного капіталістичного стану. Видозмінення форм власності і відокремлення від функції влади, а також структурні зміни в економічній сфері є джерелом нових якісних змін у стані суспільства, його мобільності та трансформації. Сучасна економічна соціологія постійно наповнюється і синтезується завдяки різним підходам вивчення і осмислення як на макро-, так і на мікросоціологічному рівні в соціально-економічному та інших розрізах суспільного життя.

Головним завданням економічної соціології є вивчення соціально-економічного становища інтересів, поведінки різних соціальних груп у сфері економічного життя, специфічних соціальних механізмів розвитку економіки і розробка на цій основі теоретичного уявлення про економіко-соціальну структуру суспільства та її вплив на економічне життя. Економічна соціологія розглядає закономірності економічного розвитку з позицій інтересів і статусу різних

соціальних груп суспільства. Важливі напрями дослідження економічної соціології полягають у кількісному і якісному складі суб'єктів економічної діяльності, а також їх функції, інтереси, статус, прибутки, взаємовідносини.

Як і кожна наука, економічна соціологія має свою структуру, функції, понятійний апарат, методи дослідження. Коротко розглянемо деякі категорії та поняття, якими володіє дана дисципліна, щоб мати глибше уявлення про сферу економічної соціології.

Структура основних понять та категорій в економічній соціології складається з кількох рівнів. До першого рівня категорій відносять категорії **«економічна»** та **«соціальна сфера»**. Вони відображають зміст процесів, що відбуваються на стику економіки та суспільства в цілому. До цього рівня відносять і загальнонаукові категорії: **«система»**, **«структура»**, **«функції»**, **«процес»**, **«механізм»**, **«розвиток»** та ін. Дані категорії використовуються для формулювання та опису соціальної й економічної сфер тощо. До другого рівня, так званих загальносоціальних категорій, належать: **«соціальні-, економічні-, виробничі відносини»**, **«соціальні спільності»**, **«групи»**, **«події»**, **«механізми розвитку»** і т. ін. Третій рівень, так звані спеціальні категорії, об'єднує ті, що конкретизують зміст соціальних механізмів: **«економічна свідомість»**, **«економічне мислення»**, **«економічна культура»**, **«економічні інтереси»**, **«економічна діяльність»**, **«економічна поведінка»** та ін.

Ця система категорій створює методологічну основу для дослідження соціально-економічних процесів вияву в них більш тісних зв'язків і закономірностей. Коротко розкриємо зміст деяких із них, які збігаються із напрямками дослідження економічної соціології.

Одним з центральних напрямів дослідження є **соціально-економічні відносини**. Під ними розуміється різновид суспільних відносин, пов'язаних з особливою діяльністю людей та їхньою взаємодією, спрямованих на забезпечення матеріальних потреб людського життя та досягнення певних соціальних переваг і цілей. Економічні відносини виникають між людьми, групами людей з приводу матеріальних речей, обставин, проблем: виробництво, розподіл, обмін, володіння, використання, споживання.

Економічне життя - узагальнена категорія, якою позначається вся сукупність економічних відносин, діяльності та поведінки людей, які діють (господарюють у суспільстві). Протікає економічне життя переважно в економічній сфері суспільства, де люди взаємодіють насамперед як економічні суб'єкти, з власними інтересами, цілями.

Важливою категорією та напрямом вивчення в економічній соціології є **економічна діяльність та економічна поведінка**.

Перша являє собою сукупність дій, актів індивіда, через які він безпосередньо реалізує свої економічні інтереси і за допомогою яких досягає господарських цілей. Економічна поведінка об'єднує всі форми

активності (вчинки, дії), котрі обслуговують чи супроводжують дану діяльність, надаючи їй специфічності.

Система економічних відносин суспільства надто складна і розгалужена. Вона включає:

- виробничі відносини, які виникають виключно в процесі виробництва матеріальних засобів до життя;
- розподільні відносини, які виникають з приводу розподілу в суспільстві каналів доступу до життєвих благ і способів їх привласнення;
- відносини обміну (куплі-продажу) - переважно ринкові відносини між «продавцями», «покупцями» та «посередниками», тут відтворюється система торгівлі, комерції, бізнесу;
- відносини у сфері споживання, які виникають задля задоволення безпосередніх потреб людей як споживачів, що виявляються в наявності благ та вмінні користуватися ними.

Економічна поведінка (система взаємопов'язаних вчинків) також має свої якісні розгалуження. При цьому розрізняють **трудова, інноваційну, професійну** та інші поведінки.

Особливе місце в економічній соціології займає **економічна культура**. Під нею розуміють сукупність соціальних цінностей та норм, які є регуляторами економічної поведінки людей і виконують роль соціальної пам'яті суспільства. Сюди віднесені і цінності, знання, норми, вимоги, санкції.

Особливе значення для економічної культури мають **цінності**, які збагачують людей та колективи. До них належать: влада, багатство, майно, гроші, взаємодопомога, обмін, авторитет, скооперованість і т. п.

Особливостями економічної культури є те, що вона охоплює лише ті цінності, норми, потреби, які виникають з потреб економіки і суттєво впливають на неї, і вона більш, ніж інші види культур, орієнтована на управління поведінкою людей.

Економічна соціологія взаємопов'язана з багатьма науками, особливо тісно з управлінням. Зв'язок економічної соціології з різними науками дає можливість розгортати конкретні соціологічні дослідження з широкого кола питань та проблем взаємодії людей, і груп в економічній сфері життя.

Економічна соціологія - складна і багатосистемна дисципліна. Поки що не існує серед фахівців узгодженості щодо чіткої структури і послідовності та й щодо самого змісту даної дисципліни.

Література з даної галузі знань в більшості неоднозначна щодо тематики та логіки змісту економічної соціології.

Виокремленими, але водночас і доповнюючими компонентами економічної соціології виступають **«соціологія праці»**, **«соціологія**

управління», «соціологія підприємництва», «соціологія ринку» та інші, хоч вони й інтерпретуються як самостійні галузеві соціологічні теорії.

Контрольні запитання:

1. Місце і роль економічної соціології в структурі соціологічного знання. Об'єкт і предмет її вивчення.
2. Основні напрями формування економічної соціології.
3. Структурні компоненти економічної соціології.

Рекомендована література (до теми 2):

- Веселое Ю. В. Экономическая социология: история идей - СПб., 1995.
Дорин А. В. Экономическая социология.-М., 1997.
Економічна соціологія / Навч. посібн. За ред. В. М. Ворони, В. Є. Пилипенка - К 1997.
Заславская Т., Рывкина В. Социология экономической жизни - Новосибирск 1991.
Лукашевич М. П., Туленков В. М. Специальные та галузеві соціологічні теорії - К 1999.
Пилипенко В., Титарчук М. Економічна культура та просвіта населення за умов ринкових перетворень // Соціологія: теорія, методи, маркетинг- 1999 №2.
Радаев В. В. Экономическая социология,- М., 1997.
Смелзер Н. Социология экономической жизни // Американская социология, перспективы, проблемы, методы.-М., 1972.
Соколова Г. Н. Экономическая социология. Уч. пос- Минск, 1997.
Социология / Под ред. проф. В. И. Лавриненко - 1998.
Соціологія. Курс лекцій / За ред. Пічі В. М- К., 1996.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є- К.: Вища освіта 2003.
Тернер Дж. Структура социологической теории.- М., 1985.
Тощенко Ж. Т. Социология.-М., 1994.
Черниш Н. Соціологія. Курс лекцій. Вип. 4, 5,-Львів, 1996.

Тема 3 СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ

Наукові дискусії стосовно генези або соціології праці та управління, ступеня їх відношення до економічної соціології точаться до нині.

У радянській соціологічній науці такий напрям, як «економічна соціологія», не розроблявся, оскільки визнаною були лише доктрина марксистсько-ленінської соціології. Однак досить активно розроблялась «соціологія праці та управління» як емпірична соціологічна дисципліна з яскраво вираженим прикладним застосуванням просоціологічного напрямку.

У західній соціології також поширений такий напрям дослідження економічних процесів і економічного життя, як прикладна «емпірична соціологія праці та управління». Однак «управління» - і в першому, і в другому випадках - стосується остільки, оскільки воно має відношення до праці, тобто управління трудовими ресурсами, управління в економічній сфері. З іншого боку, існує напрям дослідження управлінського процесу поза економічної сфери. Сюди слід віднести - як на мікро-, так і на макросоціологічному рівні - «психологію менеджменту», «соціальне прогнозування», «соціальне проектування», «соціальне планування», «соціальне управління». У західній системі в соціології цьому напрямку є своя альтернатива - «соціальна інженерія», що стосується не тільки економічної сфери, а і політичної, соціокультурної, правової і т. ін. Тому даний галузевий соціологічний підрозділ буде стосуватися процесу праці та її управління (керування).

Соціологія праці та управління концентрує увагу на знанні можливостей робітника і умов їх реалізації шляхом узгодження особистих інтересів з інтересами суспільства в процесі виробничої діяльності. Поки що не існує чіткого визначення даної дисципліни. Однак систематизація наявного матеріалу дозволяє надати перевагу такому визначенню: соціологія праці та управління - це галузь економічної соціології, яка вивчає працю, трудову діяльність та поведінку як її суб'єктів, так і спільнот у сфері праці (колективи, мікрогрупи, цільові групи і т. п.), а також соціально-трудова відносини, процеси та за-

кономірності, які виявляються при цьому, та форми і методи цілеспрямованого впливу (скерованості) на них. У соціології праці та управління предметом першої є *соціально-трудові процеси і відносини*, предметом другої – *управління ними*.

Така прикладна галузь соціології почала зароджуватися на початку ХХ ст. на основі концентрації раннього наукового менеджменту, засновником якої вважають відомого американського інженера-дослідника і організатора виробництва **Ф. Тейлора**. Ще на початку минулого століття **Ф. Тейлор**, а згодом і радянський вчений **А. Гастеев** довели, що можливості ефективного розвитку матеріального виробництва залежать не тільки від засобів та предметів праці, але і від таких факторів, як організація праці, а також певний досвід, професійна підготовка і кваліфікація робітника. Тейлор висунув і всебічно обґрунтував ідею наукової організації праці на робочому місці за рахунок зменшення свободи дії. Наставала пора так званої «фізичної людини», коли завдяки раціоналізації її рухів, розташування інструментів і обладнання на робочому місці досягалася висока продуктивність праці.

Об'єктом пильної уваги тут виступав комплекс фізичних рухів людини - працівника і можливість їх «вдосконалення».

Наукові методи праці, за системою Тейлора, формувалися на основі спостереження за діями найбільш кваліфікованих робітників, і всі операції і дії були ретельно поділені на найпростіші елементи за допомогою хронометражу або фотографії робочого дня. В ході такої операції виявлялися і виключалися з трудового процесу всі нераціональні, некорисні і помилкові рухи робітника, точно визначався час, необхідний для тієї чи іншої операції, неодноразово перепробувався, обирався «оптимальний» інструмент для ефективною праці робітника.

Прогрес промислового виробництва наочно показав, що шлях до успіху в ті роки лежав не стільки через підвищення кваліфікації робітників, скільки через створення «моделі» робочого місця «з малою свободою дії». Тейлор запровадив наукову організацію праці, створену на базі емпіричних досліджень, звільняв робітників, які працювали не на повну потужність, і приймав на роботу ретельно підібраних найкращих робітників. З точки зору управління та стимулювання, ним було запроваджене співробітництво адміністрації з робітниками в розв'язанні виробничих завдань і однакова відповідальність за справи на виробництві як адміністрації, так і робітників. В таких умовах робітник виступав як додаток машини, як гнучка частина виробництва для швидкої адаптації при змінюючих технологіях. Цей період дав різкий стрибок у зростанні продуктивності праці.

Дослідження *умов праці* було другим етапом в осмисленні наукових умов виробництва. На зміну тейлорівській «фізичній людині»

прийшла «людина біологічна». Цей етап розпочався в історії промисловості приблизно з 20-х років ХХ ст. Вже тоді досить чітко було сформоване уявлення про робітника як елемента процесу виробництва, на який безпосередньо впливають практично всі без винятку фактори виробничого середовища - шум, вібрація, температура, вологість, освітлення, загазованість, забарвлення приміщень та обладнання тощо. Серйозний внесок у вивчення цих проблем зробив французький вчений **А. Файоль**.

Врахування вимог соціально-біологічного характеру сприяло пошуку резервів для збереження високої працездатності людини протягом довшого часу. Умови праці і в наш час продовжують відігравати чималу роль. Конкретні дослідження показують, що поліпшення умов праці дозволяють підвищити її продуктивність до 20% і більше. При цьому виявляється одна немаловажлива закономірність: *з підвищенням загальноосвітнього рівня підвищується незадоволеність умовами праці і водночас знижується задоволеність її змістом*.

Третім етапом в осмисленні наукових основ праці та управління було усвідомлення людини як *соціально-психологічного явища*. Тому у соціології праці та управління (а також менеджменту) була розроблена доктрина «людських відносин», яка пов'язується з іменем американського соціолога і психолога **Е. Мейо**, котрий проводив у 30-х роках експерименти в м. Хоторні. Ним було виявлено, що підвищення продуктивності праці може бути досягнуто, якщо будуть налагоджені сприятливі взаємовідносини між колегами по роботі, між керівниками та підлеглими, між робітниками та управлінським персоналом. Таким чином були виявлені якісно нові чинники зростання продуктивності праці і управління трудовим процесом. Успіх трудової діяльності більше залежав від соціально-психологічних чинників (людських взаємин), ніж від матеріально-речових умов. Гармонізовані людські взаємини всередині виробничих груп і між робітниками та адміністрацією (демократичне вирішення питань, врахування думки робітників, значущість колективної солідарності і тощо) ставало запорукою ефективності діяльності. І як доповненням до попередніх двох моделей прийшла модель «соціально-психологічної» людини. Конкретні дослідження показують, що соціально-психологічні можливості і далі залишаються важливими і, на жаль, ще далеко не повною мірою задіяні як резерв зростання виробництва.

У сучасній західній соціології праці й управління здійснюються оптимальні спроби поєднання багатьох концепцій, оскільки вважається, що кожна з них має свої раціональні зерна. У 60-х роках широкого розповсюдження набуває мотиваційна теорія «збагачення праці» **Ф. Херцберга**, котра, модифікувавшись у концепцію «гуманізації праці», виступає тепер свого роду *енциклопедією* управління трудо-

вими ресурсами. Херцберг всі мотиви та інтереси до праці звів у дві групи:

- «зовнішні» чинники праці (методи управління персоналом, стиль керівництва та його компонентів, умови праці, соціально-психологічний клімат, грошові винагороди тощо);
- «внутрішні» чинники (зміст праці, усвідомлення своїх досягнень, визнання їх іншими людьми, прагнення до просування «вгору», почуття відповідальності, самореалізація в праці і т. ін.)

Головним стимулом вважаються чинники другої групи - так зване *стимулювання праці через працю, збагачення її змісту, соціальне визнання її і престиж*. У сучасній соціології праці й управління дедалі більше поширюються основні положення концепції Херцберга, згідно з якою трудова діяльність робітника нагально потребує урізноманітнення, зменшення її регламентації: праця повинна приносити задоволення. Проте, Тейлорівська система аж ніяк не відкидається. Вона, у «новому виданні», при багатьох негараздах реалізації «гуманізації праці» (в тих випадках, коли дані концепції не дають реальних результатів) застосовується в управлінських ракурсах.

Як уже зазначалося, у «соціології праці й управління» предметом першої є *соціально-трудова процеси відносин*, предметом другої - *управління ними*.

Основними складовими, на що безпосередньо націлений науковий аналіз, є:

- суб'єкти праці - індивіди, різні соціальні групи, які беруть участь у трудовій діяльності: підприємці, менеджери, інженерно-технічні працівники, службовці, робітники і т. д.;
- соціальні інститути у сфері праці та управління - праця, трудова діяльність, робітничі колективи, цільові групи, організації, заклади та установи тощо;
- соціально-трудова відносина, які складаються в процесі господарської діяльності між представниками різних соціально-професійних позицій та ринків;
- соціально-трудова процеси - різновиди змін, які відбуваються в соціально-трудоному стані працівників, трудових угруповань: адаптація до нових господарських умов, середовищ, співробітництво; конкурентність; суперництво та конфлікти тощо;
- соціальне управління трудовими відносинами та процесами - розробка і застосування ефективних методів впливу на трудові відносина та процеси з метою забезпечення оптимального і вигідного режиму господарської діяльності.

Та все ж на особливу увагу, з точки зору соціологічного аналізу, заслуговує *трудова діяльність та поведінка* як найпростіші компоненти соціально-трудова відносин, процесів, соціальних інститутів у

сфері праці. Ця основна ланка при аналізі пов'язана із усіма іншими складовими предмета дослідження даної науки.

Центральне місце в аналізі трудової діяльності та поведінки належить їх *мотиваційному аспекту*, який виявляє всі цільові, ціннісні моменти та інтереси, бажання, прагнення, потреби, ідеали тощо. Процес формування цих внутрішніх спонукальних чинників трудової діяльності і розуміють як *мотивацію трудової поведінки*. В основі механізму трудової мотивації лежать потреби працівника, які дають можливість дійти висновку про те, що йому необхідно для життя. Усвідомлення потреб у вигляді інтересу підказує, як діяти задля їх задоволення. Цінності у вигляді задоволення основних потреб індивіда дають змогу встановити послідовність дій, спрямованих на задоволення потреб. Керуючись мотивами, працівник обирає з переліченого ряду спонукальних чинників найбільш пріоритетні для себе - ті, котрі найбільше відповідають його баченню трудової ситуації, обґрунтовуючи тим самим трудову поведінку.

Наукове пояснення механізмів трудової мотивації здійснюється на основі наукових теорій (концепцій) мотивації праці. Існує ряд мотиваційних теорій, концепцій, моделей трудової, активної діяльності людини, які можна значною мірою поширити на будь-який різновид економічної поведінки (трудова, господарська, підприємницька, інноваційну і т. п.). Базовою моделлю вважається добре відома «концепція ієрархії потреб» американського психолога А. Маслоу. За цією моделлю потреби людини ієрархічно, послідовно зростають - від «біологічного» рівня до вищого, «соціального» рівня.

Відомий радянський (російський) соціолог А. Здравомислов всю багатоманітність мотивів трудової діяльності зводить до трьох груп:

- матеріальна заінтересованість заради придбання певних життєвих благ;
- інтерес до змістовної суті своєї діяльності;
- вияв колективістських установок людини;
- усвідомлення смислу власної діяльності в суспільно значимому аспекті.

«Теорія досягнення» Дж. Макклелланда пояснює бажання людини працювати відповідно до ступеня розвитку у неї потреби добиватися успіху.

Специфічну технологію трудових мотивів використали у своїх дослідженнях українські соціологи А. Ручна і М. Сакада. Вони виділили чотири групи мотивів:

- матеріальне забезпечення;
- комфортне забезпечення;
- самореалізаційна мотивація;
- соціоцентрична мотивація (суспільна значимість праці і суспільна корисність її результатів).

Американський вчений Ф. Херцберг висунув подвійну теорію мотивації, згідно з якою у індивіда є дві системи (ієрархії) потреб: а) гігієнічні фактори, пов'язані з умовами праці; б) мотиваційні, пов'язані із внутрішніми потребами (зміст праці, відповідальність, самостійність у роботі). Перші фактори («гігієнічні») закріплюють, стабілізують персонал, а *мотиваторні* - спонукають до продуктивної праці.

Радянський соціолог В. Підмарков виділяв три групи мотивів трудової активності людини: *забезпечення, визнання, престиж*.

Інтерес становлять також *теорії «Х», «У»* американського економіста Дж. Макгрегора, згідно з якими, з одного боку, провідний мотив праці - загроза втратити можливість задовольняти матеріальні потреби (що, як ніколи гостро, стоїть в наш складний час) - *теорія «Х»*, з іншого боку, є припущення, що за відповідних умов людина прагне до творчості і відповідальності у сфері праці - *теорія «У»*.

Існуючі мотиваційні теорії та концепції мають багато спільних рис. Хоч мотиви трудової діяльності різноманітні і проявляють свою силу за певних умов, комбінуючись між собою, все ж їм властивий «потребний» характер, множинність, ієрархічність. Всю їх багатомірність можна звести до кількох основних груп:

- матеріальна заінтересованість;
- любов до змістовної праці;
- прагнення до комплексної самореалізації особи.

Вказані теорії мотивації є основою для розробки мотиваційних моделей економічної діяльності людей, науково-практичних підходів і заходів щодо оптимального вибору і підтримки трудового процесу і трудових відносин.

До найважливіших мотиваційних моделей належать:

- *егоцентрична модель*, котра базується на розумінні природи такої людини, для якої праця - дискомфортне і обтяжливе явище (для більшості людей в даному випадку важливіше, щоб їм платили і те, скільки їм заплатять, аніж те, що вони роблять);
- *самореалізаційна модель*, згідно з якою людина ставиться до праці творчо і здатна самовдосконалюватися в ній більшою мірою, ніж вимагається умовами виробництва;
- *самоактуалізаційна модель*, що ґрунтується на припущенні, що бажання бути корисним і визнаним групою для індивіда є найважливішим.

Невід'ємним напрямом і не менш важливим аспектом у вивченні і регулюванні трудової діяльності та трудових відносин є питання *соціального контролю* праці, який передбачає систему стимулювання і санкціонованих заходів задля регулювання оптимального режиму трудового процесу. Системи стимулювання і контролю досить різноманітні. Як правило, це зовнішні спонукання. До них належать: рівень

оплати праці, допоміжні фінансові винагороди, організація і зміст праці та ін.

Під стимулюванням здебільшого розуміють вплив позитивного характеру на трудову поведінку працівника через створення особисто значимих умов, що спонукають його діяти певним чином.

Отже, з одного боку, створюються сприятливі умови для задоволення потреб працівника, а з іншого - забезпечується трудова поведінка, необхідна для успішного функціонування підприємства.

Вміння ефективно поєднувати різні елементи (види) стимулів становить *суть політики стимулювання*, котру умовно можна поділити на:

- *товарно-виробничу* (оплата та винагорода працівникові за результати праці);
- *політика піклування про людину* (працівника);
- *стимулювання працею* (підвищення змісту і поліпшення умов праці);
- *демократизація виробничих відносин* (залучення працівника до власності і управління).

Разом із стимулами на трудову поведінку впливають і санкціоновані заходи (як правило, негативного характеру): норми, правила, що регламентують діяльність і поведінку працівників у сфері праці. Соціальний контроль у сфері праці являє собою регламентацію, осуд негативної поведінки працівника, система різних заходів (штрафи, звільнення тощо), які стримують прояви небажаної поведінки і запобігають деструктивним відхиленням у трудовому процесі.

Не менш важливим у соціології праці та управління є вивчення соціальних процесів у сфері праці, під якими розуміють *функціонування і зміни станів соціальних груп, колективів та окремих працівників*.

Сюди включається: сама праця, трудова адаптація (приспособування до виробничого середовища), трудова мобільність (соціально-трудова переміщення), відносини співробітництва, конкуренції, суперництва, конфліктів між економічними суб'єктами.

Головним питанням у вивченні соціально-трудова процесів є трудові переміщення, або так звана *трудова мобільність*.

Трудові переміщення є основою соціальних переміщень і впливають на зміни соціальної структури суспільства, оскільки місце, позиція і роль індивіда в соціальній системі пропорційно залежать від його місця, позиції і ролі в професійно-трудова зрізі соціальної структури. А такі стратифікаційні виміри, як рівень матеріального достатку, рівень влади, доступ до суспільних благ, престиж та інше залежить від того, яку працю, діяльність здійснює індивід.

Місце і позиція індивіда в професійно-трудова ієрархії (структурі)

постійно змінюються і залежать як від характеристики (знання, вміння, навички) окремого працівника, так і від зовнішніх факторів (наявність вакансій, вид діяльності, професія і т. ін.).

Щодо різновидності трудова мобільність може здійснюватись на професійно-кваліфікаційному рівні, територіальному, галузевому або міжгалузевому і внутрішньоорганізаційному.

Із радикальними змінами в економічній системі нашого суспільства виникла нагальна потреба у змінах, у набутті нових якостей працівником і, в першу чергу, адаптованості.

Потребою стає і нова система ціннісних орієнтацій - уміння орієнтуватися в значному діапазоні спеціальностей, професій, нових знань, прагнення заробляти, досягати успіху тощо.

Однак сьогодні втрачають свою актуальність раніше поширені підходи до соціології праці, виробничого колективу, до кола інтересів котрих входили: адаптація і професійний відбір кадрів, стабілізація і плінність кадрів, трудова дисципліна, згуртованість (спаяність) колективу, організація й умови праці, мотивація і стимулювання праці. Такі напрями дослідження домінували у 50-80-х роках.

Останнім десятиріччям соціологію праці все більше витісняє *економічна соціологія*, а також новий напрям - *соціологія підприємництва*.

Перехід до ринкової економіки інтегрується з переходом до постіндустріальної системи суспільства та притаманній їй системі цінностей, основну роль в яких відіграє вже не робітничий клас, а наймані працівники, менеджери, службовці, різного роду інтелігенція, бізнесмени, підприємці та ін. Стає очевидним, що в своїй традиційній формі соціологія праці переживатиме глибоку кризу та радикальну перебудову.

Управління соціально-трудовами процесами і відносинами - ще один головний напрям у дослідницькій сфері соціології праці та управління.

Соціальне управління соціально-трудовами процесами і відносинами передбачає їх планування і регулювання. В його структурі виділяють кілька складових елементів:

- вироблення, прийняття і реалізація управлінських рішень у трудовому процесі (системи «людина - праця», «підлеглий - керівник», «працівник - працівник»);
- використання різноманітної інформації задля належного бачення реальної картини в сфері праці;
- вироблення певних методів та стилів керівництва;
- підтримка на належному рівні виробничої демократії (самоврядування);
- планування процесів соціального розвитку трудового колективу, робочої команди (зміцнення дисципліни, забезпечення належного соціально-психологічного клімату тощо).

У сфері управління соціально-трудовами процесами і відносинами широкого застосування набуло і набуває система *менеджменту* (від англ.-*управління, керівництво*).

В принципі ці обидва поняття за своїм змістом тотожні. Новизна полягає в тому, що в умовах формування і розвитку ринкової економіки ми застосовуємо науково обґрунтовану систему управлінських заходів так би мовити «прозахідного взірця», котрі (заходи) на теоретичному рівні різняться із заходами управління минулої «прорадянської» системи. Нові умови вимагають систему нових підходів, розуміння, цінностей.

Менеджмент - це міждисциплінарна наука, *яка поєднує економічний, соціальний, політичний, організаційний, правовий, психологічний та інші підходи до керування в економічній діяльності (однак існує і політичний, і правовий менеджмент, що ототожнюється з управлінням у відповідних «системах»), це і система управління. Під менеджментом розуміємо сукупність принципів, методів, засобів та форм управління виробництвом з метою підвищення ефективності діяльності.*

Існує ціла низка прикладних теорій з організації й управління, які спрямовані на вироблення конкретних підходів щодо вдосконалення управлінської системи.

Система менеджменту виробляє і застосовує на практиці найефективніші моделі, технології, засоби, методи управління господарською діяльністю. Сюди відносять і розробку завдань управління, і конкретних заходів для їх реалізації, розподіл і координація робіт різних суб'єктів господарської діяльності і пошук та реалізація найефективніших стимулів керівництва і т. п.

Соціологія праці та управління тісно перехрещується ще з цілою низкою різних дисциплін, котрі так чи інакше пов'язані із трудовим процесом.

Це «*економіка і статистика праці*», що вивчає механізм дії економічних закономірностей у галузі організації праці, ефективності її використання, а також систематизація системи показників, інформації, створення інформаційної бази для вироблення теоретичних основ вдосконалення організації праці.

Це і «*трудова право*», що визначає правовий аспект соціально-трудових відносин між працівниками, регламентує їх взаємини.

Це і «*інженерна психологія*», яка являє собою галузь психології, що вивчає процеси взаємодії між людиною і різноманітними технічними засобами (система відносин «людина - машина»).

Це і «*наукова організація праці*» (розробка і проектування оптимальних трудових процесів); «*фізіологія і психологія праці*» (вивчення психофізіологічних змін у людини в процесі трудової діяльності) та інші дисципліни.

Сучасна вітчизняна навчальна література, на жаль, ще не відме-

жувалася від попереднього радянського (марксистського) погляду на зміст і особливості системи «людина - праця». Особливо вражають стереотипні поняття «трудовий колектив», «ставлення до праці». Попередня радянська та сучасна пострадянська системи докорінно відрізняються як за змістом, так і інтерпретацією даних елементів трудового процесу, трудових відносин.

Альтернативою трудовому колективу в сучасному розумінні виступає поняття «робоча команда» - щось на зразок цільової групи, кожний член котрої реально усвідомлює і відчуває свою участь у трудовому процесі, діє згідно з правилами корпоративної етики, бере участь в управлінні та розподілі доходу. Однак і це питання залишатиметься ще довгий час відкритим.

Контрольні запитання:

1. Основні напрями досліджень соціології праці та управління.
2. Менеджмент як складова соціології праці та управління.

Рекомендована література (до теми 3):

Дворецкая Г. В., Махнарылов В. П. Социология труда. - К., 1990.

Кравченко А. И. Трудовые организации: структура, функции, поведение, -М., 1991.

Лукашевич Н. П. Основы социологии труда / Конспект лекций для менеджеров. - К.: МАУП, 1999.

Маккгрегор Р. Человеческий фактор и производство // Социологические исследования. - 1995, № 1. - С. 146-151.

Полторак В. А. Социология: основы социологии праці та управління. - К., 1992.

Попов А. Теория и организация американского менеджмента, - М., 1991.

Ручка А. А., Сакада И. А. Стимулирование и мотивация труда на промышленном предприятии. - К.: Наукова думка, 1988.

Социология труда. Учебник / Под ред. *Н. И. Дряхлова, А. И. Кравченко, В. В. Щербины* - М., 1993.

Социология праці та управління: термінологічний словник-довідник / Відп. ред. *В. А. Полторак* - К., 1993.

Спеціальні та галузеві соціології / За ред. *Пилипенка В. Є* - К.: Вища освіта, 2003.

Тема 4 ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Дана тема присвячена аналізу механізму управління, однаково актуальному для всіх сфер суспільного життя і, відповідно, для всіх напрямів соціологічної науки. У цьому зв'язку можна говорити про різні теорії («теорія управління виробництвом», «теорії державного управління», «управління організацією» тощо).

Механізм управління притаманний всім, без винятку, галузям діяльності людей. Він забезпечує пошук і застосування засобів, методів і форм здійснення накреслених змін у діяльності людей. Довгий час управління було об'єктом дослідження інших наук. І тільки коли соціальні проблеми набули гостроти, виникла нагальна потреба залучення соціології до винайдення управлінських рішень. Соціологія управління ж полягає у безпосередньому практичному використанні бази соціологічних знань у сфері управління.

Під соціологією управління розуміється насамперед систематизація всіх елементів знань про управління, аналіз управлінського ракурсу з точки зору історичного процесу (його виникнення, формування, розвиток, видозміни в процесі розвитку суспільства). Це і вивчення закономірностей, засобів, форм та методів цілеспрямованого впливу на соціальні процеси та відносини, що відбуваються у суспільстві, в різних його підсистемах (політичній, економічній, соціокультурній). Це і вивчення природи управлінських відносин, що стосується діяльності і поведінки людини, групи (як керуючого, так і керованого). Це і аналіз соціальних наслідків управлінських рішень і дій, з погляду соціальних критеріїв, відповідності інтересам керуючої і керованої підсистем .

Об'єктом соціології управління виступають різноманітні соціальні системи: індивід як система, групи, організації, кола, об'єднання, спільноти, що утворюються в суспільстві для досягнення певної мети і розв'язання соціальних завдань.

Предметом даної галузі соціологічного знання є: *управлінські відносини, процеси, особливості суб'єктів управління різних рівнів, а також закономірності, особливості, форми, умови, методи та функції управлінської діяльності.*

Стрижнем науково-практичного вивчення галузі виступає *соціально-управління* - як *свідомий систематичний орієнтовний вплив на суспільство з метою забезпечення стійкості та гармонійності його розвитку*. Тому соціологія управління досліджує і механізми та технологію соціального управління (управління конкретними соціальними процесами) з метою виявлення можливостей його застосування відповідно до цілей та завдань, що постають перед суспільством і генеруються суб'єктами управління (той, хто управляє). Соціальне управління визначає шляхи розвитку суспільства у заданому напрямку і забезпечення способів досягнення очікуваного результату, організацію, координацію й узгодження діяльності людей зокрема.

Головним об'єктом управління - в управлінні соціальними процесами - є людина, соціальні групи і суспільний розвиток у цілому. Соціальне управління - це управління окремими сторонами суспільного життя, суспільними інститутами, суспільством у цілому, спрямоване на підтримку динамічного стану і нормального функціонування соціальної системи. Наука соціального управління є соціальною галуззю наукового знання, котра вивчає цілісне засвоєння оточуючого світу під кутом зору системного впливу на всі сфери суспільного життя, для підвищення якості життя його членів - головної мети суспільства. Відповідно і предметом науки соціального управління є відносини управління - складний комплекс стійких взаємозв'язків і взаємодій людини із колективом у процесі управлінської взаємодії.

Система управління складається з двох підсистем:

- регулююча (керуюча) - це суб'єкт управління;
- регульована (керована) - це об'єкт управління.

Тому процес управління набуває вигляду впливу суб'єкта на об'єкт заради досягнення певної мети. Крім цього, під соціальним управлінням розуміється не тільки конкретний управлінський вплив, а і політична діяльність, яка спрямована на регулювання суспільних процесів у заданих напрямках.

Феномен управління є предметом теоретичного пізнання багатьох галузей наукового знання, тому соціологія управління є досить близькою за проблематикою до таких наукових галузей, як: «соціологія організацій», «соціологія праці», «менеджмент», «соціологія права», «соціологія політики», «соціологія комунікацій», «економічна соціологія» і т. ін.

Оскільки управління безпосередньо пов'язане із системою влади та державою, соціальним контролем, то його появу (як системи формальних принципів) пов'язують із зародженням цивілізації у стародавній Шумерії, із виникненням та покладанням перших функціональних обов'язків на відповідних суб'єктів даного суспільства. Перші теоре-

тичні осмислення феномену управління були зроблені в далекі історичні часи Платоном, Конфуцієм, Ксенофонтом, коли управління було визнане як особливий вид мистецтва. Про деякі елементи відносин *суспільства - держави - влади* писав і відомий італійський мислитель Макіавеллі (галузь політичного управління). Однак управління як система наукового знання виокремилася у самостійну галузь лише на зламі XIX-XX ст.

Перші науково обгрунтовані засади управлінської науки були зумовлені великомасштабними «вибухами» і «падіннями» промислового розвитку. До цього слід віднести появу, насамперед, теорії наукового менеджменту Ф. Тейлора, Г. Файоля, М. Фолетта. Більш теоретично-узагальнюючі знання про систему влади, бюрократичну систему розробляв відомий німецький соціолог-класик М. Вебер. Теорію «людських стосунків», або соціально-психологічний напрям, розробив американський психолог, соціолог Е. Мейо. Вагому роль відіграли спеціальні галузеві теорії Д. Макгрегора, К. Левіна, Ч. Бернарда, Г. Саймона, П. Друккера та ін. З'явилося багато допоміжних наукових галузей та теорій, які відповідним чином пов'язані з галуззю соціального управління: «теорія лідерства», «соціологія організацій», «соціологія влади», «психологія успіху», «психологія менеджменту», концепції так званого «ситуаційного підходу», «організаційної культури», «корпоративної етики» та багато інших. Ці прикладні концепції та теорії були пов'язані з розвитком нових знань у галузі соціології, соціальної психології, психології, політичній науці, економічній науці, етиці і т. ін. У зв'язку з цим у сфері управління дедалі більше почали застосовувати системні підходи.

Сьогодні особлива увага привертається до систематизованого «здорового глузду» в системі управління на всіх його рівнях, що безпосередньо пов'язано із науковими розробками та рекомендаціями психологічної та соціологічної наук.

Соціальне управління має ряд важливих функцій (коло завдань), які можна звести до *збору інформації, прогнозування, планування, організації, координації, регулювання, обліку і контролю*.

Система цих функцій накладається, відповідно, на цикли, етапи здійснення управлінського процесу або механізму управлінської технології, у структурі якої можна виділити кілька процедур-етапів, а саме:

- формування цілей (котре включає в себе діагностику, вияв проблемної ситуації та визначення конкретних завдань щодо її проведення);
- прийняття рішень (обгрунтування системи можливих дій і вибір оптимального варіанта);
- організація проведення дій (розподіл завдань, координація та регулювання процесу виконання і контроль за ним);
- підведення підсумків, аналіз результатів.

У системі наукового управління особливе місце займає система прогнозування. Воно *припустимо характеризує можливий набір необхідних шляхів і засобів втілення в життя накресленої програми дій*. Прогнозування застосовує кілька методів, передусім: метод експертних оцінок, в тому числі «метод Дельфи», проведення опитування групи спонсорів у кілька турів, *метод оптимізації рішень*, який пов'язаний з пошуком різних варіантів розвитку і відбору оптимального варіанта, *метод екстрополяції* (побудова динамічних, статичних і логічних рядів, показників прогнозуючого процесу). Таким чином, соціальне прогнозування базується на вивченні об'єктивних закономірностей соціального прогресу, а також на моделюванні варіантів їх майбутнього розвитку з метою формування, обґрунтування та оптимізації перспективних рішень.

Перш ніж розпочати будь-які дії, людина (або організація) обдумує кілька можливих варіантів результатів, одному із котрих, після зіставлення, надається перевага. Тобто проектується такий варіант вирішення того чи іншого завдання, який імпонує тому, хто хоче діяти. Йдеться про проектування - *створення прогнозу (прототипу) припустимого об'єкта, явища або процесу завдяки відповідним методам*. Проектування в конкретній формі виражає *прогностичну функцію управління*, коли мова йде про *майбутню чи абстрактну (потенційну) реальність*. Соціальне проектування використовується як один із компонентів цілеспрямованої діяльності, коли розробляються різні варіанти вирішення нових соціальних проблем. При цьому використовується низка власних наукових специфічних методів:

- *метод матриці ідей* (коли на основі кількох незалежних перемінних складаються різні варіанти рішень);
- *метод вживання в роль* (допомагає отримати більш точне уявлення про те, що погрібно зробити в процесі проектування з врахуванням умов, в котрих протікає процес);
- *метод аналогії* (соціальний експеримент);
- *метод мозгового штурму* (метод синектики).

Розробка соціального проекту, як правило, починається в умовах невизначення, відсутності ясності. В основі принципу проектування лежить аналіз *поточної суспільної потреби*. Сформулювавши мету, приступають до збору необхідної інформації, звертаючись до будь-яких джерел, в тому числі і наукових досліджень. На базі отриманої інформації складається завдання на проектування. На цій стадії велику роль відіграють принципово нові ідеї, котрі розкривають шляхи більш ефективного здійснення накреслених цілей. На завершальній стадії проектування приймається рішення. Вони виступають у вигляді конкретної програми дій.

Як бачимо, технологія проектування щодо логіки адекватна технології будь-якого наукового пошуку в гуманітарній сфері і перехрещується з технологією проведення соціологічного дослідження.

Ще однією важливою компонентою в структурі соціального управління є *соціальне планування*. Будь-яке суспільство, яке турбується про майбутнє, постійно розробляє і втілює в життя програму забезпечення соціального розвитку.

Ідея планування, за своїм походженням, - ідея соціалістична. У найбільш повному вигляді її висловлювали представники утопічного соціалізму - А. Сен-Сімон, Ш. Фур'є, Р. Оуен і в подальшому вона була на озброєнні тих, хто проголошував будівництво комунізму. Однак на зламі XIX-XX ст. планування стає все більше необхідним для вирішення економічних проблем і в капіталістичній системі. Вперше термін «соціальне планування» був застосований Ф. Рузвельтом в «Новому курсі», що асоціювався зі шляхом виходу США із глибокої кризи на початку 30-х років XX ст. У подальшому в американській соціології це поняття аналізувалося в тісному зв'язку з формами та методами соціальної політики.

Нині соціальне планування являє собою науково обґрунтоване визначення цілей, показників і завдань (строки, пропорції) розвитку соціальних процесів і засобів їх втілення. Оскільки планування є і наукою, і діяльністю в системі соціального управління, то і методи, які використовуються при цьому, потрібно розуміти як способи розробки програм, завдань. Традиційно в процесі соціального планування використовуються такі методи:

- *аналітичний метод* (поєднання аналізу й узагальнення);
- *метод варіантів* (визначення кількох можливих шляхів вирішення соціальних завдань за наявності найбільш повної і достовірної інформації);
- *комплексний метод* (розробка програми з врахуванням всіх головних факторів: матеріальних, фінансових, трудових, виконавців, строків і т. ін.);
- *метод соціального експерименту* (метод аналогій);
- *економіко-математичні методи* (моделювання, багатфакторний аналіз і т. п.).

У методології соціального планування важливо вміти застосовувати і кількісні характеристики.

Кризові явища в нашому суспільстві вимагають від соціології і, зокрема від соціології управління, пошуків методів, важелів, заходів щодо визначення та впливу на перспективу суспільного розвитку. Нагальною стає потреба у формуванні нової парадигми, котра могла б описати сучасні тенденції в управлінні різними соціальними проце-

сами. Дана необхідність викликана суттєвими обставинами, серед яких:

- радикальні зміни управлінських відносин;
- суттєва трансформація взаємодій суб'єктів і об'єктів управління;
- виникнення різних форм власності;
- зростання значень факторів глобалізації міжнародного поділу праці, конкуренції;
- поява нових інформаційних технологій;
- проблеми соціальних наслідків приватизації;
- подальше розширення та перерозструктуризація суспільства.

Ключову роль у розвитку та функціонуванні системи управління відіграють *кадри та стиль управління*. Від їх компетентності, вміння плідно працювати, знайти оптимальний режим, стиль, методику, рушії управління багато в чому залежить ефективність вирішення економічних, політичних, соціокультурних та інших завдань. Світова практика соціального управління давно вже звернула увагу на необхідність спеціального аналізу цієї ланки, бо саме це дає можливість критично оцінити ситуацію, зробити відповідні висновки та пропозиції.

Минула радянська система в спадщину залишила нам надрозвинуту систему бюрократії, що буквально пронизувала і партійну, і державно-управлінську, і господарську системи кадрів та управління. Криза суспільства на початку 90-х років затребувала докорінних змін у механізмі управління в нашій країні. Підбір і формування кадрів - проблема, що вимагає удосконалення. За кордоном ця проблема також ще не на належному рівні (особливо в Італії, Франції, таких цивілізованих європейських країнах, де корумпованість та бюрократизм ще дає про себе знати). Одна із перших вимог до вдосконалення стилю - це прагнення отримувати повну, всебічну відповідну інформацію, що дозволяє зробити рекомендації більш обґрунтованими. Ця вимога висуває перед керівництвом необхідність реально опиратися на науку, її висновки і результати. Ситуація ж поки що далека від ідеальної.

Важливою проблемою вдосконалення стилю управління є вміння бачити перспективу, використовувати орієнтири, застосовувати всебічний системний підхід, враховувати інтереси працівників, узгодженість їх з інтересами організації. Чільне місце у вдосконаленні стилю управління займає *координація*. Сюди відносять як координацію дій організацій, так і координованість дій членів певної групи, організації як єдиної команди.

Соціальні дослідження свідчать: існують певні тенденції, що характерні для України. Так, більшість населення живе за межею бідності; показник «розриву» в доходах найбагатших і бідних - постійно зростає; з кожними роком чисельність населення зменшується (причина від'ємний показник приросту та міграційний відтік). Показник індексу людського розвитку дедалі низький. Експерти доводять, що

за такого характеру розвитку нашого суспільства в найближчі два десятки років населення України зменшиться на 6-7 млн чол. Зменшуватиметься валовий продукт на душу населення. На 1/3 знизиться рівень інтегрального інтелекту нації. Дедалі відбувається масова еміграція за кордон: в пошуках роботи й кращого життя. А основним капіталом в XXI ст., на думку аналітиків, буде не природноресурсний потенціал чи фінанси країни, а інтелектуальний (науково-освітній, інформаційний, комунікативний).

Для розуміння сутності, перспектив і можливості управління застосування соціологічного аналізу разом із системним комплексним підходом дозволяє виявити глибинні механізми управлінських і самоврядувальних процесів чи суспільних явищ на всіх рівнях і в усіх сферах системи соціального управління - від міжособистісних стосунків «людина - людина» до міжінституційних - «державна - суспільство».

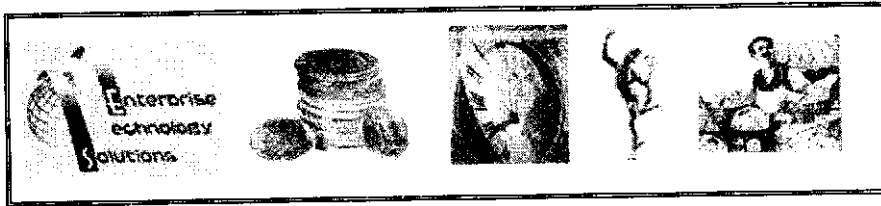
Окремою суттєвою проблемою є соціологічний аналіз формування еліти взагалі і правлячої еліти - зокрема. В даному контексті еліта розглядається і як суб'єкт управління, і як дзеркальне відображення змісту і характеру суспільних відносин даного суспільства, і як взірць прагнення до вдосконаленого, ідеального, «високого». Оскільки сучасна правляча еліта, можна сказати, глибоко не вникає в «теперішнє», вона має досить схематичне уявлення про «майбутнє». І норми моральності, і діяльності елітних структур також залишають бажати кращого. Відтак - актуальним і новим є програмування соціальної дійсності шляхом створення концептуальних основ соціальної діяльності, «селекціювання» і утвердження високих моральних норм, цінностей, традицій, законодавчих норм, що стосуються як всього суспільства, так і окремих груп населення.

Контрольні запитання:

1. Теорія соціального управління як систематизована дисципліна, зв'язок її з іншими науками.
2. Основні функції та методи соціального управління.

Рекомендована література (до теми 4):

- Нагорный Б.* Социология управления: поиск ответов на вызов времени // Социология: теории, методы, маркетинг, -2001, №4.
- Основы социального управления // Под ред. В. Н. Иванова- М., 2001.*
- Радугин А. А., Радугин Н. А.* Введение в менеджмент: социология организации и управления, - Воронеж, 1995.
- Слепенков И. М., Аверин Ю. П.* Основы социального управления, - М., 1990.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є. - К.: Вища освіта, 2003.*
- Удальцова М. В.* Социология управления. Уч. пос - Новосибирск, 1998.
- Черневский А. Д.* Организация управления / Уч. пос - К.: МАУП, 1998.
- Щекин Г. В.* Теория социального управления. (Монография).- К.: МАУП, 1996.

Тема 5 СОЦІОЛОГІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА

На початку XXI ст., ери підприємництва, нових технологій та інформації, стає все актуальнішим ретельний та всебічний аналіз феномена підприємництва, який належить до недостатньо вивчених проблем сучасних суспільно-економічних та інших дисциплін.

Що ж таке підприємництво? Вид діяльності? Спосіб життя? Наука? Мистецтво? Виявляється, що і те, й інше. Є у ньому спільне із ризиком, спортом, культурою, поезією, злетом творчої думки. У підприємстві мають місце свої писані й неписані закони, принципи, етика взаємовідносин, латентні механізми, своя «вища математика» та «елементарна азбука».

У сучасних умовах переходу до ринкових відносин виникла нагальна потреба у вивченні підприємницької діяльності та її головного суб'єкта - підприємця. Традиційно склалася думка, що лідером у цьому напрямку виступає економічна наука, бо підприємництво відносять до явища економічного. Однак це - хибна думка. Економічна наука описує зміст підприємницької діяльності лише з економічної точки зору і деперсоналізовано - лишаючи поза увагою фігуру підприємця. Предмет пошуків у галузі теорії і практики підприємництва почав складатися у вітчизняній науці на зламі 80-90-х років, коли підприємницька діяльність привернула до себе увагу не тільки економістів, а й філософів, соціологів, психологів, культурологів.

Наука, котра вивчає весь спектр соціальних сторін підприємництва - з точки зору природи підприємництва, історії і проблем становлення, потреби, цінності та мотиви діяльності підприємців, моделі їх поведінки - є *соціологія підприємництва*.

Соціологія підприємництва перебуває на стику двох галузей знань: вона є частиною соціології як науки про суспільство і водночас - однією із «підприємницькознавчих» дисциплін, таких, як історія економічних вчень (зокрема, що стосується підприємництва), філософія та психологія бізнесу, етика та культура підприємництва. Зважаючи на специфіку свого предмета, вона має певний подвійний статус, який пов'язаний, з одного боку, із соціальним, а з іншого - з економічним у суспільному житті.

Соціологія розглядає, вивчає підприємництво як соціальний феномен. Вона вивчає його як нестандартну новаторську поведінку і діяльність великих і малих соціально-економічних груп і верств суспільства. Підприємництво як об'єкт і предмет соціологічного аналізу є сукупність соціальних структур, дій, процесів, пов'язаних із господарським функціонуванням суспільства на різних рівнях. Одна з головних теоретичних проблем соціології підприємництва - проблема визначення того, що саме належить до феномену «підприємництво». В соціологічному аспекті підприємець постає в кількох іпостасях:

- як суб'єкт власності, носій певного соціального статусу (власник, співвласник, орендар тощо);
- суб'єкт економічної діяльності, виконавець певних ролей та функцій, які випливають з її природи (інноваційних, організаційних, управлінських, комерційних);
- як суб'єкт соціальної поведінки, тип людини, яка володіє певними природними та набутими властивостями, необхідними для заняття підприємницькою діяльністю;
- носій особливих соціальних цінностей та культури.

Соціологія підприємництва - це типова соціологічна теорія середнього рівня. Вона вивчає підприємництво як одну із соціально-економічних підсистем, узагальнює відповідні емпіричні дані. Вона використовує вироблені нею поняття і методи, без яких неможливе пізнання соціально-економічної реальності, і, можливо, виступає головною з'єднувальною ланкою для тих наукових галузей, що займаються вивченням підприємницького феномена в різних його вимірах. Не лише соціологи, а й економісти, психологи, філософи, історики, культурологи так чи інакше в своїх дослідженнях торкаються підприємництва.

Щодо виникнення та розвитку соціології підприємництва, то вона, як і багато інших галузевих соціологічних дисциплін, до сьогодні не є чітко сформованою як наукова дисципліна. Справа в тім, що соціологія підприємництва не виникла з єдиного (одного-двох) джерела, а формувалася на засадах багатьох наукових галузей, перш за все теорії економічного розвитку та історії економічних вчень. Деякі явища, що вивчає «підприємницька наука», намагались висвітлювати ще в далекі античні та середньовічні часи.

Перші спроби теоретично осмислити феномен підприємництва були зроблені в XVII ст. Проте, ще задовго до цього, вчені виявили відмінності між комерцією та іншими видами праці. Появу цих відмінностей можна віднести до XV ст. Одними із перших вчених, які прагнули обґрунтувати можливість розгляду підприємництва з наукових позицій, були Р. Кантільон, Ж.-Б. Сей, А. Сміт. Тоді саме почала формуватися теорія підприємництва. Р. Кантільон - французький

економіст, мабуть, був першим теоретиком бізнесу. Йому належить широковідома книга, в якій дається перший систематизований опис підприємництва («Essai sur lanature de comerceen gênerai». L.1755). Саме він ввів у науковий обіг термін «*підприємець*». Англійський економіст **Ж.-Б. Сей**, як послідовник теоретико-економічної традиції, зробив наступний крок у цій галузі. Він ставив підприємця (робота «Трактат політичної економії») в центр процесу виробництва і перерозподілу, що надалі вплинуло на праці багатьох інших теоретиків-економістів. У роботах **А. Сміта** досить мало приділялося уваги персонам бізнесу. У його аналізі економічних процесів бізнесмени, як не дивно, відігравали незначну роль. Проте представник англійської класичної політекономії головним мотивом діяльності людини теоретично визначив економічний інтерес.

Д. Рікардо в своїх дослідженнях окреслив підприємця нового типу - капіталіста, який шукає прибуткового застосування для своїх коштів. Взагалі на той час в Англії було характерним поєднання власне підприємницьких та інженерно-новаторських функцій в одній особі.

Теорія підприємницької діяльності отримала подальший розвиток у аналізі класової структури суспільства в працях французького державного діяча та економіста **А. Тюрго**. У вивченні суб'єкта підприємництва він приділяв увагу як підприємницькій поведінці, так і наявності таких рис, як готовність до ризику, організаторські та творчі здібності. До кінця XIX ст. підприємець як об'єкт наукового аналізу не фігурував. Лише у другій половині XIX ст. стрімкий господарський розвиток у США та ряді країн Європи слугував імпульсом до вивчення підприємця. Виникла необхідність визначення відмінності між *підприємцем* та *капіталістом*. Економісти прагнули якомога чіткіше провести межу між підприємцем та капіталістом, але зіткнулися з певними теоретичними труднощами. Теоретичним розробкам у цьому плані не вистачало необхідної стрункості навіть після того, як **Ф. Вольпер** - в Америці, **А. Маршалл** - в Англії, **І. Мангольд** - у Німеччині, та інші дослідники почали приділяти підприємству більше уваги. Водночас слід підкреслити плідотворність теоретичних ідей **А. Маршалла** щодо підприємця та його поведінки.

Інший напрям аналізу підприємця засвідчили історико-соціальні та культурологічні описові дослідження, які належали до сфери уваги німецької історичної та соціологічної шкіл. Великий внесок у подальший розвиток уявлень про підприємця і підприємництво зробив видатний німецький соціолог **М. Вебер**, котрий показав, як культурно-релігійні чинники стимулювали виникнення буржуазно-протестантського «підприємницького духу», який відіграв важливу роль у становленні промислового капіталізму (праці «Протестантська етика та дух капіталізму», «Історія господарства», «Нариси загальної та економічної історії»). Один з основоположників теорії «організованого капіта-

лізму» - німецький економіст і соціолог **В. Зомбарт**, розвинув саме історико-соціологічний напрям у дослідженні феномену підприємництва (вершина його досліджень - робота «Буржуа: етюди з історії розвитку сучасної економічної людини», 1911).

Продовжуючи традиції **М. Вебера** і **В. Зомбарта** у «вивченні людського фактора» капіталізму, австрійський економіст **Й. Шумпетер** суттєво вплинув подальший розвиток економічної думки. Саме у нього особа підприємця та його характерні властивості стали стрижнем структурної логічної системи, яка творила капіталістичну економіку в цілому. У своїй відомій праці «Теорія економічного розвитку» (1912) він спробував пояснити феномен економічного зростання, формулюючи суть концепції розвитку підприємництва.

Значний внесок у подальший аналіз підприємництва зробили такі відомі вчені, як американський економіст **Ф. Найт**; представник «неоавстрійської» школи **Ф. Хайек**, **І. Кірцнер** - німецький економіст, патріарх політекономії **К. Маркс**, **А. Коул** та ін. Із російських та вітчизняних вчених (до 1917 р.), які певною мірою «відводили» місце підприємцю, слід назвати **М. Туган-Барановського**, **С. Булгакова**.

У вітчизняних соціоекономічних науках підприємництво тривалий час залишалося поза увагою. Протягом багатьох десятиліть підприємницька функція ототожнювалася із чужою для нас капіталістичною експлуатацією. В кінцевому результаті це призвело до відсутності в науковому обігу будь-яких згадок про підприємництво. Терміни «предприимчивый» та «предприимчивость», як правило, перекладалися як «заповзятливий» та «заповзятливість», що явно не відповідає змісту. Терміни «підприємництво», «підприємець» не мали тлумачень в універсальних наукових словниках. Лише порівняно недавно, разом з новими економічними, політичними та соціальними змінами у нашому суспільстві, цей термін, як і сама діяльність, «легалізувався».

Проте, як уже зазначалося, соціологія підприємництва формується з різних джерел. Паралельно із розвитком підприємницьких знань створювалася й управлінська наука - *менеджмент*, яка тісно пов'язана з теорією підприємництва і тому відігравала значну роль у формуванні науки про підприємництво.

Що стосується управлінських підходів, то найбільш приваблює своєю близькістю до соціолого-психологічних елементів підприємництва ситуаційний підхід, який набув досить значного поширення в останні десятиліття. Соціологія підприємництва - досить специфічна наука, яку тільки зараз вчені намагаються логічно окреслити на міждисциплінарній основі, беручи до уваги всі теорії, підходи, напрями, школи в підприємницькій та управлінській теоріях, філософії та психології підприємництва, теорії лідерства та інші галузі економіки, управління, соціології, психології.

Доречно відзначити вагомий внесок у формування цього напряму таких західних вчених, як: **П. Верханд, Т. Веблен, Д. Макклелланд, К. Макміллан, Дж. Мілл, А. Шапіро, Лі Якокка** та інші.

Значної масштабності досягли дослідження російських колег у галузі соціального аспекту підприємництва. Великої уваги заслуговують роботи **Г. П. Чернишова** «Предприниматель - кто он», **М. Яковлева** «Конструктивное предпринимательство», **В. Бонштановського, Ю. Самаганова** «Игра без правил, или кто есть кто в русском бизнесе», «Честная игра: Нравственная философия и этика предпринимательства», **С. А. Варламова** «Социальные источники предпринимательства», **Кузьмічова А. Д.** «Оттественное предпринимательство: почерки истории»; **В. В. Марченка** «Социальная психология предпринимательства», **А. Безгодова** «Очерки социологии предпринимательства» та багатьох інших.

Перші конструктивні дослідження вітчизняних соціологів почалися порівняно недавно, на початку 90-х років. Вагому роль у формуванні бази соціології підприємництва відіграють такі наукові роботи:

Пилипенко В. Е. Социальная регуляция трудового поведения - К.: Ін-т соціології, 1993.

Пилипенко В. Є. Підприємництво в Україні: суб'єкти, цінності, економічна провіта.- К.: Ін-т соціології., 1995.

Арсенко А. Л. Социально-экономический механизм регулирования трудовых отношений.- К.: Ін-т соціології, 1995.

Наш деловой человек / *С. Донченко, С. Злобина, В. Тихонович.*- К.: Ін-т соціології, 1995.

Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. *Ворова В. М., Суименко Е. И.*- К.: Ін-т соціології, 1995.

Предприниматель Луганщины: становление в условиях общественного кризиса / *И. Кононов и др.*- Луганск, 1996.

Пилипенко В., Шевель І. Соціологія підприємництва.- К., 1996.

Бондаренко О. В. Историко-философско-социологический экскурс в предпринимательство,-Запорожье, 1997.

Герасимчук А. А., Тимошенко З. І., Шейко С. В. Філософські основи менеджменту та бізнесу - К., 1998.

Сірий Є., Фареник С. Соціологія підприємництва: крок перший.- К., 2000.

Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки.- Львів, 2000.

Що ж таке підприємництво? Для початку розглянемо його природу. Виходячи з класичного розуміння, основними факторами або першоджерелами економічного розвитку є *праця, земля та капітал*. Підприємництво в цій системі є четвертим спонукальним фактором економічної активності населення, котрий ініціює рух економічної системи в цілому. Підприємництво як економічне явище, що виступає як ініціативна, самостійна, господарська діяльність людей, становить зміст суб'єктивного фактора економічного розвитку. В цій якості

воно не може бути інакше виражене, як самостійне джерело росту, рушійна сила, «*локомотив*» ринкової економіки та економічних змін також.

Структурно феномену підприємництва властиві такі ознаки: *раціоналізм* - як *принцип* підприємництва, котрим керується господарський суб'єкт; *підприємливість* - як *властивість*, здатність господарського суб'єкта; *підприємницька діяльність* - як *діяльний прояв* усіх пов'язаних ланок певного організму підприємництва, господарсько-активного суб'єкта.

Виходячи із прояву різних сторін підприємницької діяльності, її цілісної природи, можна дати визначення підприємництву.

Підприємництво - *особливий вид діяльності, націлений на досягнення додаткового продукту (додаткової вартості) шляхом творчих дій (комбінацій) по організації наявних засобів, ресурсів. Об'єктом підприємництва, якщо залишатися в рамках найзагальнішого підходу, є певна діяльність. Результати підприємництва матеріалізуються у виробленій продукції (послугах), а також у відповідному доході. Величина останнього багато в чому залежить від того, як діючий у підприємстві суб'єкт зумів організувати свою діяльність, врахував всю сукупність факторів.*

Ступінь організації, у свою чергу, визначається характером комбінації різних ресурсів. На початковому етапі необхідна оцінка можливості займатися підприємством у певній сфері. В подальшому здійснення нових комбінацій, по суті, є головною справою для суб'єкта підприємництва.

Наступним об'єктом вивчення соціології у сфері підприємництва є суб'єкт підприємницької діяльності - *підприємець*.

Підприємець - *це суб'єкт вільної, ініціативної, господарської самодіяльності, котра включена в систему відносин приватної власності, здійснюється завдяки механізму ринкової конкуренції, спаяна з ризиком та відповідальністю, спрямована на виробництво нових товарів, надання послуг або освоєння нових технологічних та організаційно-економічних способів їх вдосконалення з метою отримання максимально можливого для даних умов прибутку чи особистої самореалізації.*

Сьогодні майже в усіх індустріально розвинутих країнах проводяться соціологічні дослідження, присвячені відтворенню образу підприємця та його місця в сучасному суспільстві. У цілому образ підприємця в очах громадськості неоднозначний: не позитивний, але і не негативний. Це питання викликає великий інтерес як у вчених, так і в професійних колах. І ті, й інші сподіваються, крім того, виявити риси та фактори, котрі відрізняють вдалого підприємця від інших людей.

У багатьох дослідженнях класифікувалися індивідуальні властивості і будувалися різні типи підприємців. Наприклад, **Р. Станвор і Л. Куран** визначили три типи підприємців: «ремісники», «власники»,

«менеджери». В. Уебстер запропонував п'ять категорій підприємців, В. Гартнер висунув вісім підприємницьких архетипів, К. Веспер вніс у список одинадцять типів підприємця.

Навіть коротке знайомство з багатьма роботами різних дослідників переконує, наскільки складною та психологічно багатогранною є підприємницька діяльність і якою своєрідністю повинна відрізнятися особистість підприємця. Певною мірою кінцевим результатом дослідження стала розробка «профілю підприємця», який використовується тепер для вияву підприємницького потенціалу в різних країнах. Дослідження дозволило сформулювати перелік із 21 особистісної характеристики, які притаманні вдалим підприємцям. Десять найважливіших властивостей структуруються таким чином:

- * пошук можливостей та ініціативності;
- завзятість та наполегливість;
- готовність до ризику;
- орієнтація на ефективність та якість;
- залучення в робочі контакти;
- цілеспрямованість;
- прагнення бути поінформованим;
- систематичне планування та спостереження;
- здатність переконувати та встановлювати зв'язки, контакти;
- незалежність та самовпевненість.

Вивченню образу підприємця, починаючи із «класичних часів» і дотепер, приділяється велика увага. Аналізуючи різні теоретичні підходи до образу підприємця, можна дійти висновку, що останній ініціює в собі досить широкий спектр різноманітних і водночас суперечливих властивостей. У ньому втілені соціокультурні цінності різних епох, починаючи від часів античності, а також синтезовані нові підприємницькі якості, які стали рушієм економічного зросту та НТП в ХХ ст.

Підприємець ототожнюється із економічним лідером і належить до особливого типу, поведінка та господарська діяльність якого принципово відрізняється від поведінки та мотивації господарської діяльності «простого господаря». Суперечливість, а також, на перший погляд, відчуженість і несприйняття суспільством таких властивостей, як надмірний ризик, вміння передбачати, нестандартність мислення, дій, оперативне планування, чітке організаторство (організаційні здібності) і навіть поєднання ролей «гравця», «завойовника», «купця» та ін., підводять до думки, що підприємці - це *не нормальні* люди, якщо за нормальність вважати прийняття та наслідування загальноприйнятих стандартів поведінки, підпорядкування більшості умовностям, традиціям, табу, ритуалам. Соціологічна наука називає такий тип відхилення від норми - девіантною поведінкою. Підприємці є *новатори*, носії дійсно девіантної поведінки, але не негативного, а позитивного

плану, що не знижує актуальної форми соціальної життєдіяльності, а навпаки, стимулює її позитивний розвиток.

Зробимо короткий огляд історії розвитку та становлення вітчизняного підприємництва.

Підприємництво зародилося ще в часи Київської Русі - у своїй торговельній формі у вигляді промислів. Руські купці були першими масовими представниками вітчизняного підприємництва, котрі «ходили» у Візантію, на Кавказ, в Багдад. Наприкінці XI ст. на Русі з'явився перший документ, який регулював «підприємницьку діяльність» і відносини між підприємцями та суспільством. Це був кодекс «Руська правда», складена Ярославом Мудрим. Однак ще задовго до цього, блискучу перемогу, що її можна назвати грандіозним підприємницьким кроком, отримав київський князь Олег у переговорах з Візантійським імператором: укладеним договором (907 р.) передбачалася безмитна торгівля руських купців у Царграді.

Протягом майже п'яти століть все залишалося без змін, без будь-якого прогресу. Прояви підприємництва зводилися лише до сільсько-го промислу та торгівлі. Історики свідчать, що великоруським підприємцям тієї епохи були властиві поєднання розважливості та фантазії, напруженої праці, прагнення бути собою, глибокий та жорсткий самоаналіз. Лише у XVI—XVII ст. починається зародження торговельно-промислового підприємництва. Епоха Петра I дала великий імпульс для розвитку підприємництва на Русі. Саме в ті часи з'являються покоління підприємців Строганових, Демідових та ін. Подальше розгортання підприємництва в Росії пов'язане із скасуванням кріпацтва, проведенням реформ. Наймасовішими групами підприємців стають *багаті селяни, ремісники, торговці*.

До початку ХХ ст. підприємництвом у Російській імперії займалося близько кількох мільйонів чоловік (якщо брати до уваги всіх вищезгаданих представників). Можемо пишатися такими іменами, як: Морозов, Третьяков, Терещенки та ін. Брати Яхненки та Симиренки, цукро-заводчик Лелін - перші українські підприємці-цукровики, заводи котрих посідали перші місця в Росії в бурякоцукровому та рафінадному виробництві, і не було їм рівних у другій половині ХІХ ст. Крім того, в дореволюційній Росії, яка станом на 1910 р. мала близько 400 комерційних закладів, де навчалася близько 77,5 тис. чол., до комерційної діяльності допускалися лише ті, хто пройшов спеціальну підготовку. Особливу роль в історії розвитку «вітчизняного» підприємництва відіграла у 20-х роках нова економічна політика (НЕП), яка дала змогу заново реалізувати природні властивості справжнього господарника, комерсанта.

Що стосується сучасного вітчизняного підприємництва, то воно в застійні роки існувало виключно в своєму тіньовому варіанті. Підприємницька діяльність до життя «проривалася» в різних формах. Основними чинниками появи та відтворення пропідприємницьких відносин були як цілком природні господарські прагнення багатьох

людей саме «заробляти», так і певні соціально-економічні умови (в даному випадку їх можна було назвати умовно-сприятливими, оскільки сприятливими з точки зору політичної системи та правової бази СРСР вони ніяк не були). «Активна» частина населення використовувала всі формальні та неформальні можливі умови для реалізації своїх намірів з життєвою установкою: «все, що не заборонено, - дозволено». Пропідприємницькі форми господарювання при цьому проявлялися і в системі функціонування недержавних артілей добування золота, рибацьких артілей прибалтійських республік і так званої «шабашки» (наймасовіше явище) - від комсомольсько-молодіжних будівельних загонів до щасливих шукачів «довгого карбованця». Це свідчить про те, що країна ніколи не була бідною на таланти і у сфері підприємництва.

Структуруючи соціальну типологію «пропідприємницьких» суб'єктів часів застою, можна їх умовно об'єднати в кілька підтипів. Сюди можна віднести і тип підприємливого державно-партійного керівника, і тип підприємливих людей, суб'єктів економічного новаторства, «пригнічених» рамками соціалістичного ладу, і тип «пасивних підприємців» - людей, які володіли немалим підприємницьким потенціалом і терпляче очікували «свого часу» в мовчазній опозиції до існуючого режиму, і тип своєрідних «бунтарів» щодо підприємницької орієнтації, які активно виступали з ідеями економічного розкрячення. З падінням соціалістичного ладу подібні «пропідприємницькі» елементи різним чином прийшли в рух і зазнали певних трансформацій. Безініціативні опинилися в тяжкому становищі, формуючи клас «соціально незадоволених» та «економічно ображених». «Новатори» без особливих труднощів перейшли із державних у підприємницькі структури, сформувавши «середній клас» у «підприємницькому суспільстві». «Пасивні» все більш активізуються в діапазоні від дрібного посередництва до великих справ. Більшість «бунтарів» проявляє себе в уряді та парламенті, маючи при цьому пряме відношення до бізнесу. Що стосується тінювиків та своєрідних мафіозних елементів, то, відмивши свої капітали та влившись у систему корупції, вони трансформувалися в супереліту суспільства, представників «вищих» «вершуючих» структур.

«Радянська система» «ростила» свої кадри підприємців. З одного боку, майже кожен керівник підприємства був поставлений в умови, де був змушений будь-якою ціною виконати планове завдання, не маючи при цьому належних можливостей, звідси - зусилля скоректувати план, «вибити» фонди, приховати явні ресурси, підвищити ціни на продукцію, а також - приписки, хабарі та багато інших «хитрощів», які характеризуються вченими як підприємливість із знаком «мінус».

З іншого боку, в густій тіні державної економіки завжди існувала економіка «чорного ринку», без якої дана система ніколи не змогла б звести кінці з кінцями. Практично кожен радянський керівник, господарник повинен був ознайомлюватися з її «вовчими законами», освоювати логіку обміну, в якому роль еквівалента далеко не завжди віді-

грають гроші. Крім цього, зазначити, що життя в умовах «чорного ринку» потребувало значно більшої спритності та обачності.

Слід підкреслити, що в суспільстві завжди була певна кількість енергійних, підприємливих людей, котрих притягували «ризиковані» та «активні» професії. В силу свого характеру ці особи так чи інакше прагнули реалізувати свій енергетичний потенціал, «ризикованість», навіть у «найзадушливіші» часи застою. Вони використовували комсомольсько-молодіжні та партійні канали. Ресурси минулих партійних і комсомольських функціонерів становили те багатство, яке називають в західній соціології «соціальними мережами», а відомий французький соціолог П. Бурд'є назвав його «соціальним капіталом». Це: зв'язки, особисті контакти, знання неформальних законів, за якими функціонує державний механізм. Поняття «соціальна мережа» у нашому суспільстві має своєрідний синонім - «кумівство». Потрібно додати, що «кумівство» широко поширене саме в країнах низької культури та низького цивілізованого рівня.

«Кумівські» соціальні мережі досить добре сформувалися і збереглися у сучасний ринковий час. Більш того, вони є одним із домінуючих факторів у становленні та розвитку вітчизняного підприємництва.

Кооперативний рух, який сприяв інтенсивності появи та формуванню підприємницьких елементів. Свого часу преса писала: «В кооперативний рух кинулися, по-перше, найсміливіші, найвітчайдушніші, навіть авантюри. В другій хвилі, подивилися, почали помалу, з меншою швидкістю вживатися в цей рух». Тоді вони вже були контингентом потенційних підприємців. Серед них можна виділити «підготовлених» підприємців. До даної категорії належать всі ті, хто підготовлений до заняття підприємницькою діяльністю.

Слід відзначити і той факт, що залучення до бізнесу переважно пов'язано із попередньою посадою або соціальним становищем підприємця. Так, за даними білоруських соціологів (1993 р.), близько 15% підприємців були в минулому «керівниками». За результатами дослідження українських соціологів (1993 р.), частка підприємців з досвідом колишньої керівної роботи значно вища.

Водночас соціологічні спостереження свідчать, що в бізнес втягується все більше зовсім не підготовлених до підприємництва людей. Цю категорію умовно можна назвати «непідприємцями». Вони майже ніколи не проявляли себе в організаційно-управлінській діяльності, не бачили себе в майбутньому підприємцями. До бізнесу вони потрапили цілком з «випадкових» причин.

Крім того, підприємців можна поділити ще на дві групи (беручи за основу характер залучення до бізнесу). До першої групи належать позитивно-мотивовані підприємці, котрі характеризуються бажанням перевірити себе в творчій діяльності, задовольнити свої матеріальні і духовні потреби, реалізувати свої творчі навички, знання, вміння через підприємництво. Друга група кількісно переважає першу. Їх можна

назвати «підприємцями не з волі». Це люди, котрі ще не набули або вже втратили своє коріння в початкових суспільних структурах. Це «скорочені», молодь, котра не може найти собі роботу, місце в суспільстві. Американські дослідники Д. Еванс і Л. Лінгтон також відзначають, що «найчастіше свою справу відкривають бідні робітники найманої праці, безробітні, низькооплачувані і ті, хто часто міняє роботу». Ця точка зору притаманна соціологам, які вважають, що «невдахи» частіше залучаються до бізнесу. Всупереч поширеній думці про так звану «професійну непридатність» вітчизняних підприємців виявляється, що вони досить легко адаптуються на Заході, де нерідко роблять кар'єру в бізнесі. Результати ряду проведених досліджень підприємців свідчать про те, що освітній та кваліфікаційний рівень сучасних підприємців відносно вищий, ніж у населення в цілому. Хоча серед новоявлених мільйонерів є особи без вищої освіти, це ще раз підкреслює роль виключно особистісних властивостей людей, здатних мобільно реагувати на нові можливості. Багато з них відрізняються високим інтелектуальним потенціалом, досвідом організаційної роботи, схильністю до обачної напруженої роботи. Цікаво й те, що 3/4 (опитуваних підприємців) вважають себе підприємцями, підкреслюють, що вони становлять еліту суспільства.

Говорячи про сьогоdnішнього вітчизняного підприємця, необхідно відзначити і деякі його негативні риси. Певною мірою вони обумовлені об'єктивними обставинами. Поява ринкових відносин викликала підприємницький інтерес у багатьох людей. Вже на перших етапах відбувся своєрідний розподіл підприємців на так званих «фарцу» і «ділових людей». «Фарца» - багаточисленна категорія «шахраїв», які здобули досить легко свої капітали. На жаль, від цієї реальності нікуди не дітися. Можливість добре «заробити» на спекуляціях - «найспокусливіша», що її почали використовувати навіть зовні досить респектабельні спільні підприємства. Експертні оцінки свідчать про те, що не менше 2/3 загальної кількості спільних підприємців не хestують спекулятивними операціями. На початкових етапах розвитку підприємництва в багатьох країнах також були поширені шахрайство і нечесність у справах, бо вони в тих умовах давали прибуток. Ділова людина відрізняється від «фарци» за характером отримання, використання доходу, а також суто зовнішніми поведінковими рисами. Визначити баланс позитивних та негативних оцінок стосовно підприємців - непросто. Головна негативна риса підприємців, як свідчать соціологічні опитування, - прагнення до наживи будь-якою ціною, непорядність, нечесність, самореклама, хвастощі.

Ще однією особливістю характеризується процес формування підприємця. Його становлення відбувається, як відомо, в стані аномії, тобто, за визначенням Е. Дюркгейма, за такого стану суспільства, коли вагома частина його членів, знаючи про існування обов'язкових моральних норм, ставляться до них негативно або байдуже. Це має

місце при ігноруванні законів, податків, при монополізації, в шахрайстві та убагаченні інших явищах. При цьому Е. Дюркгейм вважав, що аномія породжена переходом від традиційно-колективістського суспільства до індивідуалістського, буржуазного. Багато західних дослідників також виявили у підприємців міцну тенденцію (схильність) до ігнорування багатьох соціальних норм. На думку українських соціологів, ці ж тенденції мають місце і серед вітчизняних підприємців.

Із вищевикладеного випливає, що чималої специфіки набуває процес формування у вітчизняній господарській практиці нового прошарку підприємців, або бізнес-прошарку. Поки що дослідники не мають спільної думки щодо розуміння суті, структури і статусу цього прошарку в нашому суспільстві - занадто розмиті і невизначені функції та ознаки тих суб'єктів економічної активності, котрих можна було б зарахувати до нього. Вчені погоджуються лише з двома найочевиднішими характеристиками, на основі яких можна було б віднести того чи іншого працівника до цього прошарку: діяльність у господарській сфері з метою отримання прибутку; економічна свобода або наявність прав та обов'язків, які пов'язані із самостійним прийняттям рішень та особистою відповідальністю за результати господарювання.

Але і на основі вказаних ознак важко навіть приблизно визначити склад і межі підприємницького прошарку. За одну з найпереконливіших спроб зробити це взялася російський соціолог Т. І. Заславська. В її аналізі фігурує кілька підгруп працівників, які становлять бізнес-прошарок деяких країн СНД - Росії та України:

- менеджери-співвласники - це господарські керівники дрібних та середніх акціонованих підприємств, які працюють за наймом, але володіють значними пакетами акцій цих же підприємств;
- наймані менеджери, тобто господарські керівники, які керують державними, рідше приватними підприємствами або фірмами «за зарплату»;
- підприємці - власники та директори переважно дрібних підприємств та фірм;
- самостійні працівники, особи, зайняті дрібним підприємництвом на базі індивідуальної трудової діяльності за допомогою власних засобів виробництва (переважно спеціалісти та кваліфіковані працівники);
- бізнесмени-менеджери - це наймані директори малих та середніх підприємств, переважно акціонованого та приватного секторів, які поєднують управлінську роботу за наймом з веденням власного бізнесу;
- напівпідприємці - до них належать «рядові», тобто керівні працівники переважно акціонованого та приватного секторів економіки, поєднують роботу за наймом із різними видами підприємництва, включаючи індивідуальну трудову діяльність.

Резюмуючи, слід підкреслити, що у вітчизняного підприємця багато спільного із «класичним» та сучасним підприємцем, але є і різниця. Наш підприємець ще не повністю сформований, він перебуває на початкових етапах свого розвитку.

Крім того, специфіка умов розвитку підприємництва (а це швидкоплинність, протилежна спрямованість і непослідовність у розвитку економічних, політичних, соціальних та інших відносин) створює особливий сценарій розвитку і формування вітчизняного підприємця.

Все це в свою чергу впливає і на формування його потреб, інтересів, цінностей, мотивів.

Вивчення мотиваційної структури підприємців - також одне із завдань соціологічної науки. Мотиви підприємництва вкрай різноманітні і проявляють свою силу за певних умов, комбінуючись між собою. Їм властиві споживчий характер, множинність, ієрархічність, різка стійкість і інтенсивність впливу на підприємницьку поведінку.

Всю багатомірність цих мотивів можна звести до кількох основних груп:

- матеріальна заінтересованість;
- прагнення до свободи та незалежності;
- любов до творіння та творчості, змістовної праці;
- прагнення до комплексної самореалізації особи.

Більшість підприємців вважає, що смисл їх діяльності найрізноманітніший. Свою справу вони цінують, виходячи із реалізації не одного критерію, а багатьох. Нижченаведений ряд таких критеріїв-установок:

«Свобода»;

«я можу керувати своїм часом, контролювати, коли і що мені робити»;

«отримувати винагороду за час, що я роблю»;

«можливість перевірити свої задуми та задоволення від споглядання результатів своєї праці»;

«гордість від того, що те, що я роблю,- потрібно людям, відчуття самооцінки»;

«можливість повністю розпоряджатися своїм професійним життям».

Способи досягнення мети - стати підприємцем якомога швидше - різноманітні. Беручи до уваги різноманітність життєво-професійних особливостей потенційних підприємців, є підстави говорити про певний стиль підприємницької поведінки, якщо можна вирізнити у специфічні підприємницькі прототипи: «новатор», «нетерплячий», «ремісник». Це вже поведінковий аспект підприємницької діяльності, що вивчає соціологія.

«Новатор», як правило, стурбований ідеєю про виробництво або реалізацію якогось товару, послуги, котра, як він розуміє, до нього

нікому в голову не приходила. Щоправда, підприємець-новатор рідко буває винахідником; талант винахідника не завжди поєднується з відчуттям комерції. А для підприємця важлива не стільки оригінальність, скільки діловий успіх.

«Нетерплячий», як правило, швидко вловлює похибки або неточності в організації чи системі. Це - ентузіаст. Не обмежуючись аналізом, він намагається зайнятися налагодженням справ у своїй бригаді, службі, фірмі. А оскільки не всім подобається активність таких людей, останні часто йдуть шукати застосування своєму таланту деінде.

«Ремісник», як правило, має ту перевагу, що знає добре виробництво.

З іншого боку, якщо підприємницьку поведінку розуміти як своєрідну гру, то підприємців можна згрупувати у дві категорії гравців: одні є швидше «шахістами», інші - «гравцями в покер». Перші будують споруди, кладучи камінь за каменем. Але з огляду «гравців у покер», зріст може бути забезпечений за допомогою стрімкої сміливої операції. Їх більше цікавить слушний випадок, ніж попередньо розроблена стратегія. Вони спочатку «купають», а «сортують» потім. Дехто із них навіть роз'яснює, що між «доставкою піци», «перевезенням пального» та «бюро подорожей» є взаємодоповнення, яке створює певний зв'язок.

Але, як завжди, істина десь посередині - «шахісти» і «гравці в покер» цілком усвідомлюють те, що потрібно вміти грати і в тій, і в іншій манері.

Еволюція підприємництва як прояв людської культури опирається на прогрес економічної культури і свідчить, що процвітання в бізнесі повинно бути пов'язане із високою мораллю. Інакше бізнес не має майбутнього.

Підприємництво - це не тільки професія, але й покликання, навіть властивість душі або вроджена схильність, особливий спосіб мислення, поведінка, стиль.

Підприємництво - це культура. Культурна людина не зобов'язана бути підприємцем, але підприємець зобов'язаний бути культурною людиною, хоч би тому, що заінтересований у постійному успіху.

Щоб підприємництво «не спіткнулося», не дискредитувало себе в очах суспільства, не викликало у суспільстві негативних установок до себе, необхідно весь час привертати увагу до своєрідного співробітництва бізнесу та суспільства, що в кінцевому підсумку служить впорядкованості позицій підприємництва в повсякденному житті.

У співробітництві бізнесу та суспільства допомога першого мотивується тим, що в суспільстві благополучнішому із соціальної точки зору набагато сприятливіші й умови для підприємницької діяльності,

тобто очевидні довгострокові переваги для організації бізнесу. В такому суспільстві складається привабливіший образ підприємництва, міняється на позитивне ставлення до нього, цінності, погляди. Іншими словами, для успішної підприємницької діяльності потрібно користуватися його соціально-економічною моделлю, визнавати його соціально відповідальним і залучати до виконання соціально-гуманістичної ролі.

Контрольні запитання:

1. Формування соціології підприємництва як наукової дисципліни. Основні її витоки.
2. Природа підприємницької діяльності.
3. Історія формування вітчизняного підприємця.
4. Основні напрями дослідження соціології підприємництва.

Рекомендована література (до теми 5):

Бондаренко О. В. Историко-философско-социологический экскурс в предпринимательстве-Запорожье, 1997.

Гэрасимчук А., Тимошенко З. І., Шейко С. В. Філософські основи менеджменту та бізнесу.- К., 1998.

Наш деловой человек / С. Донченко, С. Злобина, В. Тихонович.- К.: Ін-т соціології, 1995.

Пачковський Ю. Ф. Соціопсихологія підприємницької діяльності і поведінки.- Львів, 2000.

Пачковский Ю. Предпринимательское поведение: теоретико-методологические аспекты // Социология: теория, методы, маркетинг - 2001, № 1.

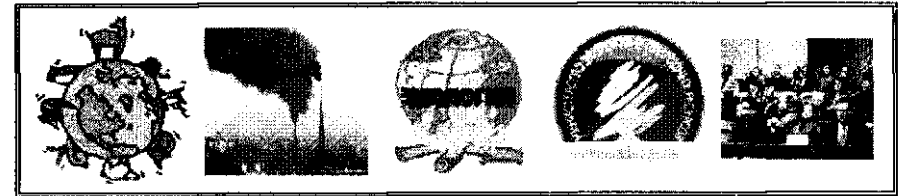
Пилипенко В. Є. Підприємництво в Україні: суб'єкти, цінності, економічна провіта.- К.: Ін-т соціології, 1995.

Предприниматель Украины: эскизы к социальному портрету / Отв. ред. Ворона В. М., Суименко Е. И.-К.: Ін-т соціології, 1995.

Пилипенко В., Шевель І. Соціологія підприємництва - К., 1996.

Сірий Є., Фареник С. Соціологія підприємництва: крок перший - К., 2000.

Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.. Вища освіта 2003.

Тема 6 СОЦІОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЇ

Екологічний стан - одна з найбільш хвилюючих проблем сучасного суспільства, адже з середини ХХ ст. почалося різке розбалансування відносин *людина - природа*. Причиною тому є серйозні прорахунки перш за все світоглядного та практичного характеру, а також наукового та політичного.

Процеси взаємовідносин *людина - природа* характеризуються таким негативним явищем, як споживацьке ставлення до природи, її краси, дарів. На превеликий жаль, як правило, у конфліктах з природою винуватою стає не стільки техніка, виробництво саме по собі, скільки нездатність, невміння, а іноді й небажання найкращим чином організувати діяльність людини. Саме людина, в кінцевому підсумку, є визначальним фактором у встановленні раціональних взаємовідносин з природою. Тому, поряд з технологічними, організаційними, економічними проблемами, багато залежить від *екологічної свідомості людей*, їх поведінки та діяльності. В епоху НТР роль екологічної свідомості стає настільки значною, що вона набуває «загальнопланетарних» рис.

Загрозлива екологічна ситуація, що склалась, нагально вимагає перегляду традиційних норм взаємовідносин суспільства і природи, змінити погляди на роль людини в світі. Можна стверджувати, що поштовхом до активного розвитку системи наукових знань про відносини людини і навколишнього середовища були не тільки окремі теоретичні розробки вчених-натуралістів, гуманітаріїв, а перш за все і явні випадки наслідків екологічного отруєння довкілля - коли людство вперше побачило і усвідомило наслідки забруднюючого ставлення людини до природи, що врешті негативно вплинуло на здоров'я людей. У 1947-1949 рр. жителі узбережжя Японії, що промишляли рибним, крабним та іншим промислом, стали свідками досить дивної поведінки тварин, а згодом і людей, які масово вживали морські продукти. На основі перших ознак хвороб важко було припустити, що причиною їх було отруєння важкими металами - як наслідок забруднення прибережних морів хімічними відходами.

Саме тоді вперше було виявлено, досліджено і усвідомлено надвеликий рівень негативного впливу промислових відходів на оточуюче природне середовище і на здоров'я людей. Згодом подібні випадки спостерігалися скрізь на землі і динаміка їх зростала. Саме тоді вперше людство заговорило про рівень екологічного стану.

Слово *екологія* запозичене з давньогрецької мови, («екос» - *дім, житло*). За обґрунтуванням Ч. Дарвіна, екологія досліджує такі типи стосунків, які виражають взаємини істот із навколишнім середовищем у боротьбі за виживання. Об'єктом нашого дослідження є, насамперед, відносини взаємодії між суспільством та природою, усвідомлення відносин і характеру діяльності людини, впливу на оточуюче середовище.

Система теоретичних знань, що відображає ці моменти, називається *соціологією екології* або, як іноді її називають, - *екосоціологією*.

Це відносно молода галузь наукових знань. Її офіційне інституювання (набуття офіційного статусу) як наукової дисципліни почалося у 60-х роках ХХ ст., коли досить чітко вимальовалися контури та джерела екологічної кризи, однак передісторія даної галузі знань сягає кілька тисяч років.

Коротко оглянемо еволюцію відносин людини та природи.

З появою на Землі біологічної істоти - людини, на відміну від інших істот, її поведінка характеризувалася особливою агресивністю щодо довкілля - підкорюванням, насильством, необмеженим споживанням. У подальшому праця перетворила людське існування в цілеспрямовану людську діяльність, в могутню силу, здатну впливати на природу на планеті в цілому.

Першого удару природі людина завдала на межі 80-40 тис. років тому, коли з екстенсивним поширенням і розвитком людської істоти було вичерпані джерела її харчування. За кілька тисячоліть (для розвитку біосистем це дуже короткий строк) були повністю знищені мамонти, печерні ведмеді, гігантські олені, нелітаючі лебеді та багато інших велетенських трав'янистих тварин. То була *перша глобальна екологічна криза*. Природа, в свою чергу «відплатила» тим же. За цей час населення планети зменшилося приблизно у 10 разів. Лише з «неолітичною» революцією свідомості і буття людства - з виникненням та розвитком доместикації (одомашнення тварин, окультурення рослин), історія після цього пішла шляхом швидкого розвитку сільського господарства, тваринництва, а потім інтенсивного використання мінеральних та енергетичних ресурсів літосфери (земна поверхня), а згодом - і розвитку промисловості. Такого роду осередки інтенсивного розвитку землеробства та тваринництва також дали про себе знати. За кілька тисяч років з причини масових випалень лісів для землеробства, виїдань та витоштувань великих трав'янистих

масивів, інтенсивного зростання набули так звані антропогенні пустелі Північної та Центральної Африки, Близького Сходу, Північної Америки.

Наступний етап антропогенного тиску на довкілля розпочався з ХУІ-ХУІІІ ст., коли були досягнуті значні успіхи у розвитку будівництва, техніки, фізики, хімії, вивченні й освоєнні світового океану. Основними особливостями взаємовідносин людини з природою в цей період було «підкорення природи», боротьба з нею, хижацьке споживання всіх її ресурсів із упевненістю, що вони невичерпні. Друга половина ХХ ст. - період суперіндустріалізації, суперхімізації, супермілітаризації, суперспоживання - період атомної енергії та комп'ютеризації призвів до перевищення природних ресурсів і переабруднення довкілля, початок деградації біосфери. Нова глобальна екологічна криза, що нині існує на планеті, має тенденції переростання в катастрофу з непередбачуваними трагічними наслідками.

Розглядаючи генезу екосоціологічного знання, слід почати з того, що його витoki пов'язані із появою та розвитком біологічної науки, філософії (з екологічним змістом), етики. Ще в давньокитайській та давньоіндійській філософії, культурі проблеми співвідношення природного та людського - гармонія зі світом, з природою, мали першочергове значення. В одній із найдавніших книг буддійського канону «Сутта-Ніпатте» вказувалося на необхідність розвивати в собі любов до природи, до всього живого. Все живе потрібно шанувати - ідея авторитетнішої пам'ятки давньоіндійського епосу «Махабхарате». А відправною точкою принципів Конфуція була *взаємність*. Через тисячоліття ці постулати набули актуальності, але ще не усвідомлені як слід на початку ІІІ тисячоліття.

У працях **Арістотеля** та його учня **Теофраста**, а згодом і давньоримського вченого **Плінія** порушувалися питання цілком екологічного змісту: особливості характеристик тварин і рослин залежно від навколишнього суспільного середовища.

В епоху Відродження питання екологічного змісту піднімав німецький металург Г. Агрікола (ХVІ ст.), який засуджував варварське ставлення людини до природи, через спустошення полів, вирубки лісів, розганяння тварин, забруднення річок через промивку руд і т. ін. У подальшому, ця наукова спадщина збагатилася теоріями багатьох природознавців. Саме Е. **Геккель**, німецький природознавець, уперше запровадив (1866 р.) термін «екологія». Не стояв осторонь цієї проблеми і відомий природознавець **Ч. Дарвін**, чия теорія боротьби за існування наклала досить вагомий відбиток на розвиток біологічних, філософських та соціальних наук.

Ідеї вчителів етики та моралі сприйняли відомі фігури кін. ХІХ - поч. ХХ ст. - Л. **Толстой** (письменник зі світовим ім'ям) та **М. Ганді** -

відомий індійський громадсько-політичний діяч. Вони теоретично обґрунтували і практично втілили в життя принципи ненасильницького розвитку, оскільки насильство над природою є однією із важливих причин екологічної кризи. Створюючи нову мораль, відмінну від антропоцентричної моралі західного суспільства, де людина є господарем природи, Л. Толстой та М. Ганді здійснювали синтез східних та західних традицій любові до природи і взаємності із нею. Можна сказати, що вінцем їх ідей була поява так званого *золотого правила екології: стався до природи так, як хочеш, щоб ставились до тебе*.

Філософсько-етичні та біоекологічні знання, безумовно, впливали і на розвиток соціального знання. Розуміння минулого та майбутнього розвитку суспільства не могли залишити поза увагою екологічний і матеріальний чинник існування людини. Одним із перших, хто обґрунтував проблему майбутнього в контексті використання природних ресурсів, був Т. Мальтус, котрий, зіставляючи праці економістів, вивів так звані закони спадної родючості землі та зростання народонаселення. Т. Мальтус прогнозував кризу абсолютного перенаселення.

Соціально-екологічне знання формувалося не тільки під дією прикладних чинників, але і методологічних. Так, О. Конт та Г. Спенсер - фундатори соціологічного знання, редукували біологічні аналогії в структурі та функціонуванні суспільства. Соціальні теорії О. Конта, Г. Спенсера, Т. Мальтуса досить активно обговорювалися в біологічній літературі, що сприяло взаємному збагаченню біологічних та соціальних поглядів. На той час з'являлося багато теорій, котрі розглядали закони боротьби за існування, міжвидової боротьби та природного добору як головні соціальні детермінанти соціального розвитку, а причини виникнення соціальних конфліктів зводилися до біологічних чинників (теорії соціального дарвінізму). Класики соціологічного знання ХІХ ст. спростували надто спрощені погляди на відносини суспільства з навколишнім середовищем і заклали підґрунтя детальнішого аналізу цих відносин.

Соціальні аспекти екології стали предметом спеціальних наукових досліджень. У 60-х роках ХІХ ст. американський вчений Г. Марш вводить термін «соціальна екологія», трактуючи її як науку про вплив міського середовища на формування індивіда. На початку ХХ ст. французькі географи (Е. Мертон, Ж. Брюн, П. Відаль) розробляли концепцію географії людини, предметом якої було вивчення групи явищ на планеті, до яких причетна діяльність людини. Найбільш яскраво екологічна проблематика, пов'язана із виживанням людської цивілізації, знаходила вияв і у російських космістів. У джерел цієї проблематики стояв М. Умов. Особливо чітко ця тема визначилась у працях К. Цюлковського, В. Вернадського, в яких висвітлювалися глобальні біологічні та геологічні наслідки соціальної діяльності людства.

Важливим етапом становлення соціологічного підходу у вивченні екологічних проблем було виникнення у 20-х роках ХХ ст. Чиказької школи соціології міста, де об'єктом наукового інтересу був зв'язок між різного роду проявами соціальної патології та економіко-географічною організацією міста. Р. Парк, представник даного напрямку, сприяв поглибленню системного підходу до суспільства у його єдності з природою. У 50-60 роках велись активні наукові дискусії з приводу завдання, предмета дослідження, методології екосоціологічного знання («Соціальна екологія» А. Холі, «екологічний комплекс» О. Данкена та Л. Оноре, Римський Клуб та ін.), що підносили дану галузь знань у вищий дисциплінарний рівень.

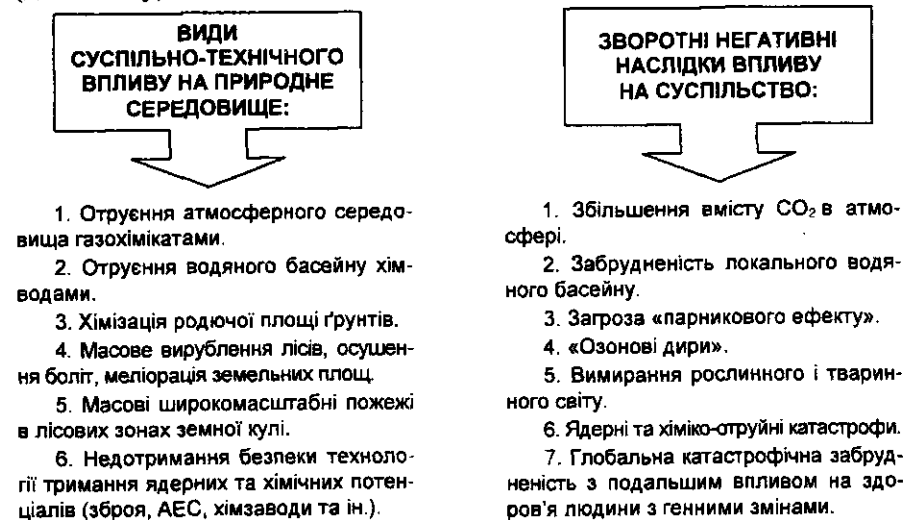
У 1970 р. у Варні на Всесвітньому конгресі соціологів було «визнано» існування *соціальної екології* як самостійної галузі наук. З кінця 80-х років даний напрям дістав назву *інвайронментальної соціології* (від. англ. *environment* - *навколишнє середовище*), що виникло під впливом діяльності Римського Клубу та комісії ООН з проблем середовища і розвитку.

Сьогодні ще ведуться наукові дискусії з приводу визначення даної галузі знань. Її визнають як *соціальну екологію*, *екосоціологію*, *інвайронментальну соціологію*. Немає потреби у детальному розмежуванні цих понять, кожне з яких вносить свій підзміст у завдання вивчення екологічної проблеми, адже предметом її є вивчення взаємодії людського суспільства з навколишнім природним середовищем і формування загальної теорії збалансованої взаємодії суспільства і природи, всебічне дослідження взаємодії суспільства і середовища. Особливою ознакою цієї галузі знань є те, що вивчаючи об'єкти та явища природи і суспільства, екологія користується категоріями природних наук: *екології*, *біології*, *фізіології* та ін. Екосоціологія з'ясовує вплив людини на рівновагу природних екосистем і обґрунтовує необхідність управління та взаємовідносин суспільства і природи.

У процесі взаємодії суспільства та природи, коли остання піддається потужному людському впливу, виникає загроза самому існуванню людства: відбувається забруднення навколишнього середовища і вичерпання природних ресурсів. Людство вже півсотні років як розпочало платити борги за технічні та інші успіхи цивілізації: знищено дві третіх світових лісових запасів; забруднення атмосфери і світового океану зростає в арифметичній прогресії, в гірший бік змінюється і стан біосфери. Вченими досліджено, що коли біосфера буде забруднена на 33%, почнуться беззворотні катастрофічні процеси як на генному рівні мікросередовища, так і в глобальному рівні нашої біосфери. Сьогодні ця цифра сягнула - не більше і не менше - як 25% (коментарії, як кажуть, зайві).

Різновиди негативного впливу суспільства («технічної» цивілізації) і зворотного впливу природного середовища (як наслідок негативного

впливу суспільства) для наочності можна показати на такій схемі (див. схему):

Взаємовплив причин і наслідків негативного ставлення людини до природи (як причина) і відповідного негативного резонансу на людину від природи (як наслідок) можна схематично зобразити так (рис. 1).

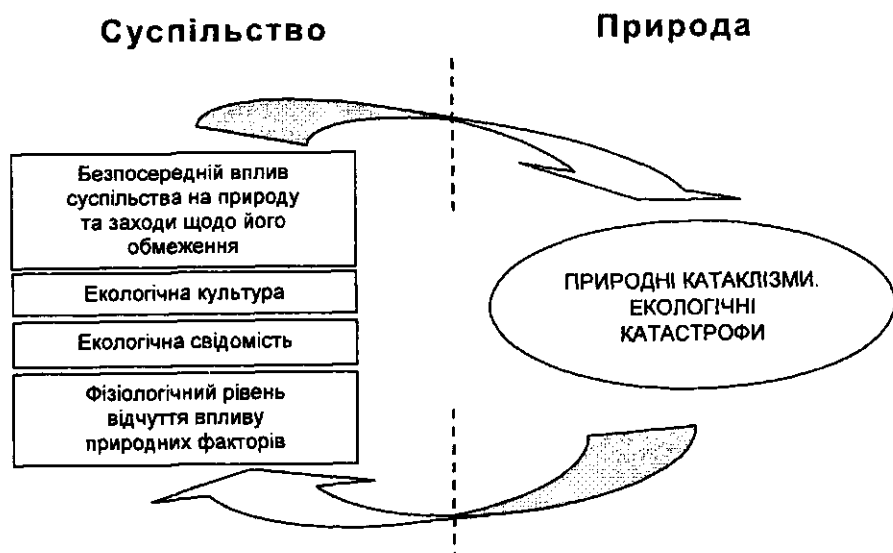

Рис. 1

У нових для людства умовах взаємодія суспільства і природи набуває і набуватиме дедалі відмітних рис. Розвиток суспільства повинен якомога менше завдавати шкоди і якомога більш сприяти виробленню умов для збереження природи, вмiлого та бережливого її використання. На такій платформі були сформульовані соціологічні погляди, за якими суспільство та природа становлять єдину соціо-природну систему, за якої гармонійний розвиток суспільства неможливий без всебічного врахування природного. Інакше кажучи, подальший розвиток суспільства, в усіх його культурологічних і матеріальних факторах, неможливий без узгодження із розвитком природи.

Структуру взаємодії, або системи *суспільство - природне середовище* - як рівноцінні елементи - і основні напрями вивчення *соціології екології* можна подати як взаємодію складових:

- екологічна свідомість;
- екологічна культура;
- суспільно-екологічні дії.

Кожна з цих ланок виконує специфічну власну роль у взаєминах (бажано конструктивного характеру) із природою.

До недавнього часу екологічна свідомість характеризувалася такими особливостями: по-перше, вона мала (і по сьогоднішній день має) явно споживацький характер, будувалася на глибокій впевненості у тому, що дари землі - невичерпні. Лише десь три десятки років тому більшість населення почала усвідомлювати непоновлюваність природних багатств та обмеженість їх ресурсів. По-друге, люди довгий час невинувато сподівалися на те, що природа сама «справиться» із негативними впливами-проявами. По-третє, суспільна свідомість (особливо в колишньому СРСР) була уражена безтурботністю і невинуватим спокоєм (винятком, і то незначним, були США та Західна Європа, де набував розвитку рух противників «забруднюючої індустрії», рухи «зелених» та інші прогресивні течії, які певною мірою могли вплинути хоч частково на державно-політичний апарат з метою обмеження дії негативного впливу на природу, а також спонукало до вироблення конструктивних дій в цій галузі).

Сьогодні екологічна свідомість являє собою досить суперечливе явище, в якому тісно переплетені як позитивні, так і негативні процеси. На жаль, багато ще байдужості, самозаспокоєності, нерозуміння реальної небезпеки можливої екологічної катастрофи.

З екологічною свідомістю нерозривно пов'язана й *екологічна культура*.

Низький рівень екологічної культури виявляється практично у всіх аспектах:

- в *екологічній освіті* (епізодичними є знання про природу, про її взаємозв'язок з суспільством, про зміни оточуючого середовища в процесі виробничої діяльності, про взаємодію системи «суспільство-природа-людина»);
- в *екологічному вихованні* (нешанобливе ставлення до природи, відсутність особистої відповідальності за її долю (як на локальному, місцевому рівні, так і на глобальному), недостатнє розуміння її краси та гуманістичної суті);
- в *екологічній поведінці* (орієнтація не на гармонізацію відносин людини з природою, не на примноження багатств останньої, а на те, щоб взяти від неї найбільше, незважаючи на її ресурси та можливості).

Невирішеність багатьох економічних проблем спричиняє усвідомлення важливого стратегічного завдання - екологічна культура людини не може бути сформована випадково, вона вимагає цілеспрямованого розвитку, спонукання людей до активних дій щодо захисту оточуючого середовища. Стан природного середовища - це критерій культурного рівня не тільки держави, а й кожного громадянина зокрема.

Як показують соціологічні дослідження, дуже багатьом не вистачає знань з екології. І по сьогоднішній день зберігається ставлення до природи як до чогось вічного, безкоштовного. Це особливо виявляється в практично-споживацькій, егоїстичній поведінці людини, яка розглядає свої відносини з оточуючим світом тільки з позиції «беручого». Слід зазначити, що повага до природи починається і складається з дрібниць, що знаходять свій вияв у повсякденному спілкуванні, наприклад: не рвати гриби та лікарські квіти з корінням, не рвати все підряд, не займатись браконьєрством, особливо щодо рідкісних видів тварин, не засмічувати природу оточуючого середовища та ін.

Що стосується практичних суспільно-екологічних дій суспільства по відношенню до природи, то основним критерієм тут слугують як знання і набутий досвід з охорони природи, так і активна екологічна поведінка та діяльність, які спрямовані на збереження і збагачення природних багатств. Щоправда, основні складності пов'язані з протиріччями, які виникли між економічною політикою і умовами, необхідними для формування екологічної культури.

Екологічна активність у сучасних умовах виявляється по-різному, передусім, у великій заінтересованості людей у вирішенні екологічних проблем. Це і різні форми «зеленого руху», інших громадських рухів, форумів, організацій, що виступають за дотримання екологічної культури, проти грубих порушень санітарних правил підприємств-

вами, бездіяльності відомств і т. ін. Акцент стратегічної спрямованості природоохоронної роботи робиться на:

- екологічних вимогах сучасного виробництва, що залучає застосування маловідходних та безвідходних технологічних процесів, максимальне використання альтернативних енергоносіїв, здійснення природоохоронних заходів і тощо;
- екологізації науки і техніки (активний процес екологізації всіх галузей наукового і технічного знання, апробація нових технологій з точки зору екологічної безпеки тощо);
- управлінні соціоприродною системи та її координації (поєднання соціальної та геоєкоінформації дозволяє оперативно керувати соціоприродними процесами, прогнозувати тенденції розвитку і взаємодії суспільства і природи на віддалену перспективу);
- розвитку та збагаченні екологічної освіти, що включає свідомий та планомірний розвиток знань про навколишнє середовище протягом усього життя. Основна мета природоохоронної роботи - формування уявлень про навколишню природу, характер людського впливу на неї, формування поведінки, спрямованої на збереження, збагачення і розвиток природного середовища. Важливо розпочинати її з раннього дитячого віку, і вона повинна охоплювати всі форми загальноосвітньої та професійної школи, різні методи та види підвищення її рівня.

Слід зазначити: все більш зростає інтерес до проблем охорони біосфери, до збагачення гармонії у відносинах між людиною і природою, зростає всезагальна грамотність, розуміння проблем, які мають міждержавний характер.

Збільшується кількість екологічних організацій та їх прихильників, водночас підвищується й ефективність їх діяльності. Людство зможе уникнути «екологічного забруднення» лише за умови, що побудеться «забруднення соціального».

Сьогодні про екологічну проблему говорять в усьому світі. Створюються міжнародні симпозиуми, конгреси, наради, екологічні рухи, проводяться екополітичні заходи як місцевого, локального, так і глобального характеру. Одним із сучасних теоретиків суспільно-екологічного руху був видатний російський вчений та мислитель академік М. Моїсеєв. Вихід з екологічної кризи він вбачав через коеволюцію людини і біосфери, вступ людства до нової епохи - епохи ноосфери, для котрої буде характерний такий розвиток людства, що не порушуватиме стабільності біосфери. Збереження стабільності біосфери повинно повністю базуватися на тих наукових знаннях, які були отримані в попередні століття. Людина повинна нарешті навчитися користуватися Розумом, що надала йому природа. Розумна діяльність людини включає в себе здійснення власних егоїстичних прагнень. Тому, на думку вченого, «нове» людство повинно бути *освіченим*

людством. Він вказав на необхідність прийняття та культивування абсолютно нових принципів, котрі суперечать панівним принципам раціональності, необмеженості, паразитичності суспільства у відношенні до природи.

До таких принципів слід віднести:

- економічне життя суспільства повинно керуватися тим типом ринку, який не спрямований на раптову споживацьку вигоду, а на розвиток науки, екотехнологій і т. ін.;
- основа політичного життя - інтеграція націй в єдність всього людства;
- кооперація всіх галузей знання (природничих та гуманітарних наук в єдину екостратегію);
- встановлення спільних правил ставлення людини до Природи;
- людство повинно більш практично думати про майбутні покоління;
- визначення та регулювання квот на використання ресурсів;
- екологізація виховання, освіти, науки, культури.

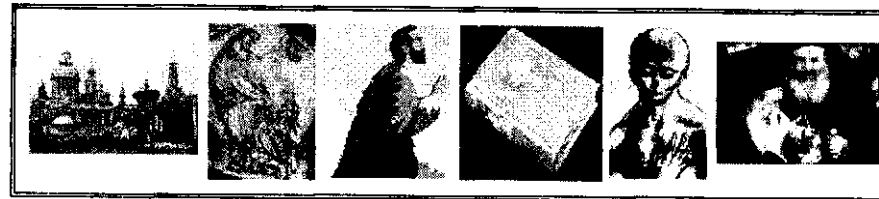
Вищеперелічені діяльні напрями становлять основу екологічної етики, яка будує уявлення про необхідність єдності всього людства із Природою (ідеї коеволюції).

Контрольні запитання:

1. Предмет вивчення соціології екології.
2. Складові елементи системи «суспільство - природа» і механізм їх взаємодії.

Рекомендована література (до теми 6):

- Білявський Г. О., Падун М. М., Фурда Р. С. Основи загальної екології.- К., 1993.
- Горизонты экологического знания (социально-философские проблемы).- М., 1986.
- Комаров А. Д. Социальная экология: философский аспект.- М., 1990.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.
- Ставній О. Інституціоналізація екологічних інтересів у суспільстві соціогенних ризиків.- К., 2002.
- Урсул А. Д. Перспективи екологического развития.- М., 1990.

Тема 7 СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ

Релігія є невід'ємною складовою людської історії та культури на різних етапах розвитку.

Вона є об'єктом дослідження цілого ряду суспільних наук, кожна з яких розглядає релігію під своїм кутом зору, своїми специфічними методами. Об'єктом дослідження кожної з них є ті чи інші конкретні сторони, елементи, взаємозв'язки релігії з різними сферами життя. Так філософія вивчає релігію як форму свідомості, як специфічне світосприйняття, як спосіб бачення світу і його пізнання, відображення дійсності. Філософія прагне розкрити суть природи та причини виникнення релігії, релігійних уявлень та образів. Культурологія, мистецтвознавство, естетика розглядають релігію як важливу складову загальнолюдської і національної культур, духовну спадщину людства. Історія досліджує конкретні форми релігії, котрі виникали і змінювалися на певних порах історичного розвитку в тих чи інших країнах і регіонах світу. Під подібним кутом зору розглядає релігію і археологія, етнографія.

Соціологію релігія цікавить як соціальне явище, як важливий структурний компонент суспільства на різних соціальних проявах і соціальних рівнях, як соціальний феномен. Вона вивчає релігію як вияв соціальної поведінки людини (груп), а саме: як виникають і функціонують релігійні групи та інститути?; завдяки чому вони функціонують або перестають існувати?; які відносини між релігійними групами?; чому між ними виникають конфлікти?; що лежить в основі ритуальних дій? та ін. Релігія як предмет соціологічного аналізу є сукупністю структур, процесів, взірців поведінки і т. ін.

Соціологія релігії охоплює широке коло проблем, що визначають місце і роль релігії у суспільстві, її соціальні функції, закономірності функціонування розвитку релігії та церкви. Соціологія релігії досліджує також ставлення різних соціальних і національних спільнот до релігійного світорозуміння та ін. Релігія не існує в суспільстві в автономному, ізольованому стані. Вона тісно вплетена в

суцільну структуру, взаємодіючи з іншими сферами і формами життєдіяльності суспільства: політичною, економічною, культурною, правовою, мораллю. Цей вплив на суспільство і процеси, котрі відбуваються у ньому, релігія реалізує через відповідні інститути (церква, релігійні організації, об'єднання віруючих), через систему організації релігійного культу, релігійну ідеологію, масову релігійну свідомість.

Соціологія релігії як наукова дисципліна формується приблизно з середини позаминулого століття. Своім виникненням багато в чому вона зобов'язана тим процесам в європейському суспільстві, які започатковують епоху Просвітництва і антифеодальних буржуазних революцій.

Одне з важливих джерел соціології релігії - діяльність і погляди французьких енциклопедистів, мислителів, філософів XVIII ст.: Гельвеція, Гольбаха, Дідро, з чікими іменами пов'язаний, зокрема, інтерес до таких питань, як соціальний статус та роль релігії в житті суспільства. Згодом з'явилася так звана «теорія обману» голландського філософа Б. Спінози, згідно з якою релігія розцінювалася як результат обману в інтересах монархії та духовенства. Цю точку зору поділяли й інші філософи (зокрема, П. Гольбах).

Спробу розглядати релігію з позицій наукового мислення, не посилаючись на теологію, зробив О. Конт. Його філософське бачення релігії «в межах тільки розуму» не відкидало релігію, а було покликане віднайти раціональний зміст у релігійних уявленнях та міфах, дати людині «розумну релігію», яка б допомогла стати тим, ким людина є за своєю природою. Соціолог О. Конт з точки зору позитивізму прагнув по-своєму розкрити роль релігії у суспільстві. Згідно з його позицією, суть релігії - це служіння блага людства та єдності. Релігія охоплює всі прагнення людської природи: діяльність, любов і думку, керує політикою, філософією, мораллю. Конт започаткував такий підхід до її розвитку, за яким релігія вважалася необхідним компонентом суспільства (соціологічний підхід).

З соціологічної позиції (її елементів) вперше розглядали релігію (у відношенні до держави в її історичному розвитку) Г. Гегель, Л. Феєрбах, пізніше К. Маркс, Ф. Енгельс.

Найбільший внесок у становлення соціологічного дослідження релігії вніс **К. Маркс**, який розглядав релігію як соціальний феномен: вона включена в систему соціальних відносин, виконує цілком реальні функції в житті суспільства і задовольняє певні інтереси та потреби людини. Особливістю теорії Маркса є те, що історичну природу релігії він уявляє як породження перехідних соціальних умов, котра виконувала перш за все ідеологічну функцію (виправдовувала існуючі порядки, породжувала ілюзії про можливість справедливості, проповідувала необхідність страждання і т. ін.). Маркс, досить критично оцінюючи релігію і її роль в суспільстві, зазначав, що «релігія - опіум для народу».

Багато в чому не погоджувався з К. Марксом **М. Вебер** - один із основоположників соціології релігії. Він вбачав в ній один із факторів соціальних змін. Заперечуючи об'єктивні закономірності розвитку суспільства, надаючи перевагу духовним факторам, М. Вебер релігійні явища не виводив із соціальних відносин, бо, на його думку, релігія має «власні релігійні джерела».

М. Вебера цікавили передусім світові релігії, ті, що мали найбільше прихильників і найбільшої ваги надавали ходу історії. Зокрема, у роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» він досліджує внесок християнства в історію Заходу, доводячи, що протестантська Реформація, протестантизм сприяли пробудженню духу підприємництва і культивували аскетичний стиль життя, що стимулював розвиток сучасної капіталістичної економіки, перевтілення феодальної Європи в цивілізоване суспільство. Він виявив, що великі релігійні традиції, табу зробили суттєвий вплив на різні аспекти розвитку Заходу і Сходу — *їудаїзм, іслам, католицизм і протестантизм* більшою мірою сприяли раціоналізації соціального життя, ніж *індуїзм, буддизм і конфуціанство*. Вебер прагнув, таким чином, виявити в історії пов'язані із релігією корені Нової історії, сучасної західної культури.

Французький соціолог Е. Дюркгейм - також один з основоположників соціології релігії - прагнув відтворити спільну для всіх релігій її основну структуру. Він вбачав у релігії певний інститут, нерозривно пов'язаний із людським існуванням. Йому важливо було знайти прості структури, «першоцеглинки», з котрих будується релігія в її різноманітних історичних варіантах. Йому належить важлива теза про релігію як про фактор соціальної інтеграції.

Дюркгейм ототожнював релігію із суспільною свідомістю, сама ж релігійна свідомість є основою, яка забезпечує цілісність будь-якого суспільства, а розвиток і зміцнення релігійних вірувань, у свою чергу, забезпечує стабільність соціальної системи. Праці Дюркгейма та Вебера стали повною мірою родоначальними в галузі соціології релігії, її подальший розвиток йшов шляхом накреслених її родоначальниками підходів: релігія і стабільність у суспільстві (тема Е. Дюркгейма), релігія та соціальні зміни (тема М. Вебера).

Суттєвим доповненням до цих двох підходів (Е. Дюркгейма та М. Вебера) виступає творча спадщина **В. Малиновського**, у працях якого був даний функціональний аналіз релігії та магії. Його тема - релігія та подолання криз людиною.

Соціологічні погляди про релігію розвивали також видатні соціологи **В. Парето, Ф. Тьоніс**.

Із середини ХХ ст. у СІЛА виникає новий впливовий напрям в соціології релігії - *феноменологічний* (домінанта чистої свідомості, значний внесок до якого внесли німецькі соціологи **Р. Отто, і. Вах**, американські **П. Бергер, Т. Лукман**), з побудовою нових контурів структури соціології релігії.

Перше і ключове питання соціології релігії - з'ясувати суть природи релігії. Щодо цього існує кілька точок зору, пропонується ряд засад, а саме:

- *об'єктивно-ідеологічна* або *теологічна* (релігія розглядається як продукт божественного творіння, як дещо, що дано людині через прозріння; тут визначається надприродне джерело релігії);
- *суб'єктивно-ідеологічна* (згідно з якою людині притаманна «релігійність», «увірювання», «поклоніння вищості»);
- *матеріалістична* (згідно з якою релігійне почуття не є вродженим, а набуває, і його корені слід шукати не в природі людини, а в умовах її існування).

Всі релігії виступають основною формою суспільної свідомості, що ілюзорно, фантастично відображає і життя людей. Ці точки зору відповідають не тільки на запитання, що таке релігія, а і що є Бог, джерело, гармонія і зміст Всесвіту. До цього слід додати ще одну точку зору, досі принципово нестандартну. Вона об'єднує ідеологічну та матеріалістичну і є, свого роду, гармонійним поєднанням існування Великого Начала, Абсолюту, Вишого Розуму, Всесвіту в його матеріалістичному розумінні, як прояв енергії, інформації, гармонії. Така точка зору отримала свою легалізацію порівняно недавно і, що цікаво, велика кількість як філософів, так і фізиків опрацьовують дану тему на предмет її доказу. В цій галузі є позитивні результати, дана точка зору все більше набуває розвитку, сприйняття, зокрема серед інтелігентних освічених верств населення.

Одним із напрямів, який є об'єктом дослідження соціології релігії, є з'ясування таких питань, як її *виникнення* і *механізм розповсюдження*.

Матеріалістична філософія, психологія, історія культури, етнографія, археологія та інші науки, які так чи інакше торкалися феномену релігії, довели, що остання, як така, є все ж таки продуктом історичного розвитку, і її корені слід шукати в умовах матеріального життя людей різних історичних епох. Аналіз історичного розвитку суспільства від первісного ладу до теперішньої епохи дає можливість окреслити основний механізм появи вірувань різних форм і подальше їх поширення, проникнення у свідомість людей, а також простежити шлях формування і трансформації їх у масову інституційну форму. При цьому слід розмежовувати соціальні і гносеологічні корені релігії, котрі тісно пов'язані і переплітаються між собою. Соціальні корені релігії - це ті суспільні, матеріальні умови життя людей, які породжують релігію та сприяють її подальшому розвитку. На базі соціальних умов виникали і гносеологічні (пізнавальні) корені релігій, які залежали від характеру пізнавальної діяльності людей.

Механізм формування різних форм вірувань полягає в тому, що людське пізнання саме по собі дає певну об'єктивну істину, але в

ньому трапляються різного роду хиби, помилки, котрі, здебільшого, спричиняють хибні висновки щодо істинності оточуючого світу. В результаті цього створюється можливість перетворення певних абстрактних понять у фантастичні форми. Такі фантастичні уявлення ніби «відриваються від життя» і створюється основа, база для релігії та ідеалізму (обмеження пізнання, відірваність від матерії, від природи), - різні первинні форми релігії:

- *магія* (віра в чародійство, обряди, що покликані надприродним шляхом діяти на світ: явища природи, людей, духів);
- *фетишизм* (релігійне поклоніння матеріальним предметам);
- *онімізм* (релігійне уявлення про душі і духи);
- *тотемізм* (надання тваринам змісту священності).

З давніх-давен у багатьох народів існували форми первинних примітивних релігій і елементи сучасних релігій. Покладаючи надії на надприродні сили, релігія відволікала від пошуків справжніх шляхів пізнання природи з метою поліпшення життя людини. Виникнення держав обумовило появу релігій нового типу. За античних часів (Стародавній Єгипет, Греція, Рим) це були релігії політеїстичного складу (багатобожжя). Надалі, із глибокими соціальними змінами на світовій арені, з наближенням середньовіччя виникли релігії «нової епохи» - релігії єдинобожжя: *буддизм* (VI до н. е.), *християнство* (I ст. н. е.), *іслам* (VII ст. н. е.).

Таким чином, породження релігійних систем пов'язується із соціально-економічними умовами. Ці світові релігії мають спільні риси. Перш за все, це: зв'язок із соціально-економічними умовами, адресування до всіх народів, первісна соціальна спрямованість на задоволення інтересів і сподівань нижчих верств населення, подальша трансформація на ідеологію правлячих класів тощо. Так, *буддизм*, який прийшов на зміну *брахманізму* (ідеологія родоплемінної військової еліти), став більш прийнятною релігією - не тільки для правлячого класу, але і для поневолених мас, котрі вбачали в новій релігії надію на здобуття вільного життя.

Християнство ж виникало із стихійної боротьби за визволення з-під гніту рабовласників і режиму Римської імперії. Знадобилася нова релігія (замість язичницької, «імперської», яка б давала духовну втіху, надію на вічне загробне життя, позбавляла від страждань і принижень. Проте й саме християнство кілька віків відчувало жорстокі переслідування, поки пізніше не перетворилося на державну релігію Римської імперії. Отже, виникнення християнства мало певне соціально-економічне та політичне підґрунтя.

Іслам виникав на перехресті суперечностей між родовою знаттю та середнім нижчим прошарком населення. І тут процес формування релігійного панування мав соціально-політичний характер. Спочатку іслам відбивав інтереси опозиційних прошарків (середні і бідні про-

шарки населення), але згодом *мусульманство* стало на захист інтересів панівних верств і, зокрема, військової аристократії.

Поступове охоплення як бідних мас, так і панівної верхівки релігійною системою говорить і про її подвійний раціональний характер, і про те, що релігія, влада, держава - це взаємопов'язані соціальні інституції. Широки бідні маси для релігії - це об'єкт впливу, спрямованість, інтерес влади. Правляча верхівка - це інструмент влади. Можна стверджувати, що система релігії - це система «держави» в державі. Сам Ватикан є прикладом того, що релігійна система в ньому виступає державою (в даних випадках поняття «релігія» ототожнюється з поняттям «церква»).

Свої основні функції будь-яка релігія (як світогляд, віра) реалізує через церкву (система закладів, ролей, функцій, традицій і т. ін.). Релігія та церква в житті людей відіграють велику роль. Хоч 70 років у радянські часи сама по собі релігія і церква були «заборонені» або перебували у стані, який держава тільки терпіла, то з розпадом СРСР народ значною мірою «розчаклунився» і релігійно-церковна система розширила свої межі в усіх своїх формах взаємодії із суспільством. Як би то не було, але людина сама приходять до церкви і звертається до віри, тому релігія та церква нерозривно пов'язані із людською сутністю. А тому вплив релігійного фактора на поведінку та діяльність людини не слід обмежувати.

Одна з основних функцій, яку виконує релігія, - це так звана *ілюзорно-компенсаційна функція* полегшення чи зняття морально-психологічних переживань, полегшення турбот, душевного болю.

Ця функція, безумовно, є корисною для віруючих, а віра, крім того, стає фактором зближення людей однієї віри завдяки системі їх спілкування: молитви, обряди, церемонії. Це так звана комунікативна функція релігії, яка, до речі, може служити джерелом певних соціальних змін - як локального, так і масового характеру. В цьому плані релігія може і об'єднувати, і роз'єднувати людей (на релігійно-національній основі), що може бути підставою для певних політичних видозмін.

Релігія виробляє єдині для власної системи норми поведінки, принципи, ціннісні орієнтації, що виступають регуляторами повсякденної життєдіяльності віруючих. Це - *прояв нормативно-етичної функції* релігії.

Слід зазначити, що всі функції релігії взаємопов'язані і спрямовані на те, щоб утримувати в покорі і спокої всіх віруючих, поширювати вплив на інші верстви населення.

Як уже підкреслювалось, суспільство тісно пов'язане з релігією. Релігія і суспільство - важливий аспект дослідження соціології. Релігія перш за все розглядається в системі державних і політичних відносин, у таких взаємозв'язках, як релігія та економіка, релігія і сім'я, релігія та соціальна стратифікація та мобільність.

Взаємовідносини «держава та церква» - це особлива форма суспільних відносин, які, насамперед, визначаються історичними умовами, державним та суспільним ладом, соціальною позицією церкви, рівнем релігійності населення і т. ін.

Церква завжди, на всіх етапах свого розвитку, функціонувала не тільки як релігійний, але і як соціальний інститут, що має власну суспільну і політичну позицію. Тому у взаємовідносинах між державою як об'єктом політичної влади, і церквою, яка завжди претендувала на участь у вирішенні політичних проблем, були і є суперечності.

Впродовж історії і до наших днів відомі три різновиди співвідносин церкви та держави. Перший різновид - це *панування церкви в державі* - у минулому був поширений в країнах католицизму, а в сучасних умовах поширений в країнах ісламу. На протилежність цьому - *панування держави над церквою* існувало в царській Росії, в радянські часи і пострадянський період. Третій, альтернативний *різновид рівноправності (союз) між церквою та державою* поширений в усіх західноєвропейських державах і поступово поширюється в країнах СНД (крім азійського регіону).

З розвитком демократичних перетворень у суспільно-політичному, в соціально-економічному та духовному житті України релігія і держава знайшли взаєморозуміння у відносинах як рівноправні форми суспільної свідомості. Релігія стала важливим елементом національної культури та свідомості. Православна віра (як основна і найбільш поширена в Україні) проникає в усі сфери суспільного життя нашої країни.

Що стосується системи відносин релігії та економіки, то соціологія завжди розглядала економічну діяльність, поведінку як конкретний вияв соціальної поведінки, діяльності загалом, тобто комплекс ролей та функцій, на які впливають не тільки політичні, культурні фактори, але і релігійні.

Найбільш вагомим аргументом на користь такого погляду є аналіз історичного процесу через призму поглядів М. Вебера. У роботі «Протестантська етика і дух капіталізму» він доводить, що аскетизм, протестантизм зробив вирішальний вплив на розвиток капіталізму - сучасного суспільства індустріального типу. Силу впливу релігійного мотиву на поведінку та діяльність як конкретного індивіда, так і великих спільнот, відомий американський економіст А. Маршалл порівнював з економічним мотивом, зазначав, що майже завжди ці дві сили мали більше значення, ніж всі інші разом взяті. На його думку, релігійні мотиви іноді можуть бути сильнішими від економічних. Щоправда, мотиви діють суттєво в певну історичну епоху і за певних обставин.

Щодо соціальної стратифікації та мобільності в суспільстві (соціальний стан та соціальні переміщення), то слід мати на увазі, що релігія - одна з ряду змін стратифікації, до числа яких можна віднести

престиж професії, і ранжирування за рівнем влади, дохід або багатство, освіта і т. ін. Єдиним сучасним прикладом базування соціальної системи стратифікації на релігії є *кастова* система в Індії. Це - система соціальної нерівності, котра детермінована самою релігією.

У сучасному суспільстві існує тісний взаємозв'язок між церквою та сім'єю. Іноді сім'ю вважають природним носієм релігії і «релігійної» освіти. Соціологічні дані підтверджують, що релігійна пропаганда більшою мірою спрямована на жінок та дітей, а серед церковних ритуалів переважають, зокрема, ті, що пов'язані із сім'єю. Церква здатна здійснювати певною мірою і функції соціального контролю щодо сім'ї (регулює змішані шлюби, сімейні розлучення і т. ін.). Є очевидним, що релігія і церква - один із факторів, який впливає на зміни в сім'ї та шлюбі.

Не перебуває поза увагою соціології релігії і вплив релігії на людську свідомість. Цей вплив базується на тісному переплетінні релігії з мораллю. Між ними існує тісний взаємозв'язок. Як правило церква ототожнює свою релігійну мораль із загальнолюдською. Але загальнолюдська та релігійна мораль не тотожні. Істотно змінився характер відносин між релігією та наукою. Віками наука переслідувала релігію. За останнє століття це відношення істотно змінилося на користь науки. Тому величезні успіхи науки, що виявили неспроможності релігії все більше спокушають богословів до пошуків компромісів між релігією та наукою. З метою зміцнення й обґрунтування релігійного впливу максимально використовується авторитет науки.

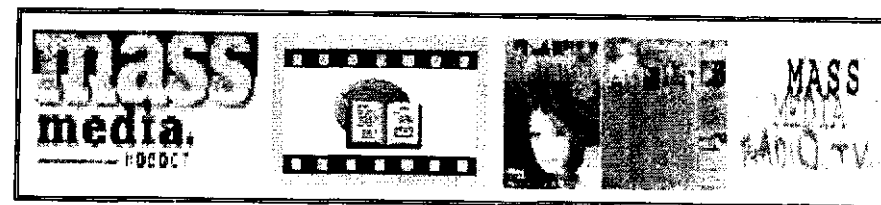
Отже, соціологія релігії, як одна із галузей соціологічної науки, вивчає взаємопроникненість суспільства і релігії, вплив останньої на зміни в суспільному середовищі, поряд із іншими суспільними факторами поглиблює наукове розуміння релігії як продукту суспільного розвитку.

Контрольні запитання:

1. Природа релігії, її різновиди та форми.
2. Функція релігії та її співдіяльність з державою.

Рекомендована література (до теми 7):

- Вебер М. Социология религии // Вебер М. «Избранное». - М., 1994.
Гараджа В. И. Религиоведение. Уч. пос. - М., 1995.
Гараджа В. И. Социология религии - М., 1996.
Левада Ю. А. Социальная природа религии, - М., 1965.
Радугин А. А. Введение в религиоведение. Курс лекций. - М., 1007.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.
Яблонов И. Н. Социология религии. - М., 1979.

Тема 8 СОЦІОЛОГІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Система масової комунікації є невід'ємною частиною нашого повсякденного життя. *Масова комунікація* виступає специфічним макромеханізмом у суспільному середовищі. Саме вона значною мірою забезпечує цілісність людської спільноти. Її функція - підтримання всезагального і універсального зв'язку між людьми, державами і культурами настільки важлива, що її важко переоцінити. У соціології масова комунікація інтерпретується як елемент соціального спілкування, соціального обміну або соціальної взаємодії. Спільним у цих описах є те, що йдеться про символічні форми взаємозв'язку в суспільстві, що репрезентують в першу чергу знання, цінності, норми, значення.

Масову комунікацію соціологи визначають як цілісну систему соціокультурної взаємодії, що проявляється у символічних формах, образах, зразках, які розповсюджуються, обмінюються, сприймаються і розуміються суспільством в усіх своїх рівнях (індивід, група, спільнота) через призму індивідуальної, масової та корпоративної свідомості. Це систематичне розповсюдження інформації через відповідні засоби.

Комунікація (від лат. сотпшпісагіо) означає *повідомлення, передача*, що виникло з потреб людей у суспільному житті. Це спілкування між індивідами, групами, елементами соціального інституту, в процесі якого вони обмінюються повідомленнями, власними і чужими думками за допомогою символічних знаків, символів і, перш за все, мови, завдяки засобам масової комунікації.

Макрокомунікативні процеси здійснюються за допомогою засобів або каналів масової комунікації - преси, радіо, телебачення, кіно, відеосистеми, супутникових та комп'ютерно-мережових систем. Це також компоненти масової комунікації.

Під засобами масової комунікації розуміється система наявних сучасних каналів зв'язку: преса, телебачення, радіомовлення, електронні системи зв'язку, за допомогою яких доводиться різноманітна

інформація до широкої громадськості, суспільства. Це - відносно самостійна система, яка характеризується різноманіттям компонентів як матеріального змісту (засоби, матеріали, установки), так і соціального (професійні кадри), і організаційного (зміст, методи, форми реалізації діяльності) змісту. Це засоби розповсюдження інформації, яка характеризується зверненістю до масової аудиторії.

На всіх етапах розвитку суспільства для реалізації та утримання влади, політики, ідеології, правлячі кола будь-якої держави чи структури намагалися якомога швидше й ефективніше довести максимум «потрібної» інформації до максимальної частини суспільства. Засоби масової інформації і сьогодні забезпечують суб'єктам політики великі можливості для реалізації мети політики, служать відповідним соціальним силам, виступають могутнім фактором реалізації політичних та правових норм, правил, принципів і т. ін. Тому масову комунікацію визначають і як фундаментальний стан сучасного суспільства, в якому складна структура соціального і культурного простору втілена у символічних формах, образах, значеннях, доступних для сприйняття та розуміння людьми.

Масова комунікація - як стан суспільства - проявляється і функціонує завдяки своїм засобам, з якими має ознаки соціального інституту. Тільки разом вони формують складні і розгалужені системи, в яких циркулюють сучасні знання про світ і ціннісні картини його.

Масова комунікація ніколи не залишалася поза увагою соціології. Проблема вивчення її полягає у виявленні ставлення її до існуючих політичних та державних сил, до світу бізнесу, еліти, інших груп, спільнот та інтересів, які впливають на громадськість і одночасно зазнають зворотного впливу від них.

Соціологія масової інформації - галузева соціологічна дисципліна, що вивчає процеси функціонування і розвитку засобів масових комунікацій, а також їх соціальну обумовленість та наслідки дії.

Соціологія масової комунікації ставить за мету всебічно і ґрунтовно розкрити методи і засоби найрізноманітнішого впливу засобів мас-медіа на суспільну свідомість, з тим, щоб визначити закономірності, можливості і межі впливу їх на суспільну свідомість.

У соціології склалося кілька напрямів вивчення масової комунікації. Один із них визнає силу і тотальність впливу засобів масової інформації (ЗМІ) на інертну і пасивну аудиторію, прищеплюючи їй бажані (для правлячих кіл) погляди та установки. За іншою версією, визнається частковий, обмежений вплив ЗМІ на свідомість і поведінку публіки.

Об'єктом соціології «мас-медіа», є, насамперед, читачі, глядачі, слухачі, з їх інтересами, потребами - аудиторна система, яка, до речі, має досить плинний характер.

Важливим елементом вивчення соціології мас-медіа є і текстовий матеріал - зміст і форма самої інформації. В емпіричних досліджен-

нях масової комунікації використовуються майже всі методи: спостереження, анкетування, експеримент, аналіз документів, однак головним методом дослідження, який використовують у даній галузі, є аналіз документів - як традиційний якісний, так і кількісний (контент-аналіз). Контент-аналіз текстів масової інформації проводиться за усіма правилами соціологічного дослідження.

Об'єктом дослідження, як правило, виступає текстова інформація, масив повідомлень, котрі транслюються пресою, радіо, телебаченням і т. ін.

Предметом контент-аналізу тією чи іншою мірою виступають: стан, тенденції розвитку соціально значущого змісту мас-медіа (політичні цінності, історико-культурні факти тощо - все, що може цікавити аналітика. Об'єктом соціологічних досліджень мас-медіа є також і кадровий склад засобів масової інформації (журналістські кадри, популярність видавництва, телерадіоканалів).

Комунікація виникла з потреб індивідів у суспільному житті. Це спілкування між людьми, в процесі якого вони обмінюються повідомленнями, думками - за допомогою мови чи інших знаків.

Перші засоби масової інформації (від лат - *information - роз'яснення*, у загальному значенні - *відомості про щось*) в історичному аспекті пов'язуються з діяльністю людей, з потребою передати у письмовій формі (накази, повідомлення) інформацію про відповідні події, факти, через спеціально призначених людей (гінців).

Першим офіційним та принциповим засобом мас-медіа була *газета* (спочатку рукописна, потім - друкована). Свої риси та ознаки соціального інституту вона здобуває поступово. (Назва «газета» йде від назви дрібної монети - *gazzetta* - якою у Венеції у XVI ст. платили за рукописний звіт про поточні події).

Згодом, у Європі з'являються перші періодичні друковані видання: французька «Ла Газетт», англійські «Н'юсбукс», голландські «Коранто» («Сучасні події»).

В Росії перша друкована газета датується 1702 р., коли з'являються «Петровские Ведомости», «Ведомости» Петра I (назва її не була постійною). Преса відображала політичні події, була джерелом інформації про суспільне життя та ін.

У першій половині XIX ст. більшість населення Європи та Америки отримала доступ до друкованих новин. Набувала поширення дешева, «копійкова», преса. Американська «Сан», англійська «Дейлі телеграф», французька «Ле прес» почали виходити масовими тиражами.

Виробництво новин і газет дедалі більше стає індустріальним за характером, однак газета поки що нейтрально висвітлює різні повідомлення, без будь-якого претендування на ідеологічний засіб. Надалі з'ясувалося, що невеличкі яскраві газетні повідомлення мають здатність не тільки висвітлювати стан чи новини суспільного

життя, а й створювати соціально значущі образи дійсності за допомогою особливих літературних жанрів, нових правил складання текстів і т. п.

Створювався новий стиль вербальної культури і спілкування. Газета могла зробити все: «вбити без пострілу», «запалити ворожечу», «створити конфлікт» і т. п., могла виступати тонким і могутнім засобом впливу на масову свідомість.

На початку ХХ ст. «родину» засобів мас-медіа поповнило *radio*, котре швидко продемонструвало унікальну здатність подачі інформації у будь-які віддалені райони. В Україні перша радіопередача вийшла в ефір у 1924 р.

В усьому світі почали впроваджуватися різні технічні нововведення. З 50-х років набула масового поширення система «*PM-radio*», яка значно розширила можливості радіомовлення.

Однак найбільший ефект мало винайдення *телебачення*, епоха якого розпочалася з кінця 30-х років. Уже більш ніж півстоліття телебачення сприймається як могутній засіб впливу на свідомість і стиль життя. Аудіовізуальні образи, які до цього віддавали прерогативу кіно, перетворилися на першочергового за значенням, легкістю засвоєння і привабливістю носія соціальної інформації. Мільйони людей у різних регіонах світу одночасно стають свідками найважливіших подій, які відбуваються будь-де.

Поява та широке розповсюдження комп'ютерної техніки також зробило своєрідну революцію в системі засобів масової інформації. Сьогодні «Інтернет» та інші форми електронної інформації активно впливають в «ринку» впливу на масову свідомість.

Подальше поширення електронних засобів зв'язку, розвиток супутникового і кабельного телебачення, відеотехніки узалежнює сучасну людину від комунікативної мережі. Аудіовізуальна та електронна комунікація є сталим фактом життя людини, а абстрактний світ, котрий «створюється» нею, досить легко «засвоюється» індивідом, впливаючи на його свідомість.

Масова комунікація завжди виступає і як впливова сила, і як впливовий елемент у складній соціокультурній системі. Перш за все мас-медіа потрапляють під контроль з боку інституту влади (держави, правлячих еліт, політичних партій), котрий здійснюється механізмом цензури, інший контроль з боку об'єктів управління. Вона також зазнає впливу з боку капіталу, економічних та комерційних структур, котрі «удосконалюють» та «розвивають» технології макрокомунікацій.

Культура, яка, перш за все, «генерує» та «селекціонує» елементи мас-медіа (зразки, цінності, норми, стилі та ін.) є чи не найголовнішим чинником розвитку мас-медіа. Двосторонніми є взаємовідносини між масовою комунікацією та «споживачами» її - цільовою аудиторією, - тією частиною суспільства, котра сприймає відповідну інформаційну систему.

З одного боку, мас-медіа виступає як «об'єктиватор» громадської думки, як елемент влади, соціального контролю. З іншого боку, масова комунікація враховує інформаційні, комунікативні, ціннісні потреби та інтереси аудиторії.

Масова комунікація, таким чином, укорінюється у повсякденність, залучаючи суспільство до інформації, і виконує особливі функції у суспільному розвитку. Перш за все вона «засвідчує» образи соціальної структури, цінності соціального розшарування, культивує іміджі соціальних страт і статусів, здійснює соціокультурну структуру аудиторії, є невід'ємним елементом соціальної мобільності.

Різноманітні комунікативні явища привертати і привертають до себе все більшу увагу представників різних гуманітарних наук (філософія, культурологія, соціологія і психологія, лінгвістика і семіотика).

Науковий інтерес до даної проблематики виник ще у першій половині ХХ ст., знайшов відбиття у західних теоріях соціології та психології пропаганди (М. Вебер, зокрема досліджував проблеми вивчення преси), у дослідженнях з масової культури (Г. Лассел, А. Мальям), у працях співвітчизників (Б. Грушин, Б. Фірсов, М. Лауристин).

Контрольне запитання:

1. Місце і роль засобів масової інформації в життєдіяльності суспільства.

Рекомендована література (до теми 8):

- Богомолова І. Н. Социология печати, радио и телевидения - М., 1991.
Костенко Н. В. Масова комунікація // Соціологія: теорія, методи, маркетинг, - 1998, №6.
Костенко Н. В. Ценности и символы в массовой коммуникации - К., 1993.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.
Трескова С. И. Социолнговистические проблемы массовой коммуникации.- М., 1989.

Тема 9 СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ

Проблема виховання - одна із найдавніших і вічних соціальних проблем, бо саме воно є суттєвим компонентом культурного розвитку людини, суспільства. Загалом, виховання можна визначити як процес цілеспрямованого та планомірного впливу на людину з боку інших людей, що забезпечує формування особи, її підготовку до суспільного життя, діяльність з передачі новим поколінням суспільно-історичного досвіду.

Виховний процес - всеосяжний і довготривалий. Кожна людина планомірно чи спонтанно бере участь у вихованні оточуючих її людей і водночас сама постійно зазнає впливу їхніх виховних зусиль. **Виховання** - один з об'єктів вивчення соціології, воно здійснюється з метою: забезпечити, гарантувати процес включення особи в суспільне життя, адже у суспільстві і через нього реалізується мета - формування особи. При цьому важливим є відбір таких засобів і методів, що здатні забезпечити найбільший ефект виховного впливу.

Осмислення форм і змісту виховання є об'єктом таких досліджень, як педагогіка, психологія, філософія та багато інших суміжних дисциплін. Як соціальне явище, процес виховання дедалі частіше стає спеціальним об'єктом дослідження соціологічної науки. Соціологію цікавить соціальний аспект виховання, а саме: як завдяки вихованню людина включається в ті чи інші соціальні групи, займає певні позиції в структурі суспільства, освоює та виконує ті чи інші соціальні ролі та функції у суспільстві. Соціологію у вихованні цікавлять його соціальні характеристики, вплив на цей процес соціального середовища, соціальних інститутів і т. ін.

Соціологія виховання вивчає формування особи як конкретного носія соціальності з певними світоглядними настановами та життєвими спрямуваннями в сукупності взаємовідносин зі складовими соціального середовища (індивіди, групи, інституції, норми, правила, дії тощо). У зв'язку з цим перед даною дисципліною постає завдання - визначити соціальну суть виховання в кількох проекціях.

По-перше, передбачається з'ясування і визначення взаємовідносин та взаємодії соціальних якостей людини, підрастаючого покоління, молоді, їх способу життя, тенденцій розвитку основних соціальних процесів, вивчення впливу на них соціальних інституцій загалом, а також вивчення інших факторів, що впливають на формування особистості зокрема. У зв'язку з цим досліджується роль виховання, яку воно відіграє у політичному, соціально-економічному, соціокультурному відтворенні суспільства. Все це дає підстави для створення теоретичної моделі особи, на основі якої стає можливим дослідження закономірностей впливу суспільства на потреби молодого покоління при підготовці до особистого і суспільного життя та їх прогнозування.

Сам термін *соціологія виховання* вказує на дві науки, що її формують: *педагогіку* - науку про виховання та навчання людини і *соціологію* - науку про суспільні явища, процеси, інституції, елементом яких є виховання. Ось чому процес виникнення та формування *соціології виховання*, соціологічних теорій, що торкаються процесу виховання, слід вбачати в історії розвитку педагогіки.

Одним із засновників соціальної педагогіки був швейцарський вчений-реформатор **І. Песталоцці** (ХУІІ-ХУШ ст.). У своїх наукових поглядах він відстоював думку про взаємодію навчально-виховного процесу в школах з позашкільним життям дітей.

Про взаємозв'язок виховання із соціальним середовищем, суспільним устроєм писали і **Р. Оуен**, **Пі. Фур'є**. Одним із засновників соціології виховання був і відомий французький соціолог **Е. Дюркгейм**, який у своїх працях вказував на практичну спрямованість виховання як форми перетворення суспільства, прагнення його змінити.

Соціологічні проблеми виховання в американській соціології розглядалися в контексті зв'язку психологічних та соціологічних досліджень. Ряд американських філософів у своїх працях, з точки зору процесів глобалізації, торкався проблем формування молоді, суспільства (А. Адорно, Г. Маркузе).

У США, європейських країнах і в країнах СНД ведуться досить значні дослідження у системі соціального аспекту виховання. Причин для цього - більш ніж достатньо.

Перша причина - це глобальне домінування модусу раціоналізації і споживання в усіх проявах культури суспільств. І що стосується нашого суспільства та країн СНД, то з радикальними соціально-політичними та соціально-економічними змінами суттєво похитнулися устої культури і виховання. Більшість верств населення (за віковими параметрами) не готова була до тих змін, що відбулися 10-12 років тому. Система старих устоїв була зламана, а нова - ще й досі не сформована, її формування - довготривалий процес, і дуже важливо не

випустити з-під контролю проявів негативних для суспільства форм поведінки, діяльності, світогляду тощо.

Суть виховання особи - це врахування її взаємодії з об'єктивними конкретно-історичними умовами і соціальними інститутами, що здійснюють цілеспрямований вплив на особу.

Виховання має всі ознаки соціальних відносин. Перш за все, це і засвоєння соціальних норм і цінностей, зразків поведінки для збереження і функціонування суспільних відносин. Це і система соціального контролю, завдяки якій поведінка індивіда, груп приводиться у відповідність до визначених зразків діяльності і критеріїв цінностей. Виховання, як соціальний інститут, являє собою систему закладів (навчальних, організаційних, виховних), в яких відповідним особам надано повноваження для виконання функцій організації виховного процесу і регулювання поведінки людей, груп.

У вихованні (соціалізації) людини беруть активну участь різноманітні соціальні інститути - починаючи від дитячих дошкільних закладів - до навчальних, трудових колективів залежно від того, де навчається, працює людина. Проте особливий вплив, уже з перших кроків дитини, справляє сім'я, де, власне, і починається її соціалізація, закладається основа моральності. Тому сім'я, батьки несуть особливу відповідальність за виховання підростаючого покоління.

Сім'я, освіта, а також школа продукують систему способів, форм виховної діяльності, норм поведінки вихователів, колективів, інституцій, засобів соціального контролю і систем цінностей. Саме завдяки цим виховним «продуцентам» встановлюють допустимі рамки взаємовідносин у суспільстві. В ранньому дитинстві у людини формуються елементарні знання про моральну культуру, правила поведінки в суспільстві, котрі в подальшому визначатимуть її морально-ціннісну цілісність. Отже, сім'я закладає фундамент особистості, а її остаточне формування здійснює школа.

Школа, належна організація навчально-виховного процесу, який мають здійснювати кваліфіковані спеціалісти, - основний базовий компонент (інститут) в системі виховання й освіти.

Отже, виховання людини здійснюється в процесі її соціалізації, котра розпочинається і відбувається в соціальному мікросередовищі - в сім'ї, дошкільній дитячій установі, школі, студентському чи трудовому колективах.

Одним з найпродуктивніших способів виховання вважається і *самовиховання* особи. Це - процес формування самого себе.

Складовими структури системи, які спрямовуються державно-суспільною системою виховання, є його різновиди, а саме: *політичне, трудове, моральне, екологічне, релігійне, фізичне, інформаційно-пізнавальне* та ін. У своїй сукупності, за ступенем впливу, вони формують індивідуальність, забезпечують соціальну потенційність людини.

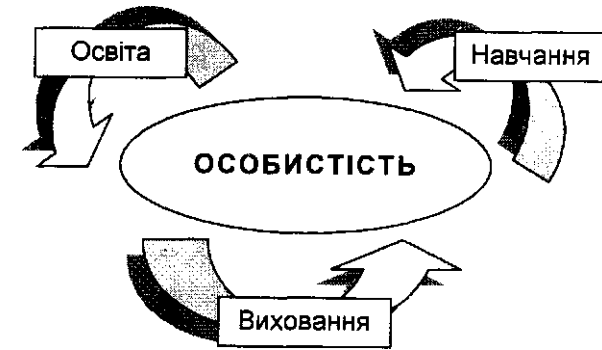

Рис. 1

Поняття, що становлять суть «педагогічного трикутника» (виховання - навчання - освіта), за своїм змістом і метою - нерозривні, взаємопроникливі, є обов'язковими компонентами педагогічної системи (див. рис. 1).

Контрольні запитання:

1. Предмет вивчення соціології виховання.
2. Сім'я і школа як базові компоненти виховного процесу.

Рекомендована література (до теми 9):

- Азал. А. Воспитание как философско-социологическая проблема.- К 1993.
- Гурова Р. Г. Социологические проблемы воспитания - М., 1981.
- Кухтевич Т. И. Социология воспитания. Уч. пос.- М.: Изд-во МГУ, 1989.
- Лукашевич Н. П. Социология воспитания. Краткий курс лекций.- К • МАУП 1996.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є - К.: Вища освіта 2003.
- ХарчевА. Г. Социология воспитания.- М., 1990.

Тема 10 СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ

Як уже зазначалось, невід'ємним компонентом системи виховання є освіта. Можна стверджувати, що навчання та виховання становить діалектичну єдність. У системі освіти виховання відіграє провідну роль, а навчання виступає засобом виховання. Без підтримки виховання й опори на навчання не може сформуватися освічена людина.

Освіта - один із найдавніших соціальних інститутів, це складне і багатоманітне суспільне явище, *сфера передачі, освоєння і перероблення знань, умінь, навиків і соціального досвіду*. Крім того, освіта є і системою навчальних і виховних закладів, що здійснюють різноманітні форми реалізації навчального процесу.

Навчання у житті людини - довготривалий процес. Воно розпочинається з дитинства і, як правило, не має вікових меж, є формою набуття системи знань і навиків, зокрема і шляхом самоосвіти (неформальний бік освітньо-навчальної системи). Отже, освіта є цілісною, самостійною системою, що має інституалізований характер, охоплює різні аспекти: це і діяльність з навчання та виховання, і організована, структуралізована, рольова діяльність, що опирається на відповідні установи і регулюється відповідними нормами.

Освіта - як соціальне явище - є об'єктом дослідження багатьох наук (філософія, педагогіка, психологія), кожна з яких має свій аспект і специфіку дослідження. Так, педагогіка безпосередньо вивчає освітній і виховний процеси, методичні основи в усіх освітніх закладах. Психологію цікавить сфера освіти з точки зору формування особистості. Фундаментальні основи освіти і закономірності її розвитку вивчає філософія.

Соціальний аспект освіти, що дозволяє розглядати її з позиції суспільних відносин, її взаємодії із суспільством, впливу на суспільний розвиток, її сфери і структуру вивчає соціологія освіти - одна із галузей соціології.

Об'єктивною умовою існування і розвитку соціології освіти як самостійної наукової дисципліни є відносна самостійність системи

освіти як соціального інституту. Соціологія освіти є самостійною спеціалізованою галуззю знань.

Об'єктом її є сфера освіти у сукупності індивідів, груп людей, спільнот, організацій та інститутів, які залучені до соціальних відносин, що виявляються у процесі навчання.

Предметом вивчення соціології освіти є взаємодії компонентів освіти, а також взаємодія їх із суспільством в усіх сторонах і рівнях, тобто широке коло соціально-освітніх відносин, в які вступають соціальні суб'єкти в процесі навчання. Сюди входить: стан і динаміка соціокультурних та соціально-психологічних процесів у сфері освіти; система взаємодії освіти з іншими сферами суспільного життя; механізми, технологія, характер, спрямованість навчальної діяльності.

Дана дисципліна тісно пов'язана із суміжними їй - «соціологією виховання», «соціологією науки», «соціологією культури», тому витоки формування соціології освіти тісно пов'язані із витоками соціального виховання (Ш. Фур'є, Р. Оуен, Е. Дюркгейм, Д. Дьюї).

Наукові основи соціології освіти були закладені відомими соціологами Е. Дюркгеймом та М. Вебером, які досліджували соціальні функції освіти, педагогічні процеси, а також їх зв'язок із економічними та політичними процесами.

Відомий американський соціолог А. Турен здійснив аргументацію щодо впливу освіти як фактора соціальних змін. Інтерес до соціології освіти в західних країнах особливо зріс у 60-70-х роках, коли мала місце відсутність стикування системи освіти з вимогами науково-технічного прогресу, на фоні масових молодіжних заворушень.

Соціологія освіти розкриває суперечності у розвитку системи освіти, обґрунтовує закономірності та особливості її розвитку, дає теоретичне узагальнення процесів, що відбуваються в даній сфері, накреслює шляхи вдосконалення.

Одне з основних її завдань полягає у своєчасному вивченні нагальних потреб і проблем освітнього життя суспільства та обґрунтування щодо їх вирішення.

Узагальнюючи напрями діяльності та завдання системи освіти як соціального інституту, можна виділити постійні її функції:

- вплив на духовне життя суспільства в цілому (що відносить її до системи культурних цінностей);
- відтворення та розвиток соціальної структури суспільства (освіта є одним із рушіїв зміни соціальної структури та важливим каналом соціальної мобільності);
- загальне і професійне навчання молоді (один із рушіїв розвитку продуктивних сил суспільства).

До цього слід ще віднести і світоглядну функцію, завдяки якій освіта формує освічену людину з відповідним світоглядом, що відповідає інтересам суспільства, а також виховну функцію.

Освіта - система, що складається з ряду елементів - *дошкільної форми, загальноосвітньої, професійної, спеціальної* - органічно пов'язаних між собою, реалізуючи послідовність у здійсненні освіти.

Структурно освіту можна представити так:

Різновид	Мета	Інститути та засоби
ДОШКІЛЬНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ	Забезпечення фізичного, психічного здоров'я, набуття первинного життєвого досвіду, умінь, навичок для подальшого навчання	Сім'я, дошкільні виховні заклади
ЗАГАЛЬНА СЕРЕДНЯ ОСВІТА	Забезпечення подальшого розвитку дитини як особистості, формування загальнолюдської моралі, фізичне та розумове вдосконалення, набуття необхідних знань, умінь, прояв нахилів, здібностей, професійне та життєве самовизначення	Середня школа, інші середньо-освітні організаційні заклади.
ПОЗАШКІЛЬНА ОСВІТА ТА ВИХОВАННЯ	Забезпечення творчої самоорганізації та самовиразу дитини	Позашкільні освітньо-виховні заклади, система культурних закладів, сім'я, родина.
ПРОФЕСІЙНО-ТЕХНІЧНА ОСВІТА	Здобуття молодими людьми робітничих професій, відповідно до їх інтересів, покликань, здібностей.	Система професійно-технічних закладів.
ВИЩА ОСВІТА	Забезпечення фундаментальної науково-галузевої, загальнокультурної і практичної підготовки, відповідно до інтересів, покликання, здібностей, вдосконалення професійної підготовки, підвищення кваліфікації та перепідготовка кадрів.	Система вищих навчальних закладів.
ШЛЯДИПЛОМНА ПІДГОТОВКА, МАГІСТРАТУРА	Забезпечення і поновлення систематичних знань, набутих у вищих навчальних закладах, для подальшого науково-професійного зросту, профперепідготовки	Система вищих навчальних закладів
АСПІРАНТУРА ТА ДОКТОРАНТУРА	Забезпечення зростання подальшої наукової та педагогічної підготовки та викладацьких кадрів	Вищі навчальні та науково-академічні заклади
САМООСВІТА	Система набуття і підвищення рівня знань шляхом самостійного їх опанування протягом всього життя	

Можна стверджувати, що рівень освіти визначає міру цивілізації і культури будь-якого суспільства, є важливим показником його прогресивного розвитку, але за умови, коли існує відповідність між вимогою і рівнем спеціалістів та їх попитом.

Система освіти перебуває у залежності від суспільних умов і зумовленої ними цілеспрямованості, бажання та можливості держави всебічно піклуватися про розвиток та збагачення системи та організації освіти.

У світовій системі освіти існує два напрями (за рівнем відбору і ступенем залучення молодих людей до освіти): *ліберальний та консервативний*. Ці напрями «підбарвлюють» стан і розвиток соціальної структури суспільства - основних її компонентів - соціальну стратифікацію та мобільність. Як відомо, рівень та різновид освіти є одним із соціальних вимірів суспільної структури. Чим вищий рівень і цілеспрямованість освіти, тим більше людина має шансів «просуватися вгору» шаблем у соціальному просторі (карьері).

Ліберальний напрям системи освіти дозволяє широким масам долучитися до широко розгалуженої системи освітніх закладів і здобувати її в різних формах навчання і т. ін.

Консервативний напрям організації системи освіти відстоює селективну, елітарну її модель, виступаючи проти демократизації та «зрівнялівки» в системі «еліта - освіта». Багато вчених, громадських, державних діячів та й самі соціально-політичні системи, а також, лобі виправдовують соціальну нерівність людей в сфері освіти як закономірне соціальне явище (див. розд. «Соціальна стратифікація і мобільність»). У сучасних умовах у багатьох країнах Азії, Африки, Близького Сходу, Латинської Америки, у країнах Європи, США та інших на шляху до освіти широким масам стоїть чимало перешкод, далеко не всі мають змогу отримати освіту, і правлячі кола не зацікавлені розширювати та лібералізувати систему освітніх закладів. Найбільш чітко селекційність та жорсткий розподіл за соціальною належністю і рівнем інтелекту виявляється в освітній системі Великобританії.

У кожній країні існують власні (відповідні) проблеми в освіті. Мають місце вони і в Україні. Хоч європейські країни СНД займають провідні місця за ступенем реорганізації вищої освіти, реальна картина щодо вимог якості навчання залишається ще низькою. Так, не завжди задовольняє якість освіти на рівні загальноосвітніх шкіл, що залежить від соціальних факторів: у міських школах вона вища, ніж у сільських та середніх технічних. Колишня радянська школа значно відстає від світового рівня щодо комп'ютеризації навчання. Середня освіта недостатньо забезпечує школярам засвоєння надбань людської культури, загальногуманних моральних цінностей. Зламавши стару систему освіти і не створивши нову, наше суспільство опинилось

у дуже складному становищі. Відмова від діяльності дитячих громадських закладів, низький матеріальний рівень вчителя тощо призвело до того, що освіта втратила чіткість (як мінімум) орієнтирів, а нових не набула. У таких умовах підростає покоління позбавлене стійких моральних ідеалів. Цей процес поглиблюється спробами комерціалізації школи, що не завжди супроводжується підвищенням якості навчання.

Перед системою вищої освіти стоїть також ряд невідкладних проблем. Найболючіша - це якість навчання. Процес підготовки професійних «напівзнайо» зайшов досить далеко. Вибірковий аналіз роботи окремих навчальних закладів, на превеликий жаль, підтверджує цей висновок. Навчальні заклади переважно (поки що, як правило, державні) у своєму кадровому потенціалі мають переважну кількість викладачів, які є випускниками цих же закладів.

Напрямок діяльності таких закладів спрямований, насамперед, на формування спеціалістів для галузей народного господарства, на «підгонку» і випуск «кваліфікованих» викладацьких кадрів. Водночас випускники університетських закладів, котрі найбільш за рівнем освіти підпадають під категорію потенційного викладацького складу, вимушені працювати не за спеціальністю. Та звинувачувати при цьому можна лише нашу пострадянську систему соціального управління зі своїми рецидивами.

Вибіркові соціологічні дослідження засвідчили, що у навчальних закладах, де більший відсоток «імпортованого» викладацького складу (значною є кількість викладачів, які закінчили відповідні спеціалізовані заклади університетсько-педагогічного різновиду), рівень викладання (якість знань), організація навчального процесу, використання різноманітних форм, інтелектуальний та освітній рівень студентів вищий за рівень студентів, котрі навчаються у закладах, де домінують «власно-випускні» кадри, рівень, форма освіти яких практично не відповідає (без спеціалізованої підготовки) вимогам педагогіки і психології вищої школи. Причиною тому є не тільки явище корумпованості (яке породжує не тільки цю проблему, а й інші), але і загальносуспільна криза, що виникла як наслідок невідповідності суспільства до нових радикальних ринкових змін і в соціальній сфері, перешкоди соціально-територіального характеру та соціального забезпечення.

Друга половина ХХ ст. позначилася змінами у сфері вищої освіти. Відзначається збільшення кількості студентів у вищих навчальних закладах. Так, протягом останнього тридцятиріччя контингент студентів Франції збільшився майже в 7 разів, Австрії - у 9 разів, Швеції - у 10, Іспанії - у 15. У 5-10 разів вище навіть від наведених показників - у країнах Третього світу. Швидким було зростання й кількості осіб, які платили за своє навчання. Зростають доступність вищої освіти і бажання молоді отримати її.

Динаміка кількості вузів вищих рівнів акредитації (в од.)

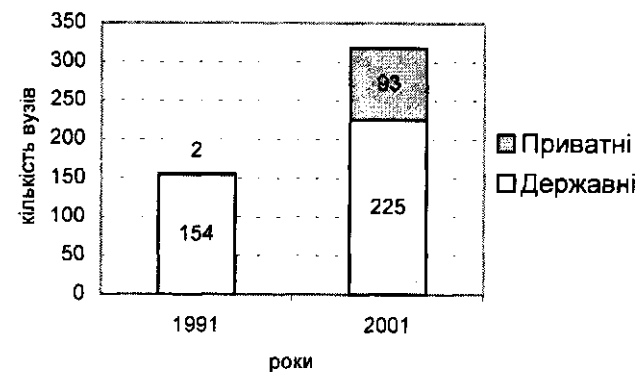

Рис. 1

Ця тенденція не обминає і Україну. Майже вдвічі зросла кількість вищих навчальних закладів. Якщо на початку 90-х років в Україні функціонувало близько 156 вищих навчальних закладів (інститутів, університетів, академій і т. п.), то на початку цього десятиліття їх налічувалося 318 (рис. 1). А загалом на сьогоднішній день в Україні працюють 983 вищих навчальних заклади всіх рівнів акредитації (сюди віднесено коледжі, технікуми, училища) і всіх форм власності. Кількість студентів порівнюючи з 1985 р. зросла в 1,6 рази: з 853 тис. в 1985 р. до 1410 тис. в 2001 р., майже на 70% зріс показник чисельності студентів на 10 000 тис. населення.

Такого роду зростання чисельності студентів, кількості вузів пов'язано із соціально-політичними, ринково-економічними перемінами в житті нашого суспільства. З 90-х років ХХ ст. дедалі більшими темпами почало зростати безробіття, соціальне розшарування, однак, поряд з цим, - і нові можливості підприємництва. Якщо раніше втрачали роботу і мали проблеми із працевлаштуванням переважно спеціалісти з вищою та середньою спеціальною освітою, то в останні роки, передусім, втрачають роботу низькокваліфіковані та некваліфіковані працівники, а становище висококваліфікованих спеціалістів дедалі стає стабільнішим. Тому все більша кількість молодих людей почали пов'язувати перспективи отримання роботи взагалі, і доброї роботи зокрема, з високим рівнем освіти. Відповідно видозмінюється мотивація щодо здобуття професійної освіти.

Ще однією з головних причин різкого зростання попиту на вищу освіту є також практично нульова можливість для молоді реалізуватися без належної освіти в професійній сфері після школи. З іншого боку, широка мережа навчальних закладів (як державних, так і приват-

них) пропонує доступні і різноманітні можливості навчання за перспективними спеціальностями. В сучасних умовах молодій людині набагато простіше вступити до вузу, навіть на умовах контракту, ніж знайти належну роботу. З цього випливає:

По-перше, людина зайнята необтяжливою корисною і цікавою роботою - навчанням, спілкується з розумними людьми, має престижний статус студента вищого навчального закладу за перспективною спеціальністю, що значною мірою застраховує її від схилення в бік антисоціальної поведінки.

По-друге, відстрочується на кілька років вихід молодої людини на ринок праці, завдяки чому вона здобуде професію, стане розумнішою. Недаремно говорять, що студентські роки - чи не найкращі в житті людини; спосіб життя студентської молоді різниться від інших.

По-третє, необхідність оплачувати навчання нерідко змушує студентів шукати підробіток, в результаті чого вони ще на студентській лаві набувають досвід роботи, проходячи перші сходинки професійного просування.

Однак перебудова професійної підготовки кадрів у середніх спеціальних навчальних закладах (з 90-х років їх стали називати вищими закладами освіти I та II рівнів акредитації). За той самий період (1985-2001 рр.) кількість студентів навчальних закладів цієї групи зменшилась приблизно на 40%.

Можна констатувати, що вища освіта в Україні поступово стає платною. На сьогодні повну вищу освіту за власний рахунок здобувають близько половини студентів. І це не тільки у зв'язку із зростанням кількості приватних вузів (рис. 1), а й у зв'язку із тим, що майже в усіх державних вузах функціонує платна система навчання, котра охоплює від 20 до 40% кількості студентів.

В Україні труднощі сьогодення спонукають, так чи інакше, використовувати чимало засобів розширення числа джерел фінансування вищої освіти та підвищення ефективності використання ресурсів (економія і скорочення, дозвіл на цілу низку напрямів підприємства державних вузів, розширення платних послуг як безплатної освіти, так й усього сектора платної освіти тощо). Вартість навчання у вітчизняних приватних вузах практично не відрізняється від європейського рівня - 3-9 тис. дол. США (при цьому не беруться до уваги престижні вузи Заходу).

Залишається важливою проблемою останнього десятиліття фінансування освіти. При розширенні масштабів освітньої діяльності обсяги фінансування ресурсів, що виділяються на освіту за рахунок держави, значно скоротилися. Фактичне фінансування системи виховання, фінансування і професійної підготовки зменшилося в 4 рази. Втрати надто великі, щоб компенсувати їх негативний вплив на обсяг та якість освіти в Україні за рахунок збіднілого населення та самовідданою працею (хоч

і не завжди відмінною) вчителів та викладачів. Обсяг коштів для української освіти знизився до рівня найменш розвинутих країн світу.

Одна з найсерйозніших перешкод на шляху розвитку вищої освіти - відсутність тісної інтеграції науки та навчального процесу, особливо у тих закладах, які готують спеціалістів для нових і авангардних технологій, наукоємких виробництв. Для викладацького складу закладів такого типу характерним є симптом «одноманітності», «примітивізму», «провінційності», вузьке коло наукових та професійних інтересів, «вузькоспеціалізованість» і т. ін.

Педагог має чітко уявляти процеси, що відбуваються у суспільстві, особливо в молодіжному середовищі, неорієнтування у цьому свідчить про наявність певного культурологічного бар'єра між педагогом та учнями чи студентами.

Система освіти ще недостатньо формує високу духовність, естетичний смак, не виховує стійкого імунітету до бездуховності, «масової культури». Роль суспільних дисциплін, гуманітарна освіта залишається недостатньою. Проблема гуманізації освіти стоїть досить гостро, особливо для господарсько-прикладних різновидів освіти (інженерно-технічна, економічна та інші галузі).

Концептуальні засади гуманітарної освіти передбачають урахування «потрібного розумного» обсягу і якісного рівня подачі базових та спеціалізованих соціально-гуманітарних дисциплін з метою подолання технократичних тенденцій, вузькоспеціалізованого мислення, необхідність органічного зв'язку всіх видів спеціальностей із курсом історії, культури та інших гуманітарних дисциплін (соціології, філософії, психології тощо). У цій сфері є свої проблеми й у комерційних навчальних закладах.

Освіта на сучасному рівні, проте, вимагає зміни. Перш за все, вона на собі відчуває вплив глобалізму, з усіма його ускладненнями та проблемами, що потребують нових підходів і рішень. За умов, коли людину поглинає технократичний світ, коли вона одночасно може перебувати в кількох культурних просторах завдяки телебаченню та Інтернету, вивчати, а також спілкуватися багатьма мовами, вступати в будь-які зв'язки з громадянами інших країн, коли широкий вибір спеціальностей зашальований величезною кількістю вузькоспеціалізованих предметів, курсів, - освіта вже не може функціонувати по-старому. Передусім вона вимагає нового переосмислення її місця, ролі і функції в системі інформаційного суспільства.

Гуманізація освіти є однією з найчастіше обговорюваних тем у науково-педагогічній практиці, у навчальних закладах і органах управління освітою. Термін «гуманізація» означає «олюднення». Першою і найважливішою складовою організації освіти є гуманістичне переосмислення основних функцій освіти, а саме:

- функції передавання новому поколінню «норм діяльності» - цінностей, настанов, знань, умінь, навичок, стратегій творчої діяльності;
- функції соціалізації (адаптації) відповідно до суспільних вимог.

Складова втілення гуманістичних засад у загальній організації системи освіти та її подальшої розбудови передбачає:

- пом'якшення та уникнення негативних тенденцій - зростаючого соціального розшарування у системі освіти;
- створення, розвиток та поширення різних педагогічних технологій;
- встановлення адекватності значення (місце, роль) навчання у житті людини, особливо учнів;
- любов і повагу педагогів до учнів.

Наріжним каменем є і потреба реконструкції методології навчання. І хоча існує безліч вже апробованих і можливих слухних методик, практика ще не довела належної ефективності кожної із них. Однією з тих, що претендує на велику увагу, є так зване методологічне навчання.

Навчання не готує до пізнання як необхідної складової майбутньої діяльності в сфері науки чи до її застосування - практики.

Повна інформаційна схема засвоєння знання, технологічна схема навчання має вигляд: *сприйняття - розуміння - запам'ятовування - відтворення - застосування - забування - повторення - екзаменаційне відтворення - поступове остаточне забування.*

На думку фахівців, найпростішій класичній методології навчання (через запам'ятовування) відповідає найскладніша технологія, а безпосередній результат навчання дорівнює нулю.

«Освіта є те, що залишається, коли все вивчене вже забуто». Вона - ніби, побічний результат навчання. Витрати часу, здоров'я, ресурсів - надто великі.

Через стрімке зростання кількості наукової інформації хронічна криза освіти загострилася.

Із зростанням кількості навчальних курсів та їх обсягу, внаслідок перевантаження пам'яті, особливо учнів, знижуються їхні розумові здібності. В результаті утворилися і дедалі глибшають розриви між середньою та вищою освітою, між гуманітарною та природничою освітою, між освітою та наукою.

Суть методологічної реформи освіти полягає в переході від системи інформаційного навчання до пізнання (або ж до методологічного навчання), яке спирається на методологію наукового пізнання. Суть технології методологічного навчання є система: *сприйняття*

та усвідомлення запитання - відповідь на нього, тобто створення нового знання за допомогою розуміння — застосування знання.

Ефективна діяльність навчального закладу є важливою об'єктивною передумовою загальної ефективності функціонування системи освіти в конкретному суспільстві. Тому будь-який заклад є превалюючим об'єктом теорії та практики діагностування та моніторингу в освіті.

Проблеми соціологічного моніторингу та діагностування в освіті поки що недостатньо розроблені не лише в нашій країні, а й за рубежом. (Термін «моніторинг» (від лат. *monitor*) означає спостереження, відслідковування і контроль).

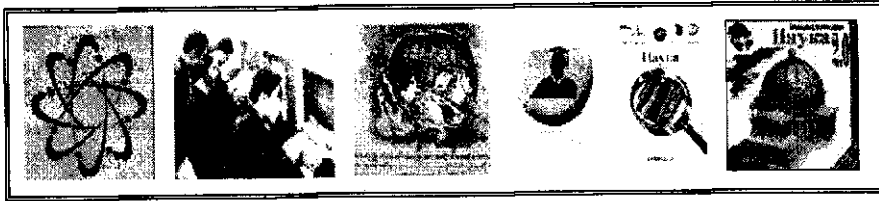
Соціологію освіти покликано забезпечити наукове «супроводження»: соціологічний моніторинг процесу реформування освіти у нас, інститути соціального управління освітою, повна інформація про стан, тенденції і проблеми в освітянстві.

Контрольні запитання:

1. Системність та структурність освіти як суспільного явища. Предмет та об'єкт соціології освіти.
2. Основні напрями та проблемні аспекти вивчення соціології освіти.

Рекомендована література (до теми 10):

- Леднев В. С.* Содержание образования: сущность, перспективы.- М.: «Высшая школа», 1991.
- Лукашевич Н. П., Солодов В. Т.* Социология образования. Консп. лекц,- К.: МАУП, 1997.
- Нечаев В. Я.* Социология образования.-М., 1997.
- Образование в современном мире: состояние и тенденции развития.- М., 1986.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. *Пилипенка В. Є*- К.: Вища освіта, 2003.
- Филиппов Ф. Р.* Социология образования.-М., 1990.

Тема 11 СОЦІОЛОГІЯ НАУКИ

Соціологія науки є одним із галузевих соціологічних напрямів - розглядає науку як соціальний інститут, своєрідну сферу діяльності, котра пов'язана із системою освіти і є також складовим компонентом досягнень культури.

Наука - необхідний засіб розвитку людини, її культури, освіти тощо. Наукові знання необхідні для здійснення соціального управління, формування наукового світогляду. Наука комплексно впливає на суспільне життя, проникає у всі його сфери, сприяє техніко-економічному розвитку, здійсненню соціального управління, впливає на систему освіти та її соціальні інститути, які беруть участь у формуванні світогляду людини.

Сама по собі наукова діяльність виокремилася в структурно організований вид виробництва - виробництво знань, які використовуються для осмислення, опису та пояснення реального світу: від світу природи до світу суспільства.

Основними напрямками соціологічного дослідження сфери науки є:

- вивчення соціальних факторів генерації наукової діяльності;
- забезпечення розвитку нових наукових напрямів у науці і шляхи вдосконалення умов і організації науково-дослідницької діяльності;
- проблеми формування вченого як особистості, створення наукових колективів;
- соціальна структура та соціальна мобільність у наукових колективах;
- соціальний статус науковця і наукових дисциплін;
- мотивація наукової діяльності;
- соціальний клімат у наукових колективах;
- співвідношення науки та освіти;
- співвідношення науки і культури;
- соціальна програма розвитку науки та ін.

Соціологія науки вивчає соціальні аспекти формування наукового знання, систему соціальних відносин. При цьому дана дисципліна тісно пов'язана із *соціологією освіти, соціологією знання, філософією*.

Однією із соціологічних проблем функціонування науки є аналіз тих її вимог, що їх вона пред'являє до системи освіти. Обсяг знань, які, наприклад, необхідно засвоїти учневі чи студентові, зростає з кожним роком. Як середня, так і вища школа не може освоїти всю інтелектуальну продукцію, яку дає їй сучасна наука. Вихід - у пошуку нових потенціалів, у принципах викладання та подачі знань.

Основним дієвим «елементом» наукової діяльності є вчений - людина особливого способу життя, мотивації, діяльності, світосприйняття.

Відомий американський соціолог Р. Мертон обґрунтовував уявлення про ціннісну структуру в науці, її «етос», згідно з якою вчений в основу ціннісних норм її діяльності поклав:

- безкорисливість (наукою займаються заради неї самої, а основною винагородою є визнання колег);
- емоційна нейтральність - до всіх стверджень потрібно підходити, спираючись на міркування, а не на почуття.

Є й інші ціннісні орієнтації, але вказані - найбільш чітко вимальовують саме соціально-психологічні та соціокультурні особливості суб'єктів наукової діяльності.

Суб'єкт науки - свого роду феномен, людина, котра генерує знання та наукову інформацію. В ідеальному розумінні він живе не простим перехідним соціальним життям, а переймається енергією власного світу і особливою мотивацією до обраної діяльності. Немаловажного значення набувають «енергетичні» та вольові здібності суб'єкта науки, які спонукають вибирати моделі самореалізації, часто всупереч здоровому глузду. Деякі пояснення цього можна знайти в роботах психолога Л. Гумільова, котрий сформулював і обґрунтував «ефект пасіонарності». Люди такого типу діють часто заради ілюзорних прагнень і пристрастей, гордошів, азарту, в ім'я ідеалу майбутнього. У «зоні пасіонарності» діють поети, землепрохідці, першовідкривачі, рекордсмени, вчені, неординарні ініціативні фігури. Таким людям слід віддавати належне, оскільки лише одиниці серед науковців справді штовхають науку, забезпечують її зміст.

Якщо згадати недалеко нашу історію, то можна побачити, що умови розвитку для науки, творчості були досить складними. В епоху сталінізму, в роки застою мали місце факти, коли благами, виділеними державою для науки, користувалися люди кар'єристського складу, далекі від благородства (типу Лисенка Т. Ю.), котрі завдали чималого шкоди розвитку вітчизняної науки. До цього слід додати систематичні розправи над «неугодними» вченими в 20-30-40-х роках, а також підступність і пристосовництво, що мало вияв у 60-80-х роках.

У зв'язку з цим склалася така парадоксальна ситуація, коли просування службовими шаблями, отримання різних благ та звань все більшою мірою ставало уділом організаторів науки, а не її творців.

Розвиток науки завжди опирався на специфічну етику наукової діяльності: сумлінність вченого, чесність, недопустимість підробки наукових результатів, плагіату тощо. Проте, у міру того як негативні прояви соціального управління минулої радянської системи набирали сили, суспільство та наука дедалі бюрократизувалися. Ще, на жаль, трапляються, а подекуди і досить розповсюджені, випадки, коли наукові звання та ступені виступають не стільки ознаками поваги, скільки знаряддям панування в науковій сфері та в сфері освіти, що посилює її монополізацію та клановість.

З 90-х років в Україні наука перебуває у катастрофічному стані. Різкі зміни в суспільному організмі поставили перед нею складні завдання: як вижити, зберегти кадри і не втратити при цьому темпів розвитку. Наука зазнала чималих втрат через розпад наукових колективів, відтік наукових кадрів за кордон - як в порядку еміграції, так і в порядку довгострокових контрактів.

Надзвичайно важливим є питання співвідношення *держави* та *науки*. Як правило, доля останньої залежить від волі «апарату», насамперед системи фінансування, визначення пріоритетності напрямів, порядку можливості та доцільності розвитку тих чи інших наукових галузей. На жаль, сучасне економічне становище України характеризується глибокою кризою, що ускладнює виділення коштів на розвиток науки. Але й економія в науці є недопустимою: це - прямий шлях до її відсталості, втрати інтелектуального потенціалу країни. Не всі наукові галузі можуть спиратися на систему самофінансування, тому триває надалі пошук нових принципів та методів фінансування. Одна із таких форм - система «грант» - пошук і стимулювання талановитих вчених та їх наукових досліджень.

Нами окреслені далеко не всі проблеми та напрями вивчення соціології науки, котра має ретельно відстежувати основні соціальні перешкоди у формуванні і зміцненні національного наукового потенціалу.

Контрольне запитання:

1. Соціологія науки як наукова дисципліна та основні напрями її вивчення.

Рекомендована література (до теми 11):

Адибяно А. Философско-методологические проблемы социологии науки.- Ставрополь, 1990.

Піча В. М. Соціологія науки.- Львів, 1995.

Современная западная социология науки - М., 1988.

Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.

Яхнел І. Социология науки: теоретические и методологические проблемы.- М., 1997.

Тема 12 СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ

Час - істотний фактор життя людини. Це повсякденний ритм життя, котрий систематично звіряється і вимірюється, обчислюється незмінним і необхідним атрибутом - *годинником* і нагадує про себе уже у вигляді історії, замисленням над тим, що є сенсом життя, та ін.

Історія культури знає багато способів визначення часу, однак лише з настанням раціоналізації життєдіяльної системи людство почало «використовувати» і «вимірювати» час. Саме тоді виникло сучасне поняття часу - хвилина набула цінності. Слід нагадати «золоті слова» Бенджаміна Франкліна: «*Гроші - час*».

Симптомом нового відчуття часу став той факт, що в Нюрнберзі куранти почали відбивати чверть години саме в XVI ст. У моральних висловах-устоях духу того часу зазначається: *якщо тобі життя любе, не втрачай даремно часу, бо він і є сутністю життя*. Час став настільки цінним, що його вже не можна було витратити без користі. З'явилось ставлення до часу як до цінності, що розглядалася невід'ємною характеристикою суспільства.

Відомий економіст Д. Рікардо писав, що справжнє багатство тієї чи іншої нації - у можливості за менший робочий час створити якомога більший достаток, матеріальне багатство, тобто справжнє багатство суспільства - *час, вивільнений з процесу матеріального виробництва, час, котрим людина може вільно розпоряджатися*: частково для споживання продуктів, частково для вільної діяльності і розвитку здібностей. Отже, кожний різновид діяльності людини може бути поставлений в рамки «часового простору» і окреслений «часовим критерієм».

Структурно весь суспільний час, котрий використовує людина в процесі життєдіяльності, можна поділити на кілька розрядів (рис. 1):

- час для реалізації різноманітних фізіологічних потреб (сон, прийом їжі, інше);
- необхідний суспільно-трудоий час, що використовується як джерело матеріальних благ;
- вивільнений позаробочий час.

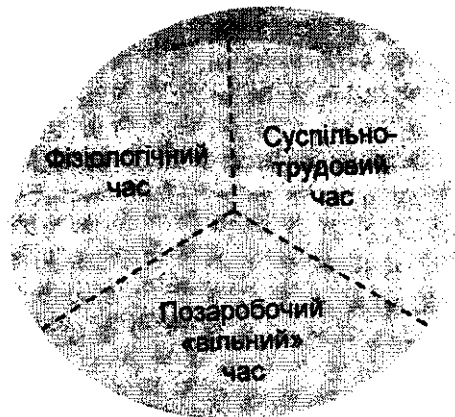

Рис. 1

Однак це - площинна структура суспільного часу. Умовно вона розкриває два рівні: *суспільно необхідний час* та *індивідуально-вільний*.

Суспільно необхідний час тісно пов'язаний із кількістю його визначення, його конкретним вимірним обчисленням: тривалість робочого тижня і кількість вихідних; час, витрачений на той чи інший рід занять; рід праці і час дозвілля. Затрати так званого індивідуально-вільного часу мають якісно інший характер: вони зумовлені не потребами та зовнішніми обставинами, а внутрішнім усвідомленням потреб розвитку особистості. Діяльність людини у вільний час спрямована на формування індивідуальності людини, на те, що робить її особистістю: світоглядні орієнтації, духовні потреби, соціальна активність, політична діяльність, повсякденна ментальність - все, що стосується внутрішнього світу кожної людини. Тут вільний час розкривається як *якість життя*, його особливий спосіб, наповненість змістом. Це - вже окрема поглиблена структура суспільного часу. Схематично її можна відобразити так (рис. 2):

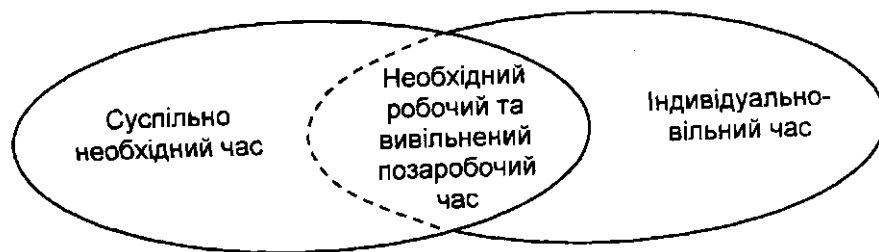

Рис. 2

Вільний час може проявлятися і під час робочого часу, тому вільний час не зводиться до виокремлення його від формального робочого часу, хоч ці поняття часто ототожнюються. Вільний час є таким же зайнятим часом, як, скажімо, робочий, але *вільним* ми його називаємо тому, що цей час відносно вільний від трудових обов'язків і він належить самій людині, яка може за певних умов відносно вільно розпоряджатися ним за своїм бажанням, він вільний від невідкладного задоволення людиною тих потреб, які пов'язані із збереженням її життєдіяльності і працездатності.

Проблеми вільного часу доцільно сприймати як проблему особистості, де вільний час виступає як елемент способу і стилю життя. Вільний час розглядається в соціології як соціальний феномен, який представляє собою необхідні умови розширеного духовного відродження людства.

Соціологія вільного часу - *галузь соціології, яка вивчає життєдіяльність, відносини й орієнтації людей у сфері вільного часу.* Необхідність дослідження тенденцій і проблем розвитку вільного часу, підвищення культури його використання визначається факторами:

- пошуку та винайдення раціональних форм та засобів його використання;
- вдосконаленням механізму соціального регулювання і саморегулювання вільного часу та іншими факторами.

У вітчизняній соціології вивченням вільного часу займався відомий соціолог, статистик С. Струмилін у 20-ті роки ХХ ст. Сам по собі вільний час він поділив ще на дві частини. Перша частина - час, котрий затрачується на необхідну суспільну, творчу й іншу діяльність: підвищення кваліфікації, навчання, заняття з дітьми, суспільні обов'язки, художня самодіяльність. Друга частина - це власне дозвілля: хобі, споживання духовних благ, фізкультура, зустріч із родиною, прогулянки, туризм, читання газет, книжок, культурний відпочинок (кіно, музей, театр, інші розваги, домашні ігри, прийом гостей), бездіяльний, «пасивний» відпочинок та ін.

Сукупність елементів форм проведення часу умовно можна так класифікувати:

ВІЛЬНИЙ ЧАС

Дозвільна діяльність	Позаробоча активна діяльність
Індивідуальне споживання культурних досягнень (бібліотеки, музеї, театри)	Позаробоче навчання
Публічно-видовищна споживана культура (кіно, футбол, телевізор)	Самоосвіта
Спілкування (родина, гості, друзі)	Підвищення кваліфікації
Фізкультура	Соціально-політична діяльність
Розваги та ігри	Виховання дітей
«Пасивний відпочинок»	Домашні турботи
Інші види дозвілля	Спорт, туризм
	Хобі, творча діяльність

Однією з найважливіших категорій соціології вільного часу є *поняття «культура вільного часу»* — термін, який виражає проблему змісту вільного часу, спосіб і міру його якісного освоєння. Перш за все, вона передбачає розвинутість структури вільного часу, котра визначається кількістю елементів і домінуючою роллю тих з них, що найбільш сприяють розвитку характеру, певною мірою поєднують пасивну та таку, що розвиває, функції вільного часу, активні і пасивні форми споживання духовних цінностей, спілкування і творчої діяльності. З іншого боку, культура вільного часу є відображенням рівня матеріального добробуту суспільства (матеріально-технічною базою культури).

Для забезпечення більш раціонального використання вільного часу, особливо в системі дозвілля, необхідним є створення і забезпечення таких умов, за яких відповідні заняття, зберігаючи широке різноманіття, все більш відповідали б широкому діапазону потреб особи. Та обставина, що так званій «надлишок» вільного часу, який за певних обставин все ж таки має місце у деяких прошарків населення, містить можливість заповнення його вчинками, діями, що не входять у ранг соціально бажаних, що породжує, в свою чергу, активізацію девіантної поведінки (соціальні відхилення: пияцтво, наркоманію, злочинність, проституцію і т. ін.).

Пріоритетним у дозвільній діяльності повинна стати участь людини у створенні культурних цінностей як у соціальному просторі, так і у внутрішньому духовному світі, а не просто їх пасивне, безрезультатне споживання.

Щодо рівня дозвілля соціологія оперує такими показниками, як:

- кількість прочитаної художньої та спеціальної літератури, відвідування кінотеатрів, театрів, музеїв, художніх виставок тощо за рік, місяць і т. ін.;
- частота перегляду телепередач і відеофільмів, слухання радіо-передач тощо, їх структура, характер, тематика;
- кількість часу, відведеного заняттям хобі, прогулянкам, спорту, туризму, сімейним турботам, друзям;
- структура і характер сімейних витрат (стосовно реалізації вільного часу);
- співвідношення різноманітного використання вільного часу із соціального, демографічного, професійного, структурного зрізу суспільства і регіональних особливостей.

Все це дозволяє визначити орієнтації, пріоритетні сфери культурного попиту, фінансові затрати на культурно-дозвільні послуги - тобто створити систему вимірів, що дозволяють перетворити сферу вільного часу в особливу індустрію потреб.

Інтерес до цих проблем останнім часом дещо знизився і його актуалізація та перспективи поки що плінні (принаймні з боку держави).

Однак ринкова система, раціоналізм, комерціалізація елементів життєдіяльності людини дає про себе знати з погляду на те, що для цієї сфери «феномен вільного часу» далеко не байдужий. Про це свідчить вся сучасна (світова і вітчизняна) система різноманітних послуг, система індустрії розваг і т. п.

Сучасне цивілізоване суспільство - це суспільство споживання. А полегшення доступу до культурних цінностей, суспільних благ найширшим верствам населення і їх проникнення в повсякденний життєвий ужиток стає основою формування нової культурної свідомості.

Культура (як матеріальна, духовна), час споживання її стає просто одним із засобів людського спілкування і взаєморозуміння. Поява і зміни у вільному часі відповідають змінам у способі життя, тому, повторимо, соціологія вільного часу тісно пов'язана із соціологією способу життя.

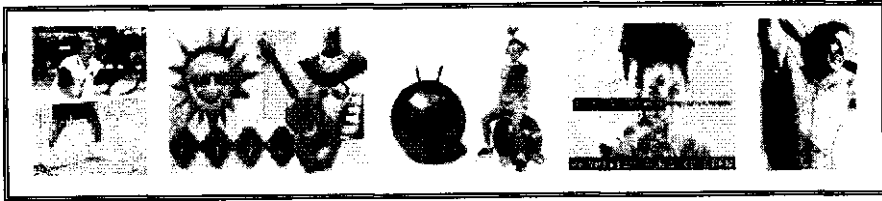
Проблема вільного часу в кінцевому підсумку зводиться до *проблеми людини*, її розвитку, тому актуальним у цій сфері є розвиток самоменеджменту вільного часу - розробки певних прийомів та методів (технології) індивідуального освоєння вільного часу, його організації.

Контрольні запитання:

1. Вільний час як структурний компонент суспільного часу.
2. Поняття вільного часу, його структура та елементи.

Рекомендована література (до теми 12):

- Гоушин П. Свободное время.- М., 1997.
- Мискевич Л. Б. Человек и свободное время: мнение социолога.- Минск, 1989.
- Піча В. М. Соціологія вільного часу.- Львів, 1993.
- Смирнов А. И. Фактор времени в жизни общества.- М., 1988.
- Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. С.- К.: Вища освіта, 2003.
- Фомичева П. Н. Современные социологические теории социального времени: научно-аналитический обзор.- М., 1993.

Тема 13 СОЦІОЛОГІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ

Інтерес до способу життя тієї чи іншої категорії населення з боку соціології виявлений давно - з тих пір, коли започатковувалася практична (емпірична) соціологія. Перші такого роду дослідження проводилися з XVні-XLX ст - Р. Девісом, Дж. Сінклером, Ч. Бугом (Англія), Ф. Легше, О. Лоран-Дюшатле (Франція), О. Лонгарде, К. Марксом (Німеччина).

Спосіб життя - *поняття, застосовуване в соціології й в інших соціальних науках для характеристики умов і особливостей повсякденного життя людей у тому чи іншому суспільстві, прошарку, групі і т. п.* Спосіб життя визначається багатьма істотними рисами й особливостями. Всі існуючі в суспільстві соціальні розходження - соціальні розшарування між містом і селом, між людьми розумової і фізичної праці, між кваліфікованими і некваліфікованими працівниками - знаходять своє відображення у способі життя. Це дає підставу говорити про різні види (чи підвиди) способу життя усередині кожного суспільства. Спосіб життя охоплює типові для даного суспільства, класу, соціального прошарку умови і форми життєдіяльності людей. Вони впливають насамперед з їхнього способу досягнення блага. Проте його потрібно розглядати не лише з того боку, що він є відтворенням фізичного існування індивідів.

Здебільшого - це визначений спосіб діяльності даних індивідів, визначений вид їхньої життєдіяльності, їхній визначений спосіб життя. Яка життєдіяльність індивідів - такі і вони самі. Те, що вони собою представляють, збігається, отже, з їх способом досягнення блага (господарською діяльністю). Спосіб життя охоплює всі істотні сфери діяльності людей: праця, форми її соціальної організації, побут, форми використання людьми свого вільного часу, їхня участь у політичному і громадському житті, форми задоволення їх матеріальних і духовних потреб, що увійшли в повсякденну практику, норми і правила поведінки. Тому на способі життя позначаються не тільки економічні відносини, але і суспільно-політичний лад, культура і світогляд людей. У свою чергу, спосіб життя людей впливає на їхній

напрямок думок. Спосіб життя містить у собі, поряд з кількісними, якісні характеристики умов і форм життєдіяльності людей. В основі способу життя лежить сукупність видів життєдіяльності в різних сферах суспільного життя соціальних груп і особи, зумовлених соціально-економічними умовами її діяльності.

Спосіб життя - це не дзеркальне, а *узагальнене типологізоване відображення фактичної поведінки людей, тобто реальність, яка склалася під впливом об'єктивних умов, суб'єктивних прагнень.* Відповідно до цього спосіб життя розглядається не тільки як сукупність діяльності людей, а і яким чином вони це здійснюють. Це не тільки приватна поведінка, приватна діяльність або набір їх, а цілісна єдність зі своєю новою якістю.

З цієї точки зору важливо знати, який внесок робить у спосіб життя кожна із її складових і який вплив справляють вони один на одного в процесі взаємодії. Крім того, спосіб життя включає в себе не будь-які соціально значимі види діяльності. Тому соціологію цікавлять не всі факти «свідомості і поведінки людини», а лише ті, котрі є значимими для суспільства.

Спосіб життя в будь-якому суспільстві виступає у вигляді способу життя прошарків працівників фізичної праці (робітники, селяни), прошарків інтелігенції, способу життя націй і народностей, жителів міст і сіл, різних соціально-демографічних та соціально-професійних характеристик. Соціологи стверджують, що можна і слід говорити про спосіб життя військового, тракториста, кочегара, лікаря, міліціонера і т. п. Слід мати на увазі і те, що спосіб життя складається протягом історичного процесу. Кожний етап розвитку суспільства може бути представлений сукупністю взаємопов'язаних один з одним способів життя, які є певною мірою стабільними, але водночас і динамічно мінливими.

Існує декілька методик, підходів до розгляду способу життя:

- поелементний (основні види діяльності людини);
- класовий підхід;
- соціально-територіальний.

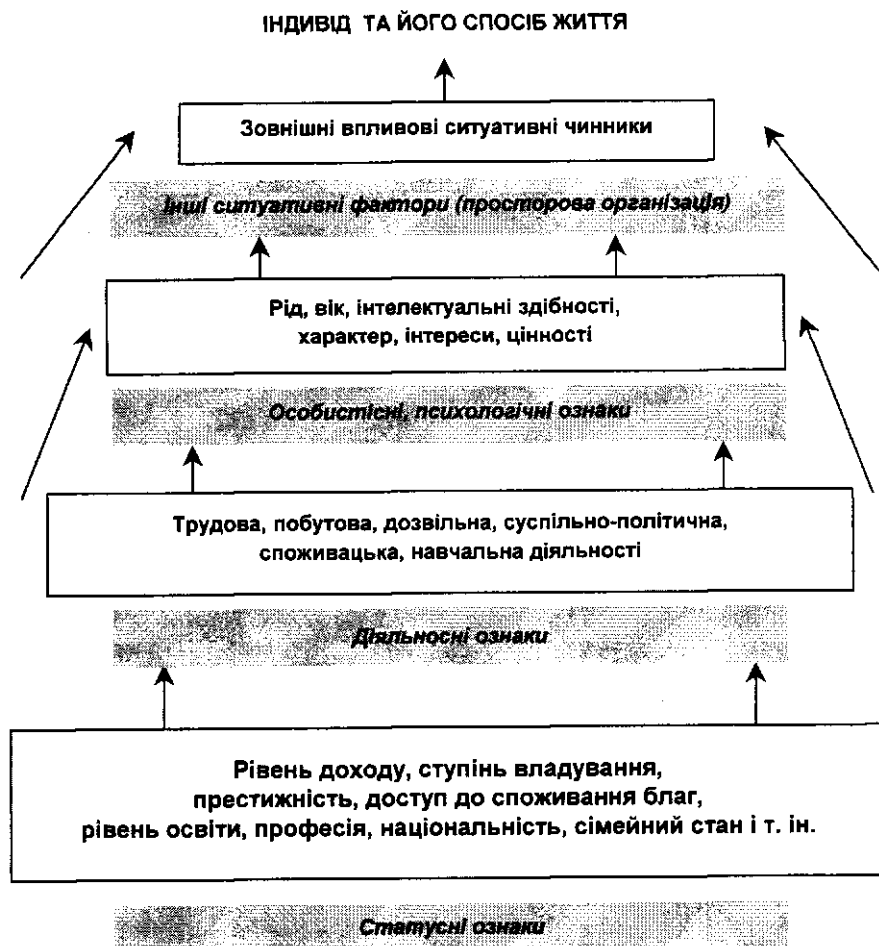
Соціологи пропонують брати до уваги і такі фактори та критерії, як ставлення до процесів, соціально-психологічні особливості індивіда.

Особливості функціонування поняття способу життя у соціології полягають у тому, що воно дає змогу охарактеризувати життєдіяльність соціальних об'єктів з різним рівнем доходу, освіти, культури, неоднаковими ціннісними орієнтаціями тощо.

Спосіб життя індивідів і соціальних груп визначається як загальними, так і конкретними обставинами їх соціально-економічного буття, але тільки в кінцевому підсумку. За одних і тих же загальних і конкретних умов праці, за одного і того ж рівня доходу, освіти тощо

індивіди та їх групи можуть реконструювати різні види життєдіяльності, вести різний спосіб життя.

Головною особливістю способу життя є його системність, яка виявляється в тому, що основні види діяльності, які становлять його зміст, зумовлюють зміни всіх інших форм життєдіяльності соціального суб'єкта. Цим визначаються і методологічні, і методичні особливості соціологічного вивчення способу життя. Вони не зводяться до дослідження його складових - трудової, суспільно-політичної, навчальної, побутової, споживацької, дозвільних форм діяльності, які самі по собі не дають повного уявлення про спосіб життя в цілому. За цих обставин пропонується систематизована модель-схема для виведення і опису способу життя індивіда чи спільності:

Базовими елементами даного підходу (систематизованої моделі-схеми) є:

- *основні стратифікаційні виміри, або статусні ознаки* (дохід, влада, престиж, освіта, національність);
- *діяльнісні ознаки* (трудова, дозвільна, споживацька, навчальна, побутова та інші форми);
- *особистісні або психологічні ознаки-характеристики* (рід, вік, інтелектуальні здібності, характер, інтереси, цінності, потреби) та інші ситуативні фактори, що досить часто спостерігаються в життєдіяльності індивіда і впливають на його поведінку.

Поняття «спосіб життя» ототожнюється з поняттям «**стиль життя**», що розглядається як об'єкт індивідуального вибору людини. Соціологи, досліджуючи проблему стилю життя, спираються значною мірою на теорію М. Вебера, який стверджував, що стратифікація суспільства визначається не тільки економічними (доступ до суспільного багатства) і політичними (влада, право), але і соціальними (престиж) показниками. Згідно із теорією Вебера, *стиль життя* включає ще і набір звичок, цінностей, вірувань, уявлень про честь й інші психологічні моменти. Кожному *стилю життя* відповідає більш-менш висока оцінка (пошана), і люди, домагаючись такої оцінки, засвоюють визначені норми і уявлення. У соціології є спроби емпірично установити сукупність об'єктивних властивостей (стать, вік, етнічна приналежність, рід заняття, власність і ін.), на основі яких виникають статусні групи з визначеним *стилем життя*.

Така схема за наявності відповідних характеристик дає змогу ніби проявити і спосіб життя того чи іншого індивіда, груп.

У цій темі висвітлено методологічну систему даного питання, а тому немає потреби компонентно описувати спосіб життя індивіда чи групи з набором відповідних характеристик. Розглянемо одну із розгалужень даної наукової дисципліни - *соціологію вільного часу*.

Контрольне запитання:

1. Поняття способу життя та основні фактори-складові його формування.

Рекомендована література (до теми 13):

- Гурьев В. И., Горбей Г. Ф. Наш образ жизни.- М., 1990.
 Образ жизни в условиях перестройки,- М., 1992.
 Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.

Тема 14

СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ

Проблема конфлікту є однією з актуальних у соціології, оскільки суспільні процеси, явища, все наше суспільне життя пов'язане з даною проблемою.

У структурі соціологічного знання теорії конфлікту належить місце спеціального галузевого знання.

Конфлікт - це зіткнення протилежних цілей, позицій, поглядів, суб'єктів взаємодії. Він завжди пов'язаний із усвідомленням людиною суперечностей власних інтересів та інтересів інших суб'єктів. Загострення ж цих протиріч породжують конфлікти.

У суспільстві, впродовж всієї історії, ставлення до конфліктів було двояким. Одні в ньому зацікавлені, щоб зміцнити власні позиції і реалізувати власні інтереси. Інші - задля збереження й утримання відповідних власних позицій - в конфлікті не зацікавлені.

Джерела дослідження проблеми конфлікту сягають глибокої давнини. Стародавні китайські філософи вбачали у ньому джерело розвитку природи та суспільства. Мислителі античності досліджували природу протилежності, суперечності. Відомий англійський економіст А. Сміт розглядав конфлікт як рушійну силу розвитку суспільства. Фундатори марксизму джерелом конфлікту вважали соціальну нерівність і вбачали у ньому наріжний камінь у теорії класової боротьби.

Більшість мислителів того часу виходила з того, що конфлікт - це реальність, неминуче явище в житті суспільства і стимул соціального розвитку. З цих позицій виходили і М. Вебер, Г. Гумплович, Г. Зіммель та інші мислителі. Г. Зіммель, наприклад, вбачав у конфлікті соціалізуючу систему, котра здатна об'єднати антагоністичні сторони.

З середини ХХ ст. в соціології сформувався напрям, який всебічно і глибоко досліджував проблему соціальних конфліктів (**Р. Дарендорф, А.З. Козер, К. Боулдінг**). Так, німецький соціолог **Р. Дарендорф** ство-

рив теорію *конфліктної моделі* суспільства, виходячи з того, що будь-яке суспільство постійно піддається соціальним змінам, внаслідок чого відчуває соціальні конфлікти щомоменту. Він дослідив причини конфліктів і етапи їх розвитку, в основу чого поклав конфлікт інтересів. Дарендорф виходив з того, що соціальна нерівність і породжені нею соціальні протиріччя створюють соціальну напруженість та конфліктні ситуації. Інтереси суб'єктів безпосередньо впливають на формування конфлікту, тому, щоб зрозуміти його природу, необхідно, передусім, зрозуміти природу інтересу і способи усвідомлення суб'єктом конфлікту.

Американський соціолог **Л. Козер** під соціальним конфліктом розуміє боротьбу за цінності та претензії на певний статус, владу і ресурси: свої ідеї він об'єднав в теорію позитивно-функціонального конфлікту.

Про можливість та необхідність регулювання соціального конфлікту писав і американський соціолог **К. Боулдінг** (загальна теорія конфлікту). В цілому західні соціологи багато зробили у вивченні соціальних конфліктів. Соціологічний напрям у теорії конфлікту умовно можна поділити на *біологічний, психологічний та суто соціологічний підходи*.

Найбільш контрастно біологічні тенденції виявлялися у соціології О. Конта, Г. Спенсера, П. Лілієнфельда, А. Шефле, основною ідеєю яких було те, що головним регулятором життя виступає закон боротьби за існування.

Закони міжвидової боротьби, природного відбору та боротьби за існування як фактори розвитку людського суспільства розглядаються і в концепціях У. Беджгота, Л. Гумпловича та ін.

Психологічні теорії конфлікту - це в основному різноманітні інтерпретації інстинкту агресивності, що обґрунтовані і подані Г. Лебном, У. Мак-Дугалом, З. Фройдом.

Соціологічні теорії конфлікту відходять від попередніх двох установок, і подають конфлікт як одну із форм соціальної взаємодії. Це - найбільш правильний і визнаний підхід до вивчення і подання природи конфлікту.

У суспільстві відбувається кількість конфліктів, які можна класифікувати за різними критеріями. Відносно суспільних сфер, в яких відбуваються конфлікти, останні поділяються на:

- *економічні* (розбалансованість між інститутами виробництва, обміну, споживання та власності, реакція на перекося в економічній та соціальній політиці уряду, проблеми перерозподілу власності, у зв'язку з розвитком ринкових відносин);
- *трудоі* (відсутність чіткої законодавчої бази вирішення трудових спорів);

- *політичні* (суперечності в структурі інституту влади та державності);
- *міжетнічні* (боротьба за права та інтереси етнічних та національних груп);
- *соціальні* (суперечності між спільнотами, соціальними групами, що дбають про власні інтереси та цілі);
- *конфлікт культур*;
- *конфлікт на релігійній основі*.

Залежно від суб'єктів та зон протиріч конфлікти поділяються на:

- *особистісні* (на рівні індивідуальної свідомості);
- *міжособистісні* (суперечність між двома і більше людьми);
- *міжгрупові* (між соціальними групами);
- *конфлікт належності* (проблема подвійної належності індивіда до тієї чи іншої групи чи позиції);
- *конфлікт із зовнішнім середовищем* (відчуття тиску з боку адміністрації, законів, норм, заборонів, порядку і т. ін.).

Типологізуючи соціальний конфлікт, його вияви можна подати у таких формах:

- *конфронтація* (як пасивне протистояння груп з протиборствующими інтересами);
- *суперництво* (як боротьба за визнання особистих досягнень, здібностей, мета якої - набуття кращих соціальних позицій, визнання);
- *конкуренція* (як особливий тип конфлікту, мета якого - отримання вигоди, прибутку або доступу до дефіцитних благ).

Конфлікт не виникає відразу, це процес боротьби протилежних інтересів (мається на увазі соціальний конфлікт, котрий не зумовлений ситуативними факторами), цінностей і сил.

Для того, щоб протиріччя переросло в конфлікт, необхідне усвідомлення протилежності інтересів і відповідна мотивація поведінки. На етапі переростання протиріччя в конфлікт утворюється своєрідний стан, котрий можна назвати *передконфліктною ситуацією*.

Конфлікт у процесі свого розвитку зазнає змін. Процес розгортання конфлікту триває доти, поки не з'являться перші відчутні результати протистояння.

Подальшою стадією протікання соціального конфлікту є його вирішення. Ознакою вирішення конфлікту служить його завершення. Вирішення конфлікту можливе лише за умови зміни конфліктної си-

ний⁴!!!; 06^{тм} Л_?КВІдації К_оРІННОІ дичини конфлікту. Це досить склал

- методом запобігання конфлікту;
- методом переговорів;
- методом використання посередництва;
- методом його відкладення;
- арбітражний метод.

Щодо вивчення конфліктів, то соціологів, передусім, цікавлять мотиви конфлікту, які залежать від специфіки суб'єкта конфліктної взаємодії, соціального середовища, сфери суспільства. Всі наявні теорії утворюють своєрідну методологію його вивчення та практичного вирішення.

Контрольні запитання:

1. Поняття конфлікту та основні причини його зародження
Класифікація конфліктів.

Рекомендована література (до теми 14):

Бандурка А. М., Друзь В. А. Конфликтологія. Уч. пос. для вузов.- Харьков, 1997.

Бурлачук В. Життєвий світ та структура конфлікту // Соціологія: теорія, методи, маркетинг.- 1998, №4-5.

Запрудский Ю. г. Социальный конфликт - Ростов-на-Дону, 1992.

Лукашевич И. П., Туленков Н. В. Спеціальні та галузеві соціологічні теорії - К., 1998.

Ручка А. О., Танчер В. В. Курс історії теоретичної соціології.- К., 1994.

Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.- К.: Вища освіта, 2003.

Фролов С. Ф. Социология: сотрудничество и конфликты.- М., 1997.

Тема 15 СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ

В усі часи суспільство прагнуло подолати небажані форми людської поведінки. Як небажана вважається поведінка: злодіїв і геніїв, лінивих і занадто працелюбних. Різні відхилення в соціальній поведінці і діяльності від середньої норми - як в позитивному, так і в негативному напрямку - загрожували стабільності суспільства, яка завжди цінувалася більш за все. Відхилення поведінки та діяльності від норм в соціології прийнято називати **девіантним**, тобто це такі дії та вчинки людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам чи визнаним шаблонам і стандартам поведінки. Сутність девіантної поведінки полягає у недотриманні вимог соціальної норми в різних ситуаціях, що призводить до порушення взаємодії особистості і суспільства.

Практично життя будь-якого суспільства характеризується наявністю девіацій. Соціальні відхилення є властивістю кожної соціальної системи. Проблеми соціальних відхилень вивчають: психологія, криміналістика, правова статистика, педагогіка. Кожна із цих наук відповідно висвітлює природу девіації. Так, психологія аналізує девіацію через призму психофізіологічних змін, вивчає особливості характеристик людей, основні фізіологічні чинники, що за певних обставин викликають відхилення. Педагогіка аналізує девіацію з точки зору виховного процесу і засобів щодо її запобігання в процесі соціалізації, виховання людини. Кримінологія розглядає патологічні форми вияву девіації - делінквентивна (протиправна) установка, поведінка, дії. Лише соціологічний підхід дає можливість комплексно об'єднати всі досліджувані сторони природи девіації, її функціонування і «місце» у суспільних відносинах.

Соціологія девіантної поведінки - це дисципліна, що в системності вивчає прояви девіації, її причини - як соціально-психологічні, так і загальносуспільні чинники, а також систематизує весь наявний матеріал, всі наукові джерела, підходи вивчення, принципи, що стосуються поведінки, діяльності людей та груп, які не відповідають загальноприйнятим нормам. При цьому сама соціологія

займається вивченням найбільш загальних причин і наслідків девіації, її впливу на розвиток соціальних процесів, показує шлях відповідного ефективного контролю, ліквідації, запобігання наслідкам проявів такого типу.

Об'єктом соціології девіацій виступають, таким чином, *суб'єкти* девіантної поведінки - *люди, групи людей, організації*. **Предметом** даної дисципліни виступають *характеристики та природа* соціального явища як девіантна поведінка та діяльність і розгляд їх як специфічних відповідних відносин.

Отже, будь-яку поведінку, яка не викликає схвалення суспільної думки, називають девіантною. Це - в широкому розумінні. У вузькому ж розумінні *девіантною* поведінкою вважають порушення неформальних норм, що закріплені звичаями, традиціями, етикетом, манерами тощо. А всі серйозні порушення формальних норм і законів, дотримання яких гарантується державою, а значить, вони є протиправними - виступають в якості *делінквентивної* поведінки. Тому перший тип поведінки (девіантна) є *відносним* (те, що для одних людей є відхиленням, для інших є звичайною нормою), а другий є *абсолютним*. До *делінквентивності* відносять: злочинство, пограбування, іншого типу злочини. Але, як уже зазначалося вище, прояви девіантної поведінки можуть мати не тільки негативний, а і позитивний характер.

До першого типу (*негативний характер поведінки*) відносять, як правило, таку поведінку, що набирає суспільно несприятливих, навіть небезпечних форм, внаслідок чого суспільство повинно застосовувати відповідні санкції. Такого типу відхилення від соціальних норм називаються *деструктивною девіацією*. Вчинки, поведінка, діяльність людей або соціальних підрозділів, що не відповідають, а ще гірше - активно протистоять загальносуспільним, зокрема правовим нормативам, є *протиправним* *посяганням*. Рушійною силою цього типу девіантної поведінки є «деформовані» потреби і цінності, що спонукають особистість або соціальну групу діяти всупереч вимогам суспільства.

Другий тип девіантної поведінки (*позитивний характер відхилення*) пов'язаний з елементами розвитку суспільного життя і не має відтінку соціально небажаного негативного і антисоціального взірця. Цей тип соціальних відхилень має відповідний прогресивний зміст і найчастіше спостерігається в період певних соціальних змін, реформ, перетворень тощо, коли руйнуються стереотипи і застарілі норми та взірці поведінки. До такого типу можна віднести: героїв, бунтарів, першовідкривачів, геніїв, легендарних передовиків та інших пансіонаріїв.

Якщо провести статистичне підрахування, то виявиться, що в цивілізованих суспільствах у звичайних умовах на кожну із цих груп припадає близько 10-15% загальної чисельності населення. Близько 70-80% населення становлять так звані «середняки» - люди із несуттєвими відхиленнями у поведінці та діяльності (див. рис. 1):

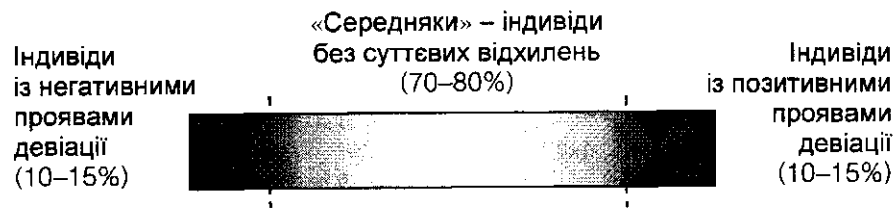

Рис. 1

Таким чином, на одному полюсі індивіди, які виявляють максимально несхвальну поведінку (злочинці, бунтарі, терористи, зрадники, бродяги, вандалі тощо). На іншому полюсі - група осіб із максимально-схваленими відхиленнями (національні герої, видатні діячі науки, спорту, культури, таланти, генії, успішні цивілізовані підприємці, місіонери, меценати, поліглоти).

У соціології девіантна поведінка розглядається з різних позицій. З одного боку, основні концепції і традиції, підходи класифікуються умовно на біологічні, психологічні, соціологічні, що говорить про домінують пояснення тієї чи іншої теорії щодо природи девіації (відхилення). Інша, так звана факторна класифікація, більш конкретніше - за групами основних чинників - оповідає про природу та причини девіацій.

Науковий інтерес до девіантної поведінки одним з перших виявив італійський лікар **Ц. Ламброзо**, який показав зв'язок між кримінальною поведінкою та відповідними фізичними рисами. На його думку, люди з певними людськими рисами обличчя (притаманними особам на більш ранніх стадіях розвитку людської свідомості) - більш схильні до негативних «злочинних» проявів. Саме фізичні риси, особливості людини пов'язані зі схильністю до злочинів. Подібну ідею розвивав і американський психолог **У. Шелдон** (девіантам, як правило, найчастіше притаманні певні, особливі фізичні характеристики, які не є властивими для інших людей).

Біологічні концепції поступово витіснялися пізнішими дослідженнями. Домінант *конфліктності* визначав відомий австрійський психіатр **З. Фрейд**, основоположник психоаналітичної теорії. На основі психоаналітичних гіпотез робились спроби встановити зв'язок між девіантними вчинками і багатьма психологічними проблемами, як правило, конфліктного характеру. Конфліктна парадигма була доповнена пізніше американськими психологами **Селлінгом, Міллером** та ін., які визначили: причиною девіації є конфлікти між нормами певної субкультури та панівною культурою в певному суспільстві. Деякі вчені причиною девіації вважають антагонізм між нормами капіталістичного суспільства та певними соціальними елементами, в котрих сформувалася інша ціннісна структура, що йшла врозрід з пануючим ладом та буденністю.

Найбільш повно проаналізував проблему девіації з точки зору соціологічних підходів відомий французький соціолог **Е. Дюркгейм**, який протягом всієї своєї діяльності надавав особливого значення вияву причин порядку та безладдя у суспільстві. Важливе місце в аналізі девіантної поведінки і теоретичних проблем суспільства та особистості посідають поняття «норма» та «патологія», які відображають нормальні та патологічні стани суспільного життя. Розрізнити нормальне та патологічне вчений рекомендував з точки зору структурно-функціонального стану суспільства. Нормальним, за Дюркгеймом, є всі «діяння» соціального організму, котрі випливають з умов його існування. Але ми маємо справу з парадоксом, оскільки, за Дюркгеймом, *норма* і *патологія* є не абсолютними, а співвіднесеними одна до одної. Вчений визначає: нормальні факти ті, які найбільш розповсюджені. Всі інші є патологічними, хворобливими для соціального організму. Це означає, що нормальний тип збігається із «середнім» (збалансованим нормальним явищем) і що будь-яке відхилення від цього еталону суспільного здоров'я є хворобливим патологічним явищем. Тому, згідно з логікою вченого, злочини та інші соціальні хвороби, які завдають шкоди суспільству і засуджуються, є цілком нормальними, бо коріняться в певних соціальних умовах і підтримують, хоча і хворобливі, але водночас необхідні суспільству відносини. Оскільки негативні наслідки злочинів нейтралізують системою наказів, покарань (соціальний контроль), то суспільство продовжує існувати та функціонувати. У зв'язку з тим, що злочин має місце в усіх або у більшості суспільств, він розглядається як норма, як елемент соціального здоров'я. А деякі явища, які були і є спільними для усіх розвинутих «Індустріальних» суспільств (зростання числа самогубств, послаблення їх засудження з боку моралі, деякі типи економічних криз), кваліфікувалися ним як патологічні. Саме тут Дюркгейм застосовував принцип історизму, котрий допоміг краще зрозуміти сутність проблеми - факт може бути нормальним чи патологічним лише щодо даного суспільного устрою. У міркуваннях автора ніби прихована ідея про те, що, поки суспільство справляється з хворобою, вона є нормою. Але коли хвороба порушує функціонування суспільства і приводить до його деградації - тоді ця хвороба стає патологією. Не дивно, що погляди соціолога викликали рішучу критику, Дюркгейма звинувачували у виправданні поблажливого ставлення до злочинності як нормального факту суспільного життя.

Виділяючи «ненормальні», з його точки зору, форми суспільного життя, вчений один з перших теоретизує і визначає поняття «соціальна аномія» як *такий суспільний стан, за якого відсутня чітка моральна регуляція поведінки індивіда, групи, як роздрібненість правил, котрі регулюють відносини між соціальними функціями*. Це свого роду стан ціннісно-нормативного вакууму, який характерний для кризових періодів розвитку суспільства, коли загострюється протиріччя

між класами, групами, індивідами та суспільством, відбувається занепад соціальних функцій.

Основні положення Дюркгейма актуальні і сьогодні. Таким чином, визначаючи категорію девіації, необхідно підкреслити, що спрямованість відступів від встановлених норм може бути різною. Вони можуть «охоплювати» сторони як конструктивного, радикально-позитивного характеру, так і деструктивного, негативного, антисоціального характеру. Отже, девіація - це *вчинки, діяльність людей, соціальних груп, котрі не відповідають встановленим у даному суспільстві нормам або визнаним шаблонам і стандартам поведінки*. При цьому під соціальною нормою розуміють характеристику таких явищ і процесів, що є закономірними для даної суспільної системи.

Дещо подібну *теорію соціальної дезорганізації* висунули американські соціологи С. Шоу та Д. Маккей, згідно з якою різноманітні девіантні форми виникає при відсутності або послабленості чи суперечливості культурних цінностей, норм, відповідних соціальних зв'язків. З точки зору соціальної аномії пояснював природу девіації і американський соціолог Р. Мертон, визначаючи причину через появу та існування розриву між цілями суспільства та стимулюючими засобами їх досягнення.

Всі вищезазначені теорії вказують на різні причини, що викликають соціальні відхилення. Таких причин є багато, і вони разом з тим змінюються з розвитком суспільства щодо постійного головного джерела девіацій, яке робить це явище завжди притаманним людському суспільству. Та, на думку соціологів, ним виступає соціальна нерівність - як нерівні можливості у задоволенні потреб. Перш за все, це проходить на фоні диференціації і стратифікації суспільства, посилення соціальної нерівності і поляризації суспільства, що, в свою чергу, призводить до конфліктів та відхилень як на рівні внутрішнього світу індивіда, так і у відносинах його із суспільством. І, як правило, у генеруванні девіантної поведінки виступає не сам по собі рівень задоволення матеріальних та культурних потреб, а ступінь різниці, розрив у можливостях їх задоволення для різних соціальних груп, ступінь розриву між співвідношенням потреб і можливостей їх задоволення.

Звичайно, природа (походження) девіації є досить різноманітна, тому вона і класифікується за кількома критеріями («проти чого, кого», «на що та задля чого спрямована», мотиви, інтереси тощо):

- залежно від *типу норми*, що порушується (мораль, право, табу, закони, правила спілкування);
- залежно від *відносин* (сприйняття або заперечення) індивіда (групи) до цілей суспільства та соціально прийнятих засобів їх досягнення.

Групування видів і форм відхилень є сенс здійснювати і за сферами життєдіяльності людей. Відповідно до цього, до відхилень у вироб-

ничо-трудовій сфері слід відносити: дармоїдство, порушення трудової дисципліни, безгосподарність, кар'єризм, бюрократизм тощо. До відхилень у сфері розподілу - прагнення якомога більше урвати: спекуляцію, блат, особливі послуги, «кумівство» та ін. До відхилень у сфері суспільно-політичного життя - радикальний націоналізм, екстремізм. Відхиленнями у сфері побуту та дозвілля є: пияцтво, зневажання сімейного обов'язку тощо. У сфері культури, духовного життя - грубість, безкультур'я і т. ін.; у сфері спілкування - егоїзм, брехливість, зверхність, негостинність, нечесність та ін.

При аналізі негативних сторін життя соціологи переважно оперують такими поняттями, як «пияцтво», «бюрократизм», «злочини», «бродяжництво», «наркоманія», «протитуція», «аморальність», «відсутність культурних цінностей». Згідно з даними соціологічних обстежень всіх вікових категорій, найбільшу тривогу викликають масштаби поширення негативних явищ серед молоді.

З кінця 80-х - початку 90-х років збільшилися масштаби неправної діяльності, коли поруч із зростанням злочинів проти особи, суспільства, держави, реальну небезпеку почали становити організована злочинність ті чи інші модифікації мафіозних груп. Знята завіса з таких негативних реалій, як наркоманія, протитуція, корупція. Предметом відкритого наукового і політичного обговорення є економічна злочинність і діяльність різних молодіжних об'єднань, що характеризуються кримінальною поведінкою.

Найпоширенішими є рецидиви (як серед молоді, так і загалом у суспільстві) таких явищ, як злочинність, наркоманія, алкоголізм, протитуція, що перебувають у тісному взаємозв'язку і які «вписані» як в наше, так і в інші суспільства досить міцно.

Слід зазначити, що загальні об'єктивні та суб'єктивні умови визначають лише можливості відхиленої поведінки, але не є їх безпосередніми причинами. Перетворення можливості на дійсність через вчинки, дії людей залежить від конкретних факторів, які реалізуються як на рівні мікросередовища, так і на макросуспільному рівні. В одних і тих же економічних і соціально-психологічних умовах доводиться спостерігати суттєві, а іноді - й принципові розрізнення в поведінці людей. Вони зумовлені обставинами в сім'ї, навчальному та трудовому колективі, впливом малих груп, а також індивідуальними особливостями людини.

Різні компоненти мікросередовища завжди є носіями певних моральних форм і впливають, в свою чергу, на відповідну поведінку своїх членів. Іноді буває і так, що лише один елемент мікросередовища, а не все середовище в цілому має антисуспільну спрямованість. Негативний морально-психологічний клімат, розходження групових норм, складності в адаптації, відсутність вимогливості, конфліктність, напруженість в спілкуванні - далеко не повний перелік причин девіантної поведінки. Більшість девіацій породжується в сім'ї і пов'язана

з недоліками сімейного виховання, конфліктами в школі, низьким загальнокультурним та загальноосвітнім рівнем об'єктів виховання.

Певні суперечності існують і в групових колективах. Набуваючи іноді форм конфліктів, вони негативно впливають на поведінку працівників. Причиною тому можуть служити різні чинники, а саме:

- суперечності пошуку (зіткнення новаторства і консерватизму, творчості та догматизму, знання та невігластва);
- егоїстичні суперечності;
- суперечності нездійснених очікувань.

У цілому дослідження показують, що значна частина аморальних вчинків, здійснюваних підлітками і молодими людьми, пов'язана з їх орієнтацією на «групові» норми, які вступають у протиріччя із суспільними. Джерелом антисуспільних відхилень, що виникають, є і незбіг реального процесу розвитку суспільства і здійснення людьми права на ризик та пошук. Це питання і сьогодні є актуальним і викликає інтерес. В цьому плані інтерес представляє феномен підприємництва - як одна із форм девіантної поведінки.

Підприємницьку орієнтацію можна окреслити через безпосередні риси підприємця:

- готовність брати на себе ризик, пов'язаний з виявленою можливістю розвитку бізнесу;
- активне сприйняття реалізації нововведень;
- лінія на агресивність та випередження в конкурентній боротьбі;
- прагнення бути незалежним;
- віра у власні ідеї;
- тенденція до спрощення та ін.

Такі елементи підприємницької орієнтації відрізняють її від консервативної, зумовлюють спрямованість її на динамічне зростання. Суть підприємництва завжди полягала в пошуку і дослідженні нових можливостей. *Підприємництво - це активна творча поведінка, що реалізується в інноваційній діяльності в умовах певного ризику і з метою отримання особистої користі.* Девіз підприємця - plus ultra («ще більше»). Єдина звичка, яка є у справжніх інноваційних суб'єктів, - це звичка руйнувати традиційне. Іншим суттєвим елементом підприємницької орієнтації, що породжує девіацію, є *ризик*. Ризик забезпечує здійснення ініціативних, новаторських ідей, спрямованих на досягнення успіху. Різновидом ризику може бути і авантюра. Авантюра значною мірою характерна для підприємців, особливо в ситуації нерозвинутого ринку. Найбільшого успіху завжди досягають *ризиктейнери* (люди, які мислять і діють неординарно, творчо вирішують економічні проблеми, приймають сміливі рішення, ламають стереотипи, долають психологічні бар'єри).

Американські соціологи І. Коен і Р. Мертон називають основною

причиною девіантної поведінки і наявність напруження (як результат порушення єдності культури, цілей та інституційованих засобів). Є підстави говорити в принципі про певну схильність підприємництва до аномії. Це результат того, що підприємець, не знаходячи законних засобів для задоволення потреб, обирає незаконні шляхи й способи. Тут і злочинність можна розуміти як «незаконну адаптацію». За такого пристосування використовуються заборонені, але часто ефективні засоби досягнення. Деструктивною формою девіації в сфері економіки є економічна злочинність - це вже прояви девіації більш обширного макросоціологічного рівня, діяльність на якому досить важко «вписується» в контекст соціальних відхилень.

В умовах нашої дійсності можна говорити про існування аномії. Перша причина тому - зіткнення з абсолютно новою для нас ситуацією - ринком. Відбулася радикальна зміна характеру суспільних відносин, і вся система існуючих конструктивних правил не тільки виявилася зовсім нездатною регулювати соціальні процеси, а й стала значною перешкодою на шляху їх розвитку. Навіть уже нововведені правила не відображають реальних відносин і не є чіткими орієнтирами та регуляторами життєдіяльності підприємців та інших когорт населення.

Проблема подолання різноманітних проявів злочинності, правопорушень і девіантної поведінки в цілому вимагає комплексної системи дослідження стану і тенденцій зміни соціального середовища - його суспільних норм, правового системозабезпечення. Важливе місце у вирішенні актуальних питань зміцнення законності та правопорядку займає і взаємна спрямованість соціології та кримінології. Це багато в чому визначає і шляхи запобігання, а також подолання девіантної поведінки.

Все це потребує знання суті, причин, ознак, факторів як зовнішнього макросоціального рівня, так і внутрішньо-особистісного рівня суб'єкту девіації - що свідчить про комплексний підхід даної дисципліни щодо обґрунтування практичних заходів з даної проблеми.

Контрольні запитання:

1. Поняття соціального відхилення та його різновиди.
2. Соціальна аномія, чинники її виникнення та розвитку.
3. Основні прояви девіації в підприємстві.

Рекомендована література (до розділу 15):

Гпинека Я. И. Социология девиантного отклонения // Соц. исслед.- 1991, № 4.
Сірий Є. В., Фареник С. А. Девіація в підприємстві / Соціологія підприємства: крок перший. - К., 2000.

Социальное отклонение: введение в общую теорию / Под ред. В. И. Кудрявцева.-М., 1990.

Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.-К.: Вища освіта, 2003.

Тема 16 СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА

Соціологія права, як і «*правова соціологія*» (ще її так називають, а іноді ці поняття і ототожують), є самостійною і досить значною галузеву соціологічною теорією. За значимістю, широтою наукових інтересів та насиченістю наукових джерел вона по праву займає місце поряд із економічною та політичною соціологією. Це - один з обширних та головних підрозділів соціологічної теорії. (Зупинимося фрагментально лише на деяких аспектах, котрі, на нашу думку, в певному обсязі інтерпретують дану наукову дисципліну).

Поряд із багаточисленними суспільними сферами, до котрих можна віднести економічну, політичну, соціокультурну, суспільство функціонує і в так званій правовій, що проявляє механізм функціонування суспільства в контексті утвердження правил (формальних та неформальних), узгоджень щодо кожної дії індивіда, групи, організації, інституту між собою у взаємовідносинах.

Право - в найбільш простому його визначенні - *це система регуляції суспільних відносин, ціль якої - встановлення режиму правопорядку*. В соціальному плані право ніколи не буває абстрактним, воно завжди виражає волю та закріплює інтереси певних груп населення, які стоять при владі. Виходячи з цього, можна вивести і основні ознаки права. Право - це, передусім, система норм та правил поведінки, котрі мають загальнообов'язковий характер і котрі встановлені або санкціоновані державою. Воно завжди виражає державну волю, охороняється і забезпечується державою.

Уявлення про державу як організацію, що реалізує свою діяльність на основі закону, почали формуватися ще на ранніх етапах. Сократ, Демокрит, Арістотель, Полібій, Цицерон прагнули виявити зв'язки і взаємодії між правом і державною владою, які б забезпечили гармонійне функціонування суспільства. В даній науковій сфері існує кілька аспектів вивчення і бачення правової системи. Це: філософсько-антропологічний рівень аналізу права, соціологічний рівень, управлінсько-інструментальний.

Розглянемо сутнісні ознаки *філософії права*. Раніше під філософією права вчені розуміли науку, яка певним чином відрізнялась від галузевих юридичних наук і займалась не правовими відносинами (громадські, цивільні, кримінальні, торгові, інші), а правом як таким. Іншими словами, філософія права або шукає власну сутність права, або шукає саму «ідею права», що лежить в основі норм, виданих державою. Взагалі «*філософією права*» і вважалась наука, яка виконувала роль *вступу до* юридичних наук, служила також еквівалентом *теорії держави та права*. Такий підхід був типовим до розуміння філософії права. Уявлення про найбільш сучасне розуміння сутності теорії та філософії права дають деякі європейські вчені, виокремлюючи такі основні її напрями:

- 1) визначене місце права серед інших соціальних норм;
- 2) проблема мови права і словникового фонду юридичної науки (йдеться про способи формування правових текстів, виклад правової доктрини і про практику);
- 3) проблема структури правової системи (загальний аналіз системи права, її ознак);
- 4) проблема визначення обов'язковості права;
- 5) проблема соціальної дії права, розуміння права як елемента соціального контролю;
- 6) проблема створення права; вона вирішується за допомогою аналізу теоретичної моделі правотворчості;
- 7) проблема тлумачення права і його застосування;
- 8) проблема методології і систематизації юриспруденції (зовнішня і внутрішня інтеграція юридичної науки).

Поряд із «філософським» аспектом вивчення права, провідну роль у його аналізі та вдосконаленні відіграє і соціологічний аспект вивчення права.

Формування соціологічного напрямку в сучасній теорії права сягає початку XIX ст., коли соціологія виокремилася в самостійну галузь знань. І його поява впливає не лише з аналізу різних шкіл і течій у правознавстві і соціології. Це пояснюється і тими процесами та змінами, що відбуваються у суспільних відносинах, які є відображенням стану та змін у правових базах суспільств.

Соціологія права - *це науковий напрям науки про суспільство, який розглядає правову систему у зв'язку із життєдіяльністю та соціальною практикою*. Метою соціологічного дослідження права є вивчення зв'язку між правом як соціальним феноменом і суспільством, соціальних функцій права; комплексних процесів трансформації юридичних норм до соціальної поведінки на всіх рівнях суспільства, у різних соціальних прошарках, колективах, групах, особистості. На цій основі і сформувався такий науковий напрям, як соціологія права.

Соціологію права іноді відносять до нової юридичної науки, яка формується в результаті дослідження застосування права в різних галузях життя. Беручи до уваги її принципи системності та історизму, слід зазначити, що вона вміщує в собі і філософію права, сутність, тенденції розвитку, місце і роль у формуванні людських відносин, у світогляді, науковому знанні.

Соціологія права вивчає основні завдання теорії держави та права у взаємовідносинах із суспільством. Якщо об'єктом дослідження теорії права є:

- основні поняття юриспруденції, такі, як держава, право, право-відносини, норма права, правосуддя;
- закономірності, які визначають розвиток держави і права, особливо ті, які найбільше проявляються в усіх сферах державно-правового життя;
- відносини, які існують між державою та правом;
- способи дослідження і оцінка явищ у розвитку держави та права, то соціологія права прагне до того, щоб пізнати *фактичну соціальну дійсність* в тому обсязі, в якому вона пов'язана із правовим фактором. Значить, вона намагається з'ясувати, *за допомогою якого способу право змінює соціальну дійсність* або *як соціальна дійсність формує саме право*. Теорія держави і права вирішує ці питання світоглядно.

Соціологія права прагне до того, щоб пізнати право в його дії, швидкість, ефективність, фактори впливу, середовище дії. Вона намагається визначити, якого роду інструментарій приводить до певних змін у політичній свідомості, міжособистісних стосунках, чисто людські наслідки взаємодії.

Соціологія права вивчає дії права, передусім для того, щоб давати рекомендації, які ведуть до раціонального й ефективного формування соціальної дійсності. Теорія держави і права не має подібних завдань. Однак саме соціологія права дає теоретичну базу для розвитку наукової політики права. Вона аналізує дійсність, прагнучи емпірично її розкрити і дати більш повну і виразну картину цієї дійсності.

Як уже зазначалося, теорія держави та права займається інтерпретацією чинного права, частковим аналізом закономірностей щодо функціонування держави та права. Соціологія права своє завдання розуміє інакше:

- по-перше, вона прагне, щоб виявлені закономірності могли бути перевірені емпірично;
- по-друге, вона прагне до розкриття закономірностей як загального макрорівня, так і нижчого макрорівня (елементи правових інститутів, правових норм);
- по-третє, вона здійснює рекомендаційну функцію.

Інтенсивному аналізу підлягають такі проблеми:

- дії нових юридично-політичних інститутів,
- аналіз чинної системи старих аналогічних інститутів,
- порівняння різного роду правових субкультур.

Соціологія права займається вивченням змісту в реальній поведінці суб'єктів права таких соціальних елементів, як рівень правової інформованості, професійний статус, освіта, вік, стать, ціннісна орієнтація. Вона орієнтується на вивчення соціальних функцій права, наслідків, пов'язаних з прийняттям та втіленням у суспільне життя правових актів.

Соціологія права розглядає багато питань: *соціальна обумовленість права, соціальна дія права, правова соціалізація особистості, правова поведінка особи, соціалізація юридичних організацій, правова конфліктологія*. Завданням соціології права є і типологізація соціальних систем з правової точки зору, дослідження зв'язків і відносин кожного типологізованого об'єкта на рівні закономірностей, отримання конкретного наукового знання про механізми їх дії та форми вияву в різних соціальних системах.

Незважаючи на те, що соціологія права дуже молода наука, вона вже має свою історію. Більшість мислителів минулого, які висловлювалися з питань права, формували зовнішні світоглядні концепції. Концепції **Арістотеля** щодо законності і справедливості стосувалися цілей соціальної системи, виражали потреби соціальної групи у певному внутрішньому порядку. Заслужують на увагу і праці **Платона** («Політик», «Держава», «Закони»), як першого теоретика теорії держави та права, аналітика взаємодії суспільства, держави та права. Однак більш наукового вираження даний напрям почав набувати з середини ХГХ ст. Серед значних попередників можна назвати **Ф. Совіньї**. Згідно з його поглядами, право, котре спочатку з'явилося як звичай і запевнення людей, пізніше було узагальнено наукою і трансформовано у свідомість людей. І лише пізніше форма права була остаточно визначена вільними законодавчими установами. Ідея про існування відносин між правом та змінами суспільства також була близькою цьому авторові.

Німецький юрист **Р. Йерінг** стверджував, що право - це засіб для визначення певної цілі. А австрійський юрист **Е. Ерліх** право поділяв на «позитивне» і «живе». Він підкреслював, що центр тяжіння розвитку правової поведінки лежить не в законодавстві, не в науці про право, не в судових рішеннях, а в суспільстві. Тим самим він чітко розглядав право як залежну перемінну, оскільки будь-яка зміна чинного права тягне за собою певні зміни в інтерпретації нормативних понять.

У період накопичення загальних знань у галузі соціології права більшість вчених сприяла формуванню проблематики цієї науки (Е. Дюркгейм, Г. Гурвіч, Т. Парсонс). Лише на початку 60-х років ХГХ ст. було введено і закріплено поняття «соціологія права».

У сучасних умовах, на думку вчених, існує дві відносно сформовані школи соціології права, що становлять системи різних наукових підходів та теорій: *європейська* та *американська*. Критерії їх розрізнення вкрай суперечливі і неоднорідні. Однак деякі їх позиції можна фрагментарно висвітлити.

Одним з представників європейської школи є австрійський юрист Е. Ерліх, який, зокрема, піддавав критиці розгляд соціальної реальності через призму судово-юридичної практики. Значний внесок у формування європейської школи зробили Б. Малиновський, Г. Гурвіч, Л. Петражицький та інші.

Американська школа соціології юриспруденції орієнтувала теорію права на те, щоб розглядати судову діяльність, правове мислення як мистецтво, в якому домінують не стільки логіка і раціональна система, скільки емоція та інтуїція. Здебільшого тут домінував прагматично-інструменталістський підхід до функціонування правової системи.

У галузі соціології права використовують цілий ряд методів (вони розглядалися в розділі про технологію соціологічного дослідження). Головним предметом інтересів соціології права є правові норми і пов'язані з ними моральні норми. Серед різних видів норм (звичай, релігійні, політичні, традиційні та інші) моральні і правові норми виконують важливу роль у плані залучення до соціальної системи елементів порядку і згоди.

Однією з основних концепцій соціології права є концепція дії права. За Л. Петражицьким, це - теорія, яка прагне розглянути дію соціального життя на право і навпаки, спираючись при цьому на його загальну концепцію соціології. Соціологія Л. Петражицького - це теорія соціального розвитку, прогресу. На думку вченого, право і мораль є факторами, які «прищеплені» суспільству шляхом суспільної соціалізації. Але вони різняться за своїми соціальними функціями. *Мораль* прагне до створення у людини позиції обов'язку, вона виробляє людську особистість, відводячи їй пасивну роль виконання обов'язків. А *право* прагне до вироблення у людини відчуття власних схильностей. Право формує тип людини-громадянина, особистість, вкорінюється в соціальне життя і зміцнює свої цінності у формі взірців поведінки, встановлюючи певні ролі, типи відносин між людьми. Воно систематично проникає в різні типи зв'язків між людьми.

Л. Петражицький окреслив три тенденції розвитку, які спостерігаються в історичному ракурсі і які є важливими для змін, що відбуваються у розвитку правової системи.

Перша - це *тенденція зросту вимог*. Правова система, устрій постійно потребують від індивіда набагато більшої покорності (як в кількісному, так і в якісному контексті), ніж раніше. Друга тенденція - *це прагнення до зміни мотиваційних спонукань*. У різних розвинутих устроях право породжує все більш благородні спонукання, щоб забез-

печити один і той же вид поведінки. *Прагнення до зменшення тиску в дії права є третьою тенденцією*.

Те право є головним реалізатором соціальних функцій, яке виявляється і в особистісних відносинах між людьми (позаконфліктні угоди, передача майна, афери, встановлення термінів, умови оплати, угоди, приватний арбітраж, позики і т. ін.), діє в кожен хвилину в різних соціальних контекстах.

Відомий французький соціолог, правовик Е. Дюркгейм розглядав *право* як «ідентифікатор» колективної свідомості і невіддільно пов'язував його із *організацією*. Дюркгейм розрізняв два різновиди правових розпоряджень, що принципово відрізняються між собою за характером: *репресивне* (карне) право, і *реститутивне* (поновлюване) право. Перше застосовує репресивні санкції проти кожного, хто порушує правові розпорядження. Інше - пов'язане не стільки із репресіями, скільки із поновленням (поверненням до попереднього) стану, в якому речі перебували до порушення правових розпоряджень. За Дюркгеймом, такий характер мають санкції комерційного, громадянського та адміністративного права. На думку соціолога, різниця між цими різновидами права та переважання одного із них відображають і різницю між двома видами суспільної солідарності.

Щодо системності, Л. Петражицький, розрізняє *позитивне* й *інтуїтивне* право, *офіційне* та *неофіційне*. *Позитивне* - таке право, яке містить повідомлення про нормативні факти органів влади, авторитетів. *Інтуїтивне* - яке зобов'язує діяти без посилання на будь-який зовнішній авторитет. *Офіційне* - застосоване і забезпечене державною владою. *Неофіційне* - яке не володіє призначенням зв'язку із державною владою.

Поза увагою не залишено і механізм взаємовідносин суспільної поведінки та правових засобів. Згідно з його твердженням, видані законодавчою системою абстрактні правові циркуляри діють на соціальну поведінку через три основні змінні:

- зміст значення циркулярів як відображення чинної правової системи і суспільного устрою;
- тип субкультури, яка діє в рамках суспільного устрою як зв'язуюча ланка між законодавцем і соціальною поведінкою отримувача соціальних наказів, циркулярів;
- тип особи, яка є кінцевим реалізатором вказівок даного циркуляру.

Абстрактний правовий циркуляр починає діяти (відобразитися в соціальній поведінці) тоді, коли у вигляді складного комплексу доходить до свого отримувача.

Соціально-статистичні дослідження показують, що різні види психосоціальної обумовленості тягнуть за собою в цілому різне ставлення до права. Зауважимо: особи у віці 35-40 і понад 60 років з ви-

щою, як правило, освітою, працівники розумової праці, вихідці із інтелігентних сімей, які мислять раціонально, не відчуваючи почуття тривоги, контактні відзначаються більшою схильністю до поваги права, ніж категорія, яка їм протистоїть.

Особлива увага в даній проблематиці приділена і так званій *політиці права*. Ця концепція виникла наприкінці XIX ст., міститься у роботах з права Л. Петражицького. Основні положення він обґрунтував у таких постулатах:

- сутність проблем політики права полягає у науково обґрунтованому передбаченні наслідків, які слід очікувати у випадку введення певних правових циркулярів, а також у зв'язку з розробкою таких положень, введення котрих до системи чинного права виявилось причиною певних бажаних результатів;
- науку політики права слід би було віднести до галузі практичних соціальних наук. Вона становить елемент «соціотехніки», який займався б раціональною дією на соціальне життя при використанні права як основного засобу цієї дії.

Можна стверджувати, що наука політики права складається із трьох основних частин. *Перша* - це збір інформації про соціальні закономірності, в котрих право виступає як один із суттєвих елементів. *Друга* - це світ загальних соціальних цінностей, котрі в даному суспільстві визнані і котрі розв'язують також і законодавство. *Третя* - вимоги, вказівки, котрі виступають як синтез двох вищевказаних частин. Це директиви, націлені на реалізацію основних завдань - встановлення ефективної дії права.

Контрольні запитання:

1. Предмет вивчення соціології права.
2. Концепції Л. Петражицького з соціології права.

Рекомендована література (до теми 16):

- Боботов С. В. Буржуазная социология права - М., 1978.
Корбаньє Жан Юридическая социология.- М., 1986.
Кудрявцев В. И., Казимирчук В. В. Современная социология права.- М., 1995.
Кульгар И. Основы социологии права.- М., 1981.
Панаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / Вестник НИЦ-ИМ., 1987.
Проблемы социологии уголовного права / Сборн. науч. тр. - М., 1982.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є - К.: Вища освіта, 2003.
Щегорцов В. А. Социология правознания.- М., 1981.
Яковлев А. М. Социология экономической преступности - М., 1979.

Тема 17 СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ

Політичні відносини, політична сфера є одними з основних відносин (поряд із економічними, правовими, соціокультурними), зумовлених історичним розвитком суспільства, в котрі люди включені у процесі життєдіяльності. Протягом всієї історії людство ідентифікувало себе через сферу соціокультурних, економічних, політичних та правових відносини.

Політичними відносинами називатимемо ті відносини між класами, націями, соціальними прошарками, соціальними інституціями та іншими соціальними групами, ядром котрих є проблема застосування, утримання і використання влади.

Основу політичного життя, політичних відносин становить політика - найважливіший фактор природно-історичного процесу (сфера цілеспрямованих відносин), що загально організовує і регулює діяльність суспільства.

Роль політики у суспільстві зумовлена тією її властивістю, що політика має всеохоплюючий характер, здатна впливати практично на будь-які сторони життя суспільства, елементи, відносини, починаючи від держави і закінчуючи індивідуальними рисами характеру людини.

Політика - специфічна галузь людської діяльності, в якій знаходять вияв відмінності інтересів соціальних груп, класів, націй. Вони стикаються, протиставляються або збігаються, що в кінцевому підсумку приводить до зіставлення позицій і пошуку способів, які забезпечують узгодженість цих інтересів. Це і співкоординація даних інтересів, їх підпорядкування більш значущим, що в врешті-решт породжує владні відносини. *А здійснення влади - це основний зміст політики.* Саме ця особливість тісно пов'язує політичну сферу із правовою. Надалі більш доцільно говорити не про суто політичні відносини, а *політико-правові*, що вказує на органічну єдність політики та права.

Політична система (як узагальнена система відносин) вивчається багатьма науками. Філософія досліджує політику як своєрідний фено-

мен світового розвитку і компонент та продукт людської цивілізації. Політологія, як одна із найголовніших наук про політику, акцентує основну увагу на вивченні політики як цілісного об'єкта з притаманними їй закономірностями владних відносин і політичних механізмів їхньої дії. Правова наука займається вивченням галузі правових та державних норм та інституцій на їх стикі. Психологія орієнтується на дослідження психологічних механізмів та стереотипів політичної поведінки людей, їх груп. Історія цікавиться питаннями послідовно-хронологічного збирання і опису емпіричних фактів політичних подій, ролі у політичних процесах видатних людей, розвитку та формування політичних інститутів, ідей. Соціологія ж в основному *аналізує діяльність суспільства в політичній сфері*.

З метою конкретизації дослідження даної галузі в структурі соціологічного знання виділена окрема наукова галузь - **соціологія політики** (або політична соціологія, що іноді ототожнюється) - *галузева соціологічна теорія, галузь соціологічного знання, яка вивчає взаємозв'язки між суспільством та державою і політичними інститутами, соціальні механізми влади та їх реалізацію у суспільстві*. Тут вивчаються взаємовідносини політичної сфери з іншими соціальними інститутами і проблемами, які безпосередньо пов'язані із державою, політичними партіями, суспільними об'єднаннями, рухами та ін.

Вважають, що *соціологія політики* утворилася на стикі двох загальних наук - таких, як політологія і соціологія, Однак, маючи практично одні і ті ж елементи - складові вивчення діяльності політичних інституцій, організацій, політична соціологія вивчає саме властиві їй предмети та об'єкти дослідження.

Політична наука починається із держави і досліджує те, як держава впливає на суспільство; політична ж соціологія починає вивчення із суспільства і досліджує, як воно впливає на державу (тобто поділ і здійснення влади). Існують різні точки зору, за якими протиставляється політологія і політична соціологія. Якщо політична наука досліджує політичне життя суспільства в усіх його багатополітичних проявах, то політична соціологія розкриває відносини суспільства до держави, інститутів поділу та формування влади. А це проявляється у спрямованості політичної свідомості та політичної поведінки. Політична соціологія концентрує увагу на особі як суб'єкті політичного життя, як члена громадянського суспільства. У її полі зору перебуває проблема влади з погляду конкретної людини, а також соціології груп, верств, партій, громадських організацій.

Об'єктом вивчення цієї науки - є політична система і політичний процес, політичні відносини, закономірності функціонування та розвитку політичної влади.

Соціологія політики націлює на вивчення сутності проблем влади, політичних прав та свобод, з погляду конкретної людини як громадянина, а також соціальних груп, організацій. Саме тому для соціології

політики предметом особливої уваги є *особистість як предмет політики*. Особливий інтерес викликає діяльність держави та партій, установ та організацій, які доповнюють її політичну сутність, діяльність її громадських об'єктів, організацій, які частково виконують політичні функції.

Саме тому для неї предметом особливої уваги є розгляд особистості та соціальних угруповань як об'єктів та суб'єктів політичних відносин.

Предметом соціології політики є соціальний механізм влади та її вплив у суспільстві на різних етапах його розвитку та функціонування. Саме вивчення механізму трансформації соціального у політичне відрізняє соціологію політики від інших наук про політику.

Предмет соціології політичних відносин ще не має точного визначення, яке було б загальноовизнаним. Ще й сьогодні тривають дискусії щодо альтернативної назви «*політична соціологія*» та співвідношення її із «*соціологією політики*». Виникає потреба розмежування понять «*політична соціологія*» та «*соціологія політики*». Завдання *соціології політики* полягає у конкретному аналізі змісту політики та політичної діяльності різноманітних соціальних груп. **Соціологія політики** - *це галузь політики, яка вивчає взаємовідносини політичної сфери та інших сфер життя, політичних інститутів та інших соціальних інститутів*. *Соціологія політики* займається вивченням закономірності соціально-політичної сфери і охоплює ту галузь економічних та політичних відносин, де соціальних цілей досягають політичними засобами. При цьому *політична соціологія* здебільшого розглядається як зорієнтована на розкриття проблеми ставлення суспільства до держави та інститутів поділу і формування влади, що проявляється в спрямованості політичної свідомості і політичної поведінки.

Політична соціологія має відповісти на запитання: *як політична реальність, система владних відносин, права та свободи усвідомлюється індивідом, соціальними групами і прошарками, партіями та громадськими організаціями*. Це, у свою чергу, дає можливість скласти уявлення, як громадянське суспільство взаємодіє з політичними інститутами, структурами. *Соціологія політики* ж окреслюється вивченням взаємозв'язку політичних сфер та інститутів з розвитком політичної структури суспільства, форм суспільно-політичної діяльності, громадської думки, партій у системі влади.

Завдання соціології політики полягає у конкретному аналізі політики та політичної діяльності різних соціальних груп, у дослідженні характеру їхніх політичних інтересів та відповідних відносин, змісту діяльності політичних інститутів, у вивченні політичних рухів, поведінки та свідомості мас.

Як самостійна наука соціологія політичних відносин виникає на початку ХХ ст. Основним *предметом* її вивчення були соціальні конфлікти, фактори соціальної напруженості тощо. Однак корені цієї

науки започатковано ще в античні часи, на базі творчої спадщини **Платона** (праці «Держава», «Політик», «Закони») та **Арістотеля** («Політика»).

Саме їм належать внески у створення основ соціальних знань щодо бачення держави.

В подальшому подібні «соціологічні» аспекти бачення держави та політики були впроваджені філософами епохи Середньовіччя та Нового часу, де було викладено програму створення централізованої держави: **Н. Макіавеллі** («Государ»), **Ж. Боден** («Шість книг про республіку», де він заперечував божественну появу влади, обґрунтував ідею монархії, обмеженою законами і обґрунтував причину політичних перетворень через соціальну нерівність); **Т. Гоббс** («Левіафан», «Про громадянина» - держава як наслідок суспільного договору), **Ш. Монтеск'є** визнавав конституційну монархію, поділяв законодавчу, виконавчу та судову влади; **Дж. Локк** («Два трактати про державне управління», висвітлив теорію конституційно-парламентської монархії, ідейно-політичну доктрину лібералізму, неминучість державної влади окреслює з позиції теорії природного права і «суспільного договору»); **К. Сен-Сімон** подав ідею «раціонального суспільства», за якого розвиток будь-якого суспільства зумовлений пануванням відповідних філософських, релігійних та наукових ідей та відповідної «промислової системи»).

Великий внесок у розвиток даної галузі знань було зроблено **Г. Гегелем** («Філософія права»), **К. Марксом**, що створило передумови для виокремлення політики в окрему сферу життя та залучення соціології до її вивчення.

У подальшому дана наукова галузь отримала свій розвиток завдяки творчій спадщині таких діячів, як М. Вебер (аналіз проблематики влади, вивчення феномену бюрократії); В. Парето, Т. Моска, Р. Міхельс (концепції циркуляції і структури еліт, взаємовідносин еліти та мас), М. Острогорський (теорія політичних партій), а також інших представників різних соціологічних напрям та шкіл.

Із середини ХХ ст. основна увага зосереджувалася на вивченні демократії, її передумов, характеру функціонування та можливостей забезпечення соціальної стабільності.

На теоретичному рівні вивчалися особливості демократії та тоталітаризму, лібералізму та плюралізму.

На емпіричному - конкуренція політичних партій та лідерів, політичних груп та організацій, стабільність політичних режимів, соціальні умови демократичного суспільства. Щодо цього, набули актуальності праці **С. Ліпсета** (аналіз соціальних умов розвитку демократії); **Р. Мілса**, **А. Ростоу** (аналіз правлячої еліти); теорії конфліктів **Р. Дарендорфа**.

З 60-х років розвиток соціології політичних відносин набуває нового поштовху завдяки досягненням у нових засобах емпіричних до-

сліджень та зближенню з політологією. Широко застосовуються математичні методи дослідження політичної активності (електоральної поведінки), методи оцінки політичних мотивацій, соціальні моделювання, прогнозування.

Політична соціологія, як і будь-яка наука, опирається на систему наукових категорій. Коротко розглянемо основні із них.

Поняття «політика» виражає сферу цілеспрямованих відносин між соціальними спільнотами щодо реалізації влади і поділу її між соціальними спільнотами для здійснення їх корінних інтересів. Основними елементами структури політики є політична свідомість, політичні відносини, політичні організації.

Політична свідомість - це система поглядів, почуттів, настроїв, уявлень, інтересів, ідей, ідеалів, цінностей, переконань, що нав'язані зіставленням соціальних спільнот до політичної влади, її завоюваннями та утриманням.

Вся ця система вищеперелічених складових відображає ступінь знайомства суб'єкта з політикою і характер ставлення до неї. Політична свідомість людини, групи може бути досить мінливою, залежно від ряду впливових факторів.

Соціологія ж займається вивченням саме реальної політичної свідомості конкретних соціальних спільнот, суспільства, особи, в конкретний період, що викликає відповідні соціальні дії та взаємодії. Соціологія відстежує реальну свідомість мас, її становище, тенденції до зміни, настрої, переконання, думку соціальних спільнот, індивідів.

Політичні відносини - це стійкі політичні зв'язки і взаємодії, що формуються між державами, націями, класами, національними групами, індивідами у формі боротьби, компромісу, що виражають відносини, оцінку, їх характер, спрямування один до одного.

Політичні відносини виявляються безпосередньо через політичну діяльність суб'єктів політики (між індивідами, групами, спільнотами). Політичні відносини суб'єктів політики за цих умов визначають їхнє політичне життя як сукупність духовних, чуттєвих, емоційних форм політичного буття людини та суспільства. Вони характеризують ставлення людей до політики та участь у ній. Однак базою політичного життя служать економічні, ідеологічні, культурні, соціальні, правові, релігійні форми спільного життя людей і відносин.

Невід'ємною частиною суспільно-політичної сфери (реальності) виступають політичні процеси. Це, свого роду, сукупність дій суб'єктів політики, спрямованих на досягнення політичної мети, шляхом участі їх у формуванні спільної спрямованості суспільства.

Основними складовими політичних відносин, політичного життя, процесів є антиподи суб'єктів політики - політичні організації, або об'єкти політики.

Сюди відносять сукупність всіх державних і недержавних установ

і організацій, що реалізують політичну владу, беруть участь у регулюванні взаємовідносин між соціальними спільнотами. Сюди віднесені не тільки органи та установи державного управління, але і політичні партії, громадські організації, різні соціальні об'єднання, рухи.

Найбільш широким поняттям у соціології політики є «політична сфера», яка включає всі явища політичного характеру, простір, де відбуваються політичні процеси, основні складові політичних відносин - індивіди, групи, спільноти, партії, організації, інституції, рухи, об'єднання, установи. Іншими словами, політична сфера - це той простір (соціальний), в межах якого здійснюється політика.

Основу політичної сфери становлять політичні відносини, які включають:

- систему норм і цінностей, що відіграють роль у статусі різних спільностей та індивідів;
- різні соціальні інститути (економічні, релігійні);
- діяльність організацій (соціальних інститутів та установ, які контролюють соціально-політичні та правові норми);
- соціальні зв'язки між спільнотами та індивідами, які безпосередньо торкаються інтересів суспільства та держави.

Оскільки політика - явище складне і багатоманітне, то і структура (горизонтальна) соціологічного знання про неї є складною і розгалуженою.

У зв'язку із цим дослідники окреслюють такі внутрішні складові політичної соціології, які можуть виступати і як окремі галузеві соціологічні теорії:

- «соціологія влади» - що проявляється, передусім, у діяльності держави та її різних інститутів (держава - провідний інститут політичної системи, що зосереджує максимальну політичну владу);
- «соціологія політичних рухів, організацій і партій» - де вивчаються їх типології, місце, роль, функції в політичній системі;
- «соціологія правової (політичної) свідомості» - яка розглядається через призму елементів правової (політичної) інформованості, правового (політичного) виховання, правової (політичної) активності.

Всі ці напрями вивчення багато в чому збігаються із об'єктами дослідження політології і багато в чому накладаються одне на одне, тому немає потреби в більш ретельному аналізі та описі складових соціології політики.

Головним же для соціології в цій сфері є дослідження особистості,

суб'єкта політичного життя. Будучи структурним компонентом організації, угруповання, класу, нації, індивід водночас (залежно від конкретних обставин) самостійно включається в політичну діяльність, відображає при цьому ступінь активізації політичних відносин будь-якого суспільства.

Політика давно стала справою більшості. Процес постійного зростання участі особи в політичному житті виявляється і в діяльності соціально-політичних організацій, партій, установ.

Все це дозволяє зробити висновок, що зміст політичного життя є особливою формою реалізації інтересів всіх суб'єктів і об'єктів політичних відносин - від політичних партій і об'єднань - до конкретної особи.

В цьому плані актуальності набуває дослідження *суспільної думки та електоральної поведінки*.

Контрольні запитання:

1. Соціологія політики як наукова дисципліна.
2. Предмет вивчення соціології політики.
3. Основні поняття соціології політики.

Рекомендована література (до теми 17):

- Амелин В. И. Социология политики.-М.: Политиздат, 1992.
Бурлацкий Ф., Голин А. Современный Левиафан. Очерки политической социологии капитализма.- М., 1985.
Вятр Ежи. Социология политических отношений.- М., 1979.
Демидов А. И., Федосеев А. А. Основы политологии.- М., 1995.
Піча В. М., Стеблич В. А. Соціологія політики.- Львів, 1994.
Политическая культура населения Украины,- К. 1993.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є- К.: Вища освіта, 2003.

Тема 18

СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ

Одним з найважливіших напрямів дослідження соціології політики є дослідження громадської думки, яка є виразом відповідних політичних установок та організацій, індивідів, груп, аналіз політичних партій, їхнього складу, політичних інтересів, а також аналіз виборчої системи, поведінки виборців залежно від роду заняття, прибутків, класової та релігійної приналежності.

Феномен «громадська думка» належить до числа тих соціальних явищ, котрі привертають увагу мислителів з давніх-давен. Адже його по праву називають відображенням реального «соціального настрою» суспільства, спільноти, людини. Сила громадської думки, її активна дія та діяльність суб'єктів історичного процесу чи інституцій визнавалася завжди, в усі часи. Перші чутки, а значить визнання даного феномену в «суспільному» повсякденні, з'явилися в Англії у XII ст. (Особливу роль відіграв англійський державний діяч та письменник Дж. Солсбері).

Великий мислитель, філософ Макиавеллі в своїх працях особливо вказував на виняткову важливість даного феномену. Загальноприйнятим поняттям «громадська думка» стала наприкінці XVII ст. Німецький філософ Г. Гегель один із перших всебічно почав вивчати цей феномен, виділивши в ньому ряд структурних елементів: *умови існування, його зміст, носій громадської думки, характер судження, співвідношення загальної та особливої суспільної думки.* Французький соціолог-кримінолог Г. Тард пов'язував виникнення громадської думки із публікою та натовпом («Громадська думка та натовп»).

Хоча перші дослідження та експерименти з «громадською думкою» були запроваджені у США в середині XIX ст., під час перших демократичних виборчих кампаній, однак соціологічний її вимір почав активно розроблятися з XX ст. Виникнення спеціалізованої науки, що вивчає громадську думку (соціологія громадської думки) пов'язують з працею німецького соціолога **Ф. Тьонніса** «Критика громадської думки» (1922).

З початку XX ст. інтерес дослідників до громадської думки зростає. Якщо раніше вона вивчалася переважно як форма вираження інтересів і потреб різних прошарків суспільства, як інструмент соціального контролю за діяльністю держави, то в подальшому, у зв'язку із загостренням економічних, політичних і соціальних суперечностей, акцент зміщується на проблеми управління громадською думкою і вивчення механізмів її формування і трансформації. Значне місце в соціології громадської думки займає емпіричне дослідження. Одним з піонерів сучасного етапу вивчення став американський соціолог **Дж. Геллап**, який в 1935 році створив Інститут громадської думки.

Інший американський соціолог **А. Ласуелл** пов'язував громадську думку зі сферою впливу в процесі державного управління.

У. Ліпман (США), вивчаючи природу даного феномену, впровадив поняття **стереотипу** – *спрощеного уявлення людей про обставини і за яких відбувається їхня життєдіяльність.* Так чи інакше, в процесі формування соціологічних знань більшість соціологів не обходила поза увагою таке явище, як «громадська думка».

Щодо природи громадської думки, то вона відображає реальний стан суспільної свідомості, інтереси, настрої і почуття класів і соціальних груп суспільства в той чи інший історичний час. Громадська думка і суспільна свідомість перебувають у складних взаємозв'язках і відносинах. Структура реального змісту суспільної свідомості досить складна. В ній можна виділити кілька форм, як правило, це: політичні ідеї, правова свідомість, мораль, наука, мистецтво, релігія, філософія та ін.

Кожна форма свідомості відображає певний бік дійсності. Однак громадську думку не ототожнюють ні з однією із форм суспільної свідомості, оскільки вона (думка) може бути сформульована з питань політики, права, моралі, мистецтва, релігії, науки і, найчастіше, політики. В силу цих обставин громадська думка може бути визнана як одна із форм суспільної свідомості, але за своїм предметом вона ніби пронизує всі форми свідомості, тобто виступає як вид суспільної свідомості, однак поступається їй у широті діапазону.

Виходячи із цього, можна визначити громадську думку як ставлення соціальних спільнот до проблем суспільного життя, котре проявляється спочатку в судженнях (вербальних діях), а потім і в конкретних діях.

Громадську думку визначають як специфічний вияв свідомості і поведінки людей, що характеризується зв'язком з усіма формами суспільної свідомості, синтезом повсякденної і теоретичної свідомості, а також як практичний засіб впливу на реальність. Як бачимо, зміст даної категорії ще недостатньою мірою чіткий і сформований.

Громадська думка формується там і тоді, коли на суд народу виноситься проблема, що має важливе практичне значення, тобто проблема (питання), яка зачіпає соціальні інтереси людей. Вона найчас-

тіше стосується питань, пов'язаних із політикою, правом, мораллю, місцевістю, найбільш спірних, полемічних і зачіпає інтереси людей.

Предметом розгляду суспільства здебільшого виступають ті форми суспільної свідомості, котрі зумовлюють різницю в оцінках, характеристиках, тобто містять у собі моменти дискусійності.

Можна виділити такі основні моменти природи громадської думки:

- перш за все, вона є конкретним висновком певної спільноти людей з тих чи інших об'єктів, свого роду мисленневої діяльності людей;
- критеріями відбору при формуванні суспільної думки служать суспільні інтереси та потреби;
- масові судження людей володіють різним рівнем (ступенем) об'єктивності істинності.
- цей феномен виступає як специфічна спонукальна сила, що регулює поведінку людей та їх практичну діяльність.

Громадська думка в цьому випадку не тільки відображає відповідний рівень знань людей з того чи іншого питання, а й фіксує їх активне ставлення до заданого об'єкта.

Громадська думка має два взаємопов'язаних виміри: *зовнішній*, що розкривається у ставленні людей до суспільно значущих проблем і безпосередньо виявляється у формах їхньої свідомості (оцінках, судженнях, установках) та реальних вчинках, і *внутрішній*, що полягає у регулюванні мислення і поведінки людей, з метою узгодження їх з інтересами спільноти. У цьому разі громадська думка являє собою різновид соціального контролю, суб'єктами та об'єктами котрого одночасно виступають члени спільноти - носії і суб'єкти громадської думки. За деяких підходів до вивчення громадської думки її розглядають у контексті індивідуальної поведінки, насамперед як її вагомий чинник і передумову. За таким підходом громадська думка трактується як неформальний соціальний контроль, що здійснюється соціальним оточенням індивіда і базується на його здатності свідомо оперувати своїми діями при дотриманні соціальних норм. Відомий французький соціолог **П. Бурд'є** ототожнює співвідношення громадської думки із силами, складовими конфліктів між групами. На його думку, конкретними виразниками громадської думки слід вважати своєрідні групи тиску, котрі об'єднані спільними інтересами.

Громадська думка, за **Г. Блумером**, належить до сфери колективної дії, тому він вважав її суттєвою ознакою взаємного пристосування різних форм індивідуальної поведінки на основі нормативно зумовлених очікувань, завдяки чому індивіди спільно діють у певному напрямку.

Предметом соціології громадської думки - це ставлення населення до того чи іншого явища, об'єкта чи ситуації, що має місце в даній країні.

Об'єктом вивчення соціології громадської думки є факти та явища об'єктивної дійсності, суспільного буття (процесу, умов матеріального життя); факти, явища об'єктивної дійсності суспільної свідомості (матеріальне уявлення, соціально-психологічні процеси, різні системи цінностей). **Об'єктом** громадської думки виступають конкретні теми, щодо яких висловлюються або може бути висловлена точка зору індивіда, групи чи спільноти. Це - елемент навколишнього середовища, що знаходить вияв у відповідних людських потребах та інтересах і вимагає свого усвідомлення та задоволення.

Суб'єкт громадської думки - суспільство в цілому, спільнота, індивід, що виявляють певне ставлення до конкретної проблеми, явища у формі судження.

Треба сказати, що питання про суб'єкт та об'єкт суспільної думки є мінливим, бо визначається з урахуванням співвідношення «суспільного» та «індивідуального» на рівнях свідомості та практики. При з'ясуванні проблеми суб'єкта суспільної думки необхідно розрізнити поняття «суб'єкт» і «виразник суспільної думки». В якості виразника можуть виступати окремі особи, групи людей. Що стосується суб'єкта суспільної думки, то в даній якості виступають: суспільство в цілому, народ, партія, громадськість. А засоби масової інформації - газети, журнали, радіо, телебачення, система електронних носіїв (інтернет) - могутні *важелі формування громадської думки*.

Соціологія покликана дати пояснення вищезгаданім явищам, зв'язкам. Саме зміст проявів громадської думки та активність її функціонування в суспільстві, а також відповідні чинники, що визначають зміст суджень громадської думки і якість (повнота, відповідність, валідність, глибина) виконання нею своїх соціальних функцій вивчає **соціологія громадської думки**.

Найбільш повне визначення можна дати таке: **соціологія громадської думки** - це галузева соціологічна наука, яка вивчає закономірності та механізми формування, функціонування і розвитку оціночного ставлення різних соціальних спільнот до процесів та явищ, що відзначаються суспільним інтересом та дискусійністю.

Функціонування громадської думки - складова загального механізму людської діяльності (середовище - потреби - їх усвідомлення у вигляді інтересів, установок, орієнтацій, мотивів, а також їх діяльне задоволення). Воно відбувається, як зазначалося, на двох рівнях:

- на рівні слова (вербальної поведінки), сприйняття інформації, її оцінка;
- на рівні діяльності (реальна поведінка), коли суб'єкт діє відповідно до оцінки.

Досліджуючи механізми формування громадської думки, фахівці окреслили і кілька його сценаріїв-різновидів. Оцінки і судження, висловлені індивідом у відкритій формі, здебільшого зумовлені тиском

з боку інших людей (спільнот). Передусім, це виявляється в тому, що індивід, щоб уникнути негативних санкцій або навпаки - отримати схвалення, підтримку більшості - свідомо приймає і декларує думки, які репрезентують думінючі в найближчому оточенні погляди. За іншим різновидом-сценарієм, формування громадської думки відбувається завдяки свідомому сприйняттю оцінки, ставленню індивіда і визнанню ним тих чи інших цінностей, норм та зразків поведінки. В даному випадку індивід ототожнює себе із спільнотою, до якої він належить або прагне належати. Це добре пояснюється теорією референтних (порівняльних, еталонних) груп.

Ще один спосіб здійснення соціального впливу на групи людей полягає в опосередкованому і контрольованому засвоєнні цінностей і норм, які безпосередньо виступають критеріями оцінки суспільно значущих проблем і, зрештою, визначають ставлення до них членів спільноти. За таких обставин індивіди іноді і не усвідомлюють впливу спільноти, вважаючи власну думку автономною, незалежною від зовнішнього контролю.

Громадська думка виконує і свої функції (коло завдань) перед суспільством, котрі різняться за характером взаємодії, впливом та її формами. *Експресивна* функція - найпоширеніша: громадська думка завжди займає певну позицію щодо будь-яких фактів і подій у житті суспільства. Ця особливість надає характеру сили даному феномену (щодо інститутів, установ, організацій і т. ін.). Громадська думка дає поради щодо способів вирішення тих чи інших соціальних, політичних та інших проблем, що виявляє її *консультативну* функцію з наявністю регулювання рішень і методів управління. *Директивна* функція суспільної думки виявляється в тому, що громадськість виносить рішення з тих чи інших проблем соціального життя (вибори, референдум).

Залежно від змісту суджень, сформованих громадськістю суспільна думка може мати *оцінюючий* характер, *аналітичний*, *конструктивний*, *регулятивний*. *Оціночна* думка виражає ставлення до тих чи інших проблем або фактів. В ній більше емоцій, ніж висновків. Аналітична і конструктивна суспільні думки тісно пов'язані між собою: прийняття будь-якого рішення потребує глибокого і всебічного аналізу, для чого необхідні елементи теоретичного конструктивного мислення. Зміст регулятивної думки полягає у виробленні і впровадженні певних норм суспільних відносин.

Громадська думка - це свого роду чутливий барометр, показники якого говорять про глибокі процеси, що відбуваються в надрах мас. Ці процеси початково можуть бути ледь помітними або тільки породжуватися. Без глибокого і тонкого аналізу народжуваних у суспільстві тенденцій неможлива ніяка серйозна політична, ідеологічна робота.

На функціонування суспільної думки можна цілеспрямовано впливати як завдяки науковому її формуванню, що передбачає забез-

печення перетворення вербальної поведінки на реальну і маніпулювання нею, так і шляхом нав'язування людям такого ставлення до актуальних проблем дійсності, яке відповідає лише інтересам суб'єкта, генератора даної думки.

Суспільною думкою постійно маніпулюють різні політичні суб'єкти. Політики, бажаючи досягти своїх цілей, видають власні інтереси за інтереси широких мас, як правило, спираються на «своїх» дослідників суспільної думки, які добре ознайомлені із «закулісною кухнею» її генерації.

Вивчення цього феномену соціологічними методами дозволяє вловити (за умови об'єктивного аналізу), найменші відтінки, тенденції, зміни, вивчити реальну розкладку політичних сил.

З початку 90-х років, у зв'язку з реформуванням політичної системи, економічних відносин в Україні, тематика досліджень громадської думки більш спрямована на вивчення електоральної поведінки громадян, виявленню їх оцінок, діяльності владних структур, популярності різних партій, рухів. Більш конкретно це досліджує нова соціологічна галузева дисципліна - *«електоральна соціологія» («соціологія виборчих процесів»)* та інші суміжні дисципліни.

Контрольні запитання:

1. Природа та зміст громадської думки.
2. Об'єкт та предмет виникнення соціології громадської думки.

Рекомендована література (до теми 18):

- Возьмитель А. А. Формирование и изучение общественного мнения,- М., 1987.
Горшков М. К. Общественное мнение: история и современность.- М., 1988.
Есть мнение. Итоги социологического опроса / Под ред. Левады Ю.- М., 1990.
Коробейников В. Пирамида общественного мнения,- М., 1981.
Матусевич В. Общественное мнение: критерии идентификации // Социология: теория, методы, маркетинг,- К., 2002. № 2.
Нозль-Нойман Э. Общественное мнение. Открытие «спирали молчания»,- М., 1996.
Общественное мнение и власть: механизмы взаимодействия // АН Украины, Ин-т социологии. Отв. ред. А.А. Ручка- К., 1993.
Полторок В. А. Социология общественного мнения. Учеб. пособ.- К., Днепропетровск, 2000.
Руткевич М.Н. Социология, власть, общественное мнение//Социол. исслед- 1993.-№ 7-С. 3-13.
Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є- К.: Вища освіта, 2003.
Фролов С. С. Основы социологии,- М., 1997.

Тема 19

СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ

Одним із проявів політичного життя суспільства є участь у виборчих процесах. Можна стверджувати, що цей акт (участь у виборах, реформах) є одиничною і найголовнішою (періодично, протягом кількох років) формою проявлення «волі народу», від вибору якого так чи інакше в подальшому залежить характер і особливості даної суспільної політичної організації.

Як відомо, найважливішою у політиці є проблема влади. Вона розкривається на підставі аналізу процесів взаємодії та протистояння соціальних планів, верств, політичних партій і громадських організацій та об'єднань, їх лідерів, елітних груп та ін. Вибори є кульмінацією всіх процесів інтеграції, протистояння і вершиною айсберга політичного життя суспільства. Хоча вибори - це обмежений у часі період політичної активності громадян, однак найважливішою ознакою цієї короткочасної складової політичного життя суспільства є те (як уже зазначалося), що влада громадян з опосередкованої форми перетворюється на безпосередню. Крім цього, враховуючи саме важливість виборного процесу в соціальній, політичній та правовій системі суспільного життя, всю організаційну виборчу систему - інституційовану систему виборчих комісій подекуди ототожнюють з четвертою владою (установчою), поряд із законодавчою, виконавчою, судовою.

Соціологія виборчого процесу (іноді її ототожнюють із **електоральною соціологією**) - відносно нова галузь соціології, котра вивчає комплекс проблем, пов'язаних з особливостями підготовки та проведення виборів, а також з поведінкою населення у виборчих компаніях, в тому числі електоральних (від лат. *electio* - *вибирати*) орієнтацій соціальних спільнот і окремих громадян, аналіз факторів, які впливають на участь у виборах і голосуванні, мотиви участі або неучасті у них, вивчення участі електорату, особливості сприйняття ними передвиборчих заходів, партій і осіб кандидатів, оцінка ефектив-

ності діяльності ЗМІ і рівнів їх впливу на позиції виборів, прогнозування результатів виборів і т. ін.

З подальшою спеціалізацією соціологічного знання фахівці виокремлюють і розділяють соціологію виборчого процесу та електоральну соціологію. Однак аналіз наявної наукової та навчальної літератури в цій галузі не дає достатніх підстав виокремлювати їх на дисциплінарному рівні. В даному викладі соціологія виборчого процесу та електоральна соціологія умовно інтегровані в єдиний науковий напрям.

Іноді до складу об'єкту соціології виборчого процесу включається проблематика, що перебуває на стику із політичною соціологією і соціологією права: вибори як політичне явище, політична культура і політичні установки виборців, особливості виборчих систем, політичні механізми та передвиборчі технології. В цілому ж дослідники визнають, що ядром соціології виборів є соціологія виборців, *соціологія електорату*.

Об'єктом вивчення соціології виборчого процесу вважається весь виборчий процес, всі складові компоненти виборчої кампанії у сукупності їх зв'язків. Оскільки виборчий процес має як політичні, так і економічні, правові, соціальні та інші аспекти, тому це явище вивчається і політичною, і правовою наукою. Соціологію цікавлять, усі аспекти на всіх етапах та рівнях виборчого процесу, що виникають при взаємодії і зіткненні інтересів конкретних соціальних пластів, груп та прошарків суспільства. Саме це, що виражає проблемні сторони досліджуваного об'єкта, і вважають за предмет дослідження соціології виборів. Соціологія виборчого процесу використовує здобутки багатьох суміжних галузей соціології: соціології права, політики, громадської думки та ін., а головним чином її аналіз спрямований на перебіг етапів виборчого процесу в їх зумовленості, опосередкованості інтересами різних соціальних верств і груп, а також особливостями функціонування електоральної поведінки та формування громадської думки.

Як бачимо, завдання даної галузі знань визначають її початкове генерування. Почнемо з того, чому приділяється увага і що вивчає соціологія виборів, або «електоральна соціологія». Основним складовим елементом її вивчення є «електорат» - (від лат. *elector* — виборець) - всі громадяни, котрі наділені правом голосу і котрі реалізують або не реалізують його (право) в спеціально створених для цього умовах (інституційована система проведення виборчих процесів). Поняття «електорат» тут вживається в соціологічному вимірі, в широкому розумінні, бо іноді під «електоратом» розуміють коло виборців, котрі голосують за ту чи іншу партію або президента на суспільно-політичних виборах (це так звана політологічна ознака розуміння електорату).

Предметом дослідження даної галузі є електоральна поведінка - сукупність дій, вчинків, що визначають політичні орієнтації та наміри виборців щодо делегування їх повноважень представницьким органам

влади, які проявляються в участі або неучасті сукупності виборців у виборах.

Виборчий процес, політикодіяльна галузь суспільного життя має свою історію з часів побудови демократичного суспільства у США. Перші кроки опитування електоральних намірів виборців почали проводитися з 20-х років XIX ст. Під час проведення президентських виборів співробітники газети «Херрісберг Пенсільванієн» в 1824р. на основі невеликого опитування громадян штату Пенсільванія розробили прогноз результатів голосування. Інші дослідники вважають початковою точкою в емпіричному дослідженні виборів так звані «соломенні опитування». У 1883 р. газета «Бостон глоб» застосувала систему підрахунку голосів у день виборів для прогнозування результатів голосування.

Інституціоналізація соціології виборчого процесу як окремої соціологічної дисципліни виникла в 20-30-х роках XX ст. з розширенням масштабів досліджень електоральних установок і прогнозування результатів голосування в США. Увагу привернула діяльність журналу «The Literary Digest», котрий на цілком науково обґрунтованих методах застосовував періодично поштове опитування виборців (під час кожного поштового опитування періодично з 1920 по 30-ті роки було розіслано до 11-20 млн опитувальних бюлетенів.)

Серед тих, хто зробив значний внесок у цю галузь, слід згадати американського дослідника Дж. Геллапа, котрий в 1935 р. заснував інститут, що надалі розширив та активізував свою діяльність у багатьох країнах світу і став справжньою «соціологічною імперією». Дж. Геллап удосконалив багато методичних прийомів, і передусім використання виборчого методу, в передвиборних опитуваннях. І хоч на перших порах його супроводжували суттєві невдачі при прогнозуванні результатів виборів президента США - в подальшому був досягнутий високий ступінь точності прогнозу, а інститут Геллапа завоював статус одного з найбільш авторитетних соціологічних центрів. Паралельно із діяльністю інституту Дж. Геллапа регулярно почала проводити подібні дослідження і фірма Раупера («The Fortuna Service») та пізніше - Служба Гарріса. У США в післявоєнні роки виникло багато спеціалізованих фірм, що займалися проведенням опитування, розробкою стратегії і тактики діяльності кандидатів у різних типах виборчих кампаній.

Поряд із інституціоналізацією та професіоналізацією емпіричних електоральних досліджень та їх центрів, в США набував паралельно і процес розвитку теоретичних концепцій, теорій, що з'ясовували та обґрунтовували всі чинники, складові та механізми функціонування електоральної поведінки та установок.

Одним з перших теоретиків - фундаторів в цій галузі був американський соціолог, представник чиказької школи досліджень політичної поведінки Ч. Мерріам та Г. Гознелл. Основні напрями наукових

пошуків пов'язані були із розглядом «внутрішніх» факторів поведінки виборців, їх мотивації, орієнтації, особливостей ідентифікації з певною партією або кандидатом. В подальшому теоретичний зміст природи електоральної соціології вивчали видатні дослідники Г. Ласуелл (центр теоретичних електоральних досліджень Чиказького університету), Е. Кемпбелл (Центр опитувань Мічиганського університету), П. Лазарсфельд та Б. Берельсон (Бюро прикладних досліджень Колумбійського університету). Все це генерувало прогрес соціології виборів у контексті поглиблення аналізу електоральної поведінки, вияву її закономірностей в різних соціальних групах, вдосконалення методичної оснащеності досліджень.

У цьому напрямку слід виділити біхевіористський підхід, за допомогою котрого структурується електоральна поведінка і «розкладаються» на складові її елементи. П. Лазарсфельд та Б. Берельсон запровадили в практику соціологічних досліджень ряд інновацій - зокрема, панельний метод, який вперше використовували при забезпеченні виборчої компанії 1940 р. в США, латентний аналіз (математичний метод, котрий дозволяє аналізувати структуру зв'язків між перемінними, що спостерігаються, не в традиційній лінійній формі, а у формі множинної взаємодії). Особливу увагу приділяли аналізу впливовості на електорат різних факторів, передусім ЗМІ та міжособистісного спілкування, реакцій на них типового виборця.

У вивченні та розвитку даного напрямку не відставала і Європа. У кінці 30-х років під керівництвом французького соціолога Ж. Стецеля було створено Французький інститут досліджень громадської думки, а згодом з активізацією політичних емпіричних досліджень на французькій арені з'являється чимало цілком респектабельних спеціалізованих дослідницьких центрів (Національний фонд Політичних наук та ін.).

Почали розвиватися і опитування електоральних намірів і прогнозування результатів і в повоєнній Федеративній Республіці Німеччина. Пережити невдачі при прогнозуванні виборів довелося і відомій німецькій дослідниці Е. Ноель-Нейман і організованому нею Інституту демоскопії в Аленбасі. З її іменем пов'язані відкриття та аналіз таких явищ в поведінці електорату, як «спіраль мовчання», «залізничний тест», «зсув останньої хвилини» та ін. Цим вона завоювала визнання в середовищі соціологічної громадськості, протягом ряду років була президентом Всесвітньої асоціації з вивчення громадської думки. Характеризуючи розвиток соціології виборів в останні десятиріччя, зазначимо, що відбувається зближення різних дослідницьких шкіл і парадигм, активна взаємозапозичення підходів і прийомів.

У радянській соціологічній науці до кінця 80-х років будь-які дослідження електорату були практично відсутні. Тільки в останні роки існування Радянського Союзу, а також після його розпаду, з появою вільних демократичних виборів та альтернативного вибору при голо-

суванні електорату, з формуванням багатопартійної системи та нових (мажоритарно-пропорційних) систем виборів з'явилась можливість для соціологів, політологів, полстерів (політичних технологів, іміджмейкерів) широкомасштабно і творчо діяти в повноправному змістовному забезпеченні виборчих кампаній (інформаційна, прогностична та політично-маркетингова діяльність). Разом з тим поповнювався досвід у контексті методології методики, теорії.

У Росії піонерами у генезі науково-діяльного спрямування у політичній соціології були: **Ю. Левада, О. Петренко, Б. Грушин** та багато інших. Першими дослідницькими центрами в цьому напрямі були: Всеросійський центр дослідження громадської думки (ВЦИОМ), фонд «Общественное мнение», служба «Vox Populi» та ін.

Інституалізація електоральних досліджень в Україні спричинила появу власних науково-дослідницьких центрів та організацій вивчення громадської думки. Серед них є:

- Київській міжнародний інститут соціології;
- незалежна фірма «Юкрейніон соціолоджі сервіс»;
- Соціологічна маркетингова служба «Соціс ЛТД»;
- Дослідницький центр «Демократичні ініціативи» та центр «Соціальний моніторинг»;
- Центр «Соціо-поліс»;
- Центр економічних та політичних досліджень ім. О. Розумкова та багато інших.

Однією з центральних ланок цієї науково-дослідницької сфери є Інститут соціології НАН України. Серед численних представників, хто найбільш конкретно і поглиблено займається електоральними дослідженнями, слід назвати: **Балакерева О., Вишняк О., Головаха Є., Єременко О., Кучерів І., ПаніоттоВ., ПолторакВ., Хмелько В., Чурилов М.** та багато ін.

Електоральна соціологія в Україні досить активно розвивається, «не сидить на місці». Подем даного напрямку досліджень були вибори до Верховної ради та президентські, які відбувалися упродовж 1988-2002 рр. Саме на цій базі вітчизняна соціологія могла себе випробувати, озброївшись низкою як передових західних теорій, концепцій, технологій, так і власними наробками. Однак ця набута «науково-практична» база ще не стала предметом поглибленого аналізу в електоральній соціології. За твердженням фахівців, у даній галузі в Україні фактично ще відсутні теоретичні концепції динаміки електоральної поведінки та факторів, що їх визначають. Жодних соціологічних концептуалізацій в галузі вивчення факторів електоральної поведінки і установок виборів в Україні та Росії віднайти ще не вдалося. У вітчизняній соціологічній науці ще не систематизовано методи та види електоральних досліджень, досвід розробки виборчих технологій, прогнозування результатів голосування, специфіка застосування різних

методів у різних типах і видах виборчих кампаній, ще не до кінця структурована сама наукова дисципліна. Щодо багатьох її структурних складових (визначення понять, роль і місце тих чи інших чинників і т. п.) є багато запитань.

Як здійснювати ґрунтовний соціологічний аналіз виборчого процесу? Для цього необхідно вдатися до його розгляду в конкретиці і з'ясувати нарізні його проблеми. Так, неабияку проблему становить утворення виборчих округів та дільниць. Тут потрібно враховувати і характер виборів (президентські, парламентські або місцеві), і різновид виборчої системи (пропорційна, мажоритарна, змішана), і політичну ситуацію в країні, етнічну структуру суспільства, демографічні процеси тощо.

Далі, об'єктом уваги є процес створення виборчих комісій. Важливим питанням є те, які саме люди входять до складу виборчих комісій (належність до адміністративних органів, партій і т. п.). Наступним етапом є з'ясування особливостей висування претендентів та процедури реєстрації кандидатів. Вже на цьому рівні можна відстежити характер та особливості соціально-політичних, правових відносин у взаємодії суб'єктів і об'єктів політичного життя, а головне - рівень політичної культури, культури виборчого процесу.

У центрі виборів, з точки зору політичної значущості, перебуває передвиборча агітація - основна діяльність (на даному етапі) політичних партій, блоків, кандидатів. У зв'язку з цим, великого значення набувають її правові аспекти, особливості використання засобів масової інформації. Своєрідним засобом агітаційного впливу на електорат є оприлюднення результатів опитування громадської думки, наявність (відсутність) маніпулювання ними з метою впливу на громадську думку.

Показником успішності організаційної роботи виборчого процесу, і водночас його кульмінацією, є голосування та результати виборів (наявність та відсутність порушень, активність виборців тощо). Поряд із організаційними питаннями, предметом уваги соціології виборів є і проблеми виборчого процесу, а саме:

- проблема фінансування виборчої кампанії;
- створення та використання виборчих фондів, їх джерела (громадські чи приватні) та механізм функціонування.

Соціологічний аналіз цієї проблеми розкриває важливі факти щодо справжньої соціальної вагомості та можливості тієї чи іншої політичної сили суспільства, котра вступає у передвиборчу боротьбу.

Досить не простим є питання про взаємодію виборчих та владних структур, а також роль та місце політичних партій у виборчому процесі, характер та особливості їх взаємин та механізми протікання та подолання суперечних моментів, пов'язаних із усіма етапами виборчого процесу (передвиборчий етап, акт виборів, післявиборний етап).

Таким чином, як бачимо, вибори, окрім свого прямого призначення, виконують функцію дзеркала соціально-політичного, політико-правового і національного розвитку суспільства та держави.

Щодо формування електоральної соціології, то тут можна виділити такі цілі, завдання і напрями дослідження:

- вивчення історії розвитку електоральних досліджень та стратегій виборних кампаній, застосовуваних у країнах Заходу, в Росії, Україні;
- узагальнення методологічного і методичного досвіду подібних досліджень, систематизація та типологізація з урахуванням політико-інституціональних умов.
- аналіз основних концепцій та теорій електоральної поведінки запропонованих провідними західними вченими (соціологами, політологами, психологами) в контексті можливості їх застосування, використання «підгонки» в умовах власної політичної системи.
- * класифікація основних чинників-обумовлювачів електоральної поведінки, електоральних установок, проектування механізму формування та протікання останніх.
- окреслення та розкриття основних теоретичних та прикладних функцій електоральної соціології, видів і методів її дослідження.

Особливості електоральної поведінки обумовлюються характером регламентації з боку загальноприйнятих у даному суспільстві норм, правил, цінностей, а також існуючого права, законів. На формування характеру електоральної поведінки справляють вплив об'єктивно існуючі в суспільстві економічні та політичні відносини, що спричиняють соціальне розшарування виборців, їх матеріальне становище, освітній та культурний рівень. Політичні орієнтації виборців, що реалізуються в їх електоральній поведінці, є в цілому наслідком складного взаємозв'язку об'єктивних та суб'єктивних чинників, що формують їх ціннісні орієнтації (політична ситуація в державі, стан масової свідомості), діяльність політичних партій та рухів, характер та рівень активності засобів масової комунікації. Характерною рисою електоральної поведінки є її здатність мінятися в часі, що спричиняється впливом на неї ситуативного формування суспільних настроїв, інтересів тощо.

Досліджувати проблему електоральної поведінки - означає досліджувати впливові чинники та механізми прояву електоральної поведінки, або, іншими словами, встановлювати, як люди приймають рішення про участь у виборах, і, головне, проаналізувати, як люди, що належать до різних соціально-класових, демографічних та інших груп, з різними інтересами та ціннісними орієнтаціями «об'єднуються» у виборі одного кандидата, партії, позиції або навпаки. Як пояснюється вибір, що служить основним фактором, під впливом котрого і формуються відповідне рішення виборця?

Аналіз основних теорій електоральної поведінки та їх проекційне застосування в наших умовах дає можливість ширше визначити предмет електоральної соціології як галузевої науки. Електоральна соціологія вивчає структуру і динаміку електоральних установок і поведінки виборців та фактори, що їх визначають, з метою опису стану та тенденцій зміни електоральних установок та поведінки виборців, пояснення причин участі громадян у виборах, передбачення перспектив змін установок та поведінки електорату в майбутньому, побудові електоральної структури та електорального портрету суспільства.

Характер електоральної поведінки значною мірою визначається *електоральною установкою*. *Електоральна установка* - це сформоване на основі попереднього досвіду і відповідної інформації про об'єкти виборчого процесу ставлення виборців до участі у виборах та об'єктів вибору, що виявляється в певних емоційних оцінках партій чи кандидатів та готовності віддати за них голос.

Сучасні західні теоретичні концепції електоральної соціології постійно перебувають під ретельною увагою як вітчизняної, так і російської політичної соціології, а також політології.

Коротко розглянемо зміст основних теорій та концепцій сучасної електоральної соціології.

Один з відомих напрямів - *соціально психологічна школа*, принцип якої - акцентувати увагу на впливі сімейних традицій та найближчого оточення на вибір політичних партій і їх кандидатів. Так звана *демографічна школа* намагається пояснити особливості вибору певних партій чи їх кандидатів належністю до окремих груп, деякими «ратифікованими та демографічними характеристиками (рівень доходу, професії, релігійна належність, вік і т. ін.). Деякі вчені схильні визначати як домінанту формування електорального вибору передусім ціннісні уявлення та орієнтації. *Теорія раціонального вибору* та *економічного підходу* визначає домінантою вибору інтереси та «раціональне аранжування» того, що вигідне для особи, а що ні. Найбільш давньою з усіх теорій електоральної поведінки вважають так звану *теорію «класового», або статусного голосування* (домінанта - належність до тих чи інших соціальних, класових, етнічних, релігійних, поселенських груп).

Західні дослідники М. Ліпсет, С. Рокон виділили, зокрема, чотири типи соціальних розмежувань, які найбільше впливають на політичний вибір електорату: «робітники - власники», «місто - село», «центр - периферія», релігійні розмежування. В кожній країні, залежно від домінанти того чи іншого модусу: релігія, класовість, етнічність - проявляється і відповідний впливові критерій-чинник, що впливає на електоральну поведінку. Так, Австралія, Нова Зеландія, скандинавські країни (Норвегія, Швеція, Фінляндія, Данія) характеризуються класовою домінантою на електоральний вибір, водночас релігійний та етнічний фактори досить мало впливають.

Практично є рівним, але невисоким вплив обох факторів у США та Чилі. Досить низький рівень впливу класового та етнорелігійного факторів в Ірландії, Японії, Ямайці. Причиною такої особливості типологізації слугують однорідність-різноманітність населення, частина середнього класу в країні, рівень життя, політична культура, етнічна та релігійна одно-різноманітність.

Предметом особливої уваги теоретиків електоральної соціології є так звана *соціально-психологічна* концепція електоральної поведінки, її ще визначають як сімейно-традиційну теорію, або теорію ідеологічно-партійної ідентифікації. Згідно з нею, фактором впливу на електоральний вибір часто виступають політичні погляди сім'ї, батьків, їх сімейні традиції. Досить високий рівень партійної ідентифікації виборців виявляється в американській політичній культурі, певною мірою у Великобританії, Франції, де місце має так званий «імідж» тієї чи іншої партії та їх протиборство: «республіканці - демократи», «консерватори - ліберали», «соціалісти - націонал-демократи».

Досить актуальним є питання про *рівень електоральної активності*. Досвід показує, що значний рівень активності виборців у Західних країнах є стабільним і відносно високим. Однак і цьому є свої пояснення: не тільки стійкість політичних позицій, морально-громадянського рівня, але санкціоновані (Австралія, Бельгія, Люксембург, Австрія, Греція, Нідерланди). Крім того, рівень виборчої активності визначається, на думку спеціалістів, швидше рівнем значимості виборів для самих виборців - тут ніби переважають «раціональні» елементи у рішенні і виборі виборця.

Цьому дає обґрунтування так звана гіпотеза «раціонального вибору» (А. Даус, В. Райнер), за якою: раціональний вибір ґрунтується на твердженні, що виборець бере участь у голосуванні, якщо користь для нього особисто від участі перевищує його матеріальні і моральні затрати. Чим більший вплив вони можуть справити на соціально-економічне життя в цілому і конкретно виборця зокрема, тим більшою є виборча активність виборців. Порівняймо, наприклад, рівень активності виборців на референдумі 1990 р. (коли вирішувалася доля незалежності України) і виборів до парламентів у 1998 і 2002 рр. (в останньому випадку народ мало виявив інтересу до виборів і їх значущості).

Всі вищеописані теорії соціології згруповувати у так звані теорії електоральної поведінки, а саме:

- *соціологічну* (що пояснює електоральний вибір солідарністю з певними соціальними, класовими групами);
- *соціально-психологічну* (яка акцентує увагу на ідентифікації виборців з певними партіями та ідеологіями);
- *теорію раціонального вибору*.

Вітчизняні та російські соціологи запевняють, що переважна більшість західних електоральних теорій в проекції до наших умов

певною мірою спрацьовують і у пострадянських суспільствах (закономірності не поширюються на азійські країни). Електоральні опитування в Україні свідчать, що типологізовані фактори, як правило, спрацьовують і у наших умовах: поселенські, соціально-статусні ознаки, мовно-етнічні, міжпоколінні (вікові) ознаки та ін.

Наведений вище аналіз деяких концепцій, пов'язаних із поясненням сутності і специфіки електоральної поведінки, дозволяє зробити висновки про те, що електоральна поведінка - це комплексне соціальне явище і її сутність визначається дією багатьох факторів: соціокультурних, економічних, політичних. Електоральна поведінка не «виводиться» безпосередньо із соціального становища як людини, а генерується завдяки і різновидностям суспільної свідомості, громадської думки.

Електоральна соціологія застосовує у дослідженні електоральної поведінки різноманітні методики процедур, котрі, у свою чергу, систематизуються у відповідні технології і своєю специфікою ідентифікують дану науково-практичну галузь. Кожна з них повною мірою спрямована не тільки на просте вивчення громадської думки, але і на управління нею, організований вплив на громадську думку виборців і навпаки.

Залежно від мети та етапів виокремлюються такі соціологічні виборні технології:

- *базові* (котрі вимагають збору різноманітної інформації, необхідної для стратегічного планування виборчої кампанії й уточнення важливих сторін тактики її організації);
- *прогностичні* (прогнозування результатів виборів);
- *пропагандистські* (посередній вплив на електорат з метою підняття іміджу кандидата чи партії);
- *поствиборні* (відслідковування ситуації після виборів, аналіз виборчого процесу).

При цьому самі дослідження мають теоретичний та практично-прикладний характер, а залежно від наближення до виборів та конкретизації завдань, на практиці проводять: комплексні базові дослідження, рейтинго-пропагандистські та експрес-прогноз-дослідження.

Так чи інакше, електоральна поведінка підлягає постійному цілеспрямованому регулюванню, управлінню з метою «набуття» та «підгонки» нею бажаного характеру спрямованості. Це все дає підстави говорити про те, що подібне управління можна розглядати як одну із форм соціального управління і, зокрема, реалізації політичного управління, або *менеджменту*. Специфіка *політичного менеджменту* полягає у тому, що в його рамках об'єднуються різні підходи і регулятори: соціологічні, правові, організаційні, психологічні, рекламні тощо.

Саме поняття «*політичний менеджмент*» почало використовувати

тися у вітчизняній політології та соціології порівняно недавно. Це - комплексне явище, яке розглядається у кількох проєкціях:

- як соціальний інститут, що впливає на все політико-правове життя суспільства, громадську свідомість та політичну діяльність громадян;
- мистецтво («ремесло») політичного управління і регулювання, як розробка, використання, удосконалення відповідних методів, засобів, технологій та інших факторів впливу на політичні процеси та відносини;
- як сукупність людей, котрі професійно зайняті політичною діяльністю і мають реальні механізми впливу на формування політики завдяки різноманітним важелям влади (політичним, економічним, організаційним);
- як наукова дисципліна, котра комплексно вивчає механізми управління політичною діяльністю в суспільстві.

Більшість фахівців у галузі науково-політичної практики ототожнюють політичний менеджмент з різновидністю *соціоінженерингу* (соціоінженерною діяльністю), що в цілому розуміється як діяльність, що спрямована на «перетворення» будь-якого роду теорій, загальних висновків, положень у конкретні прикладні рекомендації та технології з реалізації їх на практиці. Практично з виникненням та активним впровадженням у практичну політику соціологічних досліджень почалося становлення професійної діяльності щодо проведення виборчих кампаній зокрема - як однієї із складових соціоінженерії.

У США такого роду емпірична хвиля хлинула з 20-х років, однак більшість подібних досліджень (прикладного характеру), у тому числі і політичної спрямованості, мало містила елементів наукової обґрунтованості та практичного спрямування. Свого часу Р. Мертон піддав гострій критиці цю «пронаукову» хвилю за дрібнотем'я і нехтування теоретичними засадами. Однак були і позитивні моменти. Так, уже в 30-ті роки із численних консультативних агентств та фірм виділилася спеціалізована фірма подружжя К. Уїткер та Л. Бекстер. Це була свого роду перша фірма з політичного менеджменту, котра за два десятиліття років провела понад 70 політичних кампаній, переважна більшість яких мала позитивний результат.

Проблеми ефективної організації виборчих кампаній займають і сьогодні особливо важливе місце в політичному менеджменті. Аналіз проблем політичних технологій політичного менеджменту тісно переплітається з системою «політичного маркетингу». Можна сказати, що це дві сторони однієї медалі. Важливою функцією менеджменту є маркетинг - система цілеспрямованих заходів щодо регулювання різних процесів, управління системами виробництва, збуту, їх планування і реалізація, узгодженість потреб споживача та можливостей продуценту. Аналогічно, політична діяльність за будь-яких обставин, соціально-політичних

систем і типів державного устрою також спрямована на завоювання та утримання контролю за ринком - головного об'єкта маркетингу.

Всі загальнотеоретичні принципи маркетингу, його підходи, методологія, інструментарій застосовуються і в політичній діяльності, де ринком виступає «електорат». Однак тут є свої відмінні сторони. На відміну від класичної системи маркетингу, за якої стратегія діяльності базується головним чином на пристосуванні можливостей пропозиціонера (продуцента) до запитів споживача, в політичній сфері відбувається все навпаки - у «споживачів» - електорату попит («погребний» його характер) відсутній. Він не є «природним», а є «штучним» як такий.

Політичні продуценти (політики, полстери, інші фахівці «політико-впроваджені» діяльності відповідно до «запиту соціальної потреби людини» відповідно і гармонічно увійшли в це русло і використовують його. Один із спеціалістів у галузі політичного маркетингу англієць Б. Брюс досить справедливо і скептично зауважив: політики самі по собі не запитують у виборців, чого вони хочуть. Їх швидше цікавить реакція виборців на те, що вони вже вирішили зробити, і те, [і тільки для того], щоб цю реакцію «спрямувати» в бажане русло.

Все це цілком збігається із загальними завданнями маркетингової діяльності (в широкому розумінні), а саме: аналіз, планування, впровадження в життя і контроль за проведенням цілеспрямованих заходів, розрахованих на встановлення, закріплення і підтримку вигідних обмінів з цільовими та потенційними споживачами заради досягання певних завдань певної організації - розвитку та росту. Таким чином, аналогії тут цілком сумісні (мається на увазі проєкціювання загальних засад маркетингу та менеджменту на політичну сферу).

Контрольні запитання:

1. Соціологія виборчого процесу як галузева соціологічна дисципліна. Об'єкт та предмет дослідження.
2. Історія та інституціоналізація електоральної соціології.
3. Основні концепції та напрями вивчення електоральної поведінки.
4. Електоральні технології та дослідження в системі політичного маркетингу.

Рекомендована література (до теми 19):

- Бибик В. Політичний маркетинг - К., 2000.
- Вишняк О. В. Електоральна соціологія: історія, теорії, методи - К.: Ін-т соціології НАНУ, 2000.
- Матусевич В., Оссовский В. Электоральное поведение: техника социологического исследования // Философская и социологическая мысль - 1994, № 11.
- Нельга О. Соціологія виборчого процесу: проблеми становлення // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 2000, № 2.
- Петров О. В. Социологические собирательные технологии. - Днепропетровск, 1998.
- Пилипенко В. Соціологічна наука та електоральні процеси в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. - 1999, № 4.
- Райман Р. Г. Электоральное исследование: сущность и технологии // Соц. иссл. - № 9. Спеціальні та галузеві соціології / За ред. Пилипенка В. Є.-К.: Вища освіта, 2003.

Зміст

Частина перша	
ОСНОВИ СОЦІОЛОГІЇ: загальна теорія	3
Передмова.....	5
I. ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ СОЦІОЛОГІЇ	7
Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ ЯК НАУКА. ПРЕДМЕТ, СТРУКТУРА ТА ФУНКЦІЇ СОЦІОЛОГІЇ	7
1. Соціологія як наука про суспільство.....	7
2. Місце соціології серед інших наук.....	14
3. Структура соціологічних знань.....	17
4. Функції соціології.....	21
Тема 2. СОЦІАЛІЗАЦІЯ ЛЮДИНИ. ОСОБИСТІСТЬ ТА СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ	24
1. Основи суспільного життя (природні, економічні, культурні).....	24
2. Етапи та моделі соціалізації.....	32
3. Особистість як предмет аналізу (потреби, інтереси, цінності).....	34
Тема 3. КУЛЬТУРА ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ СОЦІОЛОГІЇ	38
1. Основні елементи, форми та різновиди культури.....	38
2. Функції культури.....	42
Тема 4. СОЦІАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ТА ВІДНОСИНИ	44
1. Різновиди соціального зв'язку.....	44
2. Соціальні інститути.....	49
3. Система соціального контролю.....	55
4. Соціальні організації.....	61
Тема 5. СОЦІАЛЬНІ СПІЛЬНОСТІ	66
1. Загальні положення та поняття.....	66
2. Соціальна група та її характеристика.....	68
3. Сім'я як спільність.....	72
4. Цільові групи.....	75
5. Територіальні спільності.....	76
6. Етнічні спільності.....	79
7. Спільності, засновані на схожості поведінки.....	82
Тема 6. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА СУСПІЛЬСТВА	86
1. Загальні положення.....	86
2. Соціально-професійна структура.....	90
3. Етнічна структура.....	90
4. Соціально-демографічна структура.....	91
5. Соціально-поселенська структура.....	94

Тема 7. СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ І МОБІЛЬНІСТЬ	95
1. Природа та різновиди соціальної стратифікації.....	95
2. Природа соціальної нерівності.....	106
3. Соціальна мобільність.....	107
4. Соціальне відтворення та трансформація суспільства.....	112
Тема 8. СОЦІАЛЬНІ ПРОЦЕСИ ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ	114
1. Природа та різновиди соціальних процесів.....	114
2. Міграційні процеси.....	120
3. Соціальні зміни.....	121
4. Соціальний рух.....	123
Рекомендована література (до I розділу).....	125
II. ТЕХНОЛОГІЯ ПРОВЕДЕННЯ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	126
Тема 1. ОРГАНІЗАЦІЯ, МЕТОДИКА І ПРОЦЕДУРИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	126
1. Поняття соціологічного дослідження, його характеристика, різновиди та етапи проведення.....	126
2. Програма та її елементи.....	129
Тема 2. МЕТОДИ ЗБОРУ СОЦІОЛОГІЧНОЇ ІНФОРМАЦІЇ	143
1. Метод опитування та його різновиди.....	143
2. Експертне оцінювання.....	149
73. Спостереження.....	153
4. Соціометричні процедури.....	156
5. Експерименту соціології.....	159
6. Аналіз документів (традиційний, кількісний).....	161
7. Тестові методики.....	166
8. Методики виміру соціальних установок.....	169
9. Маркетинго-соціологічні методики.....	170
Рекомендована література (до II розділу).....	180

Частина друга

СОЦІОЛОГІЯ: історія становлення та розвитку	181
Вступні зауваги.....	183
I. ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ ЗНАНЬ ПРО СУСПІЛЬСТВО. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ- СУЧАСНА СОЦІОЛОГІЯ	184
Тема 1. РАННІ ЕТАПИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ. ПРОТОСОЦІОЛОГІЯ	185
1. Розвиток соціальних знань у Стародавньому світі. Погляди на суспільство Демокріта, Платона, Арістотеля.....	185
2. Соціальні знання епохи Середньовіччя (теорії А. Блаженного, Ф. Аквінського, Т. Мора, Т. Кампанелли).....	190
3. Перші спроби формування соціологічних знань (кінець Середньовіччя - початок буржуазної епохи) Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Г. Гроцій, Т. Дж. Гоббс, Дж. Локк, П. Монтеस्क'є, Ж. Руссо, Дж. Віко, М. Кондорсе, Й. Гердер, Г. Гегель та ін.....	193

Тема 2. КЛАСИЧНА СОЦІОЛОГІЯ ХІХ ст.....	205	Тема 7. РОЗВИТОК ВІТЧИЗНЯНОЇ СОЦІОЛОГІЇ В РАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД. СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА СОЦІОЛОГІЯ.....	Ш
1. Виникнення та розвиток соціології як самостійної науки. Натуралізм О. Конта.....	205	1. Особливості становлення вітчизняної соціології в радянський період.....	327
2. Органістична школа Г. Спенсера.....	210	2. Українська соціологія сьогодні.....	І31
3. Соціальний дарвінізм.....	212	Частина третя	
4. Расовоантропологічна школа.....	213	СОЦІОЛОГІЯ: спеціальні та галузеві теорії.....	335
5. Географічна школа в соціології.....	214	І. СПЕЦІАЛЬНІ ТА ГАЛУЗЕВІ СОЦІОЛОГІЧНІ ТЕОРІЇ.....	337
6. Психологічний напрям у соціології.....	215	Тема 1. РІЗНОВИДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЙ.....	337
7. Соціологічна теорія марксизму.....	220	Тема 2. ЕКОНОМІЧНА СОЦІОЛОГІЯ.....	342
8. Німецька формальна філософія.....	223	Тема 3. СОЦІОЛОГІЯ ПРАЦІ ТА УПРАВЛІННЯ.....	351
9. Соціологічна спадщина М. Вебера.....	227	Тема 4. ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ.....	361
10. Французька соціологічна школа. Соціологічні концепції Е. Дюркгейма.....	230	Тема 5. СОЦІОЛОГІЯ ПІДПРИЄМНИЦТВА.....	368
11. Емпіричні дослідження ХІХ ст.....	234	Тема 6. СОЦІОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЇ.....	383
12. Соціологічні ідеї В. Парето.....	237	Тема 7. СОЦІОЛОГІЯ РЕЛІГІЇ.....	393
Тема 3. СОЦІОЛОГІЯ РОСІЇ (ХІХ - поч. ХХ ст.).....	240	Тема 8. СОЦІОЛОГІЯ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ.....	401
1. Становлення та особливості російської соціології.....	240	Тема 9. СОЦІОЛОГІЯ ВИХОВАННЯ.....	406
2. Основні напрями розвитку російської соціологічної думки ХІХ - поч. ХХст.....	243	Тема 10. СОЦІОЛОГІЯ ОСВІТИ.....	410
Тема 4. РОЗВИТОК СОЦІАЛЬНИХ ТА СОЦІОЛОГІЧНИХ ЗНАТЬ В УКРАЇНІ ДО ХХ ст.....	255	Тема 11. СОЦІОЛОГІЯ НАУКИ.....	420
1. Розвиток соціальних знань в Україні (до кінця ХІХ ст.).....	255	Тема 12. СОЦІОЛОГІЯ ВІЛЬНОГО ЧАСУ.....	423
2. Розвиток соціологічних знань в Україні (кінець ХІХ - поч. ХХ ст.).....	257	Тема 13. СОЦІОЛОГІЯ СПОСОБУ ЖИТТЯ.....	428
Тема 5. ЗАХІДНА СОЦІОЛОГІЯ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ ст.....	262	Тема 14. СОЦІОЛОГІЯ КОНФЛІКТУ.....	432
1. Загальна характеристика.....	262	Тема 15. СОЦІОЛОГІЯ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ.....	436
2. Американська соціологія кінця ХІХ - початку ХХ ст.....	263	Тема 16. СОЦІОЛОГІЯ ПРАВА.....	444
3. Розвиток емпіричної соціології.....	266	Тема 17. СОЦІОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ.....	451
4. Соціоінженерія.....	269	Тема 18. СОЦІОЛОГІЯ ГРОМАДСЬКОЇ ДУМКИ.....	458
5. Теоретичні розробки 20-40-х років.....	270	Тема 19. СОЦІОЛОГІЯ ВИБОРЧОГО ПРОЦЕСУ ТА ЕЛЕКТОРАЛЬНА СОЦІОЛОГІЯ.....	464
6. Формування теоретико-методологічних засад соціології в 40-60-х роках.....	273		
Тема 6. НОВІТНЯ СОЦІОЛОГІЯ.....	285		
1. Проблеми методології.....	285		
2. Теорія конфлікту.....	288		
3. Символічний інтеракціонізм.....	292		
4. Феноменологія.....	294		
5. Етнометодологія.....	296		
6. Критична соціологія (теорії модернізації).....	299		
7. Ліворадикальна соціологія.....	302		
8. Соціологія постіндустріального розвитку.....	308		
9. Теорія соціального обміну.....	313		
10. Натуралістичний виклик соціології.....	315		
11. Неофункціоналізм.....	318		
12. Структуралістичні концепції.....	319		
13. Постмодернізм.....	322		